В.М. Русанівський

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Допущено Міністерством освіти України

Підручник для студентів гуманітарних спеціальностей вищих навчальних закладів

Київ
<Артек>
2001

ББК 81.2УКРя 73
Р88[1]

Р88 **Русанівський В.М.**
Історія української літературної мови. Підручник. — К.: АртЕк, 2001. - 392 с.
ISBN 966-505-041-9 ББК 81.2УКРя 73

Рецензенти: д-р філол. наук *Н.Ф. Клименко,*
канд. філол. наук *В.М. Передрієнко*

Якою була функціонально перша українсько-руська літературна мова? Звідки вона прийшла? Які були в ній стилі і яка була між ними відмінність? Ви знайдете відповіді на ці питання в пропонованому підручнику. Далі ви довідаєтесь, як старослов'янська мова, що нею починалася українсько-руська писемність, поступово перетворюється в староукраїнську і дістанете відповідь на таке непросте запитання: чому староросійська літературна мова, яка живилася тими ж джерелами, що й старослов'янська, утвердилася як літературна, а староукраїнська занепала. Висвітлюються тут і початки зародження нової української літературної мови, і боротьба за розширення її функціональних меж у XX ст.

Для студентів-філологів, викладачів вищих навчальних закладів, може бути корисним учителям, письменникам, старшокласникам, усім, хто цікавиться історією рідної мови.

ISBN 966-505-041-9

ДО ЧИТАЧІВ

Історія української літературної мови — це таїна за сімома печатками. Вона викладена і в підручнику П.П. Плюща «Історія української літературної мови» (1971 р.), і в двотомному академічному виданні (т. 1, 1958 р.; т. 2, 1961 р.) за ред. акад. І.К. Білодіда, і в книзі Г. Чапленка «Українська літературна мова, її виникнення й розвиток» (т. 1, 1955 р.; т. 2, вип. 1, 1962 р.), перевиданій 1970 р. під назвою «Історія нової української літературної мови» (Нью-Йорк, 1970 р.). Остання праця містить дуже багатий старанно зібраний матеріал; з висновками автора, оминаючи деталі, можна погоджуватися. Але ж тут розглянуто лише період від середини XVIII ст. і до 30-х pp. XX ст. включно. Автор подає розвиток української літературної мови на широкому тлі історичних подій і суспільної мовно-культурної ситуації за кожного конкретного часу. Підручник П.П. Плюща «Історія української літературної мови» надто заідеологізований. У вступі поряд з загальними питаннями розвитку української літературної мови з'ясовується роль російської літературної мови в історії світової культури. Початок виникнення української мови відноситься ДоXIVст., не розкриваються причини занепаду староукраїнської літературної мови, не висвітлюються особливості мовотворчості письменників підрадянського періоду. Двотомна «Історія української літературної мови» за ред. І.К. Білодіда хронологічно охоплює майже всі етапи розвитку української літературної мови — від Київської Русі (ця мова згідно з тодішньою термінологією зветься не українською, а давньоруською) і до початку 50-х pp. XX ст. Так званий «дореволюційний» період розвитку висвітлюється в першому томі; другий том повністю присвячений радянському періодові; він досить повний, хоча у ньому свідомо оминаються ті творчі особистості, які були по-садистськи вилучені радянською владою з процесів творення.

Пропонований підручник — не теоретичне дослідження; правда, деякі історико-культурні моменти викладаються з нових позицій. Це, зокрема, трактування старослов'янської мови в Київській Русі як функціонально української, хоч і відмінної від неї структурно. Не схожий на традиційний, започаткований ще в XIX ст., погляд на причини занепаду староукраїнської літературної мови у XVIII ст.: складаючись з тих же різнорідних елементів, що й російська літературна мова (церковнослов'янське джерело, народне, запозичення), староукраїнська літературна мова мала всі можливості задовольняти потреби українського суспільства і в нових умовах його розвитку, коли б не намагання української інтелектуальної еліти зблизити або й злити староукраїнську мову з церковнослов'янською, тобто замінити століттями вироблюване знаряддя літературного спілкування штучною слов'яноруською сумішшю; значно ширший, ніж у дотеперішній літературі, погляд на джерела мови Т.Г. Шевченка і на особливості художньої організації його мови. І, звичайно ж, інакше висвітлюється історія української літературної мови 20—80-х рр. XX ст. Це складний для об'єктивного вивчення період: він багатий творчими напрямками, кожен з яких має лексичні відмінності; щедрий він і на імена, багато з яких виявилися в умовах тоталітарного режиму під забороною; естетична цінність різних жанрів і напрямів має в цей час хвилеподібний характер — піднесення змінюється падінням, падіння — піднесенням і т. д. Як поєднати хронологічне висвітлення цього періоду з жанрово-тематичним? Коли б це був не розділ у підручнику, а окрема монографія, присвячена розглядові мови підрадянського періоду, варто було б, очевидно, розглянути її особливості за періодами (двадцяті роки, тридцяті роки, період війни, шістдесяті—сімдесяті роки, вісімдесяті роки) і в межах кожного періоду за жанрами (поезія, проза, драматургія), а в рамках жанру - за напрямами: громадянський, ліричний, побутовий, історичний, фантастико-футуристичний та ін. Але в підручнику, де історія української літературної мови викладається від витоків до сьогодні, причому в межах щонайменше столітніх періодів мовні особливості розглядаються за жанрами, мабуть, слід би було зберегти цей принцип і при розгляді особливостей мови в 20—80-ті рр. XX ст.

Отже, жанр підручника визначає певні змістові і структурні особливості: не оминаючи складних і дискусійних питань, стосовних історії української літературної мови, вона все ж насамперед має відповідати провідному завданню: подати систематичний опис функціонального використання української і церковнослов'янської мов у їх взаємодії для потреб української культури й освіти.

Підручник супроводжують покажчик імен, списки джерел і рекомендованої літератури. Імена в покажчику наводяться в такому вигляді, як у тексті: це може бути тільки прізвище, прізвище й ініціали, прізвище й ім'я та по батькові. У всіх випадках, коли власне ім'я зустрічається багато разів, наводиться його найповніший варіант.

ПЕРЕДМОВА

Літературнамова в житті кожного народу — це надійна опора в його духовному й матеріальному розвиткові. Залежно від епохи літературна мова виконує то вужчі, то ширші функції. У період натурального господарства літературна мова плекається духовною елітою. Вона є чудом для неосвічених людей, засобом спілкування з Богом, знаряддям, з допомогою якого досягається вище одкровення. Ця мова, як правило, не збігається і не може збігатися з народною — святість межує з закритістю. В Україні-Русі першою, однофункціональною мовою була старослов'янська — перша слов'янська мова, якою заговорив Бог. Це була створена за зразком старогрецької мови солунськими братами Кирилом і Мефодієм мова, сперта на південнослов'янські говірки, на поширені тут слова, а головне на слов'янські корені, з яких кувалися нові слова, що передавали наявні в Святому письмі складні абстрактні поняття.

Життя людини не обмежується спілкуванням з Богом - люди повинні знаходити взаємопорозуміння між собою. Для цього їм потрібен простіший інструмент, ніж той, що використовується для звернення до Всевишнього. Так на Русі за зразком старослов'янської мови і значною мірою на її основі, але з активним використанням місцевих лексичних і граматичних елементів, виробляється діловий стиль літературної мови, або, як його ще називають, давньоруська літературна мова. Обидва стилі активно між собою взаємодіють, що особливо чітко відбилося в давньоруському літописанні. При цьому треба усвідомлювати, що взаємозв'язок між писемною й усною мовою був у ті часи зовсім не такий, як тепер. І конфесійна література і ділова були тільки писемними. Як справедливо пише В.В. Колесов, «середньовічна літературна мова - тільки мова писемності, зібрання текстів літературного призначення»[1].

Розвиток агіографічної, літописної, художньої, згодом наукової літератури накладав свій відбиток на еволюцію літературної мови у кожного зі східнослов'янських народів — українців, росіян і білорусів, ~ оскільки всі вони успадкували той самий вихідний матеріал — старослов'янську мову як культову і утворену за її зразком давньоруську як стиль офіційно-ділового спілкування.

В основі східнослов'янської редакції старослов'янської мови були переважно пам'ятки південнослов'янської редакції цієї ж мови. Сюди належали рукописи X—XI ст. болгарської редакції (Зографське євангеліє, Савина книга, Супрасльський рукопис, Ассеманієве євангеліє, Синайський псалтир, Хіландарські листки, Рильський листок, Македонський кирилівський лист, Охрідські глаголичні листки, Листки Ундольського, напис царя Самуша 993 р., — найдавніша датована пам'ятка, писана кирилівським письмом, — Темницький напис, Зографські листки, Зографський кирилівський підпис 980 р., Іверський глаголичний підпис 982 р.), сербської (Маріїнське євангеліє, Клоцові листки), словенської (Фразингенські уривки). Треба брати до уваги й західнослов'янську редакцію старослов'янської мови, зокрема Київські глаголичні листки і Празькі глаголичні листки. Усі ці тексти створені пізніше, ніж безпосередня кирило-мефодіївська спадщина, - від IX ст. до наших часів не дійшов жоден текст, писаний старослов'янською мовою[2]. Деякі з цих давніх пам'яток, можливо, були створені й на східнослов'янських землях; це, зокрема, македонський кирилівський лист[3]; окремі тексти перекладалися не з грецької мови, а з латинської, як, наприклад, Київські глаголичні листки.

Літературні мови східнослов'янських народів пізнього середньовіччя були близькі між собою, оскільки всі вони мали в своїй основі старослов'янське джерело. Згодом виразні його прослідки зберегла тільки російська мова. Поширюючи свою експансію на український і білоруський народи, російська літературна мова поступово витісняє місцеві літературні мови, заступаючи їх місце у всіх сферах духовного життя.

Колесов В.В. Древнерусский литературньій язык. — Л., 1989. — С. 5.

Огієнко І. Пам'ятки старослов'янської мови X—XI віків. — Варшава, 1929. -

[3] Там же. - С. 49.

Поширення науки й освіти наприкінці XVIII — на початку XIX ст. пробуджує інтерес у місцевої української і білоруської еліти — значною мірою уже зрусифікованої - до минулого своїх країн, до тих історичних подій, які спричинили втрату ними національної самосвідомості, до народної мови, до історичної пам'яті, яку несе в собі фольклор. Це зумовило розвиток нових літературних мов, спершу української, згодом білоруської. Та й російська літературна мова зазнала певної модернізації: зберігаючи в собі багато старослов'янських елементів, - лексичних і фонетичних, - вона активно вбирала в себе суто народні слова і позбавлялася південнослов'янських граматичних форм.

Спершись на народне джерело, нова українська літературна мова одразу ж дихнула на повні груди. Це було юне, ще повністю не оформлене культурне явище, яке б розвивалося швидко й упевнено, коли б мало для цього відповідні умови. Спершу так і сталося: від «Енеїди» І. Котляревського до «Кобзаря» Т. Шевченка минуло неповних півстоліття, а за цей час літературна мова досягла таких успіхів у вираженні душі українського народу, як і інші споріднені й неспоріднені літературні мови. Одного їй не було дано: у світі науки, публіцистики, юриспруденції — в тих сферах, у яких за нормальних політичних умов панує національна літературна мова, - її місце посіла російська. Що далі, то гірше. У 1862 р., як відомо, проти російської окупації повстали поляки. І хоч українці не готові були підтримати цю свободолюбну акцію, їх звинуватили в злих намірах щодо імперії і на знак покарання взагалі заборонили вживання української мови як літературної. Та все ж могутній геній Т. Шевченка розбудив багато талановитих душ, надихнув їх патріотизмом і бажанням бачити свій народ вільним серед інших вільних народів світу. Це й Марко Вовчок, і Панас Мирний, і Л. Глібов, і С. Руданський, і А. Свидницький, і І. Нечуй-Левицький, і, звичайно ж, вершина злету української літератури — М. Коцюбинський, І. Франко, Леся Українка. Після революції 1905 року у царській Росії були частково скасовані репресивні заходи щодо української мови; ні українські університети, ні гімназії, ні навіть церковно-приходські школи з українською мовою викладання не відкривалися, зате значно зросла кількість видаваної українською мовою літератури, і не тільки художньої, а й науково-популярної, призначеної для освіти широких народних мас, переважно селянства.

У Західній Україні (Галичина, Буковина) на цей час освіта українською мовою стала реальністю. Отже, потрібна була наукова література, зокрема підручники з різних соціальних, природничих і технічних наук. З великими труднощами творилася українська наукова термінологія. Ця робота набула цілеспрямованого характеру після утворення у Львові Наукового товариства імені Шевченка (НТШ) - прообразу майбутньої української академії. Видавані в НТШ наукові записки і на сьогодні становлять значний науковий інтерес.

Злити воєдино дві літературні традиції - східноукраїнську й західноукраїнську, — витворивши при цьому одну багатофункціональну літературну мову, — це було обопільне бажання східноукраїнських і західноукраїнських діячів культури. Та було це завданням нелегким. Як показала мовна дискусія 90-х рр. XIX — початку XX ст., обидві сторони багато чого у мовотворенні одна одної приймати не хотіли. І все ж шляхом взаємних компромісів переважно в 20-ті рр. XX ст. кістяк єдиної літературної мови в основному зі спільною науковою термінологією склався. Та настали тяжкі 30-ті рр., а за ними ще тяжчі 40-ві. Українська мова не вмерла, але й не жила нормальним життям. Цей період, а за ним і 50-80-ті рр. називають часом насильницької русифікації. Про це докладно йтиметься у відповідних розділах. Тут же попередньо слід згадати про таке: звичайно, русифікація полягала не в тому, що українські слова замінювалися російськими (хоч було й це). *Ліс* лишився *лісом, поле — полем, хата ~ хатою, граблі — граблями* і т. д. Не слід вбачати русифікацію і в тому, що арабське з походження слово *майдан* заступилося слов'янським *площа,* або занесене з жаргону німецьких слюсарів слово *мутра* замінило слово *гайка.* Русифікація виявляла себе в іншому: українській мові були перекриті як прямі джерела поповнення всі інші мови, крім російської. Українська термінологія таким чином ставала тінню російської.

У наш час українська літературна мова знову піднімається на власні ноги. Для цього їй потрібні надійні опори. Однією з них є правдиво викладена власна історія: пізнай самого себе — й ти будеш непереможний. Отож від короткого екскурсу в минуле перейдемо до просторішого викладу історії літературних мов в Україні.

ДАВНЬОКИЇВСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА

Основа давньокиївської літературної мови. Виклад головних поглядів на її походження

Літературна мова існує відтоді, відколи існують твори, написані нею. При цьому можна, не порушуючи цієї істини, зробити її на одне-два століття старшою, пам'ятаючи про те, що найперші пам'ятки могли й не зберегтися. Навряд чи можна сумніватися в тому, що мова Давньої Русі була тісно пов'язана зі старослов'янською мовою: про це говорять договори руських із греками (X ст.), свідчення про які зберіг наш Київський літопис. У своїй основі вони мають східнослов'янську мову, але щедро пересипані старослов'янізмами. Після прийняття Руссю християнства (988 р.) старослов'янська мова утверджується тут як головна священна літературна мова. На Західну Україну, зокрема в Закарпаття, вона прийшла ще раніше, під час діяльності Костянтина і Мефодія, тобто в другій половині IX ст.[1] Поряд із канонічною старослов'янською мовою існувала юридично-ділова мова, що мала в своїй основі один із східнослов'янських (очевидно, старокиївський) діалектів, але не цуралася й старослов'янських слів та форм.

У науковій літературі йшли (та й досі ідуть) суперечки: то яка ж мова була головною в Київській Русі — старослов'янська чи руська? Спір цей ведуть головним чином російські вчені, які — незважаючи на різні вихідні позиції — доводять те саме положення: сучасна російська мова є прямим продовженням літературної мови давньокиївського періоду. Українські з походження вчені, наприклад, М.О. Максимович, цілком справедливо констатували генетичну відмінність старослов'янської і давньоруської мов. Разом з тим

[1] *Огієнко І.* Українська літературна мова XVI-го століття. Крехівський «Апостол» 1560 року. - Варшава, 1930. - С. ПО.

перший ректор Київського університету відстоював думку про те, що давньоруська літературна мова в основі своїй старослов'янська, яле тривалий час зазнавала східнослов'янського впливу. Один із найвидатніших славістів середини XIX ст. 1.1. Срезневський зводив усі жанри давньоруської писемності до єдиної літературної мови, східнослов'янської в своїй основі. О.О. Шахматов у низці праць обстоював думку про те, що російська літературна мова (про українську навіть не йшлося) за своїм походженням не російська, бо виникла вона на базі церковно-книжної мови, в основі своїй староболгарської; на російському (у даному разі краще б говорити на руському) ґрунті в процесі історичного розвитку ця мова зазнала русифікації, тобто стала літературною мовою росіян під впливом їхньої розмовної мови. Цю думку спробував категорично заперечити С.П. Обнорський: він висунув положення про самобутність давньоруської літературної мови. Витоки її вчений знаходив у стародавньому Новгороді, а наявність старослов'янізмів пояснював пізнішим (від XIV ст.) впливом південної, болгаро-візантійської культури[1]. Дослідники пізнішого часу, зокрема Ф.П. Філій, все ж не підтримали високопатріотичного в своїй основі починання С.П. Обнорського. Адже важко заперечити залежність ділової писемності Стародавньої Русі від старослов'янської мови[2]. Тут варто додати, що вірогідність східнослов'янського походження, тобто відповідність фіксованих у них слів і форм природній мові значно нижча, ніж текстів старослов'янських. Як зауважував І.С. Свєнціцький, найстарші копії руських пам'яток дійшли до нас в пізніших копіях: в Успенському Збірнику з кінця XII ст. («Руська Правда» 1019 р.) у списку 1282 р.; повчання Володимира Мономаха з 1096—1113 р. (у списку 1375 р.); Паломник («Житіє і ходіння...» ігумена Данила), у списках від XVI до половини XIX ст. Очевидно, що за цими списками не можна так впевнено говорити про звукові ознаки мови — доби, авторів і місця написання цих творів, як це можна робити за пам'ятками, що переписані в цей час із старослов'янських рукописів, тобто за Остромировим євангелієм 1056 р., Збірником Свя-

Обнорский С.П. «Русская Правда» как памятник русского литературного язика // Изв. АН СССР. Сер. 7. Отд. общественньїх наук. 1934. - № 10. - С. 776.

Филин Ф.П. Об истоках русского литературного язьїка // Вопр. язьїкознания. – 1974. – № 3. – С. 5.

тослава 1073 р., Збірником Святослава 1076 р., Архангельським євангелієм 1092 р. та ін.[1]

Як все ж таки визначити співвідношення між оригінальною старослов'янською літературою, старослов'янськими текстами, переписаними на Русі, оригінальною літературою, написаною старослов'янською мовою, старослов'янською з домішками староруської і староруської з домішками старослов'янської? Мабуть, варто відмовитися від конкуруючих у наш час теорій, згідно з якими ситуація із старослов'янською і руською мовами визначається або як диглосія, або як білінгвізм. Ди глосія — нерівноправне становище двох мов, одна з яких (давньоруська) доповнює функції іншої (старослов'янської). Білінгвізм — рівноправне становище обох мов, кожна з яких має свою сферу вживання. Обидва положення були б правомірними, коли б носії літературної мови — старослов'янської і давньоруської — були різні. Так ні ж, це ті самі люди: князі, їхнє військове і духовне оточення. Для них старослов'янська й руська мови — різновиди тієї самої літературної мови. Давньокиївська літературна мова однаковою мірою використовувалась усіма східними слов'янами і складалася із трьох функціональних стилів: високого (конфесійна і ораторська література), середнього (мова літописів і художньої літератури) і зниженого («Руська Правда», грамоти). Високий стиль репрезентувала старослов'янська мова, яка, набувши деяких східнослов'янських рис (фонетичних, граматичних і лексичних), наблизилася до місцевого київського діалекту. І. Огієнко цілком справедливо вважав, що «написи вѣра, спаси, мене і т. п. були для слов'ян вже з найдавнішого часу лише графічними формулами, а вимова їх була ріжною»[2]. Беручи до уваги головне функціональне призначення високого стилю, природно називати цей різновид літературної мови східних слов'ян церковнослов'янською мовою. Середній стиль поєднував у собі церковнослов'янські елементи - основа стилю - і в значній кількості місцеві фонетичні, граматичні і особливо лексичні особливості. Залежно від об'єкта опису мова цього різновиду змінювалась від майже стандартної

[1] *Свєнціцький І.С.* Нариси про мову пам'яток староруського письменства XI віку // Учен. зап. Львовского гос. ун-та. 1948. Т. 7. Вопр. славянского языкознания. Кн. 1. - С. 123.

2 *Огієнко І.* Українська літературна мова XVI-го століття. — С. 75.

церковнослов'янської до майже чистої народної. Знижений стиль може бути названий так тільки умовно. З походження, як про це вже згадувалось, він становить собою літературну мову східних слов'ян, Ідо, очевидно, розвивалася ще до прийняття Руссю християнства. У ній домінують місцеві східнослов'янські риси, хоч наявні й церковнослов'янізми, які виступають тут не як природні елементи структури, а як своєрідний інкрустаційний матеріал.

У якій же послідовності викладати історію стилів давньокиївської літературної мови? Очевидно, в хронологічному. Спершу треба схарактеризувати перекладні, неоригінальні твори, писані по-старослов'янському, далі розглянути особливості оригінальної літератури як високого, так і «низького» стилів.

Перекладна література

Переклад Святого письма південнослов'янською мовою здійснили в IX ст. Кирило і Мефодій. Найдавніша пам'ятка духовного письма, переписана на Русі зі староболгарського оригіналу, — «Остромирове євангеліє» 1056 р. Переписувач не прагнув змінити в чомусь мову оригіналу, але все ж рідна мова інколи підштовхувала вишколену руку на помилки.

На останньому 294-му аркуші євангелія писар дрібними літерами написав, що він **«написахъ єѵ[г]лиє сє.рабоѵ бжию нареченоѵ соѵщѹ въ крщении Иосиф. л мирскы Остромиръ близкоѵ сѹщѹ Изѧславоѵ кънѧзоу»**. Отже, Ізяслав, який князював у Києві, послав Остромира до Новгорода, де писарі за майже сім місяців написали це євангеліє-апракос[1]. Правда, писарі дотримувалися кожен своїх правописних звичок: перший писав глухий перед плавним (східнослов'янська особливість), а Другий — глухий після плавного (старослов'янська традиція), перший уживав форми імперфекта на -ꙗа- (бꙗаше), тоді як другий писав їх із старослов'янським -ѣа- (бѣаше). В ОЄ зрідка вживаються повноголосні форми (новѣгородѣ, Володимира), інколи сплутуються ѣ з и (в-Ьд-Ь замість видѣ), на місці жд 34 рази уживається східнослов'янське ж (прихожѧ; прѣже, рожьжоусА, роженыи, такоже та ін.); р у

Огієнко І. Пам'ятки старослов'янської мови X—XI віків. - С. 7.

пам'ятці переважно тверде (боура, лазара, кесара, алтара, назаранинь), а ц м'яке (коньць, отьць); форми третьої особи однини й множини теперішнього часу приймають переважно флексію -ть, а інколи в однині й зовсім її втрачають (напише); у першій і другій особах множини форми наказового способу майже послідовно уживаються з флексіями -Ѣмь, -ѣте (идѣмъ, възведѣте, идѣте, рыпъщѣте) і т. ін.

Ці ж особливості спостерігаються і в інших текстах конфесійного призначення, зокрема в Архангельському євангелії (назва умовна, пам'ятка поза всяким сумнівом українська)[1], Турівському євангелії, Реймському євангелії, в Купріянівських євангельських листах, у Толстовському псалтирі, в Казанні Григорія Богослова (Назіанзина), Пандектах Антіоха та інших пам'ятках. У Толстовському псалтирі привертає до себе увагу лексика. Тут багато українських слів типу *рѣснота, лѣкъ, натравити, крижь, попель, плоть* та ін.

Говорити про будь-які стилістичні особливості перекладних текстів не доводиться, бо вони відбивають стилістику оригіналів. І все ж варто відзначити, що такі ключові слова євангельських текстів, як *богъ, срдце, доуша, заповѣдь, словеса, небо, свѣтильникъ, сты, бжии, истина* і подібні увійшли і в словник, і в образну систему оригінальних київських текстів. Згодом неусвідомлене відхилення від оригіналу замінюється прагненням мовно удосконалити текст, зробити його зрозумілішим читачеві. Прикладом редакційної роботи київського книжника над канонічним текстом може бути мова так званого Оршанського євангелія[3]. Порівняння Оршанського євангелія-апракоса з його попередником — Остромировим євангелієм дає змогу побачити, як окремі нові риси в структурі східнослов'янських діалектів, відбитих у тексті ОрЄ, так і тенденції у відтворенні особливостей старослов'янського тексту, якими керувався переписувач XIII ст. Привертає до себе увагу факт, що ті спільноруські риси, які потрапляли в текст ОЄ спорадично, у редакції XIII ст. виступають як норма. Тут можна помітити досить послідовну заміну у сильній позиції ъ>о та ь>е (пор. ръпътаахѫ, ОЄ, 114 — ропьтахоу, ОрЄ, 76; скрьжьть, ОЄ, 108 зв. — скрьжєть, ОрЄ, 69), опущення вже зредукованих ъ та ь у колишніх слабких позиціях (пор. вьси, ОЄ, 108 зв. — вси, ОрЄ, 69; мьнѭ, ОЄ, 113 - мню, ОрЄ, 57 зв.) при досить частому збереженні їх у колишніх сильних позиціях; уживання літер оу (ю) замість ѫ (ѭ) та а (ꙗ) замість А (ІА); старослов'янські сполучення плавного з глухим ръ, лъ, рь, ль замінюються давньоруськими сполученнями глухих з плавними (зрьноу, ОЄ, 108 - зьрноу, ОрЄ, 68 зв.; оумльчашд, ОЄ, 109 зв. — оумьлчаша, ОрЄ, 71; высокомрьзость, ОЄ, 112 — высокомьрзость, ОрЄ, 73 зв.); замість старослов'янського сполучення жд, як і в інших пам'ятках цього часу, послідовно вживається східнослов'янське ж (прохождааше, ОЄ, 108 - прохожаше, ОрЄ, 68 зв., даждь, ОЄ, ПО — дажь, ОрЄ, 71), замість старослов'янського початкового ю (ју) досить послідовно вживається східнослов'янське у (с-Ѣвєра и юга, ОЄ, 108 зв. — 109 — с-Ѣвєра и оуга, ОрЄ, 69, из юности, ОЄ, 111 - изъ оуности, ОрЄ, 71), замість нестягнених форм повних прикметників, дієприкметників, займенників, а також дієслівних форм імперфекта регулярно вживаються стягнені форми (котораага, ОЄ, 110 - котораго, ОрЄ, 71, званьшмь, ОЄ, 110 - званымь, ОрЄ, 71, нищиимь, ОЄ, 111 - нищимь, ОрЄ, 71 зв., выпрашааше, ОЄ, 112 - выпрашаше, ОрЄ, 73). До власне українізмів можна зарахувати спорадичну заміну ѣ>и та и>ѣ, а також Досить послідовне пом'якшення ц у формах іменника (въ тьмнищо, ОрЄ, 2, поущеницю, 2 зв., пшеницю, 13 зв., коупцю, 14). Отже, на прикладі порівняння двох євангелій — XI і XIII ст. — видно, як старослов'янська мова поступово набуває фонетичних і морфологічних східнослов'янських рис, стаючи функціонально Церковнослов'янською мовою. І все ж давні болгарські рукописи, зокрема такі, як Ассеманієве євангеліє, Зографське євангеліє, Маріїнське євангеліє, Савина книга, Синайський євхологій, Суп-

[1] Див.: *Schachmatow A/.* Beitrage zur russischen Grammatik // Archiv fur slavische Philologie. - 1884. - T. 7. - C. 74.

2 *Огієнко 1.* Пам'ятки старослов'янської мови X—XI віків. — С. 165.

3 Пам'ятка XIII ст., яку за мовними особливостями дослідники відносять до другої давньоруської (власне київської) редакції євангелій *(Воскресенский Г.* Характеристические черги четнрех редакций славянского перевода евангелия от Марка: По сто двенадцати рукописям евангелия XI—XVI вв. - М, 1896. - С. 47). Див. також: *Соболевский А.И.* Источникц для знакомства с древнекиевским говором // Жури. Мин-ва нар. просвещения. — 1885, февр. — С. 356; *Пылаев П.* Описание пергаментного евангелия, хранящегося в музее, состоящем при Киевской духовной академии // Тр. Киев. духовной академии. 1876, дек., прил. — С. 1—45; *Запаско Я.* Орнаментальне оформлення української рукописної книги. — К., 1960. — С. 38—41.

расльське євангеліє та інші пам'ятки лишаються для руського книжника зразками для наслідування.

Якщо продовжити порівняння двох євангелій, які розділяє два століття, то найцікавіші явища спостерігаються в лексиці. Тут будуть відзначені лише деякі з них[1].

Редактор-переписувач замінює в тексті євангелія деякі неперекладені грецькі слова їх слов'янськими відповідниками. Так, переписувач ОрЄ передає грецьке *мамона* (μαμωναζ), залишене в ОЄ без перекладу (111 зв.), давньоруським словосполученням *неправьдное батьство* (73 зв.). Грецьке δυο λεπτα (в ОЄ дъвѣ лепътѣ, 116) писар ОрЄ замінює вживанішим у ті часи *двѣ цѧтѣ* (80). Слово *цѧта* наявне також в Юр'євському євангелії 1119 р., в Ісході, гл. XXX, 13 за списком XIV ст. (Ср. III, 1434-1435); воно вживається ще в значеннях «гроші», «дошка», «прикраса». Згодом з посиланням на Ісход, гл. XXX, 13 слово *цата* вміщує в своєму «Лексиконі» П. Беринда. Однією з найцікавіших замін цього типу в ОрЄ є передача грецьких слів *сукамина* (113) (συκαμινα) «дерево шовковиці», та *сукоморииѧ* (113 зв.) (συχομωρέα) «смоковниця», давньоруськими відповідниками *ꙗгодина* (ОрЄ, 75 зв.) та *ꙗгодичина* (ОрЄ, 76). Варто відзначити, що в Юр'євському євангелії 1119 р. обидва слова - *сукамина* і *сукомориꙗ* - передаються однаково - *ꙗгодичина*. Однак у «Житії і ходінні» Данила[2] знаходимо: и овощнаа дрєвеса многоплодовита: смокви и ягодина, и масличіє и рожци (ЖХ, 20). В. Даль у гнізді *ягода* подає *ягодичие* з ремаркою «црк. плод ягодичины, дерева фига, смоква, сикамора» (Д., IV, 673).

Церковнослов'янська мова на Русі перебувала в стані постійного розвитку, будучи активно використовуваним живим засобом літературного спілкування. В галузі лексики в ній можна було спостерігати ті ж процеси, що і в старослов'янській мові IX—X ст., зокрема утворення синонімічних рядів, а звідси лексичне варіювання. У більшості випадків лексичні і словотвірні варіанти входили до складу усталеного лексичного запасу старослов'янської мови. Наприклад, в аналогічних контекстах ОЄ та ОрЄ знаходимо такі варіантні пари: стѫденьць - кладѧзь, прѣлюбы - любодѣꙗниѥ,

[1] Докладніше про це див.: *Русанівський В.М.* Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов. — К., 1985. — С. 29—37.

[2] Докладніше про цей твір див. на с. 27-29.

лъжипослухь, скрьбь - печаль, црствиѥ - црство, небрѣжениѥ - обида, идти - грѧсти, сѫпьрь - соупьрникъ, мьздоимьць - мытарь, пастырь - пастоухь, животъ - жизнь та ін. Лексичне варіювання цього типу скоріше за все пов'язане з наявністю різних джерел у руках давньоруського переписувача. Так, стѫденьць (ОЄ, 110) характерне для таких джерел, як Маріїнське євангеліє, Ассеманієве євангеліє, Савина книга, Синайський євхологій, тоді як відповідне йому кладязь (ОЄ, 71) звичайне для Зографського євангелія і трапляється в Синайському євхології[1].

Крім того, переписувач євангелія прислухався й до того, як уживаються ті чи інші синоніми в інших жанрах тодішньої літератури. Так, з давніх суперників *животь* і *жизнь* у давньоруських пам'ятках перемагає друге. Отже, йому і віддає перевагу переписувач ОрЄ: вь животь в-Ьчньш (ОЄ, 122) - вь жизнь вѣчьную (ОрЄ, 85 зв.). В ОрЄ текстуальним відповідником до *прискрьбьнъ* (ОЄ, 111) виступає *печалєнь* (71 зв.). Заміна явно мотивована тим, що в давньоруських пам'ятках, як списаних із старослов'янських джерел, так і з оригінальних, розширилося гніздо слів із коренем **печал-:** *печаливши* (Пандекти Антіоха XI ст.), *печалити* і *печаловати* (там же), *пеналоватисіл* (36. Св. 1076 р., Іпат. літопис, Новг. І літопис, Лавр, літопис), *печаль* (Синайський патерик XI ст.) та ін. (Ср. II, 921-924). Очевидно, більшою поширеністю в давньоруських пам'ятках слова *грабитель* пояснюється витіснення ним слова *хьщьникг;* слово *брань* замінюється звичнішим словом *рать, Іязьікь* — словом *страна* та ін. У церковнослов'янській мові існував синонімічний ряд *миноути - мимоити - прийти,* в якому об'єдналися дієслова за значенням «минути, відходити в минуле, у вічність». Разом з тим дієслова *мимоити* і *прийти* мали ще й просторове значення: *Іяко* нє мощи никомоу же *мимоити* пѫтьмь тѣмь 13 зв.). У південноруських пам'ятках у цьому значенні виступає й Дієслово *миноути.* Зокрема, його фіксують Галицьке євангеліє 1144 р., Синайських патерик XI ст., Повчання Володимира Мономаха, Житіє ходіння Данила XII ст., Полікарпове євангеліє 1307 р. та ін. Цю традицію продовжили згодом українські грамоти XIV-XV ст. (ССУМ, І,

Цеитлин Р.М. Лексика старославянского языка: Опыт анализа мотивированных слов по данньш древнеболгарских рукописей X—XI вв - М 1977 - <-.247-248.

594). В ОрЄ *миноути* також ужито в просторовому значенні: на гагодичиноу видѣти іса ıако тоудѣ хотѧше *миноути* (ССУМ, І, 76).

Отже, давні переписувачі богослужбових книг творчо підходили до мови, вільно замінювали одні слова іншими, прагнучи якомога точніше довести думку до читача[1]. Церковнослов'янська мова південноруської редакції була живим організмом, який обмінювався творчою енергією як з канонічною літературою південнослов'янського походження, так і з давньоруськими творами духовного і світського характеру.

До найдавніших перекладних творів, у яких духовні сюжети переплітаються із світськими, належать збірники Святослава 1073 і 1076 рр. Повна назва Збірника Святослава 1073 р. «Съборъ отъ многъ оць. тълкованиıа о неразумьныихъ словесѣхъ. вь єуаггелии. и в апͨлѣ и в инѣхъ книгахь. въкратыцѣ съложены на памАТь и на готовь отъвѣтъ». Це переклад з грецького оригіналу IX ст., здійснений у X ст. для болгарського царя Симеона. Збірник 1073 р. — копія з болгарського перекладу. З художнього боку він оформлений посправжньому багато: малюнок із зображенням Святослава з дружиною і дітьми, Христос з благословляючою рукою, церква з рядами святих і т. ін. Збірник — своєрідна старослов'янська духовна енциклопедія. Крім того, це важлива лінгвістична пам'ятка, оскільки мовні ознаки Київської Русі тут проглядаються ще виразніше, ніж у перекладах богослужбової літератури. Очевидно, літери ѫ і А уживалися вже тільки за традицією, не позначаючи носових звуків. Про це говорить їх часте сплутування з оу та ıа: соудъ, часто, чада, причастьникъ і под. Глухі в сполученні з плавними стоять перед ними: дьржати, жьртвы, пьрвоѥ, простьрлосѧ, сьвьрхоу, съвьршаıа, скьрби, испьлнить, вь мълчании, сьл'нце і под. Досить численними є повноголосні форми: вереди, короставыимъ, полон', полоньникь, поросѧте, серебро та ін. Часом замість ѣ уживається и: исцили, нимаıа, ниций, разуминиıа, видомыи, вь вѣри, на коупри та ін. І навпаки, іноді замість и маємо ѣ: ıавлѥнѣѥ. Дуже часто плутаються літери ы та и: ахименыды, выны, градъ неправди, плътолюбыıа, приıалы, землѧмѣрыи, отриваажшти і под. Якщо початок слова складається з групи приголосних, воно набуває приставного и: ильстивыихъ, ильжаищта, икъ твоимъ людьмь, исьвАжете. Після шиплячих та м'яких приголоснихетимологічне е може переходити в о: чоловіка, васиови фонема /р/, як і в конфесійній літературі, тверда: ѱалтира, сътворж; дуже часто трапляється м'яке ц: игрець, коньць, месяць, оць самовидьць, самодьржьць, старьць, творьць, лихоимьцю, сьрдьцю пиıаницѭ та ін. Сполучення **dj** дає часто ж: осужени, прѣже, прѣпровожаѥмъ, роженоѥ, тожьство і под. Помітною південносхіднослов'янською ознакою є флексія **-ови/-еви** в давальному відмінку однини іменників чоловічого роду (господареви, израилеви мсоусеови, Петрови) і флексія **-ове/-еве** в називному відмінку множини цих же іменників (бѣсове, вождеве, врачеве, врѣдове, домове). У закінченні третьої особи однини теперішнього і простого майбутнього часу дієслова часто втрачають флексію **-ть:** боуде, бываѥ, выпрашаѥ, гниє, СА гнушає, довълѣѥ, дьрзаѥ, краде, може, назнаменоуѥ, СА нарицаѥ, начьне, СА покушаѥ, прѣстане, разоуѥ. Форми першої і другої особи множини наказового способу утворюються за допомогою флексій **-ѣмъ, -ѣте**: бѫдѣмъ, навыкнѣмъ, изидѣте, глаголѣте, приимѣте, рьцѣте та ін. Дуже продуктивним є суфікс -ова- в дієсловах: искоуповати, исповѣдовати, распытовати та ін. Багато тут слів, які є ознакою типово українського лексикону: *праздникь вьрбьньш, готовизна, лоуками ходл, напосл^дькг, нашьскы, обрыдаікть, босааго оняшта, акы вь повони (йор.* суч. *повінь), подоба, приклады, принада, принадивь, Іякоже каплл изгонлть члвка вь дьнь слотьнь оть хлібини свокія* і под. Про засвоєння тодішньою українською мовою грецьких та латинських власних імен промовляють такі написання, як *Илліл, Никала, Петро, Пауло*[1].

Збірник 1076 р. оформлений значно скромніше, ніж попередня пам'ятка. За змістом це хрестоматія для релігійно-навчального читання, яка починається статтею про користь від читання книжок[2]. У ній Ще більше східнослов'янських, зокрема українських мовних рис.

У давньокиївський період були також поширені твори на історичну тематику. Особливою популярністю користувалися «Хроніка Георгія Амартола» («Грішника») та «Історія іудейської війни» Йосифа ᶲлавія. Обидва твори були перекладені церковнослов'янською мовою з грецької ще в XII ст. і відомі в багатьох списках.

[1] Див. ще: *Жуковская Л.П.* О некоторых проблемах истории русского литературного языка древнекиевского периода // Вопр. языкознания. — 1972. — № 5. — С. 70.

Огієнко І. Пам'ятки старослов'янської мови. - С. 112—122.
Там же. - С. 124-132.

У«Хроніці» Г. Амартола широко представлена лексика, що наближається до термінологічної. Це скальковані з грецької мови слова беззаконіє — ἀνομία, звѣздословіє — ἀστρονογια, звѣздословецъ — ἀστρολόγος, звѣздозаконникъ — ἀστρονομος та ін. Широко представлена тут абстрактна слов'янська лексика, шо утворювалася за допомогою суфіксів **-ніє, -еніє, -аніє, -ство**: молчаніє, оумѣніє, богатьство і под. Ця ж тенденція виявляє себе і в мові Йосифа Флавія, напр.: бѣганіє, гнаніє, злодѣиство, стонаніє, плененіє, устрѣмленіє та ін.

Оригінальна література

Оригінальну літературу, створену в Україні-Русі, жанрово можна поділити на ораторську, агіографічну, паломницьку, історіографічну, художню і ділову. Якщо дотримуватися хронології, то ділову, чи юридично-ділову мову слід би було розглядати першою, адже договори Русі з греками належать ще до X ст., а коріння Руської Правди також, безперечно, входять у товщу дохристиянських часів. Але тоді б утратилася послідовність розгляду різних жанрів ступенем їх мовної чистоти й унормованості, отже, належності високого, середнього й «низького» стилів.

До високого стилю належить насамперед *ораторська* ***література.*** Відомо, що вона була представлена зверненням до воїнів перед битвою, промовами на князівських з'їздах, на вічах, у зверненнях до юзників і до ворогів. Найвиразніше ораторське мистецтво репрезентує «Слово о законі й благодате» київського митрополита русина Іларіона (бл. 1050 р.)[1]. Як зауважував І.С. Свєнціцький, «...верхівка княжого двора і церковної ієрархії милувалися високим стилем і разністю старослов'янської красномовності, що її багатство на I вперше розкрив Іларіон саме на дуже важливій темі історично-річевої актуальності»[2]. Автор «Слова» пишається Руссю, трудами і талантами свого народу. Він прославляє князів Володимира, Ігоря, Свят

[1] Повна назва твору: «О закон-Ь мсоус-Ьомь дан-Ь-Ьмь. й со благод-Ьти й истині ісу христомь бившій, й како законь сотиде. блгдть же й истина. всю землю полни й в-Ьра ві> ВСА Іазьіки простресА. й до нашего Іазьіка роускаго. й похвала каганоу нашемоу влодимероу. ю[т] него же крщени быхомь».

2 *Свєнціцький І.С.* Названа праця. — С. 129.

які «млжьствомь же й храбрьствомь прослпша в странахг. ога'х й поб'Ьдами й кр-Ьпостїю поминаютсд нын-fe й словжть. не вь t бо й невтомні земли владычьствоваша. нь вь ржсьс&. Іаже лома й сльїшима єсть. вс-Ьми четырьми концы земли» (Ілар., oj_92). Писав Іларіон рафінованою старослов'янською мовою, вдаючись до яскравих метафор, алегорій, до оригінальних епітетів, до повторів; інколи він навіть ритмізував текст, як наприклад, у зверненні до князя Володимира:

Вьстани ш честнаа главо, о[т] гроба твоего,
Вьстани О[Т]РАСИ сонь,
Н-Ьси бо умьрль, й спиши до шбьшааго вс-Ьмь вьстанїа,
Вьстани, н-Ьси оумерль,
Н-Ьс бо ти л-Ьпю оумр-Ьти (98).

Часто вдається Іларіон до протиставлень типу: Иуд^Ьи бо при свішти закон Н'Ьи s д-Ьпаахж своє сoправданіє, хрстїгани же при блгод'Ьтьн'Ьим слнци своє спсеніє жиждють (82). Цілий ряд таких антонімічних пар використовується в протиставленнях: *живыє — мертвыє, малий -- великий, рабь •- свободньш, уньіи •- старий, богатьш - убогій.* Цілі періоди будуються на протиставленнях, як наприклад, при перерахуванні людських і божеських якостей Ісуса Христа: ꙗко чл҃къ бо оутробѫ матерьню растꙗше. и ꙗко бъ҃ изиде дѣвьства не врѣждь. ꙗко чл҃къ матерьне млѣко пріать. и ꙗко бъ҃ пристави аггълы съ пастѫхы пѣти. слава въ вышніихъ бж҃. ꙗко чл҃къ повитьсѧ въ пелены. и ꙗко бъ҃ вълхвы звѣздою ведѧаше. ꙗко чл҃къ възлеже въ ꙗслехъ. и ꙗко бъ҃ ѡ[т] волх'въ дары и поклоненіє пріать і т. д. (85).

Ораторське мистецтво Іларіона розцвічується афористичними побудовами, біблійними висловами: прииде бо спс҃ъ и не пріатъ бысть о[т] иі҃лѧ и по еуагл҃ьскомѫ словѫ въ своѧ пріиде и свои єго не пріашѧ (87); лѣпо бо бѣ бл҃годати и истинѣ на новы люди въсіати. не вливають бо по словеси гсн҃ю вина новааго. оученіѧ блгт҃ьна въ мѣхы ветхы (88); єже познати єго. по пророч҃ьствѫ. тогда ѡ[т]верзѫтсѧ ѡчеса слѣпыихъ и оушеса глѫхыихъ услышать (89). Мова «Слова» прикрашена порівняннями: И хв҃а бл҃тдть всю землю ѡбѧть і ако вода морьскаа покрыю (83); тогда скочить ꙗко елень хромыи (89); и изыдеть ꙗко свѣтъ спс҃еніє мое (91) та ін.

Проповідник удається до інверсії: часто означення виступають після означуваних іменників, напр.: украси камениемъ драгымъ,

источникь євангельскыи, благословить бо бога истиннаго, ведущаа в жизнь вечную, посети нась человеколюбік божіє і под.

Синтаксис проповіді Іларіона складний, прості речення змінюються складними з сурядністю і підрядністю, напр.: Несть ми хотенїа вь сынехъ иїлевЬхь. и жертвы со(т) ржкь ихь не прїимж. понеже ю(т) вьстокь же й западь ИМА моє славимо єсть вь странах. й] на ВСАКОМЬ М'Ьстїі темїань имени моемж приноситсА (88).

Незважаючи на урочистість стилю і досить суворе дотримання норм старослов'янської мови, Іларіон все ж інколи наближається живої мови, напр.: *послухъ, сноху* твою Ирину, *скорчени* бѣхомъ, пристанища небеснаго *завѣтрия* пристати і под. Є відхилення ві, норм старослов'янської мови також у фонетиці і в морфології. Та замість старослов'янського **жд** тут трапляється східнослов'янське (безнадежници, рожьсѧ, жажущїи, оутвержающа, распложено)[1], сполука ***tj** послідовно передається або через щ (частіше), або через (рідше) (коущу - коуштоу), ѣ уживається в основному етимологічне правильно[2], інколи трапляється повноголосся (Володимира, пелены). Привертає до себе увагу м'яке ц' в кінці слів (творець, вѣнець).

У третій особі однини й множини теперішньо-майбутнього часу дієслова закінчуються на **-ть**[3]. Аорист уживається в «Слові» дуже часто, навпаки, перфект трапляється порівняно рідко[4].

«Слово» - не єдиний твір Іларіона. Його перу належить також «Молитва», «Исповѣдание вѣры» і невеликий уривок з повчання священикам. Крім того, є ще одинадцять творів, які, можливо, написані Іларіоном[5].

Єпископ м. Турова Кирило (1130—1182) — автор восьми повчань: «Слово на пасху», «Слово на антипасху», «Слово на Фомину неділю», «В неділю про сліпого» та ін. Він використовує народні уявлення про зміну пір року, про весну як відродження всього живого, про працю на ріллі, життя стад на пасовищах, напр.: Днесь весна красуется, оживляюще земное єстество, й горнии вітрн, тихо пов'ївающе, плодьг гобьзують, й земля, семяна питающи, зеленую траву рожаеть: весна

[1] *Молдован А.М.* Слово о законе й благодате Илариона. - К., 1984. - С. 5.
[2] Там же. - С. 48.
[3] Там же. - С. 58.
[4] Там же.
[5] Там же. - С. 5.

убоесть красная Вера Хва... Бурний же ветри — грехотворении помыслы иже покаяниемь претворишася на добродетель, душеполезные пл'оды гобзують. Як бачимо, школа Іларіона не оминула Кирила Туровського. Як і в «Слові про закон і благодать», образи будуються а протиставленні протилежних понять: з одного боку, плідна, благодатна весна, з другого - злі, буйні вітри. І весна, і вітри - сим- и духовних понять. Поєднанням конкретних і абстрактних іменників проповідник створює яскраві метафори: ратай слова, лед нев-Ьрия і под. Як і в Святому письмі, використовуються складні слова що надає мові урочистого звучання: благоухания, плододавца, гріхотворение, кумирослужение, идолослужение, смиреномудрие, доброглаголие, новоражаемии, трудолюбивая та ін.

Очевидно, до ораторсько-проповідницької літератури слід віднести й «Слово» (Моління) Даниїла Заточника, написане князеві Ярославу Всеволодовичу[1]. Даниїл просить князя звільнити його від тих випробувань, які він терпить. Мова моління старослов'янська, пересипана біблійними ремінісценціями, напр.: Аз бо есмь, аки она смоковница проклятая: не им'Ью плода покаянню; им-Ью бо срдце, аки лице без очию; й бысть ум мои, аки нощньш врань на ньірищи забд-fex; й расьшася животь мои, аки ханаанскьш царь буестию; й покрьіи мя нищета, аки Чермное море фараона; Возри на птица нбсньїя яко тии не орють, не сіють і под. Ще частіше автор вдається до порівнянь із живою природою: Аз бо есмь, кнжг, гене *аки трава блещена* ростяще на застаний, на ню же ни солнце сиаеть, ни дождь йде; тако й азь вс-Ьмь обидимь есмь, зане огражень есмь *страхомь грозы* твоеа яко плодомь твердым (Заточн., 414). Автор іноді настільки захоплюється порівняннями, що нанизує іх як намисто: Кнже мои гене! Избави мя от нищеты сея яко серну от тенета, аки птенца от кляпци, яко утя от когти носимаго нетреба, яко овца оть усть львовь (415).

Даниїл вдається до творення афоризмів типу: Злото ськрушаетогнемь, а члкь напастьми (415); Жел-Ьзо уваришь, а зльї женьг научишь (419); Яко же бо олово гинеть часто разливаемо, тако Іеловікт,, приемля многия б'ЬдьІ (415). Окремі сентенції перегу-

ло ці - тільки одна з версій адресата «Моління». Див. коментар Д.С. Лихачова "сті в кн.: Повести Древней Руси XI—XII века. - Л„ 1983. - С. 565.

куються з народними прислів'ями: Безумних бо ни с-Ьють, н орють, ни в житницю сбирають, но сами ся родят (417).

Описуючи різні ситуації, в які може потрапляти людина, авто порівнює духовні страждання з фізичними: Аще кто в печали члк призрит, какь студеною водою напоить во знойньш день (416); Егда лежиши на мяккьіх постелях под собольими од'Ьялї, а мене помя ни под единьм платом лежаща и зимою умирающа, и каплями до ждевьши аки стрелами срдце пронизающе (416). Під пером Даниїл оживає прадавній образ вовка і ягняти, який дожив і до наших днів Но не вьзри на мя гене, аки волкь на ягня (414).

Хоч мова моління старослов'янська, але вже в цей високий стиль проникають окремі народні слова. Це, наприклад, те ж *ягня* у наведеному раніше вислові, *орати* (птица нбсньія... ни орють[11] *тенета, трясцею* боліти. Як і в інших південноруських пам'ятках тутуформахтретьоїособиоднинийможинидієслівтеперішньогоі майбутнього часу уживається флексія -ть (глаголеть, спасеть, п питаеть, гинеть), поряд із старослов'янським сполучником аки уживається український яко, фонема /ц/ часто пом'якшується (житницю, вінець), іменники чоловічого роду у давально відмінку однини можуть приймати флексію -ОВИ/-ЄВИ (мужеви), зворотна частка ся частіше, ніж в інших пам'ятках, уживається в препозиції (ся родять, чему ся хотите учити, ни бога ся боить, ни людей ся стидить). Можливо, це випадковість, але в окремих виразах слова римуються: Да не восплачю ся рыдая, аки Адам рая. '

До *агіографічної* літератури належать житія Бориса і Гліба та Федосія Печерського (t!074). Ці твори теж іще можна зараховувати до високого стилю, та це вже скоріше церковнослов'янська, а не чиста старослов'янська мова. Тут ще вживаються нестягнені прикметники (святааго, пьрваaго, чьрньчьскууму, великааго, отьчьскьи ихь, посльдьниимь, добрьїими, преподобнууму), форми аористИ (окусихься, родиста, принесоста, показа), але вже помітні дуже виразні сліди проникнення повноголосних форм (простерети, сребро и золото, воротил, межю дьвема колодами, вьсю волость русьскую Володимер, волочаху, деревяну, огородьником). Старослов'янське жд нерідко заступається східнослов'янським ж: нужа (зам. нуждаЯ преже (зам. прежде), побежен (зам. побежден), вижь (зам. виждьщ под. У досить численних випадках між /з/ і наступним /р/ з'*Я

ся вставне /д/: вздраста, неиздрєченьною, раздрушить і навіть остова (изь Ростова). Характерною морфологічною рисою зання про Бориса і Гліба» є флексія -ть, що виступає в третій особі однини й множини дієслів теперішньо-майбутнього часу: избиеть, горить, пролееть, прииметь, обрящеть, сьхранить, сьмуща-у'вядаеть, понудять, погубять, сьбирають. Слово *Господь* у давальному відмінку однини приймає, поряд з флексією -у, також злексію -еви: *Господеви.* Цікавою є мова цього твору і з художньо-о погляду. Тут багато оцінних епітетів типу *оканьньїй. Святополк, ппескьврньнаIA* оуста, противу *безбожньїм печенегом, трьклятьш Святополк.* Епітети несуть у собі не лише негативну оцінку, а й позитивну: *премоудрии соломонь, чьстьнок* й *многомлстивоіє т-Ьло* та ін. Часто епітети-прикметники нагадують сталі фольклорного типу: *сича зла, смрадь зьльїи, бистрий кони, домове красьіниі, оуньїльи вьзорь, слєзьі горькьаа, плачь горькьіи, печаль срдьчньнагя* і под.

Як і в Святому письмі, в «Сказанні» багато книжних слів віддієслівного походження на -ие, -ниє: *беззаконне, безьлобие, вьздыхание, вьзмездие, взискание* та ін. Те ж стосується і складних слів, які є окрасою високого стилю: й не в-Ьдгахоу мнози тоу лежащу стою страстотьрпьцю телесоу (УЗ, 55); й без милости прободено бысть чьстьнок й *многомилостивок* т-Ьло стого й блженааго хва *страстотьрпьца* Бориса (48); пор. ще *скоропослоушьливааго, братоненавидьници* та ін.

Як і в ораторсько-проповідницьких творах, метафоризація слововжитку може набирати форми уподібнення зображуваного явищам природи або характерові людської діяльності; ось так, наприклад, звучить моління Гліба: Помилоуите оуности мое'Ь, помилоуите гьк мои. вьі ми боуд'Ьте господик мои, азь вамь рабь. не пожніте класа. не оуже сьзьр-Ьвьша. нь млеко безьлобига НОСАШД. е поріжете лозьі не до коньца вьзрастьша. а плодь имоуща (52).

Житіє» Феодосія Печерського написав Нестор чернець -Печерського монастиря, який упорядкував «Повість временних літ». Сам він про це пише так: Се бо клико же вьіше со блаженЬмь й велиц'Ьмь ощ нашем беодосию. оспьгговага сльїшахь ют древнииихь менеоць. бьшьшиихь вьто время. таже вьписахьазь нь несторь. мнии вьс-Ѣхъ вь манастыри блаженаго и оца феодосыя (УЗ, 134). У цьому творі, які в попередньому, зроблено певний крок від старослов'янської мови до східно-

слов'янської. Старослов'янське **жд** часто заступається тут фонемою ж: надежа, содежа, вижю, преже; інколи замість початкового к виступає о (одва); т> уживається перед плавними р, л: хьлмь, пьлкь, стьльпь і под.; повноголосні й неповноголосні форми чергуються: не отьврьзи врать — не сотврьзе вороть, вь володимирьскоую оболость, кь воротомь; у формах теперішньо-майбутнього часу й імперфекта (третя особа однини й множини) послідовно вживається флексія **-ть:** долають, имоуть, им-Ыашеть, поустить, йдуть, бысть, боудеть, придеть. З неодмінною послідовністю в «Житії>^ вживаються абстрактні слова з суфіксом **-ние:** *прогнаник покореник, повиновенш, сьмиреник, повел&ник, покореник, пощеник, запрещеник, тьщаник;* частина з цих абстрактних слів — двокореневі: *славословик, братоненавид^ник, кдинодушек.*

У «Житії» активно вживається «космічна» лексика, напр.: оть вьстока дьньница вьзидеть сьбирающи окрьсть себе ины многы звѣзды, ожидающи слнца правьдньнааго (74). Чимало тут слів і форм, які згодом збереглися в українській мові. Це *врьбнага недѣлга, опоче\ ноути, на возѣ, въкоупѣ* боудевѣ вь свѣтѣ ономь, побрати в *кошь о. кроухы* ты, *оукропъ* («окріп»), *вельми сѧ радую* та ін. Окремі вирази старослов'янські кальки з української мови, напр.: *не имамъ чимъ коупити* (не маю за що купити), *покывавъ главою* на село і под.

У тексті чимало епітетів, які прийшли з конфесійних текстів і мають характер постійних: духовное брашно, медоточивыи оуста, бла женныи КНАЗЬ, свѣтлыга дша, соупостатьнага рать, праздьни свѣтьлъ і под. Уживаються звороти з євангельських текстів, напр. оудобѣе есть вельбоудоу сквозѣ иглинѣ оуши пройти нежели бато; вь црствие нбсное вьнити (83); и МОЛАСА кь боу да бы ѡтблоуди шеесѧ овеча ѡт стада его вьзвратиль ВЬСПАТЬ (108); сьмотри же птиц' нбсньïихь. како не сѣють не жьнють. ниже сьбирають вь житьницѧ свога. нь оць нбсьныи питаеть га (117).

В обох агіографічних творах багато питальних і окличних речень, анафоричних побудов типу Оуви мнѣ світе очию моєю сигание и заре лица моєго. [...] оувы мнѣ оче и гне мои (44); О блаженага оубо гроба приимьши телеси ваю чьстьнѣи акы ськровище многоцѣнно (57). В питальних реченнях нагромаджуються додатки, шо ритмізує мову і надає їй патетичного звучання: Кьде ли съкърыю мъножьство грѣха моего. чьто бо приобрѣтоша преже братига оца моего или

~ мои къде бо ихь житига и слава мира сего. и багрАНица и чины. сребро и золото. вина и медове. брашьна чьстьнага и бы и кони. и домове красьнии и велиции. и имѣнига многа (45). Я же меті підпорядковані повтори типу: вама бо дана блгодать да литва за ны. вама бо даль есть бь о нась молгащасѣ и ходатага кь богоу за ны (57). Автори користуються метафорами, що виступають воєрідними синонімами до нейтральних слів. Так, замість *оумрѣти* маємо: *гако съконьчаша сга дник* володимироу (43); замість *велми плакати - сльзами разливаше сга* вьсь (45) і под.

Учені не мають єдиної думки щодо територіальної належності Успенського збірника, в якому вміщено житія руських святих. Як зазначають видавці збірника, «ряд учених, спершу істориків, а потім і лінгвістів, вважають, що Успенський збірник був створений на території південної Русі (в Києві) і тому мова його писарів відбиває давньокиївський говір. В інших працях робиться припущення, що місцем написання пам'ятки могла бути Ростово-Суздальська земля (Ростов або Володимир) і, таким чином, «у ній відбивається давньоруський північно-східний говір»[1]. Порівняння мовних рис (фонетичних, граматичних, лексичних і навіть стилістичних) оригінальних пам'яток агіографічної літератури з відповідними мовними особливостями пам'яток інших жанрів оригінальної і перекладної літератури, південноруське походження яких не підлягає сумніву, схиляє до думки, що про київських святих писали все ж таки кияни. Це, як довелося дізнатися раніше, доводить і Нестор як автор житія Феодосія Печерського.

Паломницьку літературу представляє «Житіє і ходіння...» ігумена Данила. Автор намагається писати старослов'янською мовою, яку, чевидно, як духовна особа, знає досконало, але, вийшовши за а перекладних текстів, часто не знаходить ні слів, ні форм для описання об'єктів, а тому вдається до засобів відомої йому розмовноъ мови. У зв'язку з цим віднести «Житіє і ходіння...» до високого стилю, мабуть, уже не можна. Це стиль середній, який однаковою мірою поєднує в собі старослов'янські і східнослов'янські особливості. Фонетика цього твору тяжіє до давньоруських рис. Голосні

неповного творення в сильних позиціях послідовно передаються через о та'е, в слабких позиціях вони, як правило, не засвідчуються, юси не вживаються (хоч треба взяти до уваги, що досліджуваний текст — копія XV ст.), замість жд і Щ часто вживаються східнослов'янські відповідники ж і ч: хужчии, без вожа, ражається, печерка (і в печерку), дажь, доверечи, побажай, досячи та ін; замість початкового є виступає о (одва), замість ю — у (угь). У творі багато спільносхіднослов'янських слів, таких як *дружина* «військо», «озброєний загін», *дуплястий* «порожній усередині», «полий», *стогь* «стіг», *червоточина* «червоточина», *скуть* «шмат тканини», «пола одягу», *верещати* «голосно кричати», «верещати», *водокрещньш* - складник сполучення *водокрещньш праздникь,* тобто «водохреща». Тут же засвідчуються окремі слова, запозичені з грецької і латинської мов. Це, зокрема, *калиги* — лат. *caliga* «вид взуття», *кокнить* - гр. kokkxwcx «світло-червоний одяг», *пардусь* — гр. жхр8о^ «барс», «пантера», коропіє — лат. cyprinus, сагріо «коропи».

«Житіє і ходіння...» насичене й місцевими українськими словами. Це, скажімо, *витинати* (огнь вьтинаемь — ЖХ, 5), *довереЧ(* «докинути», *дощка* «дошка», *испорохн'Ьти* «спорохніти» та ін. Сучасні українські слова *прибережжя* (СУМ, VII, 552), *прибудівок* (563), *пригірок, пригарок, пригір* (596) і подібні дають ключ до розуміння вжитого Данилом *пригоріє*: и ту есть мѣсто на пригоріи (ЖХ, 12). Віками зберігається в спільнослов'янському слові **sěde* значення «населяти», «мешкати». Із східнослов'янських мов йо засвідчує тільки українська. Староросійській мові воно було ві, про що свідчить його фіксація в грамоті Олега Рязанського після 1356 р., у псковській судній грамоті та ін. (Ср., III, 890), але сучасн словники російської мови його не подають. Данило вживає це слово в такому контексті, який повністю підтверджує значення «жити», «мешкати»: Силно множьство людей *сѣдѣло* перво на горѣ тои (34) Деякі давньоруські слова мають такі словотвірні елементи, що з дом збереглися тільки в українській мові. Це, скажімо, *налгати, дущи, прикруть, ссѣсти.* Не всі ці лексеми збереглися в сучасній раїнській мові, а недостатня вивченість лексичного складу діалектів не дає змоги ні підтвердити, ні відкинути факт їхньої явності на периферії сучасної лексичної системи.

Звичайно, значна частина слів, уживаних у східнослов'янськ діалектах, вийшла з лексичного складу сучасних східнослов'янських мов. Проте збережені й досі в українській мові певні словотвірні моделі можуть свідчити про те, що їх походження й уживання локалізувалися в Україні-Русі. Привертає до себе увагу вжите тільки Данилом слово *прикруть:* Іордань же река течеть быстро, бреги же имать обонь поль *прикруть, а* отсуду пологи (22). Префікс при- у поєднанні з якісними прикметниками передає в українській мові значення трохи зменшеної ознаки: *приглухий, пристарий.* Цей словотвірний тип українська мова зберігає як реліктовий. Можна припускати, що в південних східнослов'янських діалектах він охоплював ширше коло прикметників, а серед них і прикметник *круть.* У давньоруській літературній мові в значенні «забуття» (лат. oblivio) вживався утворений від дієслова *забити* абстрактний іменник *забить:* А еже оть доуша погуби *забыть* й нев-Ьд-Ьние, то есть ствьное сьвьрши разоум'Ьние л-ЬпотьI — 36. 1073 (Ср., I, 899). Данило вживає присудкового типу сполучення *не вь забить,* тобто на давгу пам'ять», «на незабудь»: дабы *не вь забить* было то, еже ми показа богь видати (2). У словосполученні *покровь ручний* (вь той пещері даль бяше Богь Саула царя вь рупії Давидови, й не уби его, оному спящу, но ур-Ьза скуть окрайнища его й й взя меч его й *покровь ручний* — 45) можна бачити попередника українського *рушник.* До місцевих слів належать, очевидно, й такі як *всямокачень* «однаковий вздовж і вшир», *днеродень* «блискучий», «світлий», «який світиться денним світлом», *на дозорі* граду «на виду міста», *лукаряво* «звивисто» (варіант прислівника *лукаво:* Течеть же Іордан быстро й чисто водою, й *лукаряво* — 48; Вс-ймь же єсть подобень Іордань кь Р^Ц-Ь Сновьст-Ьи, й вширѣ и вь глублє, и лукаво течеть - 22), *силяжи* «кизил», *поноровъ* «земляний червяк», *сколія, сколъка* «двостулковий молюск, черепашка якого зсередини вкрита перламутром».

До ***Історіографічної*** літератури належать насамперед літописи: «Повість временних літ», Київський і Галицько-Волинський літописи. I хоч вони дійшли до нас лише в пізніх списках (XIV-XV ст.), та все ж зберегли давньокиївський аромат. «Повість временних літ» - твір багатьох авторів-літописців, що змінювали один одного. Останнім з них був Нестор, який подбав про художню й ідейну завершеність літопису і дав йому назву, що в повному обсязі звучить так: Се повести времяньньїх л-Ьт, откуду єсть пошла Руськая земля, кто в нача первее княжити, й откуду Руськая земля стала єсть».

Мова літописів належить до середнього стилю. її особливість полягає в тому, що суто старослов'янська (або вже церковнослов'янська) мова чергується із майже чистими східнослов'янськими текстами. Пор. Си бы[с] предътекущиꙗ хр[с]тьѣньскои земли. аки дѣньниц пред слнцем. и аки зарѧ предь свѣтомъ. си бо сиꙗше аки лу[ч] в нощи. тако си в невѣрныхъ члвцѣхъ. свѣтѧшесѧ аки бисеръ в калѣ. калнѣ бо бѣша грѣхом. не ѡмовени стымъ кр[с]щением. си бо ѡмысѧ стою купѣлью, сьвлечесА грѣховныꙗ ѡдеж[д]а ветхаго члвка Адамā (ІЛ, 56); И послаша Киꙗнѣ къ Стосл̄аву глюще. ты кнѧже чюжеи земли ищешь и блюдешь. а своєꙗ СА лишивь. малѣ бо на[с] не възѧша Печенѣзи. и мтрь тв[о]ю и дѣтий твоихъ. сице не придеши ни ѡборониши на[с]. да пакы възмуть. аще ти не жаль ѡтьчизны своєꙗ. мтрь стары суща и дѣти свои[х] (55).

Перший уривок і стилістично, і лексично, і в фонетичному та матичному відношеннях продовжує старослов'янську традицію оскільки в ньому прославляється княгиня Ольга, яка першою серед князів прийняла християнство. У численних порівняннях, у біблійних ремінісценціях відчувається школа ораторського й агіографічного жанрів. У другому уривку йдеться про загрозу, яка нависла над Києвом з боку печенігів. Кияни звертаються до Святослава з проханням повернутися до Києва з чужих земель і захистити свою матір, своїх дітей і рідну землю. І хоч тут уживаються аорист і дієприкметники на **-щий,** старослов'янський сполучник аще, хоч форми дієслова теперішнього часу другої особи однини виступають і з закінченням -шь і з закінченням -ши, загальна тональність уривка чисто оповідна, а стиль побутовий.

Отже, залежно від об'єкта опису мова літопису іноді піднімається до високого стилю, але все ж переважно перебуває в межах середнього. Інколи ж опускається і до низького, тобто стає майже зовсім простонародною, коли літописець не гребує народними переказами. Читаючи наведений далі текст, зверніть увагу на синтаксис: замісти ускладнених старослов'янських побудов тут переважає нанизування простих речень, з'єднуваних сполучником **и**: и налезоша воль силенъ и повелѣ раздражити вола. и побѣже воль мимо нь. и похвати вола рукою за бокъ. и вынѧ кожю с МАСИ єлико єму рука ꙗ и рече єму Володимѣръ. може[сь] СА с нимь бороти. и на завьтрѣє придоша Печенѣзѣ и начаша звати вѣльможе. се нашь доспѣлъ (108).

Цікаво, що оповідь про Бориса і Гліба й відповідний уривок у "Повісті временних літ" майже збігаються: це дві редакції того самого тексту. Пор.: Блжныи же борись ꙗко же СА бѣ воротилъ и стал бы на льтѣ шатьры. и рѣша кь немоу дроужина поиди САДИ Кыев на столѣ отьни. се бо вси вои вь роукоу твоєю соуть. ѡ[т]нь же имъ отъвѣщаавашe. не боуди ми ВЪЗНАТИ роукы на брата своєго и еще же и на старѣиша мене. его же быхъ имѣлъ аки ѡца (УЗ, 46); И ста на Алтѣ пришедь. рѣша єму дружина ѡтнѧ. се дроужина оу тебе ЮТНА и вои. поиди САДИ в Кыєвѣ на столѣ ѡтнѣ юнь же ре[ч] буди то мнѣ ВЪЗНАТИ рукы на брата на старѣишаго. оже ѡць ми оумре то сѣи ми будеть вь оца мѣсто (ІЛ, 118). У розповіді про Бориса і Гліба стосовно дійових осіб уживаються ті самі епітети: Святополкъ ѡканьныи, Борись блӂныи.

Близькі за змістом також розповіді про передсмертні години Феодосія Печерського у відповідному житії і в «Повісті временних літ». Пор.: й братии же вьсеи сьбравьшисл гла имь. братие мога й оии. се гако оуже в'Ьмь вр'ЬмА житию моемоу кончаваеть СА. Іако же Іави ми гь вь постьнок времА соущю ми вь печері, изиди со[т] сво-іта сего. вы же помислите в себ'Ь кого хощете. да азь поставлю й вамь вь себе м-Ьсто игоумена. то же сльїшавше братига. вь великоу печаль й плачь вьпадоша. й по сихь изл'Ьзьше вьнь й сами вь себ'Ь cbB-trb сьтвориша. й гако же сь сьв-tТа вьс'Ьхь. стефана игоумена вь себ-fe нарекоша быти. деместика соуща црковьнааго (УЗ, 128); сонь же ре[ч] имь братьє мога. й соци мои й чада мо-fe. се азь со[т]хожю ш[т] вась. Іако же ґави ми Г[с]ь. в постьное времл. в пещер-Ь си сущю изьїити ш[т] св'Ьта сего. вы же кого хощете. игоуменомь поставити себ-fc. да й азь блг[с]ниє подаль быхь єму. еони же рекоша єму ты єси соць намь вс-Ьмь да єго же изволиши самь] й начаша братьга просити Стефа доместьвАНИка. суша тогда оученика Феодосьева. глюще сако сесь єсть вьздрасль (єсть) подь РУКОЮ твоєю (ІЛ, 176-177).

Є певні перегуки «Повісті» і зі «Словом о полку Ігоревім». Вони йкать хронологічно ще до часів княгині Ольги. Деревлянам, які шли сватати її за свого князя Мала після убивства Ігоря, вона відає: оуже мн^ своего мужа не красити (44); пор. у «Слові о Ігоревім»: А Игорева храбраго пльку не кр-Ьсити (СПІ, 31); -ться тут і Редедя, зарізаний перед полками касозькими (134).

Переповідаються події, що супроводжували Ігорів похід, під 1185 ро„ ком. Тут же згадується річка Каяла, невідома з інших джерел. І сюжетні лінії схожі. В «Повісті», як і в «Слові», Игорь видѣ брата своего Всеволода крѣпко борющасѧ. и проси дши своеи смрти. ıако да бы не видиль паденига брата своего (ІЛ, 624); пор.: Игорь плъкы заворочаетъ: жаль бо єму мила брата Всеволода (СПІ, 20). Правда, половець Овлур із «Слова» в «Повісті» зветься Лавором. Але тікають вони в Русь разом із князем Ігорем. У «Повісті» Ігор має інший маршрут, ніж у «Слові»: він не одразу потрапляє в Київ, а спершу їде до свого Новгорода, потім до Чернігова, а вже звідти «ѣха до Києвоу к великомоу кнзю Стослаcу. и радь бы[с] ємоу Стославъ. такъ же и Рюрикь сватъ єго» (ІЛ, 651).

Фонетичні особливості «Повісті временних літ» досить своєрідні. Східнослов'янське начало виступає тут дуже виразно. По-перше, повноголосні форми переважають неповногосні, хоч паралельні форми трапляються досить часто (сторона — страна, владѣють - володѣють, городь — градъ, горожаны; але холопъ, хоромь, болото, хоч скомрахы — давньоруське слово на старослов'янський лад); старослов'янське жд У літопису практично відсутнє (хожение, радающага, гражане, вижь, дажь, надеже, ωдеже, жажа, чужеи), зате замість ч у більшості випадків уживається щ (нощь, хощю, не хощеть, сѣщи, свѣща); на місці старослов'янського початкового є досить послідовно вживається о (графічно ω) (ωдва, ωдинъ, ωсень, ωлена, ωзеро); суто українськими фонетичними рисами є поплутання в з у (Всеволодь — Оусеволодь, на въгры — оугры, вдарить - ударить) і м'яке ц' (сновець, вѣнѣць, жерець, конѣць). Викликає подив поплутання ч і ц (старечь, ωтрочи, єдиновластечь, палчем і под.), що, можливо, пов'язане з пізнішими переписами літопису. Привертає до себе увагу досить часте поплутання ѣ з и: ωбищають, оукрѣпивсѧ, непобидимою стрилци, ослипилъ, раздилисА, свищи («свічки»), о грисѣхъ, с письньми та ін.

Морфологічні особливості «Повісті» ті ж, що і в творах інших жанрів: в теперішньо-майбутньому часі, а також в імперфекті в третій особі однини й множини виступає закінчення -ть (втечеть, хулить, оумреть, одбѣжить, стоить, возмуть, створѧть, мучать, скажають, сѣдѧть, оучать, женоуть, имахуть, бѧшеть і под.), трапляються поодинокі випадки відпадіння -ть в дієсловах першої

дієвідміни (а КНАГИНИ наш[а] *хоче* за вашь КНАЗЬ -- ЛЛ, 56), .дієслівна частка ега (СА) часто виступає у препозиції (се оуже СА есте покорили мн-Ь — 47; оуже намь ніік[а]мо СА д-Ьти — 58); аще СА будеть — 95; аще ли СА покаємь — 158; р-ЬкыІ СА смерзьшають - 406), особові форми дієслова *хотктии* уживаються то в традиційно-У старослов'янському, то в українському варіантах (ХОТАТЬ, не хошета, хочемь, хочете); іменники чоловічого роду в давальному відмінку однини часто приймають закінчення -ови/-ов'Ь, -еви/-еві;; це стосується як осіб, так і неосіб (мужеви, Моис-Ьсови, Бій, кесареви, Гесоргиєви, Романові, Володареви, Гюргеви, Кукнишеви, Рюрикови; коневи, голубєви, воробьєви, по Ручаєви, монастыреви, к волови, домови); ці ж іменники в називному відмінку множини можуть приймати закінчення -ове/-овіі, -еве/-ев'Ь (попов-Ь, разбоєв'Ь, громові, борове, ледове, дарове, сторожев-Ь).

У синтаксисі привертає до себе увагу так званий «давальний самостійний», тобто такий зворот, яким передається послідовність у часі, напр.: Моис^єви же вьзмогшю й бы[с] великь в дому фараони (81); Й пришедьшу Моис'Ьсови. й не послуша єго фараонь (82).

У лексиці, звичайно, не можна було обійтися без місцевих слів. Це назви грошових одиниць (щелАГь, гривна), суспільних станів (смердь), осіб, зокрема з оглядом на родинні стосунки (паробьци, оуй, сновець, стрьш), робочих процесів і проведення часу (сорати, літовати), податків (міІСАЧИна), споруд (гребля), тварин (в-Ьверица), побутових предметів (віхоть, пазуха, веретено, сокира, сопр^снокы, треска, ц-Ьжь, лукно); часових понять (нед'Ьпя) та ін. Напр.: да что ти пропоремь. *трескою* чрево твоє, тольсток (130); МЫВСА Бь в мовьници й ВЫПОТИВСА сотерьсА *в^хтемь* (166); мало б-Ьс-Ьдоваше в суботу или в *неділю* (175) та ін. Грецькі християнські імена, що стали поступово заступати собою слов'янські, набували тієї форми, в якій вони й тепер відомі в українській мові: *Дмитрь, Василь, Василько, (Олекса, Михалко, Сілена, Євга* (дьіаволь пр-Ьлсти Євгою Адама — 91) ш. Є місцеві сліди і в назвах місяців, напр.: поидоша с нимг вькорі на кол'Ьхь. а по грудну пуги, б^ бо тогда м[с]ць *грудень.* їкше ногабрь (236). Деякі конструкції нагадують собою скальковані Української мови, напр.: оуже намь н*Ь льз-fc камо СА д-Ьти (161) - уЖе Нам немає куди подітися.

. ВСе ж старослов'янська традиція в «Повісті» досить сильна. Це Р°РМи аориста й імперфекта (правда, без подвоєння голосних:

хожаше, привожаху, приношаху, живгаху, ИМАХУ, раслабѣша, принесоша), і складні слова, уживані для позначення абстрактних понять (ѣысокоумик, прелюбодѣаньга, братооубииство, братолюбьк братоненавидѣнага клеветы, страннолюбивъ, срдцевидецъ та ін.). '

Літописи вміру користуються приказками і прислів'ями типу «Аще СА вьвадить волкъ въ ѡвцѣ, то ѡ[т]носить по єдинои все ста[д] (43); и есть притча до сего дне. бѣда аки в Роднѣ (65); ї да не похвалитсѧ силны силою своѥю (192); Бь бо егда. хочеть показнити члвка ѡ[т]иметь у него оумь (551).

Порівняння і метафори в літописах не такі часті, як у «Слові о полку Ігоревім». Але природа їх така ж народна, як і в художньому творі, напр.: Сьи бѧше єму акы тѣрнъ в ср[д]ци (69); БОНАКЬ же раздилисА на. 7. полкы и сбиша ОугрыI в МАЧЬ ıако соколь галицѣ збиваеть (246); ıарославъ же пришедь сѣде в Кыєвѣ. оутерь пота з дружиною своєю (133); Мьстислав же много пота оутерь с дружиною своєю (577); проте є метафори книжні, які перегукуються з ораторською літературою: ѡць бо сего Володимиръ землю разора и оумАГЧИ. рекше крщ[с]ниемъ просвѣтивъ. сии же гарославь снъ Володимерь. насѣга книжными словесы. ср[д]ца вѣрных. людии. а мы пожинаєм (140). Чимало є виразів, узятих із Святого письма: да вьскр[с]неть Бь и разидутсѧ врази є[г] (88); Іако ѡвьца на заколеньє ведень бы[с] (88); ра[д]йсА ѡбрадован[н]аıа Г[с]ь с тобою (89); се єсть снь мои възлюбленыи (о немь же блгоизволи[х] (90) і под.

У літописній літературі розповідь ведеться, природно, з посиланням на третю особу, але інколи наводяться й діалоги типу: Незнаемою страною, языкомъ испаленым, нази ходящи и боси, но имуще сбодены терньем. со слезами отвещеваху друг к другу: гла голюще: аз **бех** сего города, а други: аз сея **вси**». Як і в ораторські та і агіографічній літературі, тут час від часу вживаються риторич: запитання, що сприяє піднесенню урочистості мовлення.

До агіографічної літератури можна умовно зарахувати й «Повчання» Володимира Мономаха. Чому умовно? Тому що за змістом це скоріше ораторсько-проповідницький стиль, але за мовою - середній, з численними східнослов'янізмами. Та й не випадково Нестор умістив його в «Повість временних літ», а чернець Лаврентій під 1096 р. подав у його ж імені літопису 1377 р. В. Мономах прекрасно володів церковнослов'янською мовою, але, пишучи повчання своїм дітям, не міг уникнути місцевих слів типу *дивоватися, ирий,* *убогий*в знач, «бідний», *лагодити, сторожа, паропци, ворожбить, а4піии, гребля, саттлти, /гЬнощи* та ін., напр.: Й сему чюду дивуГЬСА'.- како птица нбе[с]ньііа из *ирья* йдуть, й первее [вь] наши virt й не ставА[т]сА на одиной земли. но й сильнъïга й худни яду[ть] по вс-Ьмь землАМЬ (ЛЛ, 244); Всего же паче *убогыхь* не забьваите (245); н^ту бо ти нужа никоєгаже (245); Ни питью, ни *Ьденью не *лагодите* ни спанью... й *сторожЬ* сами нарлживайте (246); вборз-Ь не розглАДавше л-Ьношами. внезапу бо члвкь погыбаєть (246); й мн-Ь будеть *бе-сорома,* й вам будеть добро (246).

Східнослов'янські фонетичні риси тут переважають: замість початкового є регулярно вживається о (ни *(одіну* же ночь, *охень, (одинь, олень, садиночьство),* замість жд і щ послідовно виступають ж і ч (нужа, чюжимь, тружаль, не мочи, лечи), є випадки пом'якшення ц (вдовицю), абсолютно переважає повноголосся (Володимерю, полонь, голодь). Не бракує тут південноруських морфологічних форм, наприклад, закінчення -ови в давальному відмінку однини іменників чоловічого роду (Гл-Ьбови), закінчення -ть у формах третьої особи однини й множини теперішньо-майбутнього часу дієслів (оукладаеть, хощеть, розд-Ьллть), форм другої особи множини наказового способу на **-^те** (ид-Ьте, мин-Ьте, блюд^те); трапилася навіть форма третьої особи однини теперішнього часу без флексії **-ть** (дыіаволь бо *не хоче* добра роду челов'Ьчскому — 252).

Початок «Повчання» складається з настанов, які задля урочистості вбираються в церковнослов'янську мову. Для цієї частини твору характерні цитати з псалтиря та інших церковних книг, напр.: *ш* возмь Псалтырю в печали разнухь га. й то ми СА ВЫНА вскую печалуєши дше. вскую смущаєши МА? (241). Тут же вживаються церковнослов'янські звороти, характерні для конфесійних текстів, типу «владця й животом й смертью, заповідь Божья, слезы испустите, нас гр-йшньïх помилуй, страх им'Ьйте Божий, Божие повеліние наоучисА по євангльскому словеси ючима оуправленье. газыку оудержаньє. оуму см-Ьреньє. т-Ьлу порабощеньє. гн^ву по-'аденьє» (ЛЛ, 243) і под. Але як і в літописній літературі, тут є вже фодні прислів'я: Л-Ьность бо всему м7и еже оум^еть, то забудеть, егоже не оум-Ьеть а тому СА не учить (246); да не застанеть ва[с] ЛнЧе на постели (246) і под.

• стиліст Володимир Мономах віддає перевагу простим побудо-^чення, що досягається поперемінним уживанням дієприкмет-

ників (називний множини на -е) та дієприслівників, напр.: аще й на кони 'Ьздлчи не будеть ни с кнм сорудьга..., зовіте бес престани в таин'Ь... нежели мыслити безлѣпицю ѣздю (245). Досить часто виступають у творі порівняльні звороти, напр.: И бѧше тебѣ оузрѣвше кровь его. и тѣло оувѧнувшю ꙗко цвѣту нову процвѣтшю (153); и сѧде[т] акы горлица. на сусѣ древѣ желѣючи (254).

З *художньої* літератури періоду України-Русі зберігся тільки один твір — «Слово о полку Ігоревім». Але твір геніальний. Його особливість, на відміну від західноєвропейських героїчних епосів, полягає в тому, що він не стандартний, а суто авторський, хоч ім' його творця й не збереглося. Образна основа «Слова» чисто народна, можна навіть сказати, сільськогосподарська. Тільки в тім краї де вирощують хліб, можливі такі метафори і порівняння: чрь землѧ подь копыты костьми была посѣѧна, а кровію польѧна: гою взыдоша по Рускои зємли (СПІ, 19); На Немизѣ снопы лють головами, МОЛОТАТЬ чепи харалужными, на тоцѣ животъ кладуть, вѣютъ душу от тѣла (35).

Автор «Слова» майстерно використовує постійні епітети, характерні для східнослов'янського фольклору: дѣвкы красные, бръзыя комони, златъ стремень, храбрыи плькь, синий Донь, сабли каленыѧ, кровавыІА раны, сѣрый вльк, шизыи орел, зеленаѧ трава, синєє море, широкое поле, ворон чръныи, горы каменнЫА, сльнце свѣтлоє, красное та ін. Епітети використовуються і для характеристики персонажів твору. Це можуть бути означення з позитивним змістом (храбрыи Мстиславь, красныи Романь СвАТославличь) і з негативним (поганыи Кобѧкъ). Описуючи могутність руського війська і його князів, автор нерідко вдається до гіпербол: Великий княже Всеволоде! Не мыслію ти прєлєтѣти издалеча ОТНА злата стола поблюсти? Ты бо можеши Волгу вєслы раскропити, а Донь шеломы ВЫЛЬАТИ! (29); Галичкы Осмомыслѣ Ꙗрославе! Высоко сѣдиши на своємъ златокованнѣмъ столѣ, подперъ горн угорскыи своими желѣзными плъкы, заступивъ королеви путь, затворивь Дунаю ворота, меча бремены чрезь облакы (30).

Ще одна особливість авторської мови полягає в тому, що епітети-означення, часто перебуваючи стосовно іменника в постпозиції, посилюють емоційну насиченість епічної оповіді. Порівняймо приклади: Наведе СВОА храбрыІА плъкы на землю Половѣцькую

землюРусьскую(9);Бытигромувеликому!Иттидождюстрілами сДонувеликого!(15)

В основі метафор лежить антропофікація предметів і явищ навянього середовища: СТАЗИ глаголють, телігы кричат, Донец ре[авпаки, персонажі «Слова» перевтілюються в представників 6 инного світу: А Игорь КНАЗЬ поскочи горностаемь к тростію и йільїмь гоголемь на воду (39); Всеславь КНАЗЬ людємь судлше, земь гради РАДАШЄ, а самь вь ночь влькомь рыскаше (35); Ко- и Игорь соколомь полєті, тогда Влурь влькомь потече (40) та ін. V творі багато звертань, іноді повторюваних, напр.: О Бояне, соловію стараго времени! (10); Один брать, одинь світь світлий - ти, Игорю (И); О вітрь, вітрило! Чему господине, насильно віеши? Чему мычеши ХИНОВЬСКЫА стрілки на своєю нетрудною крилцю на МОЄА лады вои? (37); О Днепре Словутицю! Ти пробиль єси каменНЫА гори сквозі землю Половецкую. Ти лелІАЛЬ єси на себі СвАТославли посади до пльку КобАКова. Вьзлеліи, господине, мою ладу ко мні, абыхь не слала кь нему слезь на море рано (38).

Почуття тривоги, що наростає перед боєм, особливо вночі, коли не видно й не чутно ворога, передається нанизуванням коротких речень, напр.: Дльго ночь мрькнеть. Заря -- світь запала. Мьгла ПОЛА покрила. Щекот славій успе, говор галичь убуди. Русичи великад ПОЛА чьрленьїми щити прегородиша, ищучи себі чти, а князю слави (19); Земля тутнеть, ріки мутно текуть, пороси ПОЛА прикривають; СТАЗИ глаголють: половци йдуть оть Дона, и оть морд, и от всіхь странь рускьІА плькы оступиша (16). Нанизування предикативних побудов використовується для надання оповіді пісенно-епічного характеру: Тогда врани не граахуть, галици помлькоша, сороки не троскоташа, полозіє ползоша только. ДАТЛОВЄ тектом путь кь ріці кажуть, соловій веселими пісньми світь повідають (42).

Мова «Слова» ритмізована. Цей ритм не можна окреслити жодз тепер побутуючих розмірів, але він існує:

А мои ти курдни - св-Ьдоми кьмєти:
подь трубами повити,
подь шеломы вьзлєл-ЬиныІ,
конець копід вьскрьмлєньї,
пуги имь в-Ьдоми,
"РУгыІ им знаєми,

луци у них напрлжени,
тули отворени,
еабли изьострени (11);
С зараніа до вечера,
сь вечера до св-Ьта
летять стр-Ьлыї калениА,
гримлють сабли о шеломы,
трещать копіа харалужньїл
вь пол'Ь незнаем-t
среди земли Половецкьіи (19).

З морфологічних рис привертає до себе увагу характерне для південноруської мови закінчення -ть у формах дієслів теперішньо-майбутнього часу та імперфекта третьої особи однини й множини: пущашеть, текуть, йдуть, погибашеть, говорлхуть, ХОТАТЬ, од-Ьвахуть. Проте вживання флексії -ть у цих же формах також не рідкість: ведеть, летлть, заворочаеть та ін. Звертає до себе увагу препозитивне вживання частки СА (на ниче СА години обратиша - 28); у давальному відмінку однини іменники чоловічого роду мс жуть приймати закінчення **-ови:** Романови, Игореви, королеви.

У поемі є такі слова і- форми, які пізніше локалізувалися в раїнській мові. Це *кожух, потруняти, яруга, не доста, жалощи, дина* (у значенні «часи»), *брехати, туга* і под., напр.: орьтьмами гапончицами й *кожухы* начата мосты мостити по болотомь (14); *1* ся копієм приламати, ту СА саблям *потручлти* о шеломы половецКЫА (15); *Ілруги* им знаемы (11); Ту кроваваго вина *не доста* (20)І Ничить трава *жалощами* (20); *Тугою* взьідоша по Рускои земли (19)! лисици *брешуть* на чрьленьІА щиты (13).

Використовуються і церковнослов'янізми, особливо тоді, колиJ руській мові немає слова для позначення певного поняття або для посилення урочистості звучання. Так, поряд з прикметник* *хоробрий* уживається його церковнослов'янський відповідник *храб-1 рьш:* храбрьія штькьі, храбрии русичи, храбрил сердца, храбр дружина. Однак повноголосні форми все ж переважають: вороні головы, дорога, болота, ворота, сорокы і под. Автор послідовно ДО тримується старослов'янське'! традиції уживання глухих голосШ після плавних приголосних: брьзыи, вльк, плькы і под. Цікавон фонетичною рисою пам'ятки є, як і «Повісті временних літ», сплуІ тування фонем /ц/ і /ч/, не характерне для Південної Русі: РУси|

(вѣци), галичкы, чепи. Можливо, це також особливість ього переписувача. Трапляються в тексті і тюркізми, зови титулів, чинів високих осіб із тюркських племен, що 1 переоували на службі у чернігівського князя: *могуты, татраны, шельбиры, топчаци, ревузи, ольбери.*

Ϊікавим є факт лексичного перегуку «Слова» з чеською мовою. деться принаймні про одне слово, яке, крім цього твору, не зу трічається в інших текстах. Це *хоть* («жінка», «дружина»): забь вь чти и живота, и града Чрьнигова ОТНА злата стола, и СВОА миѧ хоти, красньІА Глѣбовны (17); а самъ подъ чрьлеными щиты іа кровавѣ травѣ притрепань литовскыми мечи, и с *хотию* на кровать и рекь (33); Рекъ Боѧнъ а ходы на Свѧтославлѧ пѣстворца стараго времени іарославлѧ, Ольгова коганѧ *хоти* (43). Поки що будь-які припущення з приводу цієї особливості «Слова» робити рано.

Юридично-ділова література представлена насамперед «Руською Правдою», а також кількома дарчими грамотами. їм передували, очевидно, договори руських князів із греками. Усі ці документи писані в основі своїй східнослов'янською мовою, проте наявні у ній і церковнослов'янізми. Так, уже в договорах руських князів із греками (907, 912, 945, 971 рр.) їх не бракує. Правда, автентичність текстів, передаваних через два століття людиною іншого вишколу, викликає певні сумніви. Оригінали, звичайно ж, не збереглися. Разом з там руська людина, щоб писати слов'янською мовою, могла здобути відповідну освіту скоріше за все у південних слов'ян. Якщо вірити літописцеві, то договір Олега з греками існував завдяки ИвановьІ[м] (тобто християнином. — *В.Р.*) написаниемь на двою харатью црѧ вашего и своєю роукою. пред/лежащи[м] ч[с]тнымъ кртомъ. и стою єдиносущною Трцею. едино[г] истина[г] Бга наше[г]. извѣсти и дасть наши[м] посло[м] (ЛЛ, 38).

Договір Ігоря з греками не засвідчив імені того, хто писав (складав) його текст. Зате є згадка про те, що серед руського посольства вже чимало християн: мы же єлико насъ хр[с]тилисѧ єсмы. клѧхомъсѧ црквью стого Ильѣ въ сборнѣи цркви. и предлежащемъ ным кр[с]томь и харатьею сею. хранити все. єже єсть написано 52). Договір Святослава (971 р.) найлаконічніший. Він також ить відомостей про те, хто його готував, а крім того, у ньому згадки про християнське віросповідання: да имѣемъ клѧтву ω[т] ~ ι.въ єго же вѣруємъ в Перуна и вь Волоса скотьѧ Ба (73).

У договорах переважають повноголосні форми (городь, волости, колоти, золото, боронити, возборонити[с], поздорову, [во]волочи, ПОЛОНАНИІСЬ, сторона, со[т]полонени, золотникь), хоч неповноголосні теж наявні (страна, глава, златьіи, хранити, [г]радь, брашно); старослов'янському початковому є відповідає о (графічно сой (сос-Ьнь, юдин-Ьнни); старослов'янському жд майже завжди відповідає руське ж (преже, ТАжа, чюжии, прежереченньш, по нужи, на оутвержение, межею та ін.), жд трапляється дуже рідко (многажды, враждолюбець); шт (щ) уживається більш послідовно (ХОТАЩИИ, помощь). Цікавою є форма *вустьє* (й да не им-Ьють власти Русь, зимовати в-ь вустьи Дн-Ьпра Б'Ььбережи - 51).

Абстрактні іменники на -ние переважно старослов'янського походження (извещение, изволения, исповедание, Іавление і багато ін.)і

У морфологічній структурі привертає до себе увагу майже повна відсутність простих форм минулого часу — аориста й імперфекта. У всіх трьох договорах такі форми трапляються дуже рідко: гостиє [аще] погубиша челлдинь. й жалують да ищут[т] собретаемоє (36); ношаху сли печати злати (48); КЛАХЬСА ко црмь Гречьскимті (73); написахомі на харатьи сей й своими печатьми запечатахомті (73). Можливо, рідкісність цих форм у договорах не є свідченням структури мови, а функціональним призначенням текстів. Адже] вони повинні насамперед засвідчити взаємні зобов'язання русинів] і греків, а тому відбивають переважно мовно-причинові і часові' відношення типу: аще [ж] ключить[с] тако[ж] проказа ло[д]и| Роу[с]кои. да проводимо й в Рускую землю (35). Форми наказового способу, які виступають у другій частині таких речень, утворюються поєднанням форм теперішньо-майбутнього часу з частко] да: да КЛЄНЄ[Т]СА, да оумреть, да вдасть, да не взищеть, да возме[т], да примуть, да витають і под. Ці ж форми, про що йтиметься далі наявні і в «Руській Правді».

Ділова мова, звичайно, позбавлена «плетіння словес», поетичних фігур і под. І все ж елементи поетики інколи потрапляють і ці тексти, напр.: створити любовь... на ВСА ліїта (ІЛ, 36); донде: слнце сигаєть й всь мигл> стойть (41).

Уживана в договорах юридична термінологія перегукується з тієї що характерна для «Руської Правди». Це слова на позначенні соціального становища осіб (великий КНАЗЬ, великие богары, челлдин'ь), майнового стану (имовирг], неимови[т]), видів правопорушень та їх наслідків (оубои, тать, татьба, творити криво, творити пакости, оускочити «втекти», да ищють), взаємних зобов'язань сторін між собою і перед законом (роті; ходит своєю в-Ьрою — 34), тджа, клАТьва, законь), видів майна (рухло, лице) і под.

Звичайно, в «Руській Правді» адміністративно-правова лексика значно численніша. Поряд з *боляринь, убієніє, тать, рота, вира (ffkpa), тяжа, лице* тут уживається ще *вервиння* «община з круговою порукою», *вервь* «волость, община, мир», *видокь* «очевидець, свідок», *головникь* «убивця», *головничьство* «пеня за вбивство», *гостиное* «одне з внутрішніх мит», *гостьба* «торгівля», *гридь, гридинь* «член молодшої князівської дружини», *добытокь* «майно», *духовная грамота* «заповіт», *д^йль* «поділь», *задница* «спадщина», *закут* «особа, яка працює на кредитора», *запа* «підозра», *изводь* «доказ», *изгои* «людина, що лишилася поза своїм становим середовищем», *исправа* «випробування», *истець* «сторона на суді», *людинь* «проста людина» і под. Природно, що в цій пам'ятці лексика значно багатша, ніж у договорах, оскільки окремі її списки досягають 135 статей[1]. Тут простежуються явні українізми: *теля, тьінь, наиметь* «наймит», *бчельї, гостинець* «шлях», *пакощи, батогь, око, пуща, осподарь, волога* і под. У «Руській Правді» вжито тільки три неповноголосні форми (вражда, ср-Ьда, чрево) і це при 40 повноголосних. У словах *аче, бьчела, госпожа, межа, нужа* виступають відповідно східнослов'янські фонеми /ч/ і /ж/, а не старослов'янські сполучення шт, жд. Синтаксис у всіх трьох групах документів - договорах з греками, «Руській Правді» і грамотах — фактично єдиний.

У «Руській Правді», як і в інших південноруських пам'ятках, досить часто плутаються ц і ч. Можливо, це пояснюється тим, що жоден із виявлених варіантів не переписаний на своїй природній батьківщині: *личе* «лице», *до конча* «до конца», *истьчю* «истьцю», *челов^цьку, купечь, цюжего, доцери* і под. Інколи і; замінюється на й (даст ли всимь да вси разд^лять - РП, 39), після шиплячих у поодиноких випадках замість е виступає о (пшона), можна натрапити на перехід л у в (не знаєть оу кого коупивь — 18).

Див.: Русская Правда. Текст, изданньїй по трем спискам с предисловием й тким обьяснительньїм словарем, составленньїм кандидатом прав А.Б. Гинц-&УРгом. - СПб., 1888. - С. 6.

Як і у усіх інших південноруських пам'ятках, іменники чоловічого роду в давальному відмінкові однини часто приймають закінчення **'-ОВИ/-ЄВИ** (сьшови, моужеви), зворотна частка **ся** може передувати дієслівній формі (тіїм ся подіять, како ся будеть рядшгь), у формах третьої особи однини і множини дієслів теперішньо-майбутнього часу кінцеве т пом'якшується (начьнеть, ринеть, поиметь, познаеть, хощеть, ведеть, дойдеть, переореть, заплатять, вьщадать, стяжуть, корчьмьствують).

Прості форми минулого часу дієслова практично не вживаються. Є тільки кілька випадків сумнівного типу: Й Господь рече (29); Оже кто купи хотя полугривнї (39). Є випадки відпадіння флексії -ть в формах дієслів теперішньо-майбутнього часу (Оже краде скоть вь хл-ЬвЪ или югЬть, то оже будеть одинь, то плати ему 3 гривнї й ЗО кунь (33); не *оублюде* ли, то платити ему 4 гривнї кунї за холонь — 40). Дуже поширена форма майбутнього часу, що складається з форми на -ль і допоміжного дієслова *бути* в майбутньому часі: боудуть вид'Ьли людіе (19); колико ихь боудеть крало (19); кто боудеть яль (25).

У тексті переважають конструкції з умовно-часовою взаємозалежністю, напр.: Оже ли себе не можеть мьстити, то взяти емоу за обидоу 3 гривні (11); А иже оубьють огнищанина оу кл^ти, или оу коня, или оу говяда, или оу коровьи татьбы, то оубити вь пса М'Ьсто (12); Искавше ли послоуха, й не нал-Ьзоуть, а истьца начьнеть головою клепати, то ти имь правьдоу жел'Ьзо (16); Аже господинь закупа бьеть про д-йло, то безь винї єсть (35).

Окремо слід згадати про напис на Тмутороканському камені 1068 р. Він короткий: вь л-Ьто'З.Ф.ОЗ і [д]ні.І5 пгЬбь КНАЗЬ м-Бриль мо[ре] по леду со[т] тьмутороканд до кьрчева .і. й д. САЖЄ[НИИ]. Пам'ятка цікава тим, по-перше, що вона автентична, по-друге, ній відбито ті мовні процеси, що були характерні для XI ст.: падіння глухих (КНАЗЬ) або їх вокалізація (по лєду), уживання глуї хих перед плавними (Кьрчєва), опущення допоміжного дієслова третій особі однини перфекта (м-йриль).

Певну інформацію про особливості літературної мови XI—XIII ст. дають написи на монетах[1]. Проте вони не становлять окремого літе-1 ратурного жанру і є цінними тілвки з погляду історичної фонетики! граматики і лексикології.

[1] *Огієнко І.* Пам'ятки старослов'янської мови X—XI віків. — С. 186—187.

ЛІТЕРАТУРНА МОВА ПІСЛЯМОНГОЛЬСЬКОЇДОБИ

(друга половина XIII — XVI ст.)

Окремідослідники вважають, що після татаро-монгольського погрому (середина XIII ст.) у Києві, Чернігові, Переяславі зовсім заглухло культурне життя. Це не так, — воно, звичайно, втратило загальноруське значення, вплив на всі «україни» Київської держави, але все ж лишилося живим в Україні центральній, а згодом перейшло і в Волинь, де зберігалася сильна князівська влада (Острозькі, Черторийські, Сапіги та ін.) і де ширилися освіта й культура.

Нашестя Батия великою мірою приглушило, але не перервало остаточно традицію роботи над церковнослов'янськими книгами. Як зазначав М. Грушевський, «поки церковне життя України не було зломлене до решти, що в Східній Україні сталось тільки в другій половині XIII в., по тім, як митрополити закинули свою резиденцію, а в Західній Україні з другої половини XIV в., по польській окупації, ся тенденція до вищої освіти все мусила жити і по хвилях занепаду мабуть, поновлювалась з новою енергією при поліпшенні зовнішніх умов життя»[1]. Є й свідчення археологів про те, що Київ і після золотоординської навали продовжував жити, у ньому не припинявся розвиток культури, будувалися нові кам'яні церкви[2]. «Навіть в першій пол. XVI ст., яка вважається часом найбільшого занепаду українського церковного життя, -- пише *Щ*- Грушевський, — навіть тоді ще Київ заховує стару репутацію культурного, літературного осередка»[3]. Про це, зокрема, свідчить «Київський псалтир» - пам'ятка 1397 р., виготовлена в Києві. У

*- *Грушевський М.* Історія української літератури: В 6-ти т. — К., 1993. - Т. 2. 26.

[2] Див.: *Ивакин Г.Ю.* Киев в XIII-XV веках. - К., 1982.

Грушевський М. Історія української літератури. — Т. 3. — С. 241.

ній наявні ті ж графічні особливості, які характеризували мову XII — першої половини XIII ст.: оу зам. л і ꙗ зам. А (соудитель, КП, 8; вь ꙗзыцѣхъ, 11), о<ъ і е<ь (забовєнь, 11, песьꙗ моухы, 108), ж зам. жд (вижь, 113, насажени, 130) та ін. Є, правда, не досить певні свідчення про змішування е з и в ненаголошеній позиції (ω[т] нищиты, 121, в зимли єгипєтьстѣи, 109). Уживання ъ та ь слабо диференційоване: у позиції після задньоязикових, а також після м, в виступає переважно ь (кь цркви, ихь, 6; гь, 132; вь срци моємь, 5; множьствомь, 6; вь оустѣхъ их, 6; левь. 8; лоукь свои, 8), але ця закономірність досить часто порушується (створихь, 8; вь ꙗзыцѣхъ, 11; пло[д]ихь, 109; в ровь, 120).

Лексичний склад «Київського псалтиря» засвідчує синонімічні ряди переважно в межах церковнослов'янської лексики. Деякі з церковнослов'янізмів, можливо, з'явилися вже на південноруському Грунті. Це, зокрема *обаче* «однак», «проте» (обаче сочима своима смотриши, 28), *вселитисл* «вселитися» (вселиласл бы вь адь діла моїа, 132), *пєрвєнєць* «первісток» (й поби ВСАКЬ пєрвєнєць в зимли І єгипєтьсгЬи, 109) та ін. Названі слова досить широко представлені 1 в давньоруських пам'ятках київського походження. Слово *обаче* фіксує Остромирове євангеліє, 13 слів Григорія Назіанзина XI ст., «Руська Правда» Володимира Мономаха (Ср., II, 499); *вселитисл* також представлене в Остромировому євангелії, в обох Святославових збірниках Григорія Назіанзина. XI ст.

Такі слова, як *желаньє* «бажання», *сирь* «сирота», *слана* «іній»И подібні, наявні в пам'ятці, приходили на Русь, очевидно, зі слов'янського півдня, поповнюючи запас традиційних церковнослов'янських слів. Про це свідчить їх поширеність у давньоруських пам'ятках південного походження (Ср. 1, 848; III, 360, 411) і наявність їх у сучасних південнослов'янських мовах (Ф., II, 40; III, 627, 666).

І все ж літератури конфесійного змісту у цей час стає значно менше. Можливо, це пояснюється й тим, що Київ і прилеглі землі втрачають безпосередні контакти з Північною Руссю, куди раніше часто потрапляли книжки (зокрема в Новгород) південноруського походження і де вони мали змогу ліпше зберігатися, ніж у пограбованій Київщині.

Після татаро-монгольського погрому руське культурне життя поступово переміщується на захід — у галицькі й волинські землі. Тут продовжувалась робота над літописами. Так, остаточна редакція Галицько-Волинського літопису припадає на 1292 р.[1] З мовного погляду частина літопису, написана до 1260 р. (галицька), відрізняється від тексту пізнішого походження (волинська частина). Якщо в першій частині переважають неповноголосні форми слів, то в другій частині вони є винятком[2]; у першій частині поряд із руським ж в окремих лексемах уживається також церковнослов'янське жд *(надежда* поряд з *надежа),* у другій виступає тільки ж[3]; галицька частина віддає майже повну перевагу лексемам з церковнослов'янським щ *(нощь, немощь),* волинська — лексемам з ч *(ночь, помочь)»^;* лексичних церковнослов'янізмів у першій частині також значно більше, ніж у другі[5]. У літопису, особливо в його галицькій частині, дуже багата синоніміка. Ось слова й вирази для поняття «втеча»: *возб^чи, наворотити конь на frkzb, навратитися на бѣгъ, направити конь на бѣгъ, побѣчи, поскочити, увратитися на бѣгъ, устремитися на бѣгъ*[6]. Деякі слова фіксуються у Галицько-Волинському літописі вперше. Це, наприклад, *дѣлъ* «перевал», *лозина* (збірне від *лоза), отьчичь* «спадкоємець», *подѣлъ* «поділ», *пристанокъ* «пристановище», *ровень* «рівнина», *численница* «цифра», *полохий* «заляканий», *сліпоокий, горд^ти* «пишатися», *доeojrk* «досить» та ін.[7] А.І. Генсьорський відзначає стилістичну відпрацьованість літопису, яка в окремих місцях «піднімається до висот поезії і майже переходить у художньо-літературний стиль». Так, наприклад, описано «знаменне» під 1249 р.: «Не дошедшимь же воемь р-Ьки Сяну, соеЬдшимь же на поли воружиться, й бившу знаменню сице надь полкомь: пришедшимь орломь й многимь ворономь, яко оболоку велику, играющимь же птицамь, орломь же клекьщущимь й плавающимь криломы своими й воспром'Ьтающимься на воздус'Ь, яко же иногда й николи же не б-fe, й се знаменне на добро бысть (с. 532)»[8]. У цьому ж, як про це пише М. Грушевський, «перед нами

[1] *Генсьорський А.І.* Галицько-Волинський літопис (лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості). - К., 1961. - С. 6.
[2] Там же. - С. 9—10.
[3] Там же. - С. 42.
[4] Там же. - С. 42—43.
[5] Там же. - С. 48.
[6] Там же. - С. 54.
[7] Там же. - С. 86-94.
[8] Там же. - С. 229.

дійсно не літопис, а повість в повнім значенні слова, як ті... київські воїнські повісті XII в., тільки в небувалім — після «Повісті временних літ» — розмірі: цілого півстоліття. З сього боку вона становить дуже інтересне явище, унікат нашої літератури. Вона свідомо ставить собі літературні, навіть естетичні завдання: можливо живо і глибоко, емоціонально закріпити в уяві читачів постаті своїх головних героїв і найбільш чулі, героїчні, взагалі ефектовні ситуації — на протязі цілого півстоліття... Відповідно тому ціла манера повісті сильно імпресіоністична. У автора зовсім нема того любування в широкім, багатім, многословнім стилі, який нас чарує в повісті про Ізяслава, найкращій дружинній повісті XII в. В галицькій повісті більше нервового пафосу «Слова о полку Ігоревім», його нахилу до окремих яскравих імпресіоністичне взятих образів»[1]. Така творча настанова автора не могла не позначитись на синтаксисі галицької частини літопису. М. Грушевський відзначає «безконечне нагромадження дієприкметників» як спеціальну прикмету стилю цього твору[2], напр.: Сгр'knbueM же стр'Ьляющим, оружником же не бывшимь сь ними, приб'Ьгшимг. же у ворота, друзии же нарвернувшася, многим же лег'Ьвшим друг на друга, б-Ь бо ледь ползокь (ІЛ, 552). Цей же дослідник звертає увагу на певну ритмізацію тексту:

Князю бо же обличившю Жирослава, изгна й оть себе,
якоже изгна Богь Каина оть лица своего,
рекы: проклять ты буди, стеня й трясыйся на земли,
якоже раздвиже земля уста своя
приняти кровь брата твоєго! (499)[3].

Чимало в цій повісті афористичних виразів типу: Соцкий Микула рече: «Господине! не погнетше пчель меду не ідать» (509); Данилови же рекшю: «Подобаеть воину устромившуся на брань или побіиту прияти или пасти ся оть ратнъïхъ» (515); P'kuia Прузи Ятвяземь: «Мо-І жете ли древо подцержати сулицами й на сию рать дерзнути?» (540) та ін.[4] У фразеології галицької частини літопису відчувається за-j лежність від біблійних сталих виразів. Пор.: *Предаль* Богь врагы наша! *в руку ваю* (ІЛ, 502) — І *дав* Господь, Бог Ізраїля, Сихона та ввесь на-1 род його *в Ізраїлеву руку,* — вони побили їх (Книга суддів, 11, 21).

[1] *Грушевський М.* Історія української літератури. — Т. 3. — С. 144.
[2] Там же. - С. 145.
[3] Там же. - С. 146.
[4] Там же. - Т. 3. - С. 148.

Стиль волинської частини літопису стоїть ближче до київських повістей XII ст. і до «Слова о полку Ігоревім». Подібні тут, зокрема, порівняння, напр.: на Немиз'Ь *снопи* стелють головами (СПІ, 35) - а друзии падахоу с мостка. в ровь. *акы сноповье* (ІЛ, 853); й поидоща полци Половецьстии. *аки борове* (ІЛ, 254) — бѧхоуть бо полчи видемиємь *акы боровѣ* велицѣи (ІЛ, 866).

У волинській частині представлене і ділове письмо: дві грамоти (заповіти) князя Володимира на ім'я брата свого Мстислава і своєї дружини Ольги, а також грамота князя Мстислава на ловче від жителів Берестя.

Отже, Галицьке-Волинський літопис — пам'ятка унікальна. Можливо, від тих часів збереглися й інші літературні твори, оскільки Галичина й Волинь XIII—XIV ст. були осердям руської культури, але, на жаль, вони не виявлені. Як пише М. Грушевський, літературно освічених галичан та волиняків стрічаємо на різних ієрархічних позиціях Великоросії, але від тих книжних скарбів, які вони мусили приносити з собою до своїх нових столиць, не зосталося нічого, крім сеї дорогоцінності — Галицьке-Волинського літопису»[1].

На кінець XIV ст. українські землі входили до складу кількох держав. Більша частина території України, а саме: Київщина з Переяславщиною, Чернігівщина, Волинь і північно-східне Поділля — входили до складу Великого князівства Литовського, Галичина й південно-західне Поділля були захоплені Польщею, частина подільських і галицьких земель (Буковина) відійшла до Молдавського князівства, Закарпаття було під владою угорських королів.

Політична, економічна і культурна роз'єднаність українських земель не сприяла виробленню єдиної літературної мови: місцеві риси характеризували писемні тексти з Волині, Середньої Наддніпрянщини, Галичини і, звичайно ж, Молдавії.

Головним репрезентантом української мови XIV — першої половини XVI ст. стають юридичні документи: дарчі і купчі грамоти, заповіти і под. їхня мова - це колишній «низький» стиль літератури Київської Русі. Проте ця мова, як губка, вбирала в себе місцеві українські і засвоєні іншомовні елементи, все далі відходячи від церковнослов'янської традиції.

Грушевський М. Історія української літератури. — Т. 3. С. 243.

І все ж церковнослов'янська мова не здавала своїх позицій: точилася постійна боротьба між церковнослов'янськими і живомовними елементами. Це відображалося насамперед у графіці. Староукраїнська мова того часу не розлучалася з традицією уживання таких літер, як ѣ, ѡ, ѫ, А, хоч могла б використати (і робила це) для передачі відповідних звуків літери и, о, у, ꙗ.

Графічна система грамот у різних регіонах варіювалася. Так, у грамотах XV ст. з Центральної України зовсім не вживалися юси (правда, до наших днів дійшли не оригінали документів, а їх копії), в галицьких і волинських грамотах ѫ відсутній, а А виступає або на місці етимологічного ę* (кнѧ[з][1], землѧ, ЗАТЬ, мѣсѧць, тисѧча) або ж як /а/ з попереднім пом'якшенням приголосного (ДНА, досМОТРАТЬ, дѧдѧ, жѧловали); що ж до молдавських грамот, де найповніше виявляє себе церковнослов'янська традиція, обидва юси вживаються, але якщо ж виступає переважно в своєму природному значенні (единосѫщнаа, бѫдет[ь], пѫтевех[ъ]), то А переважно позначає м'якість попереднього приголосного перед /а/ (хотарѧ), сполучення /йа/ (боАрин, хр[с]тїѧнского) або навіть виступає замість ѣ (вѧрному, прѧ[д], въсѧ[м]).

І хоч фонетична й морфологічна системи української мови у грамотах, здається, повністю перемогли, але традиційна система письма часто це приховувала. До того ж такі традиційні церковнослов'янські риси, як щ замість східнослов'янського ч, жд замість ж та є замість о] на початку слова, інколи виступають у тих самих словах паралельно: *помочь — помощь, будучий — будущий, тисяча — тысѧща, сущь, творясчыхъ; рожества ~рождества; озера — єзера.* Українські фонетичні риси, закамуфльовані традиційним письмом, виступають все ж значно виразніше, ніж у попередній період. Цьому сприяла і та обставина, що тогочасна українська літературна мова була представлена переважно діловими документами, тобто «низьким», або іншими словами, «розкованим» стилем.

У мові грамот панує повноголосся (берег, болота, веременьемъ, городъ, володети, стороною — страна[мъ]), в на початку слова] послідовно чергується з у /оу/ і навпаки (всякій — усѧкии, вси - оуси, внучатомь -- оунучѧтом; оучинила — вчинила, оужитки — вжитки, оударилъ — вдариль), на місці етимологічного ѣ уживається е (частіше) або и (вѣчные — вечные, всѣмъ — всемъ, всимь, всѣхъ - всихъ, дѣтем - детемь - дитемъ, свѣдци - свидци, рѣцѣ - рѣци); очевидно, впливом такого поширеного в той час явища, як перехід /о/, /е/ в /і/ у новозакритих складах, пояснюється поява таких форм, як *всюмь;* літера ѣ нерідко виступає замість етимологічного и: наши - - нашѣ, никоторою - - нѣкоторою, послуси - послусѣ, *привѣсили — привѣсѣли*, судѣчь — суфікс -ичь і под.), етимологічні е та о найчастіше позначаються відповідними їм літерами, а проте непоодинокими прикладами засвідчуються випадки переходу їх у монофтонг — можливо, й не повністю переданий дифтонг, — що передається літерою у, часто з пом'якшенням попереднього приголосного (грошювъ, глинарюмъ, королювъ, нюмъ, своюи, торгувлА, чтюнъ); етимологічне е інколи передається літерою и (шисть, потрибно); /е/ після шиплячих досить послідовно переходить в /о/, особливо в суфіксах пасивних дієприкметників під наголосом (женою — жоною, нашею — нашою, прирожоный, уложона, чотыриста, ничого, жонъки, чоловєкъ), утверджується середнє /и/, що засвідчують такі приклади, як млына, могыла, памѧтаты, пожиткы, прыдаємо, чынимъ, нашымъ, чтучы, початы, не далы); середнє /и/ було наближене до /е/ (чирвоный); трапляються випадки відпадіння початкового /і/ і, навпаки, поява протетичного /в/ перед голосним (вовса, Родивона, вотнꙗл, воны); сполучення ьр, як і в сучасній українській мові, дає рефлекс ри: кривавоѣ.

У консонантизмі слід насамперед відзначити появу нового звука /г/, який прийшов в українську мову разом зі словами іншомовного походження; передавався він у цей час буквосполукою кг: бургкгомистру, кгвалтъ, кгды, кголдова[т] (і голдовати), кгрунтъ, довкговдъ; звук /ц/ переважно м'який: истцю, истця, околицю, о[ть]цю (і отцу), половйцю, самодержець, дворець та ін.; між /з/ і /Р/, як і в мові Київської Русі, з'являється вставне /д/: уздрѧть.

У морфології більш-менш регулярно проглядаються ті риси, які в Давньоруській мові були спорадичними або ж були відсутні в Інших східнослов'янських мовах.

В іменнику це чергування /г/ з /ж/ у давальному відмінку однини сучасної першої відміни (дорозе, слузѣ), закінчення -ею в орудному

[1] Усі приклади наводяться у тому написанні, в якому вони засвідчені у виданнях: Грамоти XIV ст./ Упорядкування, вступна стаття, коментарі і словники-покажчики М.М. Пещак. — К., 1974; Українські грамоти XV ст./ Підготовка тексту, вступна стаття і коментарі В.М. Русанівського. - К., 1965.

відмінку однини цих же іменників, вживане після м'яких і шиплячих приголосних (душею, землею); у родовому відмінку однини іменники чоловічого роду, особливо односкладові (не тільки колишніх й-основ) поряд з традиційним закінченням -а часто приймають закінчення -у: листу, меду, лану, року, скарбу, темьяну, хоч леса; у давальному відмінку цих же іменників нерідко трапляється закінчення **-ови/-еви**: господареви, жидови, зятеви, кгвалтови, листови, львови, манастыреви, ивашкови, королеви; у називному множини назви осіб, належні до чоловічого роду, можуть виступати із закінченням -ове/-еве: жидове, панове, писареве, попове, поповичове, послове; цікаво, що поряд з формою *люди* тут уже свідчиться *люде*.

З особливостей відмінювання прикметників треба відзначити, що в родовому відмінку однини чоловічого роду інколи дає себе знати традиційне церковнослов'янське закінчення -аго (лоеваго, неумытнаго, хр[с]толюбиваго), хоч воно в цей час уже сприймається як глибока архаїка — переважає українське закінчення -ого (цѣлого, литовского, милого, милостивого, написаного, ночного); у родовому відмінку однини прикметників і прикметникових займенників, уживаних в жіночому роді, виступає закінчення **-оѣ/-еѣ**, -оі/-еі, що вірогідно позначають /і/ з попереднім /й/: кривавоѣ, мокроѣ, молдавскоѣ, нашеі, никакоѣ, освѣценоі, рускоѣ, вашеѣ.

З дієслівних форм найцікавішими є інфінітив, третя особа однини й множини теперішнього/майбутнього часу, перша особа множини теперішнього/майбутнього часу: всі вони є прямим продовженням мови давньокиївських часів. Форми інфінітива з дієслівною основою на /г/ або /к/ з приєднанням до них суфікса -ти змінюють цей останній на -чи: помочи, ѡ[т]веречи, насѣчи, рѣчи; у третій особі однини й множини теперішнього/майбутнього часу дієслова приймають здебільшого м'яку флексію -ть: имаеть, молвить, належить, пишеть, побѣгнеть, хочеть, оузрить, будеть, можеть, везеть, дадуть, живуть, знають, мають, приѣдуть, проорють; у першій особі множини в цих же дієсловах часто виступає закінчення -мо поряд з традиційними **-мъ** та **-мы**: даємо, продаємо, служ[о]уємо, хочемо, познаменуємо.

У наказовому способі використовується частка *нехай:* Нехай отъ тыи вси вышеписаныи земли и сѣножати и гай и прудь держить — П., 9, 25. Будівельним матеріалом для нинішнього майбутнього синтетичного часу послужили словосполучення, до складу яких входили дієслово *ıaти (имати)* в особових формах теперішнього часу й інфінітив як носій основного значення: имаю дати, не имаю волочити, имаю заступати, имаеть платити, имаемъ давати, мають увезатисе. У грамотах була досить поширена форма давноминулого часу: послалъ был, были позычили. З'являються синтетичні форми майбутнього часу: иматиму, битиму[1].

Даниною минулому є вжита в одній із грамот (присяга на вірність луцького намісника Федора Даниловича польському королеві, бл. 1386 р.) форми двоїни: Се азъ федоръ данильевичь. ись братомь своимь михаиломь дала єсва правду... мы два ись братом моимъ цѣлуєва крстъ — П., 34, 65.

Серед синтаксичних форм українських грамот треба відзначити розширення кола сполучників (абы, абыхомъ, абыхмо, але, кгды, иж) і появу віддієприкметникової безособової форми на -но: а то все куповано. твоими пѣнязми - П., 38, 72.

Лексика українських грамот, звичайно, специфічна. Вона значно бідніша, ніж лексика літературних творів попереднього періоду, особливо високого стилю, на якому позначився візантійсько-болгарський вплив. Але в одному аспекті ця лексика все ж багатша - на власне українські і на запозичені із західних мов слова. На основі східнослов'янського кореневого й афіксального складу в мові українських грамот розвиваються і набувають поширення такі слова, як бачити[2], борзость «швидкість» (від д.-р. бързъ), братаникь «син брата», буковина, бѣлиця «шкурка білки як товар», вага «прилад для зважування», важити, валило «млин-сукновальня», вбачити «зважити (на що)», великость, веснина «збіжжя, посіяне весною», вжити «спожити що-небудь», вжитокь, виновати «звинувачувати», вольность «звільнення від певних повинностей», ВОЛАНЫ «селяни, звільнені від повинностей» (опроче ВОЛАНЬ што на воли сѣдять - П., 38, 72), всказати «сповістити», «повідомити», вспытати «запитати», встАгати «вимагати сплати», втискъ «утиск», входы «право вільного вступу в господарські ліси і води», выгонъ, вызнавати

[1] *Грунський М.К., Ковальов П.К.* Нариси з історії української мови. - Львів, 1941. – С. 215.

[2] До слів, які вживаються в сучасній українській мові в тій же фонетичній Формі і з тим же значенням, тлумачення не подаються.

«офіційно повідомляти, заявляти», вымелокъ «оплата за помел зерна», выслуга «земельне володіння, одержане за службу», выходъ «оплата феодалові за право виходу із села або переходу до іншого господаря», глинарь «особа, що обмазує глиною хату», головное «штраф за вбивство», господарство «держава», грабити «описувати майно», гребля, гырло, данина «дарування, надання», дѣдизна (також дѣдичь, дѣдичьство), дисный «нині діючий», добытокъ «худоба», «товар», добродѣйство, дозволити, допомагати, дорадитися, дорозумѣти «довідатися», достатокъ, дяковати, забороняти, завишенье (печаті), завѣдати «відати (чим)», загинути, займище «недавно освоєна ділянка землі, що знаходиться віддалік від інших земель», закопь «рів з насипом», залежати, залежность, замежокь «смуга землі за межею», зброя, землѧнинъ «особа шляхетного стану, що посідає земельну власність», иншій, колода «міра місткості рідких і сипучих тіл», копець «межовий знак у вигляді насипного горба», корец «міра місткості», материзна «спадщина по матері», мочило «копанка, озерце, взагалі місце для мочіння конопель, льону», мѣрка «одиниця виміру сипких речовин», надѣя, належати, намолва «намова», нащадокъ, новина «вперше зорана земля», обора «огороджене місце для худоби», озимина, осадити «поселити», охаба «вічне володіння», повѣтъ «одиниця адміністративного поділу», податокъ «грошові и натуральні збори з тяглих людей», повинности, прорва, полѣпшивати та ін. З'являються нові слова для позначення абстрактних понять (личба, зарука, лагода, згода, пригода), виникають узагальнюючі слова в ономастичній лексиці (прузвище).

В українських документах поширюються слова, що виступають порівняно з давньоруськими у видозміненій фонетичній формі відповідно до звукових законів народнорозмовної мови: бчола (зам. пчела), вольшина «вільховий лісок» (зам. ольшина), вотнина (зам. отнина) і под. Набувають поширення два типово українські словотвірні типи із суфіксом **-щина**: на позначення земель за назвою власника або її адміністративного центру (василевщина: Игнат дє[р]жить зємлю василє[в]щину - 1471, ССУМ, І, 153) або на позначення податків (вєрховщина, воловщина, головщина). Назви лісів і гаїв за панівним деревом утворюються за допомогою суфікса **-ина:** вольшина «вільховий ліс», дубина «дубовий ліс» і под. Поширюються узвичаєні в Україні особові імена, похідні від спільнослов'янських: Ванько (від Іван), Васко, Васюта, Вахно (від Василий), Танка (від Анна), Гл-Ьбько (від ГІгЬбь), Григорь, Hrydko, Ґринко, Гринь, Грицко, Гриць, Гришко (від Григорий), Данко, Дашко (від Данило), Дмитро (від Дмитрий) та ін.

У ділову мову проникають локальні назви, пов'язані з діалектними особливостями певних територій: верховина «верхня течія ріки» (А перешедши верховину Ровця, на другую сторону той верховини, засталисмо пана Максьіма Тьішковича, который повидиль, же одь той верховини на полудень у право грунть мой, а в лево лись МьІховь — 1430, ССУМ, І, 166), грунь «пагорок» (Тамь мы... дали й потврьдили єсми ємоу... млин на матки Малом Бахлоуєц'Ь, й пасикоу на конєц грун'Ь от Шавковци, на потока Кръницѣмъ — 1458, ССУМ, І, 267), дидка «мати батька або матері» (мы Стефан воєвода... знамєнито чиним... ожє прїидо(ша)... Тома и сєстра єго... и продали сво[ю] правоую отнину, що била дидки их Илѣни — 1489, ССУМ, І, 300), дѣлъ «гірський хребет» (ділить гору пополам), а також перевал (а хотарь... по краи буковины дѣломъ доловь до валу - 1392, ССУМ, І, 337), криничина «місцевість, багата джерелами (тог[д]ѣ єсмо выиха[л]и исъ ЗЄМЛАНЫ... оучинили єсмо имъ границю повыше манастырѧ СВАТО[Г] михайла. прєзь криничину — 1404, Р., 37); полонина «гірське пасовище» (а тоє сєло... имѣють. на(м). давати. подлу[г]. пра[в]. волоско[г]. ты то доходы. што[ж]. с по[ло]нинъ аю[т] (?) — 1424, Р., 54) та ін.

З часом кількість регіоналізмів у мові українських грамот зростає, поповнюючи собою засоби загальнонародної номінації. Ось кілька прикладів з актів місцевого самоврядування села Одрехови, що в Прикарпатті: живина «худоба» (живина тота теди то при ва[с]ку при дѣдоу оставає — серед. XVI ст., АО, 5), маца «міра сипких речовин» (а тєпє[р] да[л]ем на трє[х] НЄДЄЛА[Х] мацоу пшеницѣ на погроубь - 6), стрыкъ «дядько по батьковій лінії» (єсли би пришло на прода[и] тому то фєдорови РОЛА тота а дѣти би иванови дужѣ суму таковую о[д]ложи[ти] стрыкови своє[му] - 1574, 14). Проте цей процес не був нескінченним: поступове формування мовного узусу обмежувало введення вузьколокальних слів у літературну мову.

Поширеним засобом розвитку лексики староукраїнської мови був семантичний зсув. Так, у грамотах слово *боронити* поряд із давнім значенням «заважати, чинити перепони» і «захищати» розви-

нає нове — «забороняти» (Й тне Токаревскіе рекли: мы дей вамь не боронимь стада господарского паствити тамь - 1495, ССУМ, I, 113); іменник *братьство* із сфери монастирського життя поширюється на розвиток ремісництва і входить до складу сполучень типу *братьство мєстьскоє,* тобто об'єднання ремісників однієї або близьких професій, цех (ССУМ, 1, 121); розширює коло значень слово *вина:* якщо в давньоруський період воно означало провину, звинувачення, пеню (Ср., I, 258-259), то в мові українських грамот це слово набуває ще ряду термінологічних значень — «грошовий штраф», «судова справа», «оплата за суд», «позичені гроші, борг» (ССУМ, I, 173—174); слово *воєвода,* яке в старокиївській мові позначало воєначальника військ певного князя, в староукраїнських грамотах уживається як верховний титул правителів Молдавського князівства та їхніх синів, а також виступає в значенні «намісник польського короля або великого князя литовського». Багато нових значень одержують загальновживані слова у зв'язку з їх функціонуванням у мові ділових документів; так, *вивести* набуває значення «вилучити, звільнити з-під чого» (мы оуставляємь сь своими паньї гдє боудє[т] знайдєньї боудоуть в сєлє[х] алюбо в мєстє[х] нємєцькьі[х] имають быти ИНАТЫ й *вывєдєни* а имають быти по[л]скьімь правомь осоу[же]н[и] — XV ст., ССУМ, I, 212), *виправити* «вимагаючи, дістати», «видобути» (а такьже коли быхомь имь жолвду не поплатили й щькодь тогды имь повolєваємь (!) й тымь што суть с ними нась оупоминати намь ЛЗАТИ нашихь купцєхь брати нашихь людєх-ь до-1 коли свои запись о[т] нихь *виправити* - 1433-1443, ССУМ, I, 220), *высвєтлити* «з'ясувати, вияснити» (а... ижє мы доброую <з>авжды м-Ьли єсмо яко й ныне мамы волю тако яко коро[л] хрестья[н]<с>кии коу покоєви а коу єдностЬ а справедливость нашоу *высвєтли[в]ши* о[т] ровности нє хочє[м] СА вышамавати вартуючись розлияньа <к>рови хрєстьянскои — 1447—1492, ССУМ, I, 220), *ви-•"• стояти СА* (про маєток) «перейти у власність кредитора за давністю користування» (Им-Ьнїя д^ди[ч]но которьш [ж] то оу пєнѧзѧ[х] запїсоуоуть нєкоторы[х] оу наши[х] сторона[х] дѣржано до иі лѣ[т] а потомъ *СА вистояло* — XV ст., ЄСУМ, I, 222), *завѣзовати СА* «зобов'язуватися до чого-небудь» (оучинили є[с]ми... доброво[л]но *СА завѣзоуючи...* голдь прѣ(д)рєчєнныи... на кажды[и] ча[с] ховати - 1436, ССУМ, I, 373), *завѣсити* «відкласти, відстрочити» (О дѣтѣ[х] што[ж] нє маю[т] л-Ь[т] розоумоу своєго а боудоуть на соуд позваньї имаєть имь соу[д]я ро[к] *завісить* й запи[с] до л*Ь[т] розоумоу ихь - XV ст., ССУМ, I, 373), *зав^зка (завіска)* «грошове забезпечення на користь правителя або його урядників у випадку порушення однією із сторін укладеної угоди» (а кто сfe покуси[т] тєгати бу[д] оу которьі[х] днє[х] й часо[х] ...то[т] тогди да заплати[т] *зав^зкоу* £ рубли срєбра чистого — 1474, ССУМ, I, 373), *кмєть* «незакріпачений оброчний селянин з правом виходу» (а й *rpfe* коли слоужєбникь бєрє[т] волы а па[н] свои[м] сєло[м] й зь свои *кмєти* боронить а не хочє[т] выда[т] тогдн на[м] маєть заплатить винж — XV ст., ССУМ, I, 478), *ламати* «порушувати, не дотримуватися угоди» (Відомо то єть [!] всємь присылаль да (!) на[с] Бгомолєць нашь архима[н]дри[т] Пєчє[р]скїи с Кієва й вся братїя мн[с]тыря пєчє[р]ского... жалуючися на митрополита кїєвского й всєя роусїє што[ж] и[м] насилїє чини[т] й права имь давньїє й [з]вєчистыє *ламати* хоще[т] -• 1481, ССУМ, I, 538), *нев±ста* «доросла особа жіночої статі» (коли моужь жєнє оумрєть тогды жона все именїє своє брала, а оу томь д^ти школила мы оуставлАє[м] й[ж] такая нєв-Ьста им-Ьеть изостать прї жївотїН'Ь й прї вин-fe - XV ст., ССУМ, II, 33), *обьихати* «об'їздивши якусь територію, визначити її межі» (прийшовши передь нась... Карпь Ивановичь... покладаль пєрєдь нами лысть... дворань нашихь... што єсмо имь пєрвєй сего велилӹ именя єго Мьїкулинскіє *обьихати* — 1430, ССУМ, II, 71), *позвати* «подати позов, судову скаргу на кого-небудь» (а сє АЗЬ. па[н] .пєтрашь. староста, галицкьіи ... свНідчю то ... ижє пришєдь пєрєдь МА. васко мошєнчичь. й *позваль,* коундрата борєничА. со границю, ю вашичиньскоую - 1401, Р., 36), *тлгатисА* «брати участь у судовій розправі» (туть будеть судь *тлгатисА* ис королемь - 1352, II, 14) та ін.

У літературній мові нарощується запас характерних фразеологічних зворотів. Це, наприклад, *бьчолӹ дєрти* (ССУМ, I, 134), *быти у вене* «володіти майном, одержаним у віно» (139), *бити оу соромоті* «бути позбавленим честі» (140), *на б'Ьгь повернути СА* «кинутися тікати» (148), *седити на вдовим столци* «залишатися вдовою щонайменше протягом шести місяців після смерті чоловіка, Щоб не втратити права на віно, яке залишив чоловік» (II, 332), *видати дати* «повідомити» (I, 227), *головою заплатити* (248), *горла избавити* (251), *держати оу пра&Ь* «поводитися з кимось згідно з

законом» (297), *оу пасіfh держати* «ласково, з прихильністю ставитися до кого-небудь» (539), *дорости л'Ьть* (320), *мати за собою* «бути одруженим» (435), *имати над собою* «підкорятися кому-небудь» (там же), *мати твердость* «мати законне право» (там же) та ін.

Українська й білоруська донаціональні мови постійно підтримували літературно-писемні контакти з чеською й польською мовами. Через західнослов'янське літературне джерело в українську мову (як і в білоруську) вливався потік латинізмів, германізмів і власне західнослов'янізмів, напр.: *броваръ* (ст.-п. browar, свн. brouwer), *будованє* (ст.-п. budowanić від budouwać, що розвинулося на базі buda, очевидно, від свн. boude «шалаш», «намет»), *боургарь* (свн. burger «житель міста»), *боуръмистръ* (ст.-п. burmistrz, burgmistrz, свн. bürge-, burge-, byrgermeister), *бытлєнє* «репутація» (ст.-ч. bytelnost/bytedlnost, ст.-п. bydlenie), *варовати сѧ* «остерігатися» (ст.-ч. varovati se), *власност* (ст.-ч. vlasnost, ст.-п. włostność), *воитъ* (ст.-п. wojt, свн. voget, лат. vocatus, advocatus), *вымѣнити* «відмітити», «відзначити» (ст.-п. wymienić), *габати* «напастувати» (ст.-п. gabać), *гетман* (ст.-п. hetman, ст.-ч. hejtman, схсн. hetman, свн. häuptmann), *глейтовати* «гарантувати безпеку охоронною грамотою» (ст.-ч. glejtovati, ст.-п. gleitować, свн. geleiten), *голдовати* «присягати на вірність» (ст.-ч. holdovati, ст.-п. holdować, свн. holden), *грунтъ* (ст.-ч. grunt, ст.-п. grunt, свн. grunt), *доконати* (ст.-ч. dokonati, ст.-п. dokonać), *домнивати* СА «думати, припускати» (ст.-ч. domnivati se, ст.-п. domniewać się), *досытьоучинєнїє* «відшкодування» (ст.-ч. dosti učiněnie, ст.-п. dosyćuczynienie), *єднати* «погоджувати що з ким» (ст.-ч. jednati, ст.-п. jednać), *єднота* «єдність, згода» (ст.-ч., ст.-п. jednota), *жолдъ* «оплата найманим солдатам» (ст.-ч. žold, ст.-п. żołd, свн. solt), *жолнер* «солдат» (ст.-ч. žoldněř, ст.-п. żołnierz), *завитє* «остаточно» (ст.-п. zawicie), *замєшкати* (ст.-п. zamieszkać), *зацний* «належний до благородного стану, шляхетний» (ст.-п. zacny), *зрада* (ст.-ч. zrada, ст.-п. zdrada), *каплица* (ст.-ч. kaplice, ст.-п. kaplica, лат. capella), *квитацыя* і *квитанція* «письмове доручення про! видачу з митного збору певної грошової суми» (ст.-п. kwitacja, лат. quitatio), *кєліхъ* (ст.-ч. kelich, ст.-п. kieliech, свн. kelch, лат. calix), *конати сѧ* «відбуватися» (ст.-ч. konati se, ст.-п. konać się), *коштъ* «ціна», «зусилля» (ст.-ч. košt, ст.-п. koszt, свн. kost(e)), *маршалок* «службова особа» (ст.-ч. maršálek, ст.-п. marszałek, всн. marschalc), *цмынтарь* «цвинтар» (ст.-п. cmentarz, лат. caementerium, caemeterium, рр. κοιμητή'ριον під впливом лат. caementum) та ін.

Досить помітними є запозичення, що означали звання, чини і сани службових осіб — світських і духовних, — належних до структури польського суспільства: *маршалок, подкоморий* та ін. Набуло поширення слово *пань* (п., ч. слв. pan <* §ьрат> — давньоіранське запозичення).

Чужі слова проникали в літературну мову також із розмовних української та білоруської мов. Частина з них потрапляла в обидві мови з польської, а також через польську (або й безпосередньо) з німецької: *баволна* «бавовна» (ст.-п. bawefna, ст.-ч. bavlna, свн. baumwolle), *быдло* «худоба» (п. bydfo), *вшитокь* «увесь» (ст.-п. wsztytek), *гандель* «торгівля» (ст.-п. handel, свн. handel) і под. Польський вплив на українську ділову мову XIV—XVI ст. виявляє себе по-різному в галицьких, подільських і власне польських, але написаних по-українському грамотах, з одного боку, і у волинсько-київсько-литовських — з другого.

Так, для галицьких грамот характерний насамперед певний польський «фон» - деякі слова, запозичуючись, набували східнослов'янського фонетичного оформлення (у них з'являється повноголосся, носові звуки замінюються неносовими, замість сполучення **dz** виступає ж і под.), напр. *вдоложь* (Р., 1404, 33; 1400, П., 80), *твєржа* (1386—1418, 18; 1388, 44) і под. Проте слова нерідко запозичуються й у польському фонетичному і словотвірному оформленні, пор.: *eejrk* (1412, Р., 44; 1414, 38), *круль* (1434, 71; 1435, 72); *кторьш* (1394, П., 29; 1404, Р., 37, 38 та ін.). Крім того, тут уживаються слова, характерні для польського правового і церковного устрою: *арцибискупь* (1415, Р., 47; 1433, 66), *бискупь* (1398, П., 75), *буркгмистрь* (1339, П., 77), *бурькрабь* (1434, Р., 71), *вольне* (Варш., VII, 686), *гофмистрь* (1394, П., 64), *плєбань* (1411, Р., 43) — з польського pleban, що від лат. plebanus, в основі якого лежить plebs, plebis (Br, 417, Mach., 378), *оурлдникь* (1413, Р., 45; 1421, 52; 1435, 72) - від urzednik, що в свою чергу від ч. tirad. Значну частину запозичень становлять згадувані вже юридичні терміни типу *доконати, нагаба-"и, оуморити* і подібні, що не набули поширення в документах із Київщини, Волині, Білорусі й Литви.

До східнослов'янської лексики, показової переважно для документів з північної України й Білорусі, можна віднести такі, як *бочка в* значенні «площа землі, міра якої визначалась бочкою засіяного на ній зерна» (ССУМ, І, 116), *вкупе* «разом» *(вкупе* зъ сынклитомь нашимь - 1322, 178), *вѣлми* (мы ислюбуємъ тоть мирь дєржати *ffkjutu* твєрдо — 1352, Р., 3), *нѧтство (ятьство),* «стан позбавлення волі» (выбавили МА... ис того *нѧтства* — 1435, Р., 72), *обаполь* «з обох боків» (у значенні прийменника) *(ѡбаполь* бугу - 1376, Р., 11; *обаполь* немна - 1387, П., 40; *обаполь* улицы - 1389, 49), *пошлина* «податок грішми або натурою» (1387, П., 40), *оттуля* «звідти» (1387, 40), *пашнѧ* «орна земля», «пашня» (ССУМ, II, 131), *поуща* «густий ліс», «лісові зарослі» (278), *рожъ* «жито» (297) та ін. Окремий шар становлять запозичення з польської мови, властиві тільки цим документам: *заволаний* «оголошений» (ст.-п. zawołany) (1445, Р., 80), *мєновати* «викликати поіменно, називати», «перераховувати» (ст.-п. mianować) (вєрхоу *мєнованаꙗ* мѣста • 1433, Р., 65); ласкаве склоняючисе ку *менованому* привилєю -• 1389, П., 49), *повѣтъ* «одиниця адміністративного поділу» (п. powiat) (Радуньского *повѣта* земли поля и сѣножати и гаи — 1342 [?] II, 9; оу Подолской земли, оу Камєнєцком(ъ) *повѣтѣ* -• 1383, 31; от мѣста до мѣста, от *повѣта* до *повѣта,* або от одное земли до другое земли — 1388, 45) та ін. Різні значення розвивають окремі слова, що позначали належність людини до певних соціальних станів, визначали її майнове становище і т. ін. Л.Л. Гумецька зауважувала, зокрема, що слово *боярин* у пам'ятках з території Великого князівства Литовського позначало дрібного землевласника — дворянина, згадуваного при переліку свідків юридичного акту після «князів» і «панів». І навпаки, в молдавських грамотах *боярин* — це великий феодал, вельможа. Такий же різний зміст у слова *державца:* у Польському королівстві — це помічник старости, що завідував королівським маєтком, у Литовсько-Руській державі намісник, який управляв волостю[1].

Українсько-білоруські грамоти засвідчують порівняно мало запозичень з мов інших народів — тюркських, балтійських, молдавської, угорської, південнослов'янських. Це лексеми, що потрапляли спершу в діалекти української і білоруської мов, а вже потім - у спільну літературну мову або в формовані літературні мови східнослов'янських народів. Серед тюркізмів слід відзначити *кан/парь* «одиниця вимірювання ваги» (тюрк, kantar «вага» — ССУМ, I, 469), *єсакь* «податок натурою» (тур. jasaq — ССУМ, I, 349), *орда* «середньовічна феодальна держава у тюркських і монгольських народів, а також територія цієї держави» (тюрк, ordu «військо, воєнний табір» — ССУМ, II, 91), *санжакь* «губернатор у давній Туреччині» (тур. sandzaq «невелика провінція» 319), *тебенка* «шкіряна прикраса на кінському сідлі» (тюрк, tebengii — 425). Литуанізми засвідчують грамоти з території північної України, Білорусі і Литви. Вони нечисленні. Це, зокрема, *дякло* «подать натурою від урожаю і загального прибутку в селянському господарстві, крім худоби» (лит. duokle, dokle — ССУМ, I, 342) і *стирьта* «скирта, стирта» (лит. stirta — II, 387). Запозичення з молдавської (румунської) мови можна розподілити на дві групи: 1) ті, що проникали в діалекти української мови; 2) ті, що використовувалися як терміни в мові грамот для позначення посадових осіб і згодом безслідно зникли. Серед першої групи слів можна для прикладу назвати такі, як *орашанє* «городяни» (рум. oга§ «місто» — ССУМ, II, 91), *паровь* «потік, струмок» (рум. ptrau — 127), *пискь* «вершина гори, верх» (рум. pisc - 148), *оулмъ* «берест», «в'яз» (рум. ulm - 475) і под. Через молдавську (румунську) мову в українські діалекти проникають окремі мадяризми і південнослов'янізми: *оурикъ* «спадкове феодальне володіння», «княжий привілей на спадкове землеволодіння» (рум. uric, мад. örök «спадщина» - ССУМ, II, 482), *хотаръ* «природна або умовна лінія, яка відмежовує одне володіння від другого» (рум. hotar, мад. határ — 513), *градина* «сад», «город» (рум. gradina, бл., серб. градина — I, 259), *слатина* «соляне джерело, солотвина» (рум. slatina, серб. слатина - II, 351) та ін.

Однією з ознак українського синтаксису стає вживання сполучника *поки* в складнопідрядних реченнях із значенням часової межі: и тая Ганка мешкала на той дѣльници мужа своєго... до тыхъ часовъ, *поки* пошла замужъ (1494, ССУМ, II, 177). Варіантами цього сполучника є *наколи, поколѣ, поколѧ, поколє* (ССУМ, II, 179).

[1] *Гумецкая Л.Л.* К вопросу об определении значения слова в словаре староукраинского языка XIV—XV вв. // ВопросыI исторической лексикологии и лексикографии восточнославянских языков. — М., 1974. — С. 56.

В усіх східнослов'янських літературних мовах збереглися спільні для них і для більшості інших слов'янських мов первинні прийменники *db, для, до, изь (ись), за, кь, межи, мимо, на, надь, о, оть, пєрєдь, по, подь, сь, оу*; правда, відповідно до фонетичних і ритміко-інтонаційних особливостей української мови розвиваються і масово фіксуються варіанти цих прийменників: *зу, исо, надо, одь (одо), поудь (подо).* Разом з тим помічається активне вживання вторинних прийменників, тобто прислівників у прийменниковій ролі: *вниз, водле, въмѣсто, заради, звыше, зниже, напротиву, обаполъ, окромъ, пєрєжє, повєрхъ, подлє, понадь, попєрєкъ, попоудь, посєрєдь* та ін. Активно проникають у прийменниково-сполучникову систему також запозичення з інших мов, переважно з церковнослов'янської і західнослов'янських: *албо (альбо), але, ачьколи, водлуг, гдыжъ (кдыжь), гды, khdyby, дондєжє, идєжє, како, понєжє, пачє* та ін. Активно розвивається категорія прислівника. Поряд з традиційними відприкметниковими прислівниками типу *близько, вєрнє, вєчьно, вирно, давно, далеко, добрє (добро), дївно, високо, долго, должно, достаточнѣ, конєчно (конечнѣ) конно, криво, надобно, низко* і под., уживаються нові, утворені від прикметників, що розвинулися на південноруському ґрунті або були запозичені з близькоспоріднених мов. Це такі, як *безпечне, безправне, вдячно, велико, вѣчисто, доводливо, єдностайно, збройно, закладнѣ, заровно, знакомито, значне, зраднє, справно, непожиточне, непорухомо, непорушанно, нерухомо, нешкодно, потаємно* та ін. Прислівники, утворені на базі сполучення імені з прийменником, мають рухливіший склад. Поряд з давніми *в вѣкы, до вѣка, навѣкъ, вгору, влево, вь дроугоє, горою, горѣ* «угору», *дома, домовь, замоужъ, наверхоу, навѣрхъ, навѣкъ, направо* і подібними, уживаються українські новотвори *вєрхомь* «горою», *вь вєрхоу, вь готовє* «напоготові», *вь день, вь єдно* «одностайно», *кгвалтомь, додому, досить, заєдно, за мѣсто* «замість», *нагору* «вгору», *на долѣ* «внизу», *напослиде, ниотколѣ і* под.

Безпосередні традиції ділового стилю давньокиївської мови, трансформованого на українському (також білоруському) грунті, продовжувались і розвивалися у мові ділових документів Великого князівства Литовського, де ця мова в силу історичних умов стала офіційною в урядових канцеляріях. Навіть у XVI ст., коли з підкоренням Литовського князівства Польщею українська літературна

мова уже не тільки в Галичині, але й на всьому просторі її поширення стала зазнавати польського впливу, Литовський статут 1588 р. вимагав: «Писар земский маеть по руску литерами й словы рускими вси листы, вышисы й позвы писати, а не иньїм языїком й словы». З 1529 Р- скрізь в Україні постають актові книги — гродські і земські. Сюди вписувалися різні акти — судові, мирові, тестаменти, договори, дарчі, закладні, купчі і под. Зразком для урядової української мови були чеські актові книги, звідки взято й саму форму цих актів[1]. «Руська мова», як тоді називали офіційну мову Литовського князівства, була по суті спільною мовою українців і білорусів, становлячи в цілому факт історії літературних мов обох народів[2].

Немає сумніву в тому, що протягом XIV—XV ст. в Україні тривала робота щодо збагачення церкви богослужбовими книгами: переписувалися євангелія, псалтирі, четьї-мінеї. Але відтоді до нашого часу дійшов тільки згадуваний уже Київський псалтир 1397 р. (церковнослов'янський з українськими рисами) та Четья 1486 р. (спроба перекладу з церковнослов'янської на літературну українську мову).

Ділова мова, звичайно, була позбавлена усяких «красивостей». Проте вона мала досить струнку структуру: початок кожної грамоти засвідчував, ким вона дається, далі йшов виклад подій, що спричинили появу грамоти, і насамкінець з'ясовувалися обставини, за яких постала грамота, називалися свідки її написання і под. Так, грамоти великого князя Вітовта характеризуються одним із варіантів поширеного тоді в Україні стандартного зачину: Мл[с]гью бжью мы кнзь вєлики[и] витовть чинимг знамените й даем вєдати симь нашимь листомь каждому доброму нынєшнимь й пото[м]т> будучи[м], хто нань оузрить или чтучи єго вс[л]ышить коли кому будеть єго потребно». Стандартний початок є і в грамотах вел. князя Швидригайла Ольгердовича: «Мл[с]тью бжьєю мы великий кнзь швитрикаила солкердови[ч] чьши[м] знамените симг. нашы[м] листо[м] й даємь видати каждому доброму хто нань оузрить или

[1] *Огієнко 1.* Українська літературна мова XVI-го століття. — С. 126.

2 Див. про це також: *Булаховський Л.А.* Питання походження української мови. — К., 1956. *Плющ П.П.* Начальний зтап формирования русского национального языка // Науч. зап. Ленинградского гос. ун-та. — 1961. — С. 220. *Гумецька Л.Л.* Уваги До українсько-білоруських мовних зв'язків періоду XIV—XVII ст. // Дослідження з Української та російської мов. - К., 1964. - С. 252—258.

оуслыши[т] єго чтучи». Подібні стандартні зачини подекуди трапляються і в приватних грамотах, пор.: ꙗ хвє[д]ка пашкова до[ч]ка дохновича сознаваю си[м] мои[м] листо[м] хто на нє[г] посмотри[т] алибо чтучи є[г] услыши[т]». Грамоти польського короля Казимира написані у формі листів і починаються традиційним називанням скороченого королівського титулу, після чого йде звернення до особи: «Казими[р] божью млстью. наместьнику вруцькому пану го[р]ностаю романовичу...» Кожна грамота великого князя Олександра починається стандартною формулою, що становить титул великого князя: «са[м] алєкса[н]дръ бω[ж]ю мл҃[с]тью вєлики[и] кнзь ли(т)[о]вскии рускии жомои[т]ски[и] и ины[х]». Подібні зачини характерні й для молдавських грамот: «Мл[с]тїю бжїєю. мы алеѯандръ воєвода. господарь землі мо[л]давскои. чини[м] знамєнито. ис си[м] листомь нашимь. оусѣ[м] кто на[н] оузри[т]. или єго оуслыши[т] чтучи»; досить часто ця традиційна формула зачину розширюється у першій своїй частині: «Въ имѣ ωца и сна и стго дха. тр[о]ица стаа и єдиносѫщнаа и нєраздѣлимаа. сє ꙗзъ ра[б] вл҃[д]кы моєго. ісу ха іω стєфа[н] воєвода бжїєю мл[с]тїю гп[д]ръ зємли. мо[л]давскои. знамєнито чини[м] и[с] си[м] листо[м] наши[м] въсѣ[м] кто на[н] възри[т] или єго чтучи оуслыши[т]».

Стандартизовані були й фінали грамот. У багатьох молдавських документах наявне закінчення-закляття, що стало своєрідним штампом: «А кто бы хотѣлъ тоє порушити, или радити на порушенїє: таковы да є[ст] проклѧ[т] ω[т] га ба. и ω[т] присты[х] и връховны[х] ап[ст]лъ. и ω[т] тыі стыхъ и бгоносны[х] ωцъ, иже в никєи. и да є[ст] подобєнь юдѣ: и проклѧтому арїю. и оучастїє да имать сь юними иже ВОЗЬПИША на вл[д]ку ха. кръвь єго на ны[х], и на чѧдѣхъ ихъ».

Таким був стиль українських грамот, що засвідчує літературну обробку їх мови.

Арій, який згадується недобрим словом у закінченні-проклятті, був засновником аріанства — течії в християнстві, що заперечувала церковний догмат про єдиносутність Бога-отця і Бога-сина (Христа). Вселенські собори 325 і 381 років засудили аріанство як єресь. І все ж воно ще довго поширювалось і мало своїх прихильників. Зокрема, набуло визнання донесення Божого слова до віруючих їхньою рідною мовою. Уже в XIV ст. в Англії багато працює для поширення св. Письма народною мовою Дж. Віклеф. У Чехії на ідеях

поширення Віклефа виріс Ян Гус[1]. Навіть після спалення Яна Гуса його ідеї не були змарновані. їх сприйняли широкі маси чеського народу. Гусити в основу свого духовного життя поставили живу мову. Початок перекладів св. Письма на польську мову сягає XIII ст.: *е* свідчення, що дружина Болеслава Стидливого Кунегунда читала псалтиря польською мовою[2]. Реформаційні рухи, що почалися в Європі наприкінці 20-х років XVI ст., були найтісніше пов'язані з тими релігійними вченнями, що йдуть від аріанства. «Лютер ніколи не запалив би такого сильного вогню протесту проти Риму, коли б не мав грунту, підготовленого наукою Віклефа і Гуса»[3]. У XVI ст. продовження аріанства (социніанство) проникає й в Україну, причому у вищі соціальні антикатолицьки настроєні сфери, зокрема їх поділяв князь К. Острозький. Реформаційний рух сильно захопив був Польщу: у середині XVI ст. тут навіть поширювалась ідея створення народного костьола — церкви, незалежної від Риму з польською богослужбовою мовою. У Польщі і в Україні засновувалися социніанські школи, в яких велика увага приділялася богословській полеміці з католицизмом, викладанню філософії, математики, латини, риторики та ін. Прийшла в Україну і реформація: згідно з її вченням душа віруючого спілкується з Богом без посередництва церкви та її ієрархів. «Нововірство все зростало на українських землях з половини XVI віку і найдовше трималося власне на Волині»[4].

Безпосередня розмова людини з Богом вимагала взаєморозуміння, а це можливо лише за послуговування рідною мовою. Отож «єресі» мають безпосередній стосунок до проникнення простої мови — а це була мова юридичних документів — у конфесійну літературу, а також у полемічну й художню. З розвитком багатостильової літератури пробуджувалася національна самосвідомість. В Україні розвивається панегірична література, в якій прославляються подвиги світських і духовних осіб у їхній боротьбі проти іноземних завойовників.

Традиційно в конфесійній, проповідницькій і художньо-панегіричній літературі використовувалась і церковнослов'янська мова.

[1] *Огієнко І.* Українська літературна мова XVI-го століття. — С. 10—11.
[2] Там же. - С. 13.
[3] Там же. - С. 19.
[4] Там же. - С. 54.

Проте українські книжники користувалися нею досить довільно. Ю.Ф. Карський уважав навіть, що в XVI ст. у Західній Русі (в Україні й Білорусії) легше було знайти людину, яка знала латинську й грецьку мови, ніж церковнослов'янську[1]. Занепад церковнослов'янської мови продовжувався до кінця XVI ст. Цю обставину стала активно використовувати єзуїтська пропаганда, що пильно дбала про поширення католицизму. Так, П. Скарга в книзі «O jednosci Kosciola Bozego» (1-ше вид. 1577 р., 2-ге — 1590 р.) писав: «За допомогою слов'янської мови ніхто ніколи вченим бути не може, бо вже її нині ніхто не розуміє. Немає в світі народу, який би нею, так, як у книгах, розмовляв; мова та своїх правил, граматик і словників не має і мати не може. Тому-то руські попи, коли хочуть щось у слов'янській зрозуміти, мусять звертатися до польської за перекладом»[2].

Так, справді, церковнослов'янська мова була в XVI ст. досить занедбана. І. Вишенський наприкінці віку писав: «Сказую вамь тайну великую, яко діяволь толикую зависть имаеть на славянскій языкъ, же ледво живь оть гнѣва; радь бы єго до щеты погубиль, и всю борбу свою на тоє двигнулъ, да єго обмерзитъ и вь огиду и ненависть приведеть» (Виш., 23).

Ніби у відповідь (а можливо, й у відповідь) на цей закид П. Скарги наприкінці XVI - на початку XVII ст. в Україні й Білорусі виходять друком словники («Леѯісъ» Л. Зизанія, 1596 р.) і граматики церковнослов'янської мови з елементами української («Кграматыка словеньска языка», 1586 р., «Грамматіка доброглаголіваго єллинославянского языка», 1591 р., «Грамматіка словенска» Л. Зизанія, 1596 р.). Отже, у мовно-функціональному відношенні на літературному рівні сімнадцяте століття відрізняється від шістнадцятого як подальшим розвитком староукраїнської літературної мови, так і великою увагою до священної церковнослов'янської мови. Але про це докладніше йтиметься в наступному розділі. У XVI ст. домінувала «руська» мова. 1517 р. у Празі було видано псалтир, а 1520 р. — біблію в перекладі Ф. Скорини з вульгати на білоруську (фактично на українсько-білоруську) мову. У 1556-1560 рр. архімандрит Григорій і писар Михайло Василевич, син протопопа із Санока, переклали на староукраїнську мову четвероєван-

[1] *Карский Е Ф.* БелорусьI. Т. 3. Очерки словестности белорусского племени: Старая западнорусская письменность. - Пг., 1921. — С. 46.

[2] Див.: Русская историческая библиотека. - СПб., 1882. — Т. 2. — Кн. 3.

геліє, що за місцем написання (м. Пересопниця) дістало назву Пересопницького. Переклад було здійснено з церковнослов'янської мови, але перекладачі спиралися, крім того, й на польські переклади євангелія, зроблені С. Мужиловським-Сушинським (видання Яна Секлюціана) у 1551-1553 рр. і Н. Шарфенбергом у 1556 р. Переклад засвідчує значну кількість чехізмів, оскільки польські перекладачі користувалися і чеською версією перекладу євангелія[1], та полонізмів. Щоправда, місце полонізмів у мові Пересопницького євангелія інколи перебільшують, відносячи до польських запозичень звичайні українські слова типу *аби, умирала, венерови* і под.[2]

Крім Пересопницького євангелія від другої половини XVI ст. збереглися ще такі переклади євангельських текстів, як Волинське євангеліє 1571 р.[3], Хорошівське 1581 р., перекладене В. Негалевським[4], так зване Літківське (уривок українського перекладу в церковнослов'янському тексті, відшуканому в селі Літках[5], «Крехівський апостол», перекладений у 60-х роках XVI ст. з так званої Радзівіллівської польської біблії 1563 р. і знайдений у Василіанському монастирі в Крехові[6], Нягівські повчання[7] та ін. Крім того, від XVI ст. дійшло до нашого часу декілька десятків учительних євангелій (рукописних і друкованих), написаних староукраїнською мовою[8].

' Біблійні тексти перекладалися чеською мовою ще в останній чверті XFV ст. — *В.Р.*

[2] *Hrabec S., Lehr-Splawinski T., Zwolinski P.* Rozwqj jezyka ukrainskiego. — Kwart. Instytutu pol.-radzieckiego. - 1955. - 1/2. - S. 85.

[3] *Трипольский Й.* Вольшское рукописнеє евангелиє XVI в. // Вольїнский историко-археологический сборник. - Житомир, 1900. - Вып. 2.

[1] Рукопис Хорошівського євангелія зберігається у відділі рукописів ЦНБ НАН України, інв. № 421 (1636).

[5] *Грузинский С.* Из истории перевода евангелия в Южной России в XVI веке: Летковское евангелиє // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. — 1911.-Кн.21.-Вьш.1-2.С.42-79; 1912.-Кн.22.-Вьш.3.-С.68-69; 81—124; Кн. 23. Вьіп. 1. - С. 1-48.

[6] Рукопис зберігається у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки НАН України, інв. № ВМ (1291).

' *Петров А.* Отзвук реформации в русском Закарпатье XVI в. // МатериалыІ Для истории Закарпатской Руси. - Прага, 1923. - Т. 8. - С. 1—122.

> *Тиховский Ю.И.* Малорусские й западнорусские учительньїе євангелия XVI—XVII вв. й их место среди южнорусских й западнорусских переводов священного писания // ТрудыI XII археологического сьезда в Харькове 1902 г. — М., 1905. - Т. 3. - С. 355.

Цікаво простежити за глосами (покрайніми написами-тлумаченнями), до яких часто вдаються в цій літературі. Як правило, важке' для розуміння слово (давньоєврейське, грецьке, старослов'янське) пояснюється зрозумілішим, поширенішим, дуже часто взятим із народної мови. Ось кілька прикладів із Пересопницького євангелія: єдинъ ω[т] ар[ь]хисинагога — оучителя люду жидовьско[го] (ПЄ, 252); ассарій - пѣнезь (51); грецки слово дидрагма, а по нашему два гроша (78); б[ь]дѣти — не спати (112); сг оружїємъ и дрекол[ь]ми — з[ь] мечѣ и рогатинам[и] (113); жи[т]ницоу мою — клуню, або стодолу (273—284 зв.); имаете кустодїю - сторожу (121 зв.); ароматы и миро - пахоучии рѣчи и масти (329 зв.); коуръ запѣ[л], або пѣвень (323); на трапезѣ - або за столом (319); в[ь] скоуделници водоу понесе[т] — в збаноу, або в[ь] глекоу (318); но кровѣ - на дахоу, або на с[т]рѣсѣ (298); на брак, або на веселѧ (284)1.

До цього ж XVI ст. належить і така визначна пам'ятка української церковної літератури, як Крехівський апостол 1560 pp., всебічний опис якого дано в фундаментальній праці І. Огієнка[2]. Як зазначає дослідник, «духовенство, як то було й по інших країнах, стало пильнувати чистоти тієї мови, якою говорило в церкві й писало богословські книжки; на цьому дуже виграла українська мова; вона сильно зросла й літературно вигладилася на самий навіть XVI вік. Уже під кінець цього століття богословська література, писана доброю українською мовою, набрала показних розмірів. З того часу (рівночасно з польською мовою) вже на широку міру усталилася українська літературна мова, і в цім була величезна заслуга передусім реформації»[3].

Поширенню української літературної мови сприяла діяльність церковних братств, в які организовувалось міщанство. Вони виникають у Львові, Рогатині, Городку, Бересті, Перемишлі, Комарні, Сатанові, Галичі, Красноставі, Більську, Києві, Луцьку та інших містах.

[1] Див.: *Русанівський В.М.* Слов'янські міжмовні зв'язки і формування функціональних стилів української літературної мови XVI—XVII ст. // VII міжнародний з'їзд славістів. — К., 1973. — С. 22—23. *Чепіга І.П.* Глоси Пересопницького євангелія і питання нормування староукраїнської літературної мови XVI ст. // Питання східнослов'янської лексикографії XI—XVI ст. - К., 1979. - С. 64—68.

[2] *Огієнко І.* Українська літературна мова XVI-го століття.

[3] Там же. - С. 58-59.

З діяльністю братств, безперечно, пов'язана й історія «Крехівського апостола». Це переклад з польської біблії 1563 р.[1] Друге джерело для «Крехівського апостола» — церковнослов'янський текст. На думку І. Огієнка, «мова КА без порівняння живіша, більше народня, ніж мова Пересопницької євангелії, в котрій ще занадто багато церковнослов'янізмів[2]. Все ж і в «Крехівському апостолі» використовувався старий болгарський правопис, а тому тут практикуються написання типу *всякаа, дикаа, добраа* і подібні, що для української мови було цілком неприродним. Повноголосся відбите в цій пам'ятці повною мірою: *боронитися, оборона, оборонает, нагороди, дорога, здоровя, король, короткий* і под.[3] Звук /е/ після шиплячих переходить в /о/: *жона, вчора, учоньїй, чорт, чорньш* і под.[4] Звук /ц/ у більшості випадків за традицією передається як твердий, хоч є й написання *чистець, отець, девицю* і под.[5] Лексика цієї пам'ятки переважно народна. Зважмо на слушне зауваження І. Огієнка: «Не забудьмо, що в той час не було ще наших розумінь «панської» літературної мови й мови народної, ці розуміння повстали на Україні тільки з XVII віку, головно по приєднанні правобережної України до Росії, коли українська мова потроху зводилася до місцевого «діялекту», гідного хіба для вжитку селян»[6]. Чимало слів, особливо з абстрактним значенням, запозичується з польської мови. Це, зокрема, іменники на **-ость** - модель давно узвичаєна в східнослов'янських мовах: *вольность, добротливость, досконалость, зацность, непобожность, неповстяжливость, невстыдливость, неусьтавичность, обличность, омылность* і под.

У давальному відмінкові іменників чоловічого роду дуже поширене закінчення **-ови:** *Авраамови, ангелови, антихрестови, апостолови, баранкови, волови, грекови, духови, жидови* і под.[7] Регулярно вживається кличний відмінок: *брате, гробе, доме, Павле, пане, Петре, Савле, жиде* і под.[8] У називному відмінкові множини досить часто вис-

[1] *Огієнко І.* Українська літературна мова XVI-го століття. — С. 160, 206—207.

[2] Там же. - С. 206-207.

[3] Там же. - С. 261.

[4] Там же. - С. 263.

[5] Там же. - С. 281.

[6] Там же. - С. 302.

[7] Там же. - С. 319.

[8] Там же. - С. 321.

тупає закінчення **-ове/-еве:** *ангелове, апостолове, арабове, богачове, грекове, духове, жидове, отцове, панове* і т. ін.[1] У місцевому відмінку множини переважають давні форми із закінченнями **-ох, -ех, -іх:** *о апостолех, о болванех, о волех, дарех, по домех, на конех, людех, в смуткох, грекох* і под.[2] Кінцеве **-ть/-т** у третій особі однини дієслів теперішньо-майбутнього часу інколи відсутнє: *буде, дає, може, обецує, обмануе, ознаймує, оказує, пише* і под.[3] Характерною особливість КА як північноукраїнської пам'ятки є закінчення **-ет** у третій особі множини теперішнього/майбутнього часу: *блудет, боронет, бурет, вчинет, говорет, грѣшет, губет, згладет, значется* і под.[4] Перша особа множини наказового способу твориться, як це засвідчують й інші українські тексти, за допомогою закінчення **-ѣмо** або **-мо** *(загрозѣмо, кленѣмо, єжмо, откинмо)*, а друга особа множини відповідно на **-ѣте/-те** *(будьте, важте, очистѣте)*. У третій особі однини й множини використовується частка **нехай:** *нехай бачит, нехай будет, нехай выкладает, нехай ся дѣет, нехай досвѣдчить, нехай згинут*[5].

Багатий матеріал для пізнання всіх рівнів карпаторуського варіанту староукраїнської літературної мови дають «Нягівські повчання», або «Нягівська Постила» -- пам'ятка середини XVI ст. невідомого автора. Докладний аналіз цього твору здійснено в праці Ласло Деже[6]. У тексті «Нягівських повчань» регулярно засвідчується чергування /о/ з /у/ (*б[у]къ — бік, булше — більше, гурше — гірше, думъ — дім)* та /е/ з /у/ *(у своюй, у нюм, людюмъ*), м'яке /ц/ *(пяниця, загодованець, издавця, королиця, лиця),* повноголосся *(голова, голодъ, голосъ, городъ, дерево, дорого, золото),* перехід /л/ у /у/ (*довгъ, довгий, довжны*) та ін.

Є чимало цікавих явищ у словотворенні. Так, поряд із абстрактними іменниками, утвореними за церковнослов'янською моделлю *(изогнаніє, имѣніє, искунчаніє)*, уживаються українські на **-ня, -тя** (переважна більшість) *(измаганя, исповнѣня, истисканя, келтованя, крещеня,*

[1] *Огієнко І.* Українська літературна мова XVI-го століття. — С. 311.
[2] Там же. - С. 330.
[3] Там же. - С. 338-339.
[4] Там же. - С. 360.
[5] Там же. - С. 373.
[6] *Дэже Ласло.* Украинская лексика середины XVI века: Няговские поучения (словарь и анализ). — Дебрецен, 1985.

проклятя); дієслова з основою на /г/, /к/ послідовно приймають в інфінітиві суфікс **-чи** *(измочи, изогнечи, изречи, испомочи, истечи, печи).*

Серед найхарактерніших морфологічних рис можна зазначити такі. У першій особі множини іменників теперішньо-майбутнього часу виступає флексія **-ме** *(берете, лишаєте, чиниме, не можеме);* у чоловічому роді однини дієслів минулого часу кінцевий суфікс -л- регулярно переходить у -в- *(натокмивь, лишивь, заказавь),* хоч інколи може зберігатися й традиційне **-лі** (любиль, миловаль, ходшгь); у майбутньому синтетичному часі флексія **-му, -меш** часто виступає в препозиції (кулько *мете* што *просити* у о[т]ца моего у моє имя, дасть ся вамь[1]; а кто *меть пити,* што я ему дамь воды, будеть у нюмь кырниця[2]). Замість узвичаєної українською мовою частки **нехай,** за допомогою якої утворюється третя особа однини й множини наказового способу, в «Нягівських повчаннях» уживається її варіант *нагай (Нагай не лестить ся* никто на вась; «Коли чинишь милостиню, *нагай не знаєть* л-Ьвая твоя, што чинить правая твоя»/.

Найцікавішим рівнем мови цієї пам'ятки є лексика. Поряд із спільноукраїнськими словами і церковнослов'янізмами (а таких більшість), уживаються місцеві слова типу *вершинокь* «кінець», *винниця* «виноград», *вогень (огень)* «вогонь», *выдказь* «відповідь», *выдку* «звідти», *вырозумѣти* «зрозуміти», *добытокъ* «худоба», *доку* «поки», *дотудъ* «доти», *дѣтвакъ* «дитина», *житлусть* «життя», *заранокь* «ранок», *идця* «ненажера», *изврурь* «джерело», *издавця* «зрадник», *изудну* «назовні», *ино* «хіба», *иства* «їжа», *казда* «господар», *калный* «брудний», *кмѣть* «селянин», *кортань* «покарання, *марга* «маєтність», «домашні тварини», *назадарь* «даремно», *найбулма* «найбільше», *натокмити* «створити», «зробити», «набути», *спасти* та ін.

Чимало слів утворено від угорських коренів: *будушловати* «блудити», уг. bujdosik; *бѣзентовати* «свідчити», «доводити», уг. bizony'sit; *бѣзоншакъ* «свідок», уг. bizonyság; *бѣнтетовати* «карати», ут. büntet; *бѣчелованя* «повага», «честь», уг. becsül (becsöl); *валость* «відповідь», уг. válasz (váluszt); *валтовати* «викупити», уг. vált; *варошъ* «місто», уг. varos; *гаталомъ* «влада», «зловживання владою», уг. hatalom; *ингедливый* «слухняний», уг. engedl; *кедведзовати* «догоджати», уг. kedvez; *келто-*

[1] *Дэже Ласло.* Названа праця. — С. 163.
[2] Там же. - С. 166.
[3] Там же. - С. 169, 172.

ваня «витрати», уг. kolt «витрачати»; *керешкедовати* «скористатися», уг. ker^skedik «торгувати»; *мештершикь* «ремесло», уг. mesterse'g та ін.

Трапляються тут і румунізми: *буката* «м'ясо», рум. bucata; *варе* «справді», рум. оаге (пор. також похідні *варе де, варе котрий, варе кто, варе кулько, варе чій, варе што, варе якь)* та ін.

Отже, конфесійний стиль староукраїнської мови формується під впливом церковнослов'янської, на той час уже досить розхитаної з погляду норм. Значна частина церковнослов'янізмів, уже адаптованих на українському Грунті, лишається в мові конфесійної літератури, звідки проникає і в інші стилі староукраїнської літературної мови: художній, полемічний і, як про це вже йшлося, навіть діловий.

Художня література зароджується в останній чверті XVI ст. у вигляді панегіриків і полемічних віршів, спрямованих проти папи й католицизму. Символом кінця віку можна вважати рядки із одного з тогочасних віршів: Не вь школахь латинськихь розум купуйте й их трутизмами души не питайте (УП, 131). Українська поезія кінця XVI ст. бідна тропами, але для неї вже характерні ті ключові слова, що згодом визначатимуть особливості барокових творів. Це *солнце* (крест животворящий царем й народом, яко солнце св'Ьтящий — 38), *сердце* (сердца в-ЬрньІх людей увеселить значне - 38; сладость в сердцу стане — 100), *небо* (коли его узрять на небеси - 38), *в±ра* (цв*ЬтьІ прекрасний В'ЬрьІ - 38; в-fepa бо єсть дар; божій - 74); *зв^зда* (вьсіяла зв^зда ясно от востока - 61), *св^ть* (сіяет бо солнце неприступнаго св'Ьта — 61; был бо аггел свНЬта, ньш-Ь уже темность — 72; иже світом й огнем так ся называет - 94; небесним свіїтом мир ся просв-Ьщает — 100), *св^тлость* (иж востока св'Ьтлость ньщ-Ь оставляють й до тьмьі запада по прелесть отб^гають - 72), *церква* (восточньїе церкве в русінском народ-Ь - 62). І звичайно ж, головною особою, до якої звернені очі поетів, є *Ісус Христос:* Сьшове темности, Христу апостатьі, от духа святого вьв-Ьки прокляты (71); Не шукайте Христа на запад'Ь в Рим-Ь (72);' МьІ же сьхран'Ьмо ХристовьІ науки (73).

У тематичному, а частково й у художньому відношенні поезія XVI ст. пов'язана з проповідницькою і агіографічною літературою Київської Русі. У ній часто згадуються давні князі, які принесли в Русь християнство і спорудили величні храми, київські святі подвижники: Прежде бо Великій Владимер крещеніем просв-Ьтил всю

землю рускую (62); Володьшер Великій вас у В'Ьру крестил (86); Єрослав зиданієм церковним Кієв й Чернигов украси (65); Преподобньій Антоній, иноком начальник, общого житія по Боз'Ь наставник, Блаженний Феодосій, ангелский сожитель, братіи игумен й Христу ревнитель (88). Давні князі порівнюються з нинішніми: Владимер бо свой народ крещеніем просв-Ьтил, Конгстаньтин (Острозький. — *В.Р.)* же благоразумія писаніем осв'Ьтил (64).

Автори віршів намагаються писати церковнослов'янською мовою, але оскільки в той час вона не була в усному ужитку, а граматик і словників Іде не було, то вони раз у раз збивалися на староукраїнську мову. Пор.:

Аз єсмь всему миру св-Ьт,
Богь єсмь прежде вс^х в-kK,
Вижу всю тайну челов-Ьческую,
Глаголю же вам, сином челов-Ьческим:
«Добро єсть в-Ьрующим вт> имя моє» (59);
З якою пильностью бчела мед збираєт,
Же у борти ледве ся затворяєт,
С такою ж вь тыє книжки наношено
С писма римских докторов
Против фальшови отпоров (66).

Окремо слід виділити вірші (сатири) Яна Журавницького, який писав тодішньою розмовною мовою:

Хто йдеш мимо, стань годину,
Прочитай сюю новину.
Чи єсть в Луцку б-Ьлоглова,
Як та пани ключникова?
Хоча й в-Ьк подойшльій має,
А розпусти не встьідає (60).

Передбарокова українська поезія небагата на художні засоби. Епітети здебільшого фольклорні, хоч їх і небагато: *хищньїе вояки, ясное солнце, ясная заря, марньїе jrkта, темньш оболоки, студеная зима, в^трь бьістрьш.* Але є й епітети, освячені книжною мовою: *небесньїе уста, многоц^ньш бисер, святая в^ра.* Порівняння теж переважно грунтуються на народному сприйнятті, напр.: якь трава ᶜУхая, огнем испалени (39), ...Твоих людей, яко хл'Ьбь, сьн-Ьдають (71); й в-Ьтром, як порох, скоро розлет-Ьли (71); Й на всНі язьїки дали єпископьі, их же обирали, як честньїи снопы (74); Сн'Ь.дающе, яко львы, отеческии права (78); Ут-Ькает, яко звіїрь из горы й яко

вода бістро минает воскори (80); Никогда же б-Ьсове тебе одол-Ьють й, якь с-Ьно огня, скоро отпадають (94).

У віршах виявляється народна мудрість: А которым мняша роскош, ниж цнота — Предь такими кажи замьїкати ворота (65). Фразеологічні звороти скупо проникають у цю поезію, але все ж є чимало усталених словосполучень типу *поки свет не минеш* (69), *приходять до згоди* (71), *в^ры не давати* (87), *мают ся явити* (87) і под.

Оскільки сюжети віршів переважно спираються на євангельські оповіді, час від часу трапляються образи, запозичені із Святого Письма: Меч... острый обоюду (61); Ибо смоковницу усхнути сотвори, иже тоб-Ь плода сия не сотвори (90).

Незважаючи на те, що автори віршів намагалися дотримуватися церковнослов'янської мови, вони, як про це вже йшлося, не могли уникнути українізмів — лексичних, фонетичних і граматичних, — на поетів не могла не справляти впливу ділова староукраїнська мова. У віршах уживаються такі українські слова, як *бачити, блищати, бридитися, буяти, багатіти, вбогий, вельми, витати, глитати, згуба, зготовати, забути, застати, збагатіти, згода, завжди, зопсовати, заживати, мова, мачуха, мусити, над^я, невимовне, нищить, око, ображати, оздоба, обіцяти, почути, погамувати, панувати, памятати, помста, палати* (про вогонь), *прудко, праця, напувати, скарб, тривати, тин, товариство, утЬкати, фарбований, хмари, шукати, чоло* та ін. Абстрактна лексика була переважно церковнослов'янського походження: *смєлость, гордость, честность, добр近^тель, пагуба, немощ, чистота, доброта, блаженство* і под. Але активно входила в староукраїнську поезію й власне українська абстрактна лексика: *згода, незгода, невдячность, єдность, цнота, марность, покора, помста* і под. Окремі абстрактні слова, утворені за церковнослов'янським зразком, не[1] набули згодом поширення. Це, скажімо, *проклятство, добрать, св^децтво, багатество* та ін. Відчувається помітний вплив польської мови: *коруна, фортуна, голдовати, члонки, кламати, кгди, офЬра, обфито, камики, обрана, чистец* (п. crysciec «чистилище») та ін.

Мова віршів пересипана лексико-фонетичними церковнослов'янізмами. Так, переважають слова з неповноголоссям *(врата, глава, злато, древо),* хоч наявні й повноголосні слова *(голова, ворог),* спільнослов'янським *tj і *dj майже регулярно відповідають щ і ЖД

(нош,ь, немощ, хощет, в нощи, по&Ьждал), хоч *надежа, одежа.* Серед граматичних церковнослов'янізмів треба відзначити форми називного відмінка множини іменників чоловічого роду на -й, причому кінцеві к і г основи чергуються відповідно з ц і з *(єретици, отступници, вразы),* прикметникові форми без проміжного /j/ у закінченнях *(чловєчаа, святаа),* форми родового відмінка однини на **-аго** *(славимаго)',* значно частіше, ніж у діловій і конфесійній мові, використовуються форми аориста *(воста, прозябе, обр^тохомь, принесохомь).*

Незважаючи на явні намагання авторів віршів писати по-церковнослов'янському, фонетичних українських рис у їхній мові все ж було чимало. Виявленню цих рис допомагає й римована мова творів. Так, вимова -t як /і/ засвідчується поплутанням літер *Ь та й: винець, вь тЬли та ін. Але ще виразнішим доказом є особливості римування, напр.:

Убогій рубьі й нагоє т-Ьло,
иже нужн-Ьйшои смерт>ти вокусило (82);
Нападником в-Ьри зватися не хогЬл
й всю свою волю Христу поработил (82);
Раз єсте крещени, любимій друзи,
мужайтеся ньш-Ь о преблагом боз-Ь (86).

Зрідка трапляється перехід /с/ в /з/ *(живет з богом, возсіяв)* і чергування /д/ з /ждж/ *(вьеждьжаєт)',* чітко простежується така фонетична українська риса, як чергування /у/ з /у/ і навпаки: устал «встав», повчишся, вмирають, вбивати, в-ьбьійство та ін.

Усі ті морфологічні риси, які спорадично трапляються в мові часів Київської Русі, і багато репрезентовані в ділових документах XIV-XVI ст., системно представлені в художній літературі. Іменники чоловічого роду в давальному відмінку однини приймають переважно закінчення **-ови/-еви;** це стосується як назв осіб, так і назв неживих предметів, переважно абстрактних понять: *цареви, господарови, Петрови, господеви; слухови, раєви, дьневи, грєхови, мирови, костелови, духови, крестови;* це не означає, що закінчення -у в цій формі уже зовсім не вживається, пор.: *пану, отцу.* Ці ж іменники в називному відмінку множини часто приймають закінчення **-ове/-еве:** *жидове, поганове, патриархове, бісове, отцеве.* Уживання кличного відмінка було тут нормою: *пане, отче, боголюбче, рабе, посте, душе.*

Закінчення -т у фомах третьої особи однини й множини теперішньо-майбутнього часу дієслів, як правило, пом'якшується: *бли-*

щить, нищить, сльшеть, измышляють, вьбивають, любять; але чимало й таких випадків, коли в третій особі однини **-Т/-ТБ** зовсім відпадає: *поможе, коронує, може, каже, забуде, йде, не схоче, стане і навіть гряде* (церковнослов'янське дієслово). Традиційно в чоловічому роді минулого часу виступає суфікс -л, проте й форми на -в уже не є рідкістю: *научив, послав, заверещав, лгЬв, указав, приняв, отдав, помышляв.* З'являються й синтетичні форми майбутнього часу на **-му, -меш, -ме:** которого злш *матимуть* якь Бога (127). Перша особа множини наказового способу послідовно утворюється за допомогою флексії **-ѣмо**: *любѣмо, служѣмо, стережѣмо, съхранѣмо, прийдѣмо, дадѣмо;* виняток становлять дієслова з основами на **-а-,** -ова- і атематичне *дати: увеселяймо, радуймо, празднуймо, подражаймо, даймо.* У другій особі множини наказового способу виступає флексія **-ѣте/-ите** (крім дієслів з основами на **-а-,** -ова- і атематичного *дати): почтите, хранѣте, шукайте, ожидайте, спѣвайте, минайте, заховайте, наслѣдуйте, приготуйте, познайте, дайте.* Третя особа наказового способу однини й множини утворюється за допомогою формотворчої частки **нехай:** *Нехай* вам *дарует* благоденствовати (41), *нехай* тебе славят (90), *нехай* же заплати сея *ожидають* (111), *нехай* же *дружатся* сь Каином римляне (129). Інколи в цій функції виступає і церковнослов'янська частка **да:** *да святится* (103). У віршовій мові досить послідовно зберігаються форми перфекта: *еси сподобил, єсь ся почтила, еси нисходил, возлюбил еси, есте погордЬли* і под. У формах першої і другої особи множини умовного способу виступають допоміжні дієслова *бысмо* і *бысте:* иж бьюмо папежа головою звали (79), Бер-Ьмо потЬху в души свои ньІН'Ь, иж бысмо витали в том Єрусалимі, У котором Христос в-Ьчно царствует (107); А чому ж до чистцу б'Ьсов не пошлете й милостивого Л'ЬтІ;[1] не подаєте, Же бысте й ангельми могли учинити (127). Зворотна частка **ся** нерідко передує дієслівній формі: *ся надаєш, ся подносять, ся смирити, ся брыдили, ся почтила, ся похвалити,* Бога *ся не боять, ся кланяет.*

Із синтаксичних рис варто звернути увагу на уживання сполучника бо в умовних реченнях: він~не відкриває собою підрядного речення, а виступає після іменника-підмета: Слава *бо* й злато, яко гинь, мимо ходить (80), Любов *бо* Бога роскоши минает (97). Набуває певного поширення безособова віддієприкметникова форма на **-но:** вт> тые книжки *наношено С* письма римських докторов (66), Із Єрусалима в-Ьрньш *даровано* й всю вселенную Богови *призвано* (75).

Нарешті, кілька завваг з приводу словотвору. Як і в конфесійній літературі, тут поширені двокореневі складні слова типу *душегубньш, дьжехресты, многоценньій, мужебойство, славолюбний, твердосердечній* та ін.

Що українська поезія кінця XVI ст. була спадкоємницею давньокиївської літератури свідчить не лише згадувані в ній давні князі і святителі. Протиставлення творців старого й нового заповітів нагадують нам «Слово» Іларіона:

Они бо кровию прачи знаменали,
мы же знаменне крестное приняли.
Они преходили от страньі в страну,
а мы с нев-Ьрия вь в-Ьру избранну.
Они через море сухо Ітрєведени,
а мы от идоловт. к Богу присвоени (90).

Такий же перегук зі «Словом» Іларіона[1] відчувається в характеристиці Ісуса Христа як боголюдини:

Ибо яко чловєк на осля вс-Ьдаєш,
А як Бог идолы сильно сокрушаєшь,
й йми прелщеньїх к соб-fe призиваєш,
Яко чловєк на земли труды вьсприємлеш,
а на иебес-fe ангельї на службу приємлеш (89).

На завершення розділу треба ще раз відзначити, що літературна мови післямонгольського часу, спершу дуже збіднена, поступово набирала сили, використовуючи в своєму розвиткові як церковнослов'янську основу, так і лексико-граматичні та фонетичні особливості ділового («зниженого») стилю. Вона проклала шлях для вдосконалення староукраїнської й церковнослов'янської мов у наступному столітті.

[1] Див. с. 21.

РОЗКВІТ СТАРОУКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ (XVII — перша чверть XVIII ст.)

XVII ст. в історії українського народу сповнене драматизму. З одного боку, це відстоювання своєї національної, релігійної і культурної самостійності, з другого - небачене з часів Київської Русі піднесення національної самосвідомості, розквіт науки, культури, мистецтва.

Від початку XVII ст. починає руйнуватися традиційна для України опора православ'я - княжа Волинь. Син великого подвижника віри й освіти Костянтина Острозького Януш Острозький прийняв католицьку віру. Відтоді, як пише один з дослідників історії релігії в Україні, «світ православ'я починає окутуватися густим туманом латино-польської пропаганди... Чинячи в дусі свого нового вірування, Януш після батькової смерті почав зводити костьоли на землях Острозьких і виганяти руських священиків з церков, побудованих його предками. Так, у 1610 р. він відібрав у православних церкву св. Трійці, засновану його прадідом у Межирічі і, добудувавши до неї кляштор, віддав ксьондзам Францисканського ордену»[1], а в 1624 р. внучка Костянтина Острозького Анна-Алоїза Ходкевичева на місці Острозької школи заснувала єзуїтську колегію[2]. Те ж саме сталося і з князем Миколою Черторийським, який після смерті свого батька Юрія, ревно відданого православ'ю, просив Сигизмунда III повернути йому родовий маєток — Пересопницю з монастирем і обернути їх на користь заснованої ним у Клевані єзуїтської колегії світських ксьондзів, що звалися мансіонаріями[3]. Так поступово руські князівські родини зраджували православ'я, а]

[1] Древние вольшские православньїе помяники.-— Житомир, 1892. — С. 33.
2 *Возняк М.С.* Історія української літератури. Кн. перша. — Львів, 1992. — С. 341.
[3] Древние вольїнские православньїе помяники. — С. 41.

разом з ним і свій народ з його давньою оригінальною культурою і власною мовою. І хоч ще й на початку XVII ст. у віршах Д. Наливайка, звернутих до синів князя Олександра Острозького, чується заклик зберігати предківську віру:

Памятайте, же сте с княжат руских острозких вышли,
их в-fcру, д-Ьльность й набожность м-Ьйте на мисли.
Вами хочу похвалитися перед божим маєститом,
кгды з вас жаден не будет апостатом,
Оть в«ЬрыI кгрецкоє апостольскоє церкви в-ьсточноє
дому нашему й славньїм продком нашим пожиточниє.
Продкове бов-Ьм ваши, кгды в-Ьру, якт> тарч, держали,
непріятели дому ихь завше предь ними дрыжали (УП, 152),

але це вже був голос волаючого в пустелі: князівські роди приймали католицизм. Зникало й протестанство. Якщо під його впливом у XVI ст. один за одним з'являлися переклади св. письма на близьку до народної мову, то в XVII ст. такі твори поодинокі. Проте православ'я не здавало своїх позицій. Головними його захисниками були священики й православні братства, що розвивалися в містах, брали під свій захист церкви, фундували школи, дбали про розвиток науки й мистецтв. Спершу братство виникло у Львові, згодом наприкінці XVI - у перших десятиліттях XVII ст. вони засновуються в Гологорах, Замості, Любліні, Рогатині, Берестї, Перемишлі, Красноставі, Городку, Галичі, Більську, Києві, Луцьку та інших містах. Де виникало братство, там засновувалися школи, пожвавлювалося культурне життя. Близько 1572 р. князь Костянтин Острозький відкрив на свій кошт початкову школу в Турові, в 1577 р. другу школу у Володимирі на Волині. У своєму рідному місті Острозі він заснував школу вищого типу, яку його сучасники називали «Тримовним ліцеєм», «Колегією» або навіть «академією»[1]. Школи позасновувалися також у Рогатині, Городку, Перемишлі, Комарні, Любліні, Берестї, Кам'янці на Поділлі, Замості, Галичі, Луцьку, Холмі, Вінниці, Немирові, Пересопниці та в інших містах[2].

Українське політичне, релігійне й культурно-освітнє життя з початку XVII ст. складалося під впливом берестейської унії, прийнятої у Берестї (Бресті) в 1596 р. Почалася велика свара між

[1] *Возняк М.С.* Названа праця. С. 341.
2 Там же. — С. 358.

уніатськими і православними єпископами. Це й знайшло своє відбиття в розвитку полемічної літератури. Власне полемічну літературу, користуючись сучасною термінологією, можна було б назвати публіцистичною. Але здебільшого полемічний характер мала й тодішня художня література.

Як полеміст зажив собі слави Іван Вишенський. Перший свій твір він надсилає з Афону в Україну-Русь ще наприкінці XVI — у 1592 або в 1593 р. Це було «Посланіє до вс-fсх обще в лядской земли живящих». Далі він жив і писав переважно на Афоні і зрідка в Україні і закінчив свій життєвий шлях близько 1620 р. в Афонському монастирі. Влучну характеристику загальному напрямові творів І. Вишенського дав І. Франко: «Івана Вишенського зачисляють звичайно до полемістів, що боронили православіє проти заходів латинства та' унії. Се вірно, але тільки в часті. Властивої полемічної аргументації в його писаннях не так багато, як би веліла догадуватися назва полеміста, та й то властиві догматичні дискусії у нього не оригінальні, а взяті переважно з сучасних руських або польських полемічних творів. Головна сила полеміки Вишенського, яка дуже часто переходить у сатиру (виділення наше. — *В.Р.)* лежить у його глибокім розумінні етичної сторони спору між латинниками й православними, а головна сила його таланту — в ілюструванні релігійних віроучень та суспільно-політичних відносин драстичними прикладами, подробицями та порівняннями, взятими з дійсного життя»[1].

І. Вишенський, як істинний захисник православного християнства, всі інші віровчення сприймав як єресь. Тому переклади святого письма на просту мову засуджував. Він писав: «Евангелия й Апостола в церкви на литургии простыш языїком не вывирочайте. По литургии же для зрозуменя людского попросту толкуйте й выкладайте. Книги церковньїе вс'Ъ й уставн словенским языїком друкуйте. Сказую бо вам тайну великую: як диявол толикую завист имает на словенский язык, же ледве жив от гні;ва; рад бн его до щеты погубил й всю борбу свою на тое двигнул, да его обмерзит й во огиду й ненавист приведетГИ што н-Ькоторие наши на словенский язык хулят й не любят, да знаеши запевно, як того майстра дійством й рыганем духа его поднявши творят. Ато для того диа-

' *Франка Іван.* Іван Вишенський. — Львів, б/д. — С. 25—26.

вол на словеский язык борбу тую мает, зане ж ест плодоносн^йший от вс'Ьх языїков й богу любимший: понеж без поганских хитростей й руководств, се ж ест кграматик, рыторьж, диалектик й прочих коварств тщеславныї, диавола вьм-ЬстныІх, простыш прилежнЫм читанием, без всякого ухищрения, к богу приводит, простоту й смиренне будует й духа святого подемлет» (Виш. 23). Сучасники й наступники І. Вишенського, який сидів на Афонській горі і не відчував, що боротьба за віровчення йде пліч-о-пліч зі змаганням за освіту, усвідомлювали цю проблему значно краще уже наприкінці XVI ст., а XVII ст. у цьому відношенні повністю спростувало афонського інока.

Толерантніше ставилися вони й до давніх слов'янських свят. У всякому разі не повторювали слідом за І. Вишенським: з мест и з сел учением выженете; не хочет бо Христос, да при его рождеств диаволские коляды местце то мают, але нехай собѣ их в пропаст свою занесет. Щедрый вечер з мест и з сел в болота заженѣте, нехай з диаволом Седит, а не з христиан ся ругает. Купала на Крестителя утопіте й огненое скаканя отсІЧ'Ьте; гн^вает бо ся Креститель на землю вашу, што ся на день памяти его попущаете диаволу ругатися вами з вас же самых. Петр й Павел молят вас, если хочете от них ласку Мети, да потребите й попалите кольїски й шибеници на день их, чиненьїе по Вольїню й Подолю» (44).

І. Вишенський у всьому, в тому числі і в мові, - традиціоналіст. Він добре знає церковнослов'янську мову, обстоює її перед П. Скаргою як знаряддя істинної святості: «То вс'Ь, Скарго, род руский в писм'Ь й науке славянскаго языїка благодатию Христа бога одержал, засвид-Ьтельствовал й тако достатечне спробовал» (193). І разом з тим кілька разів підкреслює, що він якихось особливих шкіл не закінчував, а до філософії, риторики й інших «латинських» наук відчуває відразу. «Наперед тебе от тое прелести остерегаю, любимий прочитателю, - пише він, - да не ищеши зде хитростей слогов сплетенор'Ьчивых наказания еллинскаго»; і далі: «А о собѣ аз и сам свѣдительство вам даю, яко грамматичкого дробязку не изучих, риторичное игрушки не видах, философского высокомечтателного ни слыхах» (10). Іноді його мова майже чисто церковнослов'янська. Це переважно тоді, коли він цитує апостолів або говорить про високі церковні Цінності, напр.: «А егда сие исправите, чаю на милость божию, яко

призрит на нас паки милосердним оком й благочестие наше въздвиг-нет, й вс-fex, в нем благочестно живущих, спасет, й царства небеснаго наоггЬдниками быти сподобит, еже вс-Ьм получити, господи, дажд (7); ...по Иоану: «Елици же, — рече, — приаша его, даст им власт чадом божиим бити, В'Ьрующим во имя его, иж не от крьви, ни от похоти плотскиа, ни от похоти мужескиа, но от бога родишася» (43); Михайло Матеолог: «Приключися вам й нам от превозношенЪї скиф, вам, неповинним ни в чесом же, боязнь т*Ьх имуще римской церкви, в твердосте стоящей, нашей же в кол-Ьбании й не мир'Ъ, обаче прийдіте нам на помощ скоро, хощем единомудрствовати с вами, яко погибаем зл-Ь от мерзких варвар» (79); «Кое же причастие св-Ьту во TM'fe! Не буди се примішатися во В'Ьки нам!» (81).

Церковнослов'янською лексикою пересипано тексти усіх творів І. Вишенського: «Книжки» («Обличение диавола-миродержца», «Писание до кн. Василия», «Буди ж вам изв-Ьстно, правовірним», «Писание до вс'Ьх обще...», «Писание к ут-Ькшим...», «Изв-Ьщение краткое», «О єретиках», «Загадка философом латинским», «ОгЬд к постыжению й изучению художества», «Новина, или в'Ьст»), «Краткословного отв-Ьта Петру Скарзі», «Послання Домникии», «Зачапц-fe мудраго латьшника с глупьгм русином», «Послання львовскому братству», «Послання Нову Княгиницкому», «Позорище мысленому». Це переважно абстрактні слова на **-ниє, -ие** *(запуспЛние, мудрование, високомудрие, тщеславие, благочестие, пришествие, утЬшение, безв^рствие, изчезновение), а* також активні дієприкметники на **-БІЙ, -ий, -ай** *(протерггЬвьш, грядьш, &Бруяй, поминали).* Часто трапляються й інші дієслова церковнослов'янського походження і службові слова: *рещи, изректи, внийти, восприяти, зане, занеже, сице, зде* і т. д.

І все ж українська лексика в творах І. Вишенського переважає. Уривками в них вкрапляються суто народні вирази типу: не минай скорогонцем, яко пустое коло В'Ьтрное, очима проб-Ьгаючи от М'Ьста на М'Ьсто вперед писанного (10); Нехай ся не хвалит силньїй силою своєю, богатьш богатством своим, премудрьш премудростию своєю (18); Не толко не были есте, небожята, непорочними н-Ьколи, але есте еще и нынѣшняго жития, рекомо в духовном стану, различных злоб пороками тое непороченство убили, уморили и запамятаням погребли (77); махлюйте як хочете и лжѣте и тую ж лож другими подпорами неправд боронѣте (78).

Серед іменників у творах І. Вишенського найбільше таких, що позначають різноманітні реалії: *ременец, лычко, грошики, хата, кутык, землиця, скарбниця, волося, чоботища, свитка, копеняк, потилиця, черевики, обора, полмысок, колиска, порхавка, оборог, віхоть, шматина, вечеря, горелка, поливка, борщик, ворочок, опріснок* і под. Уживаються назви осіб за різними ознаками -• віком, статтю, суспільним становищем і под.: *вязень,,волоцуга, д^дич, неборак, жебрак, тесля, хлопчик, поганець, небожата.*

Звичайно ж, знаходять відбиття народні назви природних і штучних ландшафтних явищ: *вир, гостинец, жерело, поточец/поточок* та ін. Крім лексики на означення конкретних реалій, чимало також абстрактних українських слів: *бредня, забобон, згуба, зрада, згода, недбальство, омылка, перешкода, праця, пыха, пожиток, сором, справа, щирост* і под.

Дієслова трапляються також досить рясно: *ся не почуєте, питати, скважитися, куповати, досягнет, посоромити, чудуватися, запитати, загамувати, зажмурити, даровати, зрозуміти, пановати, дбати, отруити, катовати, поздихати, будовати, згвалтовати, керовати, прагнути, сваритися* та ін. Порівняно рідше трапляються українські слова серед прикметників і прислівників: *щирьш, смачний, затишний; запевне, марне, голосно, бридко, досить* та ін.

Не уникає полеміст і правничої та адміністративної лексики: *войский, подкоморий, судия, каштелян, староста, воєвода, гетман, канцлер, хитрец «митець», майстер, ремесник, статут, конституция, право, практика, свари, артикул, войт, бурмистр, лантвойт, власт мирская* і под.

Як письменник І. Вишенський був сміливим у поводженні з мовою. Він не зупинявся перед творенням власних слів за зразком існуючих. В його мові наявні десятки (якщо не більше) неологізмів типу *дарохитрство, иисусоругатель, детиноигралский, златолюбец, сребролюбец, тонкодорогий, хлопати* «обзивати хлопом», *кожемякати* «обзивати кожум'якою», *зв^ролютство, скверноначалник, каменносЬянний, б~Ьднотворение, попапежити* «стати католиком» та ін.

Подібно до перекладачів Святого письма, І. Вишенський іноді вдається в тексті до глос, напр.: на опоц-fe или на камени В'kpu Петрови (8); новина, или B-fecT (9); от которого источника или студн'й (16); свята й праздники променил (110); попят, сир'Ьчь в попи стригутся (117).

Не уникає І. Вишенський народних фразеологізмів. Є у нього такі, як *зубы наострил еси* (42); Вопросил бых вас, что ест труд очищення, але в'Ьм, иж вам *ни снилося о том* (52); *каждая,* рече, *лишка свой хвост хвалит* (60); Тот закон есте попрали и *внивеч обернули* (62); злоба же и лжа всѣх опанует и *гору возмет* (157) і под.

У фонетиці, морфології і синтаксисі виявляються ті ж риси, що і в творах попередніх століть. Відбивається чергування /у/ з /в/: *не вм-bет, товнет, увес, вкрадут;* засвідчується м'яке /ц'/: *в концю, потилицю.* Іменники систематично вживаються у кличному відмінку: *дияволе, гласе, брате, любимице, кглупче, папо, Петре, владыко, народе, богомольче, причитателю, сестро.* У давальному відмінкові однини іменники чоловічого роду приймають здебільшого закінчення **-ови/-еви:** *трупови, ругателеви, баламутови, судова, Петрови, костелови, духови, миролюбцови, коневи* і под.

У наказовому способі дієслів у множині вживаються закінчення -•Ьмо/--Ьм (перша особа) та **-ѣте** (друга особа): *разорѣм, стогнѣте, обернѣтеся, возвратѣмся, творѣте, ходѣте, приходѣте, стережѣтеся.* У минулому часі однини нерідко трапляються дієслова на -в у чоловічому роді: язык тое *брѣдив,* што ему дух лукавый *шептав* (60); *не учив* і под. У третій особі однини й множини наказового способу часто використовується граматична морфема **нехай:** *Нехай буде* тое сокровище ваше вам послом до нядр Авраамлих (49); Але нехай толко от сея жизни *изгнани будете,* тогда будете видѣти, што будете мѣти (89). Минулий час І. Вишенський уживає традиційно, переважно без скорочення допоміжного дієслова: *осиротѣли есте,* яко ж камень ко оной жизни *онечуствѣли суть* (47); От главы и до ног *острупѣли есте* (48); видите ли вашу слѣпоту, яко во прелести вѣка сего *угрязли есте* (57); *есми* ее аж до сего часу *не читал* (182). Хоч трапляються й скорочені форми типу «Молоком вас, — рече, — *напоилем,* а не цѣлым и твердым кусом стравы» (38).

Дуже поширені форми активних дієприкметників, а також форми аориста: *любяй, грядьш, предадоша, покушахуся, со&Ьяся, остависте* господа й *разгн&васте* святого Изращіева, *отвратистеся* вспят! (48); у синтаксисі привертають увагу дієслова-присудки, які здебільшого виносяться в кінець речення: духи ж лукавий поднѧбеснии... в християнствѣ нашем *владѣют* (7); Да терпишь без лакомства книжного прочитания до того часу, ажь ум твои з Исусовым помыслом бѣсы

поборет (182); И колись ми тую книжку, силою принудивши себ-Ь, прочитал, праведно вам правов-йрньш глаголю, иж *есми* от страха й ужаса в забв'Ьние й изступление мыслное *пришол* (183).

І. Вишенський любить висловлюватись афористично, напр.: А в тебе што среда — рождество череву, а што пятница, то Великдень (42).

Як письменник І. Вишенський нестримний у нагромадженні слів. Здебільшого це однотипні словотворчі утворення, переважно авторські: еще еси кровоед, мясоед, вылоед, скотоед, зв'йроед, свиноед, куроед, гускоед, птахоед, сытоед, сластноед, маслоед, пирогоед; еще еси периноспал, мяккоспал, подушкоспал; еще еси тело угодник, еще еси т-Ьлолюбител; еще еси кровопрагнител; еще еси перцолюбец, шафранолюбец, имберолюбец, кгвоздиколюбец, кминолюбец, цукролюбец (38); Вьм'Ьсто зась вѣры и надежды, и любви безвѣрство, отчаяние, ненавист, завист и мрѣзост владѣет (46); Нѣсть мѣста цѣлого от грѣховного недуга — все струп, все рана, все пухлина, все гнилство, все огнь пекелный, все болѣзнь, все грѣх, все неправда, все лукавство, все хитрост, все коварство, все кознь, все лжа, все мечтание, все сънь, все пара, все дым, все суєта, все тщета, все привидѣние — сущеє ж нѣст ничтоже (48—49); Чого в мирскум чину не имѣли есте, тучнитеся, кормите, питаєте, насыщаете чрево роскошными снѣдми, гласкаете гортань смачнѣйшими кусы, услаждаете, смакуєте, мажете, собѣ угаждаете, волю похотную во всем исполняете? (55); Бо есть так сладкая латынское прелести трава, иже еѣ воли на широком поли вкусивый своеволне заживати, нижли в стайни благочестия на привязех законных наилепшим овсом истинное науки питатися хочет? (164). Запитальні речення, як і слова, можуть нагнітатися, йти одне за одним і при цьому початки питальних речень повторюються: Чи не лѣпше было вѣрою живым быти, нижли невѣрием здохнути? Чи не лѣпше было смирением живым быти, нѣжли грьдостию здохнути? Чи не лѣпше бьшо в едности з нами быти и вѣчне жити, нижли, отлучившися от нас, нагле здохнути и погибнути? Чи не лѣпше бьшо свѣт присносущнаго разума, православной церкви дарованный, видѣти, нѣжели нынѣ в тмѣ поганских наук затворитися и умерети? (19); А што ж инок не вмѣет беседовати с тобою? Алბо его пытаеш о диаволских прилогах? Албо его пытаеш о борбѣ духа с тѣлом и безпрестанном мечтании мысльном? Албо его пытаеш о скорбех внутрьних, алчи и жаж-

ди? Албо его пытаеш о войнѣ помысла с духи лукавыми поднебесными? Албо его пытаеш о подвизѣ молитвенном тѣла и мысли? (31); Не судом ли испытан будеши за житие вѣка сего так же, яко и убогий? Что о собѣ велемудруеши? Что ся възносиши? Что ся хвалиши? Что ся, як порхавка, надымаеши? (43).

Полемічна пристрасть письменника часто виливається в запитання до опонентів: Или не відаєш, яко в замкох, мѣстах, селах, полях, кгрунтах, границах, розширенях мысль блудячая о царствии божом мыслити не может? Или не вѣдаеш, як многопредстоящим гологлавым, трепѣрным и многопѣрным макгероносцем, шлыком, ковпаком, кучмам, высоконогим и низкосытым слугам, дворяном, войном, жолнѣром цвѣтнопестрым и гайдуком — смрътоносцем радуючийся о царствии божом не толко мыслити, но ни помечтати не может? (31).

За питанням нерідко надходить і відповідь: Але яко учинѣмо? К папѣ рымскому бѣжѣмо. И с того сорома ся выкрутимо, и на Рус, да ся поклонят папѣ, бѣду навалимо, и свое желание исполнимо (41).

І. Вишенський — автор розгорнутих метафор, напр.: Як будеш зас тое гнѣздо миролюбия в вѣрных и крещеных вити и основание невѣрия языческаго фундовати (11); Але потрьпи мало, я тобѣ тот узлик короткими словы розвяжу (27); Видиш ли, яко еси зьеден от того волка, который под оборою лежит, пилнуючи, да нѣкоторая овца спосрѣд вѣрных и единогласных мнѣманем ся на двор з загороды выхватит, да ю поймает и обѣд собѣ еретичества з нее учинит! (31); Чудуюся тому твоєму незносному осѣдланю тым тяжким и бремененосным сѣдлом кглупства (35); Видите ли, як дух антихристов, ваши мѣхи надув, и усты гордо дыхает и рыгает (69).

Порівняння у І. Вишенського нерясні і досить прості. Базуються вони на народній напівфразеології: Егда же истинна воссияет, тогда мечтание лжи, якоже дым от вѣтра, исчезнет (109); Но нехай ся он, як змия, вьет и скачет (115); Тѣми и большими баснями и лжами дѣвицу, яко масло, на блуд растопил (135); Скаржино сограждение, яко тѣнь и вѣтр лжи есть, а не власная непоколебимая стоящая истина (142); Придет же день господень, яко тать в нощи (155).

І. Вишенський був талановитим письменником. Перебуваючи на Афоні, він не був свідком тих подій, що відбувалися в Україні але відчував їх серцем і не міг на них не реагувати. Як пише п нього І. Франко, він думав:

І яке ж ти маєш право,
черепино недобита,
про своє спасення дбати
там, де гине міліон? (Фр., 69).

Твори І. Вишенського і за його життя і після смерті читали, переписували, поширювали. Так що його вплив на суспільно-релігійне життя, а отже, й на літературну мову, був безперечним.

Цікаво, що І. Вишенський жодного разу не згадує К. Острозького як захисника православ'я. Це тим більше дивно, що автор полемічного твору «Палінодія» З. Копистенський у похвальному слові «пресвітлому» князю Острозькому називав його «великим заступом і потіхою» народу руського, «муром желізним», «славою і свічею ясносвітлою королевства», «оздобою і окрасою» сеймових засідань, «оком і силою потужною» публічних з'їздів; він порівнював його з Ганнібалом, Помпеєм, Фемістоклом, Велісарієм, з Василем Македонянином і царем Йосипом Прекрасним.

Існує думка, що Іван Вишенський був тісно пов'язаний з братствами. Таку думку висловлював, зокрема, П. Куліш[1]. Однак це не зовсім так. Його не влаштовував рівень тодішньої освіти, що заводився при братських школах. На його думку, всі ці «риторики й діалектики», латинська мова і подібне були абсолютно зайві: суперечили традиційному православному християнству на Русі. У листі до стариці Домнікії він писав: «Присмотрися, госпоже, что пользуют их чернилом хитрости, а не духа святого словесы, воспитанные школные казнодѣи, которые з латинской ереси себѣ способ ухвативши, бают, проповѣдают и учат, а полѣровнаго и безстраснаго жития не хочют» (162).

У 1620—1622 рр. З. Копистенський, продовжуючи полемічну традицію, започатковану І. Вишенським, написав свою знамениту «Палінодію» («Оборону»). Це була дуже освічена людина: не рахуючи книг Святого Письма, автор використовував твори ще понад 100 письменників[2].

Українську лексику З. Копистенський поєднував зі старослов'янською. Це особливо помітно при аналізі синонімічних рядів,

[1] *Кулиш П.А.* История воссоединения Руси. - СПб., 1874. - Т. 1. - С. 298—299, 318-319; Т. 2. - С. 167, 252.
[2] *Возняк М.С.* Названа праця. — С. 500.

пор.: печера — пещера — вертеп — яскиня; гром — перун; бездна - отхлань; камень — опока; вселенная — весь свѣт; повѣтре — аер[1]. Тут використовуються народні фразеологізми типу «ако так им в том скоро, як мусѣ в окропѣ»; «ано так ся ему в том щастит, як голому в кропивѣ»[2]. Суспільно-політична й економічна лексика містить у собі багато елементів української мови, але багато й запозичень з латинської, часто через польське посередництво[3]. Латинізми, як і церковнослов'янізми, можуть використовуватися як синоніми до українських слів; так маємо і *суд* і *юрисдикція* (jurisdictio). Грецизми тут також наявні, але це переважно вузькофахові терміни з церковного побуту (газофилакия, диитиха, сакое, сакра, омофор)[4].

Відгомін писань Вишенського відчувається в творах Мелетія Смотрицького, в «Пересторозі», (1605–1606 рр.), у «Вопросахъ и отвѣтахъ православного зь папѣжникомъ» з 1603 р., у «Советовании о благочестии» 1621 р. та ін. Найближче до стилю І. Вишенського стоїть, мабуть, «Отвѣтъ Клирика Острожского Ипатію Потею» 1598 р. Тут є простонародні порівняння: Але, яко пастушокь, надь гусятками поставленый, видячи хитрого лиса, укладностю до оныхъ прилужаючогося, хотя не можеть его поконати, предся доколя хто силнѣйшій на ратунокь не припадетъ, и онь отгоняетъ (ОКО, 380). Трапляються тут і чисто народні фразеологізми: На тое *око мѣти* (390); [унѣя] *лежала отлогомъ* полтораста лѣтъ (411); Не заходячи у велико до свѣдоцтв давных, которых есть *яко волосовъ на головѣ...* (427); Забралесься, отче Ипатій, ажъ дивь, на такъ потужний доводь, *яко паукъ на сѣти*! (428). До стилю І. Вишенського «Отвѣтъ Клирика Острозького» наближається і нагромадженням слів одного й того ж семантичного поля, напр.: Якого есте преслѣдованя, якого оплеваня, якого замешаня і потрясеня, якого на остатокѣ кровопролиства, мужобойства, забійства, тиранства, мордырьства, нахоженья, кгвалтовь на домы, на школы, на церквы, обелженья шкарадного невѣсть, паненекь чистыхъ, душь невинныхъ, паній зацныхъ и велможныхъ, при самой ничистьшой и страшной и непостижимой таемници и офѣре при пріймованю святѣишихъ таинь тѣла и честныя крови ХристовыI наполнили и наброили!! (405); Нерідко подібні нагромадження виступають у складі питальних речень, які змінюють одне одного: Якожь тутъ побожного й святобливего душа человѣка умыслу, на тое смотрячи, не мает в'здыхати, не маеть стогнати, не мает плакати?! Яко побожное и чистое сердце не маеть ся пукати?! Яко земля не вострепещеть, небо не ужаснется, солнце не померкнеть, луна не изменится, громы не в'дарят, силы небесные не подвигнутся?! (405); того ж походження і метафори, напр.: Ты, отче владыко, присмотрися в'ст͠ое зерцало згоды святыхъ апостолъ (429); подь тотъ плащикь згоды тиснучися, лѣзетѣ! (429).

1 Див.: *Молодид Т.К.* Язык «Палинодии» 3. Копыстенского (общая характеристика лексики и словообразования). — К., 1963. — С. 6.

2 Там же.

3 Там же. — С. 7.

4 Там же. - С. 8.

Висловлювалася думка, що під псевдонімом Клирик Острозький виступав Мелетій Смотрицький[1].

У написаному П. Скаргою «Берестейському соборі і обороні його» польською й староукраїнською мовами, староукраїнська — це написана кириличними літерами і з деякою зміною фонетичних особливостей та ж польська мова. Пор.: Jeszcze mieli nadzieję ich m. panowie posłowie, iż się miało do dobrego przywieść, gdy im też sam i.m. pan woiewoda słowną takǫ otuchę czynił (193) — Ешче мели надею ихъ милость панове послове, иж се мело до доброго прывести, кгды имъ тежъ самь его милость пань воєвода славньую такую отуху чиниль (194).

При збереженні спільної для всіх східних слов'ян лексики на позначення основних понять, стосовних людини, її побуту, суспільного життя і навколишнього світу (*человѣкъ, мужъ, жона, дѣти, потомки, сынъ, дочка, зять, дѣдъ, баба, сирота, сусѣдъ, дѣдизна, отчизна, материзна, село, селище, городъ, волъ, корова, гуси, свини, рѣчка, лѣсъ, садъ* і т. д.), українські джерела відтворюють специфічно народну лексику, що частково доповнює, а частково й заміняє спільносхіднослов'янську (*шати, податки, роучница, оугода, перезимокъ, роля, прозвище* і под.). Галицькі, закарпатські, волинські, полтавські та інші ділові документи засвідчують діалектні побутові слова: *ни[ч]* (1608; АО, 122); *сестринецъ* 1700, Паньк, 38), *млинарь* (1666, 47), *чва[р]такъ* (1695, 57); *вшиткои* суми (1672, 63), *кбол* жита (1639, 74), *сага* (XVII ст., АПГУ, II, 33), *оденокъ* (І, 131), *увъзмен* (II, 47) та ін.

1 *Возняк М.С.* Названа праця. - С. 479.

У XVII ст. у лексиці давньої української літератури відбуваються активні процеси творення нової суспільно-політичної та адміністративно-правової лексики. З'являються назви нових суспільних станів (в *козацтво* ся пописали — 1684, АЗР, V, 181; многіє змежи *посполь-ства* люде — 1686, 189); *городовую старшину* — 1674, 135); за згодною сентенцією всѣх *станов* — 1658, 103; всей *старшинѣ* и *чернѣ* — 1655, 95; *вшелякоѣ кондиции людем* — 1653, 90; *шляхетнымъ* и *посполитым людемъ* — 1648, 78; *войсковыхъ людей* — 1653, 89), утверджуються давні і виникають нові назви військових і цивільних посад (*гетманъ... войска реєстрового Запорожского* — 1648, АЗР, V, 78; *полковникови* Переяславскому, любъ *наказному* его — 1651, 86; *асауломь, сотникомъ, атаманомъ* — 1652, 88; *канцеляристу* — 1674, 134; панъ *бунчужний войсковый* — 1677, 147; *атаманъ кошовыи* — 1679, 155; *обозному, хорунжому, подъ-асаулови, трубачамъ, цыруликови, добошеви* — 1679, 159, *войт* - 1660, 108; *бурмистри, райцы и лавники* — 1670, 125; *судія полковий, полковий писарь, асаулъ полковий* — 1655, 93), одиниць територіального поділу і органів самоврядування (до *майстрату* — 1653, 90; *ради енеральной* — 1656, 101; на той урядь *гетманства* — 1658, 103; з *войскомъ Низовымъ* — 1679, 155; *повѣтъ* — 1677, 141) і под. Виробляються нові форми звернення до урядових осіб (*яснѣвельможномуего милости добродѣевы* — 1686, 192), поряд з давніми назвами видів маєтності (и съ *данью медовою,* и сь *деревомъ бортнымъ* и зо всѣми *кгрунтами* и *пожитками* — 1655, 95) з'являються нові: на *добрахъ* наших (1648, 84); *товару рогатого* (1678, 149). Поповнюються новими словами лексичні групи на позначення професій, мір довжини, ваги, податків, видів документації, грошових одиниць, військових підрозділів та ін. Адміністративно-правова й суспільно-політична лексика твориться переважно за допомогою відновлених на українському ґрунті східнослов'янських суфіксів (*игуменства* того спокойно заживал — 1655, АЗР, V, 94; на *гетьманство* принять — 1658, 101), шляхом переосмислення давніх лексем (*громадѣ* — 1656, 97; *рыцерствомъ у* значенні «козацтвом» - 1677, 14 і под.), зростає за рахунок запозичень.

У XVII ст. значно розширюється коло ділових документів. Крім колишніх дарчих, договірних, купчих і подібних грамот, з’являються цілі томи юридичної літератури, в яких широко представлена українська народна лексика. Великим культурно-освітнім осередком в Україні було, зокрема, Львівське Ставропігійне братство, з якого вийшли такі відомі діячі української науки й культури, як Іван (Іов) Борецький, Лаврентій Зизаній, Захарія Копистенський, Юрій Рогатинець, Памво Беринда та ін. Тут же була зосереджена друкарська діяльність Івана Федорова[1]. У мові цих документів уживаються слова на позначення предметів і явищ природи, назви людей різного віку і різної статі, фізичних і психічних станів людини та співвідносних з ними процесів і дій, пов'язаних з функціонуванням окремих частин людського організму та ін. При цьому варто відзначити, що слова певних семантичних груп і на сьогодні зберегли те значення, яке вони мали в документах Ставропігійного братства. Зокрема, це стосується дієслів мовлення («verba dicendi»)[2], слів на позначення житла та його частин, серед яких нерідко трапляються й діалектизми (*стрихъ, пець, прибудинки* і под.)[3], а особливо предметів домашнього вжитку (*фляшка, конва, коновичка, цебрик, скриня, олмария* «шафа», «скриня», «шкатулка», «вмурована в стіні шафа для зберігання дрібних речей», *солом'янка* «солом'яна посудина для зберігання зерна», *замокъ, клю[ч], ретязь, свѣча/свѣчка, лямпа, кгнотъ* та ін.[4] Дуже широко представлені тут назви понять, пов'язаних з давньою формою організації ремесла: *будовничий, мулярь, л^пярь/липарь, шклярь/склярь, столярь, тесля, слюсарь, коваль, кравець, швець, кушнЂрь, поворозникь, сафнянник* «той, що виробляє саф'ян», *сЬдларь, фарб^рь, горчарь, интреликгатор* «палітурник», *р^зникь, рурмистрь* та ін.[5] З'являються слова, пов'язані з виготовленням книжок. Це такі, як *друк* (з нім. Druk), *друкарня, літера* (з лат. lit[t]era) та ін.[6]

Розширення тематики ділових документів, творів інших стилів, зокрема художніх, веде за собою поповнення лексики старої української мови суто народними словами. Поряд з побутовими назвами (*чоботь, панчохь* — 1653, АЗР, V, 96; *комори* — 1670, 124; *напоев* — 1672, 120; *горілку*- 1684, 181; *оброку* для коней - 1680, 161 і под.) у

[1] *Худаш М.Л.* Лексика українських ділових документів кінця XVI —поч. XVII ст. - К., 1961. - С. 7.
[2] Там же. - С. 38.
[3] Там же. - С. 43.
[4] Там же. - С. 44-45.
[5] Там же. - С. 59-61.
[6] Там же. - С. 71.

пам'ятках широко представлені народні назви місцевості, шляхів сполучення, рельєфу *(байраковъ* - 1677, 147); *на шляху* - 1680, 161; *копець* — 1688, 173; *понадь яромь* — 1682, 173; *руднѣ, пасѣки, луки* - 1676, 173; *запесочи* около Днѣпра — 1658, 103), назви осіб за певною ознакою *(брехуна,* 1648, 80; *выродокъ* — 81, *утѣкачов* — 1678, 149), назви будівель і транспортних засобів (килько *хатъ* - 1681, 126; *млынъ мучной и ступныи мльть* — 1670, 124; *байдаками* и *шугалеями* — 1670, 124; *дубовик* со збожьемь - 1674, 133; *подводъ* - 1655, 96) та ін. Дуже активно поповнюються прислівники й службові слова (серед останніх особливо виділяються складні прийменники): *завжди* (1648, АЗР, V, ЗО), *неоткладнѣ* (81); *щоденнѣ* (1655, 96), *скваплиєо* (1675, 135), *якомога* (1677, 146), *завчасу* (1679, 157), *упорожнѣ* (1680, 165), *гуртомъ* (1684, 180), *поблизу* (1685, 182); *по надь* Десною (1676, 137), *змежи* (1677, 146) і под.

Абстрактна лексика твориться за допомогою давніх іменникових суфіксів -ость, -ство та -ье. Разом із словами, успадкованими з давньокиївської мови, з'являються специфічно українські новотвори *(знищенья* — 1682, АЗР, V, 166, *издырствами* ~ 1648, 79), широко представлена народнорозмовна абстрактна лексика *(за порадою* - 1680, 161; *повагою* — 1676, 138; *помсту* - 1682, 168) і запозичення з польської та латинської мов.

Стара українська літературна мова наповнюється народною фразеологією, усталеними метафорами типу *вь неволническое подданское ярмо запрягли* (1648, АЗР, V, 79) і под. Мова юридичних документів і приватного листування урядових осіб набуває розкованості, у ній виявляються риси індивідуальних стилів. Так, можна говорити про власний стиль гетьмана І. Мазепи, гетьмана Ів. Самойловича. Останній широко використовує народну фразеологію, знаходить виразні слова для відтворення психологічного стану людини, напр.: Уже єсте, правѣ, *голову намъ проѣли*, просячи о посылки скорые (1677, 144); также о Яненченку, если оный в Корсунѣ *гнѣздить собѣ мѣшканье* (1678, 152); Хочай *холодно и голодно, и до дому далеко,* а однакь потерпи в. м. [ваша милость. - В.Р.] еще (153); а *немалъ зь плачемь* просили насъ, абысмо им тое проступство вибачили (1694, 180).

Серед фонетичних рис народної мови, які пробивалися в текстах крізь традиційну орфографію, як і в попередні періоди розвитку старої української літературної мови, треба відзначити звучання е як і *(всихь; произді);* перехід /о/ та /е/ в /у/ й /і/ *(Бугаювку, кильKO,* у *манкувскіє* Л'ЬсЫ, *завюл, кролюм, на нюм, в ной, о всюм, отновлюн, приоздоблюн, сынум, квотує, з друкув, свуй, жаднуй, слув, з віікув* та ін.), поплутання на письмі й з ы *(в сьІл'Ь, непостыжимого),* чергування /у/ з /у/ (Юрася *вчиль, вмирають, вгожати, ввесь, вкгрунтованьш* і навпаки — *ускакують),* м'яке /ц'/ *(ловець, отець, місяць, з праць, таємниць, шаленень, глупець).* На відміну від попереднього періоду, всі ці фонетичні риси виявляються не спорадично, а масово. Серед них особливо важливі перехід /ѣ/ в /і/, /о/ та /е/ в /і/, що різко відділяють українські тексти від білоруських.

Найвиразнішими морфологічними й морфонологічними рисами української мови у всіх стильових різновидах є вживання флексії -ОВИ/-ЄВИ в давальному відмінку однини іменників чоловічого роду (святителеви, неприятелеви, сынови, духови, помощникови, Іосифови, цареви, господови, збавителеви, народови, монастиреви, сотникови, атаманови), чергування к, г, х із з, ц, с у давальному і місцевому відмінках однини іменників жіночого роду (услузѣ, у дорозѣ, на рѣцѣ, на стрѣсѣ), послідовне вживання кличного відмінка (отче, брате, тщателю, царю, пане, откупителю, боже, Михайле, архістратиже, зрителю, Гавріиле, архаггеле, служителю, друже, госпоже), форми неозначених займенників, творені за допомогою частки -сь (зь чіеесь побудки - 1677, АЗР, V, 146), використання частки **як-(яко)** у формах найвищого ступеня прикметників (яко найпрудшей, яко найранѣй, яко найскорѣй), поширеність форм давньоминулого часу (приеха[л] есми бы[л], присла[л] бы(л), приеха(л) бы(л) — ДМВН, 21), майбутнього часу на -му, -меш, -ме (которого злыи *мѣтимуть* за бога — УП, 83, ...на остатокъ тѣло твоє умершоє *торгатимут* — ДОС, 33); у третій особі теперішньо-майбутнього часу дієслів першої дієвідміни дедалі більшого поширення набирають форми без кінцевого -ть (каже, може, не омине, повчає, зоставує, буде, забуде, обере, живе, показує, лѣтає, має, ся найдує, обфитує, подає, готує; О предвѣчных чудес боже, Кто ж твоє величество выславити *може* — УП, 251); у третій особі множини теперішньо-майбутнього часу флексія -ть, як і в сучасній літературній мові, м'яка (вмирають, убивають, пожирають, повчають, мѣняють); кінцеве -л в дієсловах минулого часу рясніше, ніж раніше, переходить у чоловічому роді у -в (улюбив, угодив, приходив, указав,

приняв, повстанув). Стосовно форм минулого часу дієслів треба підкреслити ще таку особливість, як велика поширеність особових форм-рефлексів колишнього перфекта; показниками особовості виступають форми колишнього допоміжного дієслова *быти* або ж їх скорочені варіанти: **-м, -єсь (-сь), -єсьмо (-сьмо, -сьмы), -єсьте (-сьте);** при цьому вони можуть бути як у постпозиції, так і в препозиції, можуть входити в структуру дієслова, виступати самостійно і поєднуватися з іншими словами, переважно зі сполучниками, напр.: *Єслим* кого образил, молю вас, простите (УП, 234), *я-м* рад, *же-м* ся повторе вырваль їь б'ЬдьІ (175), Напочатку н-Ьчого не *далесь* нам злого (169), О великій Риме, такь прелести родиш й всякій злости ты вже переходиш, *Абысь* антихриста М'Ьв себ-Ь любовна (127), Й мы признаваем, *Же смо* єго не были годньїми (170), О наставниче доброд'Ьтели й покорн всякои, *якосмы* перше заживали жалости великои (138), просв-Ьти нас, *абысьмо* от вс-fex познани были (143), *Єслисмо* слыхали того пана заценость й славу, в-Ьдаймо тыж єго й святобливую справу (153), *Мысьмы* зараз за тым до Виблеєма пришли (197), А чому ж вы йми *есте* погордуй (133); подібні показники виступають і в умовному способі, напр.: *бы-сти* ся не погодили (АЗР, IV, 153); проте частіше тут виступають рефлекси колишнього аориста: **бьком (абыхомь), быхмы (абькмы)>хмы, бькмо (абькмо)>хмо,** напр.: ОбьІ нам бог дал очи, гдє отець наш, м'Ьти, Были *быхмо* з щасливых щасливій д-Ьти (УП, 167); інколи флексія умовного способу **-хмы** виступає і в минулому часі замість **-сьмо:** ВиВлеєму *хмы* пристойную честь отдали (206)[1].

У третій особі однини й множини наказового способу уживається частка **нехай,** напр.: *Нехай* он сь святьіми *веселиться* вьв-Ьки (УП, 213), *Нехай* же нам боязнь *не панує* (140), *Нехай* же *дружатся* сь Каином римляне (129), *Нехай* же ганьбу *отнесуть, нехай ся запалають* (139); в окремих випадках замість української частки **нехай** виступає польська нех: Єст ли ту кто сь пастухов, *нех ся озываеm* (196). У першій особі множини наказового способу, як і в усі попередні періоди розвитку української літературної мови, послідовно виступає флексія -'feMo: яв'Ьмо, почгЬмо, прійм-Ьмо, не дад^Ьмо, хран'Ьмо. Окрема розмова буде про аорист, коли йтиметься про виражальні особливості художньої літератури.

1 Докладніше про це див.: *Русанівський В.М.* Структура українського дієслова. - К., 1971. - С. 91-93.

Українська і білоруська літературні мови мали близький синтаксис. У ньому, на відміну від синтаксису тодішньої російської мови, гіпотаксис виразно переважав над паратаксисом. В урочистому стилі використовувалася латинська традиція, що прийшла в Україну і Білорусію через польську мову, закінчувати речення дієсловом. Проте з другої половини XVII ст. порядок слів у реченнях стає вільнішим, що відповідає народнорозмовним синтаксичним моделям. Пор.: Й через того жь посла своего царь Казаньский до нась *всказаль,* абыхмо посполу сь нимь на непріятеля нашого за-одинь *были,* й на томь тотъ нашь посоль присягу *вчинилъ* (1507, АЗР, II, 14) -- Которые невольники *ишли* на Рашковь и Умань; и тые *повѣдаютъ,* ижь *видѣли* понизше Умани одинь шляхь на четверть мили ушырѣ (1686, АЗР, V, 192). У літературній мові дедалі ширше використовується пряма й невласне пряма мова, еліпси, неозначено-особові конструкції. Народнорозмовні синтаксичні форми особливо наростають від початку XVII ст., напр.: Видалем часто наших, кгды их погребано, Землею и камьньєм въ гробєх прикладано (1622, УП, 336), Не знаю, за що мене быто (1710, ДНРМ, 39); Аже онь питает (,): Чи купили, чи такь узяли (,) Такь ми ему, Проценку, говоримо (,): Украли (1711, 52).

Процес поповнення української літературної мови народними словами з усіх сфер суспільного життя, побуту, пізнання навколишнього світу відбувається дуже інтенсивно. Порівняймо вживання слів, належних до двох тематичних груп -- адміністративно-управлінської і військової, — в двох актових документах Житомирського городового уряду 1609 р. з наповненістю відповідних лексичних полів у пам'ятках XIV-XV ст. В «Положене позву сод тых же кнж. Корецъких по кнз. Ружинського» і в «Протестацыи княжны корецкое на к. Ружинского и малжонку его» від 3 лютого 1609 р.[1] з 33 слів, належних до адміністративно-управлінської лексики, 14 (близько третини) ужито таких, які не засвідчені документами XIV–XV ст. До слів, що були відомі двома-трьома століттями раніше, належать: *воєводство, воеводич, опекун, кгвалтовныи, маетность, служебникъ, учинокъ, бояринь, подданый, держава* «володіння», *добро* «посідання», *войтъ, право посполитое, кгвалтъ, мещанинъ, речи*

1 Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст.: Зб. акт. документів. - К., 1981. - С. 158-162.

рухомьіе, пожитокь. Такі ж деривати з цієї групи лексики, як *княжна, наехсців* «напад», *злупене* «пограбування», *воротньіи, подстароста, дідичка, помочникь, кгвалтовникь* та ін., у «Словнику староукраїнської мови XIV—XV ст.» не фіксуються, хоч слова з відповідними коренями на той час були. Що ж до військової лексики, то вона зросла ще помітніше: з 17 слів, ужитих у двох згаданих документах і належних до цієї тематичної групи, в XIV—XV ст. не засвідчено 10. Це лексеми *гармата* «військове спорядження» (з гарьматою), *дело* «гармата», *гаковница* «різновид гармати», *мушкеть, сагайдакь, труба, сурма, нарихтовати* (всю гармату [...] нарихтовавши), *штурмь.*

Цікаво згадати ще про одне явище із сфери поширення ділової мови. Вона стає єдиною щодо форми в Правобережній і Лівобережній Україні. Правда, на Правобережжі посилаються на короля, а на Лівобережжі на органи самоврядування. Пор.: На вряде кгро[д]ски[м], в з[м]ку его кор. мсти Жито[р]ски[м], передо [м]ною, Яно[м] Ча[й]ковски[м], по[д]старости[м] житоме[р]ски[м], стано[в]ши сочевисто, шляхе[т]ны[и] па[н] Амьбрози[и] Во[и]цехо[в][с]ки[и], презе[н]това[л] ту[т], на враде, коне[и] девятеро, мастю а[л]бо ше[р]стю перьши[и] коне два вороньіхь, третяя кляча половая, четве[р]тн[и] ку[н] тысавы[и], пятая й шостая кляча тысавые, семая кляча сьівая, сосмая кляча вороная, девятая кляча вороная гн-Ьдая (ДМВН, 191-192); В року ахнд (1654) мца ІЮЛІА ке (25) ДНА. Передо [м]ною, Йваном Батіемь, Остапомь Са[х]ненкомь, сорт] пііа по[л]ковьнина нака[з]ного ми[р]горо[д]ского зо[с]ланыхь <•> й передо мьною Ивано мь Пилипе[н]комь, // атаманомь нака[з]ны[м] ло[х]ви[ц]кимь <•>, й при мн-Ь, Матьвею Е[м]ченку, во[и]ту, Фесодору Козлу, Феню Проце[н]ку, бу[р]мистура[х] вряду Лофицкого<->, ставши сочеви[с]то, Фесодо[р] западе[н]ски[и]<->, котори[й] ска[р]гу свою на Йвана й Гри[ц]ка Гуе[в]ще[н]ковь<-> такв же на А[н]дрІА Кривгче[н]ка и и На[д]точід, то по[д]ступьцовь свои[х], переклада[л] ю то... (ЛРК, 27).

Здавалось би, широке проникнення власне української лексики в літературну мову знизить інтерес до церковнослов'янської мови. Насправді ж інтерес до неї посилився: українці вважали і'.-священною мовою, а тому дбали про її впорядкованість.

Уже йшлося про те, що наприкінці XVI ст. з ініціативи створених в Україні і в Білорусії братств укладалися перші граматики і

словнички тієї мови, яка прийшла на Русь разом із Святим письмом. XVII ст. збагатило українське культурне життя значно складнішими працями, такими, як «Грамматіки словенское правилное синтагма» М. Смотрицького (1619 р.) та її скорочена крем'янецька переробка «Грамматіки или писменница языка словенского» (1638 р.), а також знаменитий «Лексіконъ славенороссkій» Памва Беринди (1627 р.). М. Смотрицький, крім української, добре знав церковнослов'янську і грецьку мови, а також латинську (у 1615 р. він видав у Кельні граматику грецької мови). Маючи таку підготовку, український учений написав один із найвидатніших творів давнього слов'янського мовознавства. Як зауважує В.В. Німчук, «Грамматїку» написав молодий учений, добре обізнаний із тодішньою європейською та вітчизняною граматичною наукою і церковнослов'янськими текстами, досвідчений педагог, що викладав церковнослов'янську мову у школах Вільна, Острога, Києва»[1]. Передмова до книжки написана староукраїнською мовою. У ній автор зауважує, що «дѣткамъ оучитисѧ починаючимъ Букварь звикле рекши Алфавитарь з тои же ґрамматїки вычерпненый... до вьІученьА подавань нехай будеть». Як зразки для створення своєї граматики М. Смотрицький використав відому грецьку граматику візантійського вченого К. Ласкаріса, грецьку й латинську граматики німецького гуманіста Ф. Меланхтона та латинську граматику славетного португальського філолога Альвара. У граматиці описані чотири її головні складові частини: «Орѳографїя, Етѵмологїа, Сѵнтаѯїс, Просѡдїа». Викладаючи правила орфографії, М. Смотрицький уперше регулює написання великої букви: її слід уживати на початку віршованої строфи, після крапки, на початку власних назв, слів на позначення санів, наук, наукових категорій[2]. Далі йдеться про місце виносних літер (тільки в кінці слова), про уважність при вживанні флексій в іменах і дієсловах, про недопустимість написання **хв** замість ф та ін. В «Етѵмологїи» автор викладає вчення про традиційні вісім частин мови: ИМА, мѣстоименїє, глаголь, причастїє, нарѣчїє, предлогъ, союзъ, междометїє. Частини мови поділяються на склан҃ѧемыѧ і несклан҃ѧемыѧ. До імен зараховуються іменники, прикметники, числівники і займенники при-

[1] *Німчук В.В.* Мовознавство на Україні в XIV—XVII ст. - К., 1985. - С. 92.
[2] Там же. - С. 101.

кметникової відміни. Відмінність між іменником і прикметником автор вбачай в особливостях їх словотворення: первообразный *(злато)* і производный *(златый).* Прикметники й похідні іменники поділяються на сім різновидів: отчеименныи або притѧжателный *(Павловь, Павлова* або *Павловна*), отечественный (*Львовѧнинъ, Львовѧныни*), властелинный *(Воеводичь, воеводинна, старостѧнна*), языческїй (*Рѡссъ, Рѡссини*), глаголный *(слышанїє, слышатель)*, ѡтименный *(солнечный)*, оумалителный *(словице)*, оуничижительный *(женище).* Ім'я має сім відмінків: именителнъїй, родителнъїй, дателный, винителныи, звателныи, творителный, сказателный. Іменники, прикметники й займенники мають три числа: единственное, двойственное, множественное. Займенники мають ще «лица»: первоє (азъ), второє (ты), третїє (онъ). «Глаголъ» автор поділяє на «личный», що має всі три особи трьох чисел, і «безличный», позбавлений другої і третьої особи однини, а подекуди й третьої особи множини. Атематичні дієслова *(єсмь, ямь, вѣмь)* дістають у нього назву «стропотных». Як зазначає В.В. Німчук, М. Смотрицький вперше вводить у слов'янську граматику поняття перехідності і неперехідності дії: глаголъ «Преходителный» *(люблю)* і «Самостоѧтелный» *(стою)*[1]. Дієслівні форми відповідають дев'яти категоріям: залогъ, начертанїє, видь, число, лицо, наклоненїє, родъ, спряженїє. Що таке «начертанїє»? Це безпрефіксні *(ємлю)* і префіксальні дієслова, які в свою чергу поділяються на однопрефіксні *(приємлю)* і двопрефіксні *(восприємлю).* Поняття виду у Смотрицького не збігається з сучасним: «совершенный» у нього означає первинні дієслова *(чту, стою)*, а «производнъїй» — дієслова, ускладнені якоюсь додатковою семантичною ознакою, - означають або наростання певної якісної ознаки *(теплею, бѣлѣю)*, або повторюваність дії *(бѣгаю, читаю).* Чисел, як і в імені, три: єдинственноє, двойственноє і множественноє. Часові форми поділяються на імперфект *(бихъ)*, аорист *(бїѧхъ)*, плюсквамперфект *(бїѧнъ бывахъ)*, перфект *(бїєнъ быхъ)*, які в нього мають відповідно такі назви: преходящеє, прешедшеє, мимошедшеє, непредѣлное; крім того були ще «настоящее» і «будущеє». В.В. Німчук відзначає, що оскільки цих форм минулого часу не було в живих мовах, М. Смотрицький не зміг

[1] *Німчук В.В.* Мовознавство на Україні в XIV—XVII ст. — С. 114.

чітко розрізнити форм перфекта, імперфекта й аориста[1]. Автор граматики першим виділив дві дієвідміни: на **-еши** *(бїю — бїєши)* і на **-иши** *(слышу — слышиши).* Поряд з «причастїємъ» і «дѣєпричастїємъ» автор виділяє ще «причастодѣтїє». Останнє надумане. Як справедливо вважає В.В Німчук, цією категорією автор намагався передати грецький прислівник на **-εον** та латинський герундій. Внаслідок цього постали такі форми, як ***писателно, читателно, творително***[2]. Дуже докладно описані в граматиці прислівники. Правда, сюди потрапили й форми наказового способу дієслова (*прїйди, прїйдѣте, принеси* та ін.). Вперше було представлено вчення про сполучення слів і речень. Всі типи синтаксичних зв'язків між словами у простому реченні описано старанно й правильно. Далі йде розділ «ѡ Просодїи стїхотворной», заголовок якої промовляє сам за себе: це коротка наука віршування. Автор викладає вчення про стопи і віршові розміри (метри: спондій, порріхій, трохей, іамвъ, дактиль, анапестъ, амфівраxий та ін. В останньому розділі «Ω страстехъ реченїй» ідеться про зміни, які допускаються в слові (мѣнїє зам. имѣнїє, багряница зам. багрѧница, радуисѧ зам. радуйсѧ і под.). І хоч у «Граматицѣ» відчутний вплив живої української мови, все ж вона, як зазначає В.В. Німчук, «загалом близька до системи старослов'янської мови пізнього періоду. Це забезпечило їй небачений авторитет у середовищі вітчизняних і зарубіжних філологів аж до початку XIX ст. Живомовні східнослов'янські і специфічні українські елементи не розхитали її «класичних» старослов'янських норм, а пов'язали їх із сучасністю, наблизили до життя»[3]. Як відзначив М. Возняк, «Граматика» Смотрицького стала прототипом для сербських шкільних підручників Степана Вуяновського й Авраама Мразовича наприкінці XVIII ст., для граматики Христакі-Дупнічанина, спробою зближення народної мови з церковною у болгар, стала зразком для граматики Добровського, а на українськім грунті мала сильний вплив на граматику Івана Могильницького й інші галицькі граматики»[4].

[1] *Німчук В.В.* Мовознавство на Україні в XIV—XVII ст. — С. 116—117.

[2] Там же. - С. 124.

[3] Там же. — С. 134. Докладніше про особливості граматики М. Смотрицького див. у названій праці на с. 89—145.

[4] *Возняк М.С.* Названа праця. — С, 489.

Скороченим варіантом граматики М. Смотрицького була «Грамматіки, или писменница языка словен(ъ)скага», яка була видана у Кременці 1638 р. Автор переробки не встановлений, але цікаво, що він критично поставився до оригіналу: відкинув теорію віршування, розроблену М. Смотрицьким на основі грецьких зразків, опустив штучний поділ звуків за грецькими зразками і параграф «ѡ Просодіи». Власне граматичний матеріал дуже близький до того, який поданий у М. Смотрицького, але дещо скорочений і спрощений. На думку В.В. Німчука, «Будучи в основі своїй скороченою переробкою праці М. Смотрицького «Грамматіки, или писменница языка словен(ь)скага» 1638 р. не внесла помітних нових елементів у граматичну теорію і практику українського мовознавства XVII ст. Однак у ній яскраво виражене прагнення до зрозумілого й стислого викладу навчального матеріалу»[1].

Великою лексикографічною працею, яка сприяла піднесенню авторитету як церковнослов'янської, так і тодішньої книжної української мови, був «Лексіконь славенорѡсскій и ймень тлъкованїє» Памва Беринди (1627, Київ). Автор поставив перед собою два завдання, які не суперечили одне одному: зміцнити престиж церковнослов'янської мови шляхом кодифікації її лексики і разом з тим утвердити норми книжної української мови з опорою на народну мову. П. Беринда активно використовує відомі на той час у Європі словники, зокрема Максима Святогорця (Максима Грека) російського автора, Мануїла Ритора — візантійського автора, що жив на межі XV–XVI ст., використав він і покрайні глоси з книг білоруського першодрукаря Франциска Скорини, а також слов'янські азбуковники попередніх століть. Для тлумачення власних імен - друга частина «Лексікона» — П. Беринда взяв за зразок додаток до багатотомного видання Біблії, здійсненого в 1569–1573 рр. у м. Антверпені[2]. Передмову до словника написано староукраїнською мовою: «Широкій й великославный ꙗзык Славенскій. Мл(с)тивыи Панѡве Балабанѡве, маючи ѡквитое залеце[н]е нетолко ѡ[т] писм Бгословски[х] и гvмнѡ[в] црковны[х] з' еллинскогѡ ним' протлумачоных', але и з' б[ж]: Лvтургіи, и иныхъ таемниц' которыи СА ты[м] ꙗзыко[м] в' великой и малой Рѡссіи, в' Сєрбіи, Болгаріи, и по ины[м] сторонамь ѡ[т]правую[т]: и[ж] тру[д]ности теж слѡвъ до вырозумѣнꙗ темны[х] многіи в' собѣ мает' (Бер., 3). До одного церковнослов'янського слова П. Беринда наводить інколи один український відповідник, а інколи й декілька (у тім числі полонізмів), напр.: **абіе:** оуже, зараз, внетъ (пол. wnet), скоро, вскокь, рыхло (пол. *rychło*); **дръжавствую:** паную, в' поссесіи маю, РАЖУ, справую, єстемъ преложонымъ, кролє(м), цѣсарє(м); **жилище:** мешканьє, домь; **злакъ:** зеленость на травѣ или на былинах, любо на листехь деревь, χλόη, албо ꙗрина ѡгороднаа, паша, трава з розмаиты[м] ѕѣльємъ. або всАкаА трава квитучаа, ѕельє. Останній приклад засвідчує у перекладній частині й грецьке слово. До цього П. Беринда вдається нерідко, інколи використовує й латинські відповідники, напр.: **излишній:** παριτρος збы[т]ны[и]; **инокъ:** *μονχςιχος μονηρης, μοναχος. у. о, монах* з елл: и ла[т]: и сло[в]: чернецъ. але ино[к] сло[в]: то[л]: в рѡ[с] єдинокъ, або γєдиненый, ацді . Пγстынни[к] разумѣтисꙗ можетъ: **зареченіе**, при: σροηςіо приреченье, обеца[н]є, рукоимство. Коли автор словника не знаходить в українській мові однослівного відповідника, він тлумачить церковнослов'янське слово, а інколи додає й своє судження про позначуваний об'єкт, напр.: **Землемѣріе,** или землемѣрство: з' еллин: геѡметріа, сирѣчъ, размѣрителнаа. Есть сіе художество ѕѣлѡ полезно къ размѣренію градо(в)ства, и путій, и кь инымъ веще[м] паче болши[м]; **Изумленіе:** ѡшалѣньє, захожѣнье в' голову з' горꙗчки, албо ѡморочѣнье ѡ[т] піанства. У перекладну частину можуть потрапляти й церковнослов'янські слова та форми; напр.: **зри:** *виждь,* смотри, позирай, ДИВИСА, ДОМЫШЛАЙСА, догадуйсꙗ, глꙗди, познавай; **зрꙗху:** дивлꙗхγсꙗ; **иждивеніе:** *изнуреніе,* выдато[к], накладаньє.

Словник П. Беринди тривалий час був найповнішою слов'янською лексикографічною працею і справив помітний вплив на розвиток словникарства у інших слов'янських і навіть неслов'янських народів. Для України він мав непересічне значення, оскільки чітко розмежовував дві вживані у той час мови: церковнослов'янську і виросло на її основі староукраїнську. Треба відзначити, що повага До культової мови особливого типу, не пов'язаної з буденним життям, існувала завжди в усіх народів, в тому числі й у тих, у яких

[1] *Німчук В.В.* Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст. - С. 174.

[2] *Німчук В.В.* Памво Беринда і його «Лексіконъ славенорѡсскій и ймень тлькованїє» // Передмова до видання Лексикон словенороський Памви Беринди. — К., 1961. - С. XVIII.

служба велася рідною мовою. Діячі церкви усвідомлювали, що культовий стиль — це особливе мовлення, яке не повинно опускатися до буденності. Відомий чеський граматист Я. Благослав писав у своїй «Граматиці», що для передачі Божого слова «не годиться вживати абиякі, легкі, корчемні слова, що закон божий не для того перекладено чеською мовою, щоб його тільки пастухи на пасовиську читали, знаходячи в ньому звичайну для себе мову, але більше для того, щоб він у спільному зібранні богобоязливих людей різних станів з великою поважністю як воля або право свого найвищого цісаря і володаря всього живого читаний був і щоб гідно в їхніх вухах звучав»[1].

Треба згадати ще про одну важливу лексикографічну працю, яка хоч і була написана в Москві, але мала прямий вплив на розвиток староукраїнської літературної мови. У 1649 р. російський цар попросив київського митрополита Косова прислати учених мужів для перекладу Біблії. Ними виявилися Арсеній Сатановський і Єпіфаній Славинецький. Останній на основі латинського лексикону А. Калепіна, відомого всій Європі, створив перекладний латинсько-український словник, який у XVII—XVIII ст. поширювався в численних списках. Є тут і російські відповідники[2]. Разом із А. Сатановським Є. Славинецький виготував «Ле^ікон словено-латинський». Перший словник — найбільший за обсягом тогочасний лексикон: його реєстр містить близько 27 тисяч слів (у «Лексиконі» П. Беринди близько семи тисяч). Після латинського слова спершу наводиться церковнослов'янський відповідник, потім український, напр.: conclusio за[к]люченїє, конець (ЛСК, 135); eminor, пречу, грожу (177); peiero, клятвопреступаю, ложн'Ь кленуся (304) і под. Проте може бути й навпаки, напр.: pecus, dis, pecu, ско[т], говядо (304).

У XVII ст. церковнослов'янська мова чітко протиставляється українській літературній не як її стилістичний варіант, а як окреме явище. Про це свідчить поява в XVI-XVII ст. і українсько-церковнослов'янських розмовників, і церковнослов'янського «Лексикона слоі

[1] Цих. за працею: *Krdlik O.* Humanismus a po£atky ceskeho mluvnictvi. — In: Pocta Travnickovi a F.Wollmanovi. - Brno, 1948. - S. 262.

[2] Див.: *Німчук В.В.* «Лексіконь латинский» та «Лексікон словено-латинский» і їх місце в історії старої лексикографії // Передмова до Лексикона Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського. — К., 1973. — С. 25.

венороського» П. Беринди, і граматик церковнослов'янської та староукраїнської мов, і передмов до богослужбових книг, написаних паралельно обома мовами.

Граматикою староукраїнської мови була «Граматика словенская» І. Ужевича. Правда, це рукописна праця, написана до того ж у Парижі. Відома вона в двох варіантах: перший з них, написаний латинською мовою в 1643 р., зберігається тепер в Національній бібліотеці в Парижі, другий, написаний тією ж мовою в 1645 р., знаходиться в бібліотеці м. Арраса на півночі Франції. Видані вони тільки в 1970 р. стараннями І.К. Білодіда та Є.М. Кудрицького[1]. Текст пам'ятки доводить, що І. Ужевич був знайомий з граматиками Л. Зизанія і М. Смотрицького. Зокрема, він прийняв поділ слів на вісім частин мови, слідом за М. Смотрицьким виділив чотири відміни іменників, у парадигмах іменних частин мови подав шість відмінків. Очевидно, використовуючи український матеріал, автор все ж таки прагнув створити універсальну «словенську» граматику, оскільки він не зафіксував кілька виразних українських граматичних рис, зокрема закінчення -ови в давальному відмінку однини іменників чоловічого роду, в деяких різновидах відмінювання іменників не наводиться кличний відмінок. Проте в більшості випадків граматика відображає особливості живої і літературної мови того часу. Який з рукописів є досконаліший? Як доводить В.В. Німчук[2], арраський. Він у багатьох питаннях досконаліше інтерпретує структуру української граматики. В арраському варіанті є елементи порівняльного аналізу української мови з іншими слов'янськими. Так, автор пише про те, що інфінітив у поляків закінчується на -с, наприклад, pisac, czytac, проте русини, богеми, морави та інші народи Слов'янщини, як і «свята» мова, мають неозначену форму на **-йти** або **-ить,** наприклад, *писати* і *писать, чути, бити^*. Як зауважує В.В. Німчук, «Невелика за обсягом «Граматика» І. Ужевича є непересічним явищем в історії української лінгвістики. Українська мовна система в ній викладена вдало, хоч у автора виникали труднощі при витлумаченні деяких слов'яноукраїнських граматичних

[1] Граматика слов'янська І. Ужевича / Підготували до друку І.К. Білодід, Є.М. Кудрицький. - К., 1970.

[2] *Німчук В.В.* Мовознавство на Україні XIV—XVII ст. - С. 182.

[3] Там же. - С. 189.

особливостей (наприклад, орудного й місцевого відмінків, дієприслівника) засобами латинської схеми й термінології. В історію філології І. Ужевич увійшов як учений, що перший лінгвістичне опрацював українську мову. Неминуще значення має і фактичний матеріал його праці»[1].

У XVII ст. з'являються й словники з українським реєстром. Тут мається на увазі рукописний словник «Синоніма словенороська». Вперше звернув увагу на цю пам'ятку П. Житецький[2]. Він твердив, що в ній українська лексика представлена досить виразно, хоч і не повно. Учені вважають, що цей словник — спроба обернути «Лексикон» П. Беринди, подавши українську частину в реєстрі, а церковнослов'янську — в перекладній частині. Звичайно, це було не просто. Адже до одного церковнослов'янського слова П. Беринда, як правило, подавав декілька українських (як ми вже пересвідчилися, не тільки українських) відповідників, а авторові «Синоніми» треба було до одного українського (і не тільки українського) слова подати декілька церковнослов'янських синонімів, наявних у «Лексиконі». Правда, це може бути й одно слово: **бичую** уязвляю, **бляскь** блистанїе, **блазенство** уродство, **блукаюся** скитаюся, **блазню** хулю і под. Але частіше все ж одному українському слову відповідає два і більше церковнослов'янських слів: **бедра** лядвія, чресла; **безвстыщний** М'Ьдноличень, безстудень; **бичь** жезль, бичь; **благаю** умилостивляю, умилосерджаю; л-Ьчу ц-Ьлю, врачую; **л-!;ішыйй** лучшїй, **лѣторасль** ѡ[т]расль, народокъ; **лыси[й]** плишивь, возли[с]; мешкаю жите[л]ствую, живу, ѡбитаю; **многомовность** многоглаголанїе, велерѣчїе; **мнозтво** множество, многое множество, бездна; **набываю** стяжаю, стяжаваю, притяжую, притяживаю, сънабдѣваю, сънискаю, приѡбрѣтаю і т. ін. Перекладаються і словосполучення: **верхь одержую** содол-Ьваю; **великіе речи мовлю** велер'Ьчую; **веселя справую** бран-Ькую, брачуся; **вніветь собертаю,** испражняю, упражняю, истребляю, искореняю; **войско шикуючій** подвигополо[ж]никь; **волнимь зостаю** свобождаюся, изменяюся; **жалую плачливе** сокаяваю; **жалобу со[т]правую** С'Ьтую; **жартовнии р'Ьчи** шутовньія радо[ст] творная; **нагороду рицеромь даваючїй,** подвигоположникь, даровник і под. У реєстрі можуть виступати і фразеологізовані словосполуки: **не даю покою** стужаю, ю&лобляю, возмущаю, удручаю; **переношу ожомт>** презираю пренебрегаю; **до шкоды привожу** напрасн-ствую та ін. Чимало в реєстрі полонізмів: *жиеїоль* «стихія», *заисте* «справді», «істинно», *зайзрость* «заздрість», *залеценїе* «вказівка», *засадзка* «засада», «западня», *звлаща* «зокрема», *згелкь* «шум», «гам», «гомін», *зєдноченіе* «з'єднання», *зупелность* «цілість», «повнота», *коляці'я* «вечеря», *контентую* «задовольняю», *кретъ* «кріт», *кропля* «крапля», *ксїонже* «князь», *лїоси* «жереби», *лотрь* «негідник», *лупіїжца* «грабіжник», *ляменть* «плач», *менжне* «мужньо», *мисюрка* «шолом», *множтво* «багато», *мн&маю* «суджу», «думаю», *моць* «сила», *мусь* «примус», «насильство», *брухь* «живіт», *бидло* «скот» і под.

У XVII ст. бурхливо розквітає художня література. За жанрами її можна поділити на поезію, драматургію, а частково й прозу. Крім того, поезія складається з двох різновидів: панегірично-полемічного і побутового, а драми поділяються на класичні й народні.

Українські поети першої половини XVII ст. (О. Митура, К. Транквеліон-Ставровецький, Д. Андрієвич, П. Беринда, Г. Дорофієвич, М. Смотрицький, К. Сакович, Н. Зінкович, Т. Земка, Віталій та ін.) включилися в полемічну боротьбу, але кожен свій збірник присвячували одному з владців, описуючи віршами його герб, тобто творячи панегірик. Дехто з цих поетів писав по-церковнослов'янському, це, наприклад, Н. Зінкович:

Твари словеснои
Яже небеснои
Имяше сладости
Вкушати радости (УП, 362);

по-церковнослов'янському пише й поет, відомий під іменем Віталій:

О велія излишества й срама,
что прочеє реку, народь безь брама,
Или кумирь вт> мир'Ь истуканньїй.
Паче черв земленьыш окаянний (181).

Проте цей поет вдається й до староукраїнської мови, як і переважна більшість його сучасників:

Б-Ьжи, б-Ьжи вь землю об-Ьтованьную,
Святьім оть в-Ька уготованьную,
Да ся кь пристанищу прійти сподобиши,
Идеже Христових ся благ насладиши (184).

1 *Німчук В.В.* Мовознавство на Україні XIV—XVII ст. — С. 198.
2 *Житецкий П.* Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII веке с приложением словаря книжной малорусской речи по рукописи XVII века. — К., 1889. - С. 3.

Панегірично-полемічна література багата епітетами. Ось, наприклад, як 9здоблює свої твори Д. Андрієвич: *горкие слези, путь правыи, окрутная* смерть, *пельїнньїй плач, ясная походня, щирая любов, гоненія срокгіи, меч обосѣчный, никчемныи крук, чистий голубь, тяжкій недуг, безкровная офѣра, гойные слеш, смертелное жало, претяжкое стогнанье, любьш отець, хлѣб щоденний* та ін. Як бачимо, епітети добираються або з народної мови, або з конфесійної літератури.

До одного іменника може стосуватися одразу декілька епітетів, як наприклад у К. Транквіліона-Ставровецького:

Слава тебѣ, Христе, цару преславний,
Чудный боже, силный, вседержавный,
Сыну божій предвѣчный,
У хвалах аггельских уставѣчный (УП, 245),

Пресвѣтлая небесная царице,
О госпоже моя обрадованная,
Радуйся, богом избранная,
Прежде міра предувѣдѣнная,
Пречистая дѣва нетлѣнная (255).'

Кохаються поети XVII ст. і в метафорах, напр.: Отцу нашему длужей *нить живота вити* (353); Святе *пожекгнал марность того свѣта* (356); *Чашу [см]ертную пьет* (169); Тепер знаєм, як была солодка и смачна *Манъна его науки* (171); *Духовным голодом* нам *тлѣти* (173); по ком *слез обфитое море?* (173); До отчизны, дѣтоньки, квапитися треба, Не хочете ль *для земли утратити неба* (175); *зьноси крест свой* скромне (176); Струмѣнь золотый, ясне ся улыстуючій, водами живыми гойне обфитуючій, *Буйные рѣки наук з себе выливает* (191); Сын божій предъвѣчный той у вѣчной славѣ паче солнца сіяет, той нас *свѣтоноснім безсмертієм одѣвает* (277); Ісус Христос на облацѣ пресвѣтлом, до неба выходить на *маєстат бозкои вельможное слави свои* (281). Часто образ будується на протиставленні протилежних понять, напр.: *Земля, которая терньe и осет плодила, Тая нынѣ хлѣб небесний буйно зродила* (201).

У пошані у них і порівняння, напр.: Прагнула тя душа наша, прагнули тя и кости мои, *як земля прагнет дождя в лѣтній знои* (139); С котрого уст, *якъ свѣча*, наука походить (190); Єдны, *яко снѣг*, бѣлыми ся найдуючи, А другіє принамнѣй, якъ вовна будучи (208); И вся помпа того свѣта, *як дым*, щезает (214); *Як чистое злото*, господній слова (117); але твоя крѣпость, *яко паутина* (120); кров праведную, *яко воду* пролил (129).

Улюбленими словами поетів-панегіристів є *солнце, мѣсяць, звѣзды, свѣтло* як символи істинної віри, а також *орел, лев* як символи сили, напр.: Але и солнечное горячеє коло променьми блисътает (138); Книги — солнце душам, *мисли* освѣщають (131); Прикладным житьем свым як солнце стати (233); Нехай прето слава их дотоль не вступует, поколь мѣсяць з звѣздами бѣг свой отправует (223); А вѣра с побожностью, яко лелѣя, свѣтло процвитает (228); Вы на то духом святым назначени И орлами небесними наречени (268); И в сылѣ страшный яко львове (268). Використовується й традиційна барочна символіка, характерна для тодішнього мистецтва, особливо в панегіриках на честь гербів, напр.:

Рыцер зъ ужем мудрое символ
єст сталости,
Шабли — цнот богословских и в вѣре
цалости,
ТрубыI значат науки... (341).

Автори віршів удаються до порівнянь своїх сучасників з героями античного світу і з відомими постатями часів Київської Русі, підкреслюючи цим зв'язок свого часу з всесвітньою історією і визнаючи себе нащадками Київської Русі, напр.:

Яко єдин *Ахілес,* так то вѣк свой травил (219);
Бо если выхваляет Кгреція *Нестора,*
Ахіллеса, Аякса, а Троя *Гектора,*
Атенчики славят кроля *Периклеса,*
И славного оного зъ *Темистоклеса,*
Рим зась зъ смѣлости своего хвалить *Курциуша*
И зъ шасливых потычок славить *Помпеюша,*
Теды теж и Россія *Петра Са[га]йдачного*
Подасть людем, в помятку вѣка потомного (334);

Милость вь сердцу палает, як мовить *Сенека* (325); Волѣл сам, ень *Кодрус* — кроль вь Атенах вь Греции Смерть поднять, бы ойчизна толко была вь цѣлѣ (325); Кто бы хтѣл достатечне справи описати *Петра Конашевича* и на свѣт подати Мусѣл бы у кгрецкого поета *Гомера* зычить розуму, альбо тыж у *Димостена* (330); *Влодемира, Всеволода,* цного *Ярослава* Мужества, вѣры и цнот всѣх при том гербѣ слава В тобѣ тепер сіяет (343); За *Олекга,* росского монархи, плывали Вь чолнах по мору и на Царьград штурмовали (323).

Касіян Сакович славить запорізьке військо як надійного захисника України: Украйна тымъ войском вълцале зоставаєт, А где запороз-

цов нѣт, татарин впадает (323). Чимало в цій поезії фразеологізмів типу: Каждый з насъ *што сѣял тут, там будет жати* (334); філіозоф, розумом острѣйший, Мусить гордои думы *роги схилити* (233); Помнечи на оно пословьє: *Смерть у зубы не гледить»* (177); *въ порохъ ся обернути* (214). Деякі крилаті вислови є, мабуть, авторськими афоризмами, напр.: *Не торгуй душею, второє не купиш* (123); Не наши пастыри церкви супостаты, иже *ускакують тыном, а не враты* (132).

Як і в полемічній прозовій літературі, автори панегірично-полемічних віршів полюбляють уживати поряд декілька синонімів, але, очевидно, жанр не дозволяє робити це так широко, як у прозі. Тому маємо: Кресу назначоного, термину, годины (169); Не тот живет, хто живет на свѣтѣ мизерне. Леч хто свято, побожне живот свой проводить (174); Зброя ваша і оружіє, з духа святого устроенное (265); Чловек, якь тѣнь, сон, трава, якь цвѣт увядает (326).

В поезії на побутові теми і в прозі старовинні форми аориста не використовуються. Що ж до поетів-панегіристів, то вони досить часто вдаються до цих форм як засобу піднесення урочистості мови: Єгда *вознесеся* господь на небеса (131); Той за враги своими *молися* И на милость тѣх *склонися* (241); Вы вь малѣ наказани *бысте* И великій дары *въспріясте* (266); В которій бог невидимый... На земли нынѣ вь плоти видиме *явися* (272); Денесь бо вѣм спасеніе міру *явися,* крестом твоим вражда *разорися* (245).

У згоді з народною мовою автори користуються здрібнілими формами іменників: з *дѣточками, сироточками/сиротоньки, синогорличка* і под.

Звернімося до лексики. Побутові слова — суто українські: *блискавиця, болото, бѣла голова* «жінка», *вертеп, будинок, гостинец* «дорога», *добродѣй, зброя, кабанина, каплун, мѣсяць, обличе, очи, оброк, палац, пелюшки, походня* «факел», *пташок, родич, саломаха, стежка, тенета, хмара, шпиталь* і под. Абстрактна лексика також переважно українська: *вдячность, дитинство, жаль, забава, завада, згода, зрада, знищене, кривда, личба, надѣя, нарѣканья, новина, оздоба, панованє, пожиток, покора, покута, помста, потреба, праця, пріязнь, пригода, радость, ратунок, смуток, справа, статечность, таємниця, туга, упадок, утиск, утрата, утѣха* і под.

Особливо багато представлена українська лексика дієсловами: *бридитися, будовати, витати, ся встыдати, вартовати, виблукати, гамувати, дбати, дрижати, ся дочекати, занедбати, збудовати, згинути, ся змагаючи, квитнути, кохатися, лѣноватися, навернути, одержати, оздобити, обачити, образити, оточити, оборонити, ошукувати, пам'ятати, панувати, пильновати, поважати, прагнути, псувати, пытати, притуляти, ратовати, рушати, смакувати, сприкритися, спѣвати, стурбовати, сподѣватися, тужити, турбовати, ся тѣшити, чути, шановати, шукати* та ін. Поширені й народнорозмовні прислівники: *вдячне/вдячно, гойне, добре, завжди, заледве, запевне, зараз, колись, напочатку, нѣколи, невимовне, поважне, побожне, прудко, статечне* та ін.

Церковнослов'янізмів теж чимало. Уже йшлося про те, що автори віршів полюбляли вживати аорист. Удавалися вони й до інших фонетичних, граматичних і лексичних церковнослов'янізмів: неповноголосся, /щ/ на місці /ч/, двоїни, дієприкметників, сполучників, абстрактної лексики, напр.: *глас* вь небо подносить (253); *пещ,* огнем горящую, в хлад претворив (260); и всѣ полки бѣсовскіи звѣтяжити И вскорѣ тѣх *под нозѣ* мои подложити (253); *понеже, зрѣти, господствующих, сожитель, избранныи, творящи, хранитель, спасеніе, създанїе, милосердїе, мщенїє, сладость, премудрость* та ін.

Польські слова, особливо абстрактні, автори панегірично-полемічних віршів також уважають за свої: *безецный, ведлуг, венц, долегливость, дябол, ся жегнати, звитязство, зганбенье, менжне, менжство, моцне, наддер, невстидливость, несмертелность, окрутенство, позрене, понудливость, повшехній, потенжне, рачити, сконд, умѣєстность, хентнє* та ін. Через польську мову йде потужний потік західноєвропейських, переважно адаптованих німецькою мовою, запозичень. З походження майже всі вони латинізми: *аппетыт, астролокгіа, декрет, експедіціа, елемент, іньструмент, комедія, коньдьіція, пелькгримство, порт, реєстре, серпеньтин, тиран, триумф, тракгедія, флекгма, фундамент, цимерман* та ін.

Про живі процеси розвитку у цій, здавалось би, штучній мові промовляє наявність у ній неологізмів: от Христа *бігуни* (123); *не красомовцы* (124); *жабоястньїй* народ (128); ноч *чорнооблач(н)ая* (138); *зеленовласія* древа (141); в-Ьтрн *благопрохладньїе* (141); *високомовний* (206); *челов^коловци* (264); *пламенноносний* серафимы (281).

Передмови до збірок віршів, як і до словників, пишуться теж староукраїнською мовою: так формуються основи української прози.

Ось уривок з передмови до відомої книжки К. Транквіліона-Ставровецького «Перло многоценное» (1646 р.):

«Ласкавый чителнику! Подобает вам напруд то вѣдати, для чого автор важил ся подвиймовати так великую й тяжкую працу около тои презацнои книги, реченои «Перло многоцѣнноє». Абовѣм правдиве годна такового титулу славного, кгды ж перли родяться вь глубинѣ морской от блискавици и с трудностью на свѣт виносятся. Таїсь и вь той книзѣ слова на честь, и славу, и хвалу имени бозкому суть яко перла многоцѣнныи, роджены от молнии небеснои, от свѣтлости духа святого, вь глубинѣ небеснои премудрости» (231).

Кирило Транквіліон-Ставровецький був також автором книжок «Зерцало богословія», «Учительноє євангеліє» та ін. У «Зерцалі богословія» автор викладає тодішні погляди на світ: невидимий (ангельський), видимий (небо і земля), людський і злосливий (світ зла). Описуючи видимий світ, К. Ставровецький перераховує стихії, з яких він складається, називає відомих йому живих істот, з'ясовує суть блискавки, сутність людини. Як на небі живе Бог, так у горішній частині людини, в голові, в білім і безкровнім мозку міститься «ум невидимий, самовластний, безсмертний, вічний», найперша сила душі, а при нім інші сили розумної душі: воля, пам'ять, доброта, гадка, розум, хитрість, уява, застанова, радість і любов[1]. Отже, тут уживаються слова на позначення абстрактних понять, стосовних людської психіки.

Найвідомішим представником побутової поезії був Климентій Зіновіїв. Іван Франко зараховував книжку віршів цього поета до найкращих надбань українського письменства[2].

До нашого часу дійшло 272 твори цього ієромонаха. Він писав про все, на що була спрямована його увага в навколишньому світі. Про це найвиразніше говорять заголовки його віршів: ѡ люде[х] правдивы[х], и хотящихь правды научитися; наука; со вѣтрѣ; со огнѣ; со те(р)пении бж҃ом; со люде[х] грѣшны[х]; со снѣдаемыхъ звѣрми; со прибивающи[х]ся землею; со умираючи[х] мл[д]ца[х] и двицах по принятии шлюбо[в]: або по простѣ[и] мовячи, послѣ

1 *Возняк М.С.* Названа праця. - С. 448.

2 *Франко І.* Апокрифи і легенди з українських рукописів. Зібрав, упорядкував і пояснив д-р Ів. Франко // Пам'ятки укр.-руської мови і літератури. Видає Комісія археограф. Наук. т-ва ім. Шевченка. — Львів, 1896. — Т. 1. — С. I—II.

вѣнча[н]ѧ зараз; со чинячи[х] пакости мн҃[с]тыра(мъ) и црква[мъ]; со цыганахъ и жыдахъ; со люде[х] мл[с]тивы[х]; со винѣ або тежь со горѣлцѣ; со zлы[х] жена[х], ім[ь] же нико[г]да не яти вѣры; со жена[х] сва[р]ливыхъ и zлоязычны[х]; со гончаряхь: слово вѣ[р]шовое похвалное; со ратаяхь; со ткачах і т. д.

«Творчість Климентія, пише І.П. Чепіга в передмові до збірки «Климентій Зіновіїв. Вірші. Приповісті посполиті», — припадає на часи, знаменні не стільки яскравістю зовнішньополітичних подій, скільки загостреністю і суперечливістю внутрішнього життя України кінця XVII — початку XVIII ст. Києво-Могилянська колегія згуртувала навколо себе видатних наукових і літературних діячів: Іоаникій Галятовський, Лазар Баранович, Антоній Радивиловський, Іннокентій Гізель, Варлаам Ясинський, Стефан Яворський, Дмитро Туптало, Іван Величковський, а також маловідомі і зовсім не відомі письменники з «літературних низів» творили українське письменство»[1].

Не можна сказати, що вірші К. Зіновіїва одноманітні. Зовсім ні: серед них є епіграми, елегії, морально-дидактичні вірші, канти, псалми, молитви, орації, пісні і навіть панегірики, хоч вони виконані в іншому стилі, ніж у галицько-київських поетів-панегіристів. Фонетичні особливості віршів К. Зіновієва мало чим відрізняються від творів галицько-київських віршописців. Сам К. Зіновіїв походив, безперечно, з Лівобережної України. Є в нього проривне ґ, етимологічне /о/ частіше, ніж у його колег панегіристів, передається через у; на місці етимологічного е, що перейшло в і в новозакритому складі, виступає ѣ (хмѣл[ѣ], мѣдны[х], камѣн[ъ]ѧ, ремѣн[ъ] і под.)[2]; більше, ніж у панегіристів, трапляється поплутання **ы** та **и** (крывымъ, зымою, умыра(т), вымывати, птыца і под.), широко відбито чергування /у/ з /в/ (вчащаетъ, навча[т], вмираю[т], вшкоджае[т], вчит[ь] і под.); давньокиївському **ръ** відповідає українське **ры** (трывогу, грымитъ); /л/ нерідко переходить у /ў/ (вовны, ковбасцѣ, мовчанка, вовчие, в човнѣ та ін.). Є тут і суто чернігівські фонетичні особливості, зокрема, тверде /р/ (ратовати, господара, бурани, золотара(м)), тверде /ц/ (обѣцати, тво[р]цы, ошуканцах, молодица, птьща) та ін.

1 *Чепіга І.П.* Визначна пам'ятка українського письменства // Зіновіїв Климентій. Вірші. Приповісті посполиті. - К., 1971. - С. 10.

2 Докладніше див. про це в названій праці І.П. Чепіги. — С. 17—27.

Що К. Зіновіїв пройшов певну школу, дивуватися не доводиться. Але пише він зовсім не так, як його колеги-панегіристи. Його можна було б назвати «натуралістом»: він пише про те, що бачить, анітрохи не дбаючи про якісь там епітети, метафори, алегорії й інші художні засоби, напр.:

Да і тые будники в ншо(и) землѣ бувають:
що потомъ ту(р)камъ сукна
хва(р)боват выро(б)ляют.
А наробивши много, то яко(с) то збувають:
уже о то(мь) не знаю, развѣ люде знають.
І знаю(т) тепе(р) дѣло люде на свѣтѣ всяко:
и дете(и) якіи е(ст) самы, уча(т) же тако.
І си(х) час есть будищ(ъ) где буды бували:
давные люде (б) тое и нн̃ѣ признали.
І прислуха(и)СА ко(ж)ды(и) що стары(и) мови(т) на глумь:
а молоды(и) нехай бере(т) добре собѣ на умъ.
І поташники (ж) неха(и) здоровы пробувають,
а за вѣршъ се(и) ласкаве МА похваляють (Зін., 171-172).

Здавалось би, за такої творчої установки К. Зіновіїва в текстах буде дуже багато побутових слів. Але автор — моралізатор, тому тут на передній план виступають слова, що характеризують людину, її ставлення до інших людей й навколишнього світу: *неборакъ, хорыи, господынѧ, простакъ, брыдити, працовати, дывовати, сѧ цурати, ратовати, шукати, зневажати, ображати, кра[с]ти, памятати, скоштовати, гани[т], СА журити, поважати, шкодити, вадити* і под.; назви реалій менш поширені: *борошно, калитка, кий, горѣлка, жорна, страва, лю[л]ка, тютюн, сагайдак, хмыз, суржи[к]* (суміш житньої й пшеничної муки — українсько-російського суржика тоді ще не було. — *В.Р.*), *штани* та ін.; поширені назви осіб за професією і родом заняття: *винникъ, ворожка, докторъ, козакъ, кухаръ, кул[ъ]бачникъ, пороховникъ, солѣтерникъ, сѣдляръ, цѣлюрикъ* та ін.; є тут слова на позначення майна *(худоба, достатокъ, статокъ)*, частин людського тіла *(груди, кулак, литка, ѡчи, шия)*, особливостей природних утворень *(долына, горы, пустиня, море)*, віку *(дорослий, дытинс, молодиця)*, родинних стосунків *(родич, родите[л]ка)*, приміщень *(хата, ко[р]чма, шынокъ)*, природних сил *(повѣтря, лихаѧ година)*, часових понять *(часо[м], зыма, лѣто, вня[т])*. Невеликою кількістю прикладів, але все ж представлена тут і українська абстрактна лексика: *зневага, пригода, рада, справа*. Не цурається К. Зіновіїв і церковнослов'янізмів, переважно фонетичних, напр.: *мразъ, град, драгий, даждь, повѣждь, увѣждь*; трапляються й лексичні: *обрящемъ, ѕѣло, уповаю, согрешеніѧ, дѣтыщ*; інколи наводяться й уривки церковнослов'янських текстів: Ища(и) рече обряще[т] и прося[и] получитъ (71). Порівняно рідкі полонізми, але все ж вони є, як і у всіх різновидах тодішньої літературної мови: *латво, жекгнаетъ, не[н]дзный, ба[р]зо, ме[н]щызна, контентова[т], вѣкуисты, цвичене, ведлу(г), залецат* та ін. Значно зростає кількість запозичень з латинської мови, звичайно ж, через польську: *фундаментъ, елементъ, крусталъ, декрет, структура, натура, тала[н]тъ.*

Художніх засобів К. Зіновіїв не визнає. Проте порівняннями користується досить часто. Звичайно ними починаються окремі вірші, напр.: Яко ѡгнь пре[д] водою хо[ч] не ра[д] смиряе[т]: тако и радо[ст] из[ъ] сму[т]ком ЖИТІА не мае[т] (79); Яко не пу[д]кованы[и] ко[н] в зымѣ попо[л]заетъ: та[к] и члкъ до всяки[х] грѣхо[в] ла[т]во скланяетъ (126); Якъ птыца свои[мъ] носо[м] сыта повѣдає, та(к) члкъ которыи собѣ промишляє (175). Чого не бракує творам К. Зиновіїва, це народних приказок і прислів'їв, напр.: Ко[л]ко в шелягу срѣбра то[л]ко у нихъ правды (45); Рече приповѣ[ст] во[л]къ що споткає то зъяде (46); дывнаѧ рѣчь, що в хатѣ пѣчъ (78); мусѣт на свѣтѣ такъ жи[т] я[к] набѣжи[т] (81); не може[т] інь бѣдны[и] где певно сѣдѣти: и едного мѣсца я[к] потреба нагрѣти (83); а поку[л] взы[и]дет слнце вы[ѣ][ст] ѡчи роса (83); А женам (письма - *В.Р.)* як пятого колеса такь треба (100); Якъ посполите мовя(т) іскра поле з[ъ]паляе[т] (106); А іна в гречку скачет (111); коло огню я[к] муха в[ь] укропѣ ве[р]ти(т)СА (159). Не всі фразеологізми, зафіксовані в текстах, потрапили в «Приповѣсти [або те[ж] присловіѧ] посполитые», що додаються до віршів, хоч тут зафіксовано 1560 сталих виразів. В окремих випадках текстовим прислів'ям у словнику фразеологізмів відповідають їх варіанти, напр.: Як вовкъ, що стрѣвъ, то з[ъ]ѣвъ (259); Искра и поле выжже[т], и сама згинетъ (228).

Зібравши українські прислів'я і приказки, К. Зіновіїв вельми прислужився нашому знанню про давню українську народну мову. Поряд із власне українськими народними афористичними висловами (Бгъ ламав и нам дававъ — 213; Бувши конемь та [с]тати воло[м]ъ — 215; Без господара и това[р] плаче — 215; БагатыІ[и] ДИВИ[Т]СА я[к] вбоги[и]

живи[т]сѧ — 215; Все тое буде в ладу я[к] у меду — 217; Великъ дубъ да дупнаятъ - 218; Где люде(и) купа не боли(т) у пупа - 219; Дома[ш]него zлодѣѧ не встерегтисѧ — 220; Ду[р]нѧ ни сѣю[т] ни пашу[т], са[м] СА роди[т] - 221; Дме[т]сѧ я[к] пузы[р] на водѣ - 221; Добра и бре(д)нА, да не ЩОДНА — 221; Мы с тобою, якъ рыба з водою - 223; мѣское теля[т]ко, я[к] сѣлское дытя[т]ко — 233 та переважна більшість інших) трапляються й такі, які народилися в попівсько-чернечому середовищі (бувши в Римѣ, да папѣжа не видати — 215; Во[л]но бгу що хотѣти то чинити - 217; Коли даха то и взяха - 229).

У віршах, як і в іншій літературі, трапляються форми третьої особи однини дієслів першої дієвідміни без закінчення **-тъ/-ть:** *лѣзе, рѣже, буде, може, поможе.* Оскільки приказки відтворюють у більшості своїй живу мову, тут ці форми уживаються значно частіше: *попсує, поре, меле/змеле, лопоче, взы[и]де, коле, каже, грѣе, гине, хоче, живе, влизе, гние, бреше* і под. Тут уперше трапляються дієслова із суфіксом основи **-ува-** (замість традиційного **-ова-,** який був поширений ще навіть у XIX ст.): *пробувати, забувати,* але *здравствовати, цр[ст]вовати.* Форми минулого часу чоловічого роду з голосною перед /л/ нерідко виступають з /в/: *вчинивъ, починивъ, наставивъ, поставивъ* та ін. У приказках це вже майже норма: *одубѣвъ, змѣшавъ, вылежавъсѧ, хотѣвъ, лѣтовавъ, дождавъ, давъ, догодовавъсѧ, по[и]мавъ, слуха[в], побачивъсѧ, з[ъ]мѣшавъ, вчинивъ, zаколупивъ, zаробивъ,zаливъ, zбивъ, zвѣвъ,zавывъ* та ін. Дотримуючись тодішніх літературних норм, К. Зіновіїв у віршах уживає форми минулого часу з допоміжним дієсловом — показником особи: *Бо[м]* з жалю мое[г][о] *мо(г)лъ* пра[в]ду написати (194); в прешлы[х] много кни[г] *перечитале[мъ];*А ты *еси* Хр[с]тови мл[с]ть *не показалъ* (194). У приказках і прислів'ях вони відсутні. Час від часу К. Зіновіїв послугується і формами аориста: повыше *рѣхъ* (31); до тре[х] дни[и] стра[ж] *даше* (32); *бяше, сокрысѧ, о[т]крысѧ*і под. Цікаво, що флексія -т в третій особі однини й множини теперішньо-майбутнього часу завжди тверда: мовятъ, подобаетъ, желаетъ, бываетъ, животворить.

Найбільшою заслугою К. Зіновіїва є, звичайно, зібрані ним приказки, прислів'я та інші фразеологізми, які, хоч інколи й модернізовані, підведені записувачем під норми літературної мови, як він їх собі розумів, все ж дають правильне уявлення про тодішню народну українську мову.

Звернімося до драматургії. Спершу між віршами, що виконувалися учнями братських шкіл, і першими п'єсами не було істотної різниці. Так, у різдвяних віршах П. Беринди, написаних у 1616 р. «На рж[с]во гда Бга и спса нашего Іс Ха» замість дійових осіб виступають втωрый отрокъ, третїи отрокъ, четвертыи отрокъ, ПАТИ отрокъ, шестыи отрокъ і седмыи отрокь. У кожного з них своя партія. У віршах Андрія Скульського «Христосъ Пасхон» (1630 р.) уже як дійові особи виступають ляментъ матки, Іоаннъ — Ѳелогъ, Їосифъ, Никодимъ, СѴМОН Киринейчинъ, Марія Магдалена, Ликъ Мѵроносиць, От зебраня всѣхъ. У драмі Іоаникія Волковича «Розмышлян'е о муцѣ Христа Спасителя нашего» (1631 р.) три побожні душі, десять вісників, милість Божа. Згодом, як побачимо далі, кількість учасників дійства набагато зростає.

Драми поділялися на великодні і різдвяні. Усі вони були своєрідним злиттям на українському ґрунті двох течій європейської драми-театру містерій та єзуїтського театру, що стали відомі в Україні завдяки польському посередництву. Як зазначає відомий дослідник історії давнього українського театру проф. В. Рєзанов, «у Польщі по костелах та по приватних господах грали п'єси, що обробляли були ті самі основні мотиви, які ми бачимо в західноєвропейській різдвяній містерії: пророкування про Христа, благовістя, як Йосип шукає притулку в Віфліємі, Різдво та поклоніння пастирів, Ірод та поклоніння волхвів, винищення немовлят і плач Рахілин»[1]. У стінах Києво-Могилянської колегії читалися курси піїтики, одним із розділів якої була наука про драматичну поезію. Згідно з барочною традицією, алегоричні фігури зображувались так: Мудрість (Prudentia) — жінка в короні, що в лівій руці тримає берло, оповите віттю з шовковиці, у правій - кулю; коло неї журавель з каменем у кігтях; це може бути також зображення жінки у вінку із шовковиці, у правій руці тримає стрілу, у лівій - дзеркало; Душа блаженна (Anima beata) - вродлива дівчина з прозорим покривалом; на ньому змальовано діву, що загнуздала лева, на якому вона сидить і править ним; Воля (Voluntas) — сліпа діва з крилами у царській діадемі; з простягнутою рукою, начебто вона чогось шукає[2].

1 *Рєзанов Вол.* Драма українська. І. Старовинний театр український. Вип. 1. Українська академія наук. Збірник історично-філологічного відділу № 7а. — К., 1926. — С. 13.

2 *Рєзанов В.* Драма українська. III // Українська академія наук. Збірник історично-філологічного відділу. Ч. 7. — К., 1926. — С. 23.

З ряду різдвяних і великодніх драм випадає «Драма про Олексія чоловіка Божого» (1673-1674). У ній розробляється мандрівний сюжет про Олексія, сина римського сенатора Евфіміана, який, одружившись, одразу ж утік з дому, покинувши молоду дружину й батьків, і повністю присвятив себе Богові й самоудосконаленню, за що його душа потрапила на небо. Тут багато дійових осіб: поряд з Олексієм, його батьками, дружиною, римським імператором, боярами, мужиками і под. виступають ангели, алегоричні фігури *щастя, нищеты убогои,* а також Юнона, Фортуна та ін. Як ця драма, так і всі раніше названі, написана староукраїнською літературною мовою і практично не відрізняється від мови поезії: українські фонетичні, граматичні і лексичні особливості в ній виявляються досить виразно, напр.:

Ище з каждого хору випавши, дорогу
Зв-Ьдали до пекла за гордость против Богу (Др. укр. V ч., 127).
А сие, що сут на мн-Ь, дорогие шатн
Зам-Ьню зь якимь старцем на подлыіе латы (129);

Юно: Парыс троянчикь, знаєш щасливьш был поты,
Поки моей дознавал ласки й охоты (130);

У цій драмі трапляються й фрагменти, написані народною мовою, напр.:

Вакуло, братко, ходи! й ты, Селивоне!
Скажу вам щос, ходи лиш й ты, Харитоне, -
Иж Господь Богь веселе дал Евбимияну,
Сенатору рьшскому, а нашому пану (145);

Н-Ьт, бачитца, не чули; я, правда, быв з дому
Отгодився, ходив там в лугь по солому (146).

У дусі народної традиції в мові «мужиків», — а це саме їхня мова тут представлена, — уживаються демінутиви, напр.:

Нехай ваши *волики, козки, козенятка,*
I ввес *статочок* здоров й *егнятка!* (149);

правда є демінутиви і в мові матері Олексія:

Скажи ми, *старенки* д-Ьду (159).

Наостанок, добре начастувавшись, «мужики» побилися, і з їхніх уст можна почути народні прокльони і порівняння, напр.:

За якую вы трясцу бьетеся? Даі стойте! (153);
Тылко, прошу вас, болшей, як волки, не выйте (151).

Дехто з учених уважає, що цей уривок є інтермедією[1]. Але справа в тому, що інтермедії не були пов'язані з основним змістом дра-

[1] *Гудзій М.К.* Українські інтермедії XVII—XVIII ст. // Українські інтермедії XVII-XVIII ст. - К., 1960. - С. 8.

ми, тоді як тут цей зв'язок явно простежується. Цікаво, що в драмі «Торжество єстества человеческого» мовою, близькою до народної, розмовляють євреї, які прийшли поставити сторожу біля гробу Ісуса Христа:

Я жычу, що би добро воинов наняти,
Хочь бы пришло им за то доброю мзду дати:
Ученици его всѣ пилно поглядают,
В ночи его викрасти и сховати мають (Др. укр., III, ч. 7, 243).

Як уже про це йшлося, «Драма про Олексія, чоловіка Божого», написана в цілому староукраїнською мовою, проте лист його (хартія), в якому він описує своє життя, викладено мовою церковнослов'янською: Понеже о прародителномъ благородиѣ величатися никомуже не подобаетъ, всѣ бо имут роду праотца брение, и иже диадимою облеченные, и иже на гноище поверженныѣ, тѣм же и аз не о родѣ моемъ хваляся, ниже славы моея от человѣкъ желая, явленна себе по скончаниѣ моем мирови творю: но сего єдиного ради, яко да благодат божию, яже во мнѣ не тща бысть, человѣцы увидевше прославят Отцам небесного (Др. укр., V, ч. 7, 183).

Кілька слів про дієслівні форми. У драмах, написаних у 60—80 роках XVII ст., майже не вживається аорист — його, як і в українській поезії, заступає перфект, в якому на особу вказують релікти допоміжного дієслова *быти:* Выбач, облубенице, же тя *опустилемъ* (153);

Алексие юноша! На всюмъ *естес* гречный,
Тылко предсявзяти своем не статечний:
Взялес тораз пред себе, *абыс служил* Богу
И до неба простую торовал дорогу (142);
На веселе *смо* к твоей милости *посп*ѣ*ли* (147).

Мова драм помітно змінюється на кінець XVII ст. — початок XVIII ст. Про причини цього явища і його наслідки йтиметься в наступному розділі. Тепер же треба відзначити, що староукраїнську літературну мову поступово змінює так звана слов'яноруська; це видно з таких творів, як «Царство натуры людскои» (1698 р.). «Свобода» (1701 р.), «Мудрость предвѣчная», «Торжество Естества человѣческаго» (1706 р.) та ін. Лексичних церковнослов'янізмів тут шукати не доводиться — вони майже в кожному рядку: зате українізми трапляються рідко, пор. *грясти, скорбь, сѣмо, десница, отселѣ, нѣсть, вѣсть, зде, возлѣжати, алчный* і под. Аорист у текстах теж не поодиноке явище: *свободихомъ, сокрыхомъ, слышахомъ, внѣмахомъ, обрѣтосте,*

сниде, изукраде, угаси, угрызе; форми родового відмінка однини прикметників, прикметникових займенників і активних дієприкметників утворюються за допомогою флексії -аго: *погибшаго, любимаго, угоднаго, краснаго, сластнаго, таковаго*; пасивні дієприкметники на **-нн-** виступають здебільшого в короткій формі: *предложенну, обагренну, принесенну, плѣненна, избранный, изгнанныи, возвышенна, возданна, распаленна і* под. Тому вірші мають такий вигляд:

Сядьте, рабы мои, ту. Азъ со дѣтищемъ
Гряду моимъ до оньде, тамо бо поищемъ
Мѣста, наньже мя Господь возва; возвратимся
Къ вамъ, токмо Саваоѳоу тамо поклонимся (Др. укр., III, ч. 7, 98).

Не можна сказати, що в цих драмах зовсім немає українізмів, як лексичних (кайдани, почвари, хмари, пущу стрылы, выгнанец), так і граматичних (пролѣйте, обратѣте) та ін. Поети кінця XVII — поч. XVIII ст. значно вправніші віршувальники: вони поєднують силабічну систему з силабо-тонічною, користуються багатою римою:

Весна з цвѣтами, тучно лѣто с класи,
Осѣнь з гроздиемъ, а зима со часи хладными, плачи!
Луно полная, плачу к измѣни
Людской Натурѣ райские отмѣни, —
Утоли плачи (129).

У першій половині XVII ст. з'являються моралізаторські твори, написані майже народною мовою. Це, наприклад, «Диалогъ о смерти» 1629 р.[1], в якому ангел розповідає людині, котра незабаром має покинути світ, яких гріхів вона допустилася. Щоб переконатися в тому, що народна мова тут превалює, прочитаймо ці два уривки:

Чоловѣкъ. А где на свои бога(тст)ва и мае(т)ности и такь самую великую кому ω(с)тавлю?

Ангелъ. Ѩ тебѣ радылъ, чтобы ти дав'но в ни[х] пересталъ сѧ кохати, ωхотнѣеше сего часу умиралъ бы еси (ДОС, 265);

Чоловѣкъ. И такь же без всѧкои надѣи и потѣхи мѣю уме[р]ты?

Ангель. Єжели себѣ за живота что доброго не [з]готовалъ, га со томь ба[р]з вон[т]плю (265).

У цій невеликій пам'ятці добре представлені форми майбутнього часу на **-муть:** Тѣло твоє умѐ[р]лоє *торгати му[т]* (269); ТыІ[х] грѣховъ, которїє за тобою *ити мутъ* (276); *страшити му[т]* тебе заказаныѧ речи (276); И[х] же сами тилко *заживати му(т)*, что на семь свѣтѣ в Гда Бга вѣровали (278).

1 *Яворский Ю.А.* Пропавшая западнорусская книга «Диалог о смерти» 1629 г. // Известия Отделения русского языка и словестности Императорской академии наук. 1912 г. Т. XVII кн. 1-я. - СПб., 1912. - С. 264–280.

Оскільки людина з хвилини на хвилину може померти, мова з нею ведеться про моральні категорії, а тому пам'ятка засвідчує абстрактну лексику, стосовну як позитивних якостей людини, так і негативних. Отже, з одного боку *совѣсть, сумленїє, ми[с]ли, воля, честь, повага, милость, щастѧ, го[д]ность, радо[ст], надыѧ/надежда, упованїє*, з другого, — *грѣхъ, страхъ, з'лость, лакомство, пиха, гнѣвъ, ωбжи[р]ство, нечистота, зайзро[ст], лѣнивство, кривда, горе[ст], безчестїє, преступленїє*. Є тут також досить потужний пласт лексики, що позначає всілякі «прелесті людські», через які треба було в свій час переступити, щоб згодом потрапити до раю. Це *винограды, гроши, дру[н]та, добра, з'лото, з'лотоглавъ, ключи, конѣ добріє, маєтности, ограды «городи», пе[р]ла, пожи[т]ки, полѧ, сади, ска[р]би, скрынѣ, сребро, роскоши* і под. Щедро представлена тут і лексика, що позначає частини людського організму: *тѣло, глова, бокь, го[р]ло, руки, палцѣ, ноги, стопа ножная, кожа, се[р]дце, пе(р)си, ωчи, ѧзикъ, зуби, члени, уста, шиѧ, уши, чело і* под.

Кілька слів про мову інтермедій. Дві найдавніші інтермедії, написані польським письмом, увійшли до драми Я. Гаватовича «Tragedia albo wizerunk śmierći przeświętego Jana Chrzciciela, przeslańca Bożego», яка була поставлена в 1619 р. у Кам'янці Струмиловій (Галичина). Тут наявні діалектизми (льибой «либонь», добиток «худоба»), полонізми (вшиток «весь», мацовати «оцінювати», здрайця «зрадник», вшакось «адже»), широко представлена побутова лексика, зокрема назви страв, напр.:

Било *мясо, просята,*
Били *пєчоне курчата,*
были там и *вароноє,*
Та били и *смажоноє.*
Все хорошо! Из *юшкою*
Білою та и жолтою,
И *тисто* било *варєне;*
Смажоне та и *пєчоне;*
И *пироги* тамо били
Да и *борщика* зварили;
Та била и *капустая,*
И *горох,* била *кашая,*

Та била там и *ботвіна*,
И вшелякая звѣрина (У ін., 47).

Обігруються також сюжети українських приказок (Ось кота в міху купив-єм! — 37), практикуються лайка й прокльони (О, бісу твоєї матери! — 38; біс в його маму — 40; та біс тя тут приніс! — 43). Разом з тим не можна категорично твердити, що мова інтермедій до драми Я. Гаватовича повністю віддалена від староукраїнської літературної мови, адже тут виступають ті ж морфологічні форми, що і в панегіриках та драмах: минулий час чоловічого роду однини має як суфікс **-в/-ў** (імиў, збавіў, зоставіў, купив-єм, всадив), так і традиційний -л (пубрал, виграл, пойшол, шукал); перша особа множини теперішнього/майбутнього часу може утворюватись як за допомогою закінчення **-мо**, так і його скороченого варіанта -м (*поваремо, ідемо, маємо; наварим);* іменники чоловічого роду у називному відмінку множини здебільшого приймають закінчення **-ове** (*побратимове, братьонкове, панове)* і под. І все ж на відміну від основного тексту мова інтермедій значно розкованіша, складається з діалогів і полілогів типу:

Максім. Ей, Денісу,
Іди ш же ти собі к бісу!
Коли не будет пирога,
Будеж плакати на Бога!
Деніс. Вшакось ся ти наіл в небі?
Рицко. Як я, баламуте, тебе
Почну паліціў взбірати —
Не будеж ти жартовати! (48).

Майже чистою українською народною мовою розмовляють персонажі інтермедій із Дернівського збірника (кінець XVII — поч. XVIII ст.), напр.:

А чем же-с мя змалу до школи не давав,
Але-с ми вѣвцѣ и телята пасти казав?
А тепер я до науки охоти не маю
И той азъбуки прочетати не знаю (54).

На відміну від попередніх інтермедій, персонажі яких українські селяни, у Дернівському збірнику діють українці (русини, козаки), німець, поляк, єврей, циган. І кожен з них розмовляє своєю мовою, крім євреїв — у них мова — зіпсована українська, німця, який з німецької мови одразу ж збивається на польську; як не дивно, польською мовою розмовляє і циган. Отже, інтермедії XVII — поч. XVIII ст. відбивають ту мовну ситуацію, яка склалася на той час в Україні.

Важливим центром громадсько-політичного життя в Україні в другій половині XVII ст. була Києво-Могилянська колегія, якій належало провідне місце в боротьбі проти католицької експансії та унії. Цей науково-освітній заклад був видатним осередком в усьому східно- та південнослов'янському світі, а також у деяких інших країнах Європи, зокрема в Молдавії тощо. В стінах колегії працювали такі видатні діячі української науки й культури, як Л. Баранович, І. Гізель, А. Радивиловський, С. Полоцький. З цими іменами пов'язана така галузь тодішньої літератури, як полемічно-публіцистична проповідь[1].

І. Галятовський у 1659 р. опублікував збірку своїх проповідей під назвою «Ключъ розумѣнія», в якій, зокрема, виклав основи складання казань. І. Галятовський належав ще до тієї генерації українських релігійно-культурних діячів, які обстоювали спілкування людини з Богом зрозумілою мовою: «Старайсѧ, жебы всѣ люде зрозумѣли тоє, що ты мовишъ на казаню... (Галят., 517 зв.). На думку І. Галятовського, проповідь повинна грунтуватися не лише на історіях, узятих із Старого й Нового заповітів, але й містити відомості «ѡ звѣро[х], птахахъ, гадахъ, рыбахъ, деревахъ, зѣлах[ъ], камѣнѧхъ и розмаитыхъ водахъ, которыи в[ь] морю, в[ъ] рѣкахъ, в[ъ] студнѧхъ и на инших мѣстцахъ знайдуютсѧ» (519 зв.). Як твердять дослідники, твори І. Галятовського становлять собою другий, пізній період православно-католицької полеміки[2].

Серед усіх розгляданих досі творів, написаних староукраїнською літературною мовою, мова творів І. Галятовского найближча до народної. Крім таких фонетичних рис, які простежуються в попередніх творах (и та і замість ѣ; у, ю замість о; ѣ замість етимологічного е в новозакритому складі; зрідка поплутання ы та и і под.), трапляється поплутання е з и (минѣ, Динисович, шерокѡ), фіксується втрата голосного /і/ на початку слова (мати<имати, шмараґдъ<измараґдъ, єрихѡнськїй<ієрихонскїи); тверде /р/ свідчить про північно-український вплив на мову І. Галятовського (тры, рысуют(ъ), крыкъ, в монастиру, ратуно(к), по мору, Юрый та ін.); префікс і прийменник

[1] *Чепіга І.П.* «Ключ розуміння» Іоаникія Галятовського — видатна пам'ятка української мови XVIII ст. // Передмова до видання: Галятовський Іоаникій. Ключ розуміння. - К., 1985. - С. 7.

[2] Там же. - С. 23.

от- перед дзвінкими приголосними набуває форми **ѡ(д)** (ѡ(д) востока, ДЛА ѡ(д)ваги, ѡ(д) невидимых(ъ), ѡ(д)далъ, ѡдвернули). У формі чоловічого роду минулого часу /л/ або переходить у /ў/ (після голосних), або відпадає (після приголосних): не МЛЙВЬСА, зрозумѣвъ, умеръ і под. Звичайно, це ще не норма, але вже й не помилкові написання. Дуже активно, порівняно зі своїми попередниками, користується І. Галятовський формами на **-но, -то:** Адама з[ь] раю *вигнано* (314 зв.), бычамы и жылами *бито* стогѡ Геѡргїа (350); *питано,* що за правда (353 зв.); *утѧто* єму голову (230); По двохь днѧхъ тую голову до тѣла *приложено* и з[ъ] честїю *погреблено* (290).

У своїх порадах священикам, як скласти казання, І. Галятовський зазначає: «Єсли будешь слово бж҃їє проповѣдати, а нѣкто єгѡ не зрозумѣетъ, себе самого будеш[ъ] проповѣдати и высловляти» (218). І хоч сюжети цього письменника досить специфічні, українізмів у нього, зокрема й побутових слів, немало: фляшка, пожыток, гроши, сажавка, з[ь]боже і под. Описуючи «чудеса», які творилися в честь святих, 1. Галятовський намагається прив'язати їх до місця й часу, напр.: В земль Инфлѧнтской в(ь) мѣстѣ Дерптѣ, на успенїе пресѣои бц҃а єдна невѣста геретичка казала служебци своєи лазню ДЛА себе готовати (288). Автор «Ключа» для створення ефекту достовірності користується багатьма іменами. Тут і біблійні Єvагрій, Монѡнїѧ, Өома, Лазар, Авраамъ, Соломонь, тут і пророки Їєзекіиль, Данїилъ, єретики Аполѣнар, Діѡскоръ, Севир, Арїй, поети Вѣргѣлїушъ, Овѣдѣушъ, царі Александръ Македонский, Леонъ, Ачикирей (цар татарский), Костантин, папи римські Бонафатїй, Андрїѧнъ, Лею, патріарх константинопольський Фловїѧнъ, апостоли Петро і Павло, святий Ніколай та ін. Даючи поради, як складати казання, І. Галятовський удається до етимології імен: Албо єсли умерлого звано Дороѳей, будешь мовити, же Дороеей выкладаєтъ СА дарь бж҃їй, и ѡбернеш[ъ] СА до людей, МОВАЧИ: православныи хр[с]тїѧне и нашегѡ Дороеея, которогѡ видимо на марахь, мусимо даром[ъ] бжїимъ назвати (223).

І. Галятовський дістав добру освіту. Тому в його текстах зустрічається багато посилань і не тільки на Святе письмо. Він добре знав класичну літературу, про що свідчить хоча б такий приклад: Приревнаю я монастыръ до КОНА ТРОАНСКОГО, которого Греки учинили з[ь] дерева на кшталть гѡры великои и великоє войско в[ъ] немь замкнули и написали з[ь]верху: «Офера богинѣ Мїнервѣ». А сами, ѡд[ъ] мѣста ѡдступивши, скрылисѧ (97).

Не гребує цей автор і поширеними в Україні апокрифами. Наприклад, у проповіді на Різдво Христове Галятовський говорить, що Христос, «яко Бог перестрашив бовванів у Єгипті, що на землю попадали й покришилися». З апокрифу автор запозичив у тій самій проповіді подробицю, що Бог, виганяючи Адама з раю, дав йому шкірянуодежу[1].

Час від часу 1. Галятовський, остерігаючись неправильного розуміння, використовує своєрідні внутрітекстові глоси, як наприклад: ДЛА тогѡ мовилъ до неи аглъ Гаврїилъ: «Радуйсѧ ѡбрадованнаѧ» (Витай, ласки повнаѧ) (123); Для того ап(с҃)лъ Павелъ житїє людскоє бѣгомъ называетъ, МОВАЧИ: «Теченїє скончахъ», бѣгъ скончилемъ (134).

У переважній більшості твори І. Галятовського — повчання на різні теми. Уже йшлося про те, що він дає поради священнослужителям, як приготувати казання. Але він вчить і мирян, як себе поводити в різних обставинах, що можна їсти й пити і под., напр.: З[ъ] звѣрѧт[ъ], в[ъ] водѣ плываючих(ъ), не ГОДИЛОСА тых(ъ) ѣсти, которыи не мають пюръ и луски (101); Зь звѣрѧтъ четвероногихъ, по землѣ ходячих, не волно было тыхъ ѣсти, которьш не мають копыта, надвоє роздѣленного, и которьш покарму не пережовують. Такіми звѣрѧтами называют[ъ]сѧ люде, которьш не ѡ[т]дѣлѧють злыхъ учинкѡвъ ѡ[т] добрыхъ (101).

У лексичному складі «Ключа» багато запозичень з латинської і грецької мов: *деградовати* (лат. degrado) «поступово втрачати цінні якості, занепадати», *катедра* (гр. καθέδρα) «місце для викладача, лектора, промовця», *декретовати* (лат. dekretum) «ухвалювати якусь постанову, надаючи їй сили закону», *фалшивый* (лат. falsus) «неправдивий», *сенс* (лат. sensus) «значення», *матерія* (лат. materia) «речовина», *натуралѣстъ* (від лат. natura — природа») «природодослідник», *кондицыя* (лат. condicio) «умови договору», *концепт* (лат. conceptus) «думка, поняття» і под. Користується автор і запозиченими термінами, якими позначаються частини твору (промови): *ѳема* (гр. τεμα) «предмет судження або викладу», *наррацыя* (лат. narratio) «виклад», *ѯордїумъ* (лат. exordium), «вступ», *конъклюзїѧ* (лат. conklūsio) «завершення».

[1] Див.: *Возняк М.С.* Названа праця. - С. 576.

Порівняно зі своїми попередниками І. Галятовський більше вживає запозичень у галузі суспільно-політичної лексики: *монархїѧ, аристократїѧ, демократїѧ, цесарь, потентатъ, сенаторъ* і под. Цікава розвідка про коштовне каміння: *карбункул, іасписъ, хризолитъ, бериллій, ґаґаток, аметистъ, шмараґдъ* та ін. Кожному каменеві дається характеристика: шмараґд любить чистость, бо котораА панна при себѣ шмарагдь носить, поки естъ панною, шмараґдь зостаетъ в[ь] цѣлости, а скоро паніенство утратить, заразь шмараґдъ зламлетъсѧ надвоє (113).

Висловлюючи ті чи інші сентенції, автор «Ключа» вдається до протиставлення антонімів: Якь телесность свѣтлости, якъ горкость солодости, якь болезнь здоровю и якь смерть животу, такъ невѣрныи люде вѣрнымъ, злыи добрымъ противѧтъсѧ, ненавидѧть ихь и преслѣдуютъ (129).

При всій своїй близькості до народної мови «Ключ розуміння» й інші твори І. Галятовського не позбавлені церковнослов'янізмів. Проте вони не є окремими вкрапленнями в український текст, а вводяться в твір як окремі фрази з творів апостолів, напр.: апстоль Павел: По ѡ[т]шествїи моємь внїйдутъ волцы ТАжцы вь вас, не щадяще стада (54); ...Бо мови[т] ап[с̃]лъ Павель: Вѣмы бо, якѡ аще земнѧ нша храмина тѣла разоритъсѧ, созданїе ѡ[т] бга имамы храмину нерукотворенну, вѣчну на нвсехъ (60); Такь были Петрь и Андрей послушныи, которыи ловили рыбы в[ь] морѣ Галїлейскомъ, а гды ихь заволалъ Хс до себе на ап[с]лство, МОВАЧИ: «Грѧдѣте ко мнѣ и сотвору вы ловца члвкомъ», они заразь покинувши сѣти свои, пошли за Хмь (96); Такь мовиль єv[г]листъ Лука: «Бѣ єму ѡбѣщанно дхомъ стымъ не видѣти смерти прежде даже не видить Ха Г[С]НА (250).

І. Галятовський настільки удосконалив староукраїнську літературну мову, що вона цілком могла прийняти на себе функції загальноукраїнської літературної мови. Чому цього не сталося, з'ясовується в наступному розділі.

Продовжувачем мовної традиції І. Галятовського був А. Радивиловский. У збірниках проповідей «Огородокь Марїй Богородицы» й «Вѣнецъ Хрістовъ зь проповѣдій недѣльныхъ, аки зь цвѣтов рожаныхъ на украшеніє православно-кафолическои святои восточнои церкви сплетеный» він дотримувався принципу, щоб кожну проповідь

могли «зрозуміти прості люде»[1]. Прислужився староукраїнській літературній мові і Дмитро Туптало (Тупталенко). Його «Четьї-Минеї» і «Літопис або збірний хронограф» написані тодішньою українською літературною мовою, що зміцнювало її суспільні позиції.

А тепер треба розглянути ще один жанр давньої книжної мови - літописи. До наших днів їх збереглося декілька: С. Величка (1718 р.) «Сказаніє о воинѣ козацкои з полякамі чрезь Ѕѣновіѧ Богдана Хмелні[ц]кого Гетмана Войскь Запорожскіхь восмі лѣтєхъ ТОЧІВШОЙСА», Самовидця, Г.І. Грабянки, Лизогубівський літопис «Короткий літопис Малої Росії з 1506 до 1770 рік» та ін.

Випадково — не випадково, але власне війні Богдана Хмельницького з польським військом передують ті ж знамення, які попереджали князя Ігоря не йти проти половців: «З тых убо знаковь, первый роком пред тою войскою быст — великоє над звичай, в ден пятка страстного, слонца і змѣненіє і затмѣнє; вторий потомь, — комета, от давнихь лѣтъ невиданная, являлася на н[е]бѣ по заходѣ слонца, чрез дней дванадцят; третий, — саранча великая нѣгдѣсь уродившис, и нашедши пред самимь, тая междуусобнія домашнія войны зачатієм, в землю польскую, всѣ травы и збожжа вь ней позъидала и винищила» (Вел., 31). Правда, Хмельницький у перших битвах був щасливіший за Ігоря. Він не хвалився своїми перемогами, але дав можливість їх описати.

Мова літопису С. Величка наближається до церковнослов'янської, але не зливається з нею. У ній дуже багато природних українських слів на позначення осіб *(господарь, злодюга, ледащица, полоняникъ, товарышъ, брехунь, паливода)*, прикмет *(своєволный, цекавыи, нестатечний)*, дій і процесів *(розмовляти, одержати, простовати, дяковати, повстати)*, абстрактних понять *(здирство, утиски, зъбитки, помста, зрада, намова, ганба, пиха, каране, оборона, ухвала, ратунокъ, жаль, повага, шкода)*, реалій *(обухъ, пѣхвы, яр, круча, долина, гостинець, подарунок)*, допоміжних слів *(однакъ, вѣкупѣ)* і т. ін. Природно, оскільки йдеться про війну, в тексті багато назв зброї та іншого військового спорядження, а також військових звань: *гетман, кошовий, клейноты, короговъ, бунчукъ, булава, печат срѣбная войсковая, котли новий мѣднии великий, арматы полевые легкие, порох, мушкетъ, полонъ, пушкар, намет, зъброя, пѣстолетъ, копьє, обухъ, панцырь, шабля, мѣсюрка, карвани, телембасъ.*

[1] *Возняк М.С.* Названа праця. — С. 581.

С. Величко одержав добру освіту. Видно, він добре володів латинською мовою, бо, як ніхто інший з його сучасників, широко використовує запозичені слова: *унѣверсал, прокгърессъ, фундаторъ, асъсистенція, фантазия, субстанция, реляція, інструментъ, кгазета, аффектъ, коррупция, респектъ, окъказия, клявзуля, аппеляція, претенция, персона, інстиговати, спецификованный, конференция, ординансъ, симпатия, елекъция, декълярация, секретаръ, сукъцессъ, корреспонденція, прогрессъ, президиумъ, аппартаментъ, викторія, зъкассовати, документъ, апеліовати, дирекъція, консенс, субстанція, термѣнъ, фортуна, суплѣковати, протекъция, резолюция* та ін.

Не цурався літописець і церковнослов'янської мови. Писав він по-староукраїнськи, але не уникав ні церковнослов'янських слів, ні граматичних форм. Напр.: Потомь Козаки пословь до короля посылають вопросити: єго ли повелѣніємъ *сія быша,* їли ни (10); но нѣстъ тако: зане же от помененной войны Остраниновой гетмани войска Запорожского, чрез трактатъ у Маслового ставу заключенный, *іспразднишася,* и комисарѣ полскіє вмѣсто гетмановь козацких над Козаками установлени *бяху* (14); Єго же отець, Іоанъ Быховецъ, при тогобочнїхь чигринскихь гетманахь *бѣ* канцеляристомь, и тамо тоть Хмелницкого дѣяний діаріушъ, переписалъ биль себѣ (31). Особливо кохається С. Величко в формах аориста, напр.: И не всує Поляки, жалѣючи утрати УкраиныI оноя, тогобочнея, раємь, свѣта Полского вь своихь унѣверсалах єя *нарицаху* и *провозглашаху* (3); пор. ще: *мняху, совѣтовоху, начаша, рѣхъ, написаномъ, бяше* і под.

Йдучи за латинською традицією, літописець, як правило, розміщує присудки-дієслова в кінці сурядних і підрядних речень, напр.: Вещъ бист тако: понеже Козаковь мужики, оставивше отечество, и к ним присовокупившеся зѣло умножили, и тако множайшіє полскіє велможи многия — и великія на Украинѣ імѣнія и села себѣ стяжали; *мняху* же доходи свои дивними прибитками размножити, аще би Козакамь свобода в странѣ оной отята била; тѣмъ же *совѣтовоху* королю, даби Козаковь обуздалъ и усмирилъ (9).

І все ж, незважаючи на схильність автора до церковнослов'янщини, він не гребував і простонародними формами. Як уродженець Лівобережжя, форми з колишнім суфіксом -іє він передає через -я з попередньою подвійною приголосною: браття, Запорожжя, угоддя, при показанню, вь завѣдованню, с челяддю, прибиття, привитання, на смерканню, для зловлення, о взяттю та ін. Трапляються у С. Величка форми майбутнього часу з афіксами -му, -меш, -ме, напр.: а они, яко люди дишкретнше, *умѣтимуть* тое вашой ханской м[и]л[о]сти часу своего отвдячити, упевняю (44). Досить поширені характерні для української мови подвійні дієслівні префікси, що вказують на поширеність дії на декілька об'єктів: позакопували, позасѣкали і под. Чимало вживається типових українських синтаксичних форм. Це і присудкові форми на -но, -то (*велено* вдарити в котлы - 30), і форми на означення приблизного часу «з + іменник з часовим поняттям у називному відмінку однини» (*зъ тиждень* на квартерѣ своей проживши - 25), і спосіб вираження наближення з прийменником до (заразь велено Хмелницкому прийти *до хана* — 25) та ін. Користується С. Величко і називними реченнями: Віездь Хмелницкого зь войскомь зь Сѣчи; зьлученеся єго зь козаками реєстровыми, Днѣпромъ до Кодаку при Барабашу плинувшими; разьгром первый Поляковь на Желтой Водѣ (5).

Що повсякденною мовою С. Величка була українська народна, свідчать фразеологізми: всякъ... имѣлъ своє на мисли (30); іскати и гонити вѣтра в полю (33): кого Б[о]гъ покарати восхощетъ, то первѣе помѣшаетъ и уменшить єму цекавости и разуму его (41); в прахь и пепель обернути (46); вь ярмо неволничоє єго запрягти (47) та ін.

Мова літопису в цілому розважлива, автор приділяє чимало уваги деталям, але не уникає й картинних описів, напр.: Єгда же разсвѣнуло, и слонце огнезрачнии, и ясно блистателныи свои по всей подн[е]б[е]сной разлияло лучи, тогда заразь войска козацкого конного до Сѣчи значная собралася квота (29); Кгды войско тоє по прерєчоных двох битвахь на конь въсѣло, и в далший походь зь Хмелницкимь рушило, увидѣвши со сторони, албо зь гори якой оноє, можно било сказать, же то сут ниви, красноцвѣтущим голендерскимь, албо влоскимь макомь засѣянныи и проквѣтнувшии (41).

Треба згадати й про «Печерський патерик», який упорядкував Сильвестр Косів.

Отже, в XVII — першій чверті XVIII ст. староукраїнська літературна мова досягла свого розквіту: удосконалився її офіційно-діловий стиль, мова полемічної літератури, набула поширення навчально-проповідницька проза, активізувався розвиток поезії і драматургії, осмислювалась староукраїнською мовою власна історія, але вже намітилися й певні ознаки «втомленості» цієї мови, які стали особливо виразними на середину XVIII ст.

ПРИЧИНИ ЗАНЕПАДУ СТАРОУКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ. НАРОДНОРОЗМОВНЕ ДЖЕРЕЛО ЯК МАТЕРІАЛ ХУДОЖНЬОЇ ТВОРЧОСТІ

Після того, як Синод у 1720 р. видав указ, затверджений Петром І, про те, що в Києві і Чернігові книжки мають друкуватися тільки такою мовою, яка нічим не відрізняється від московської, над староукраїнською літературною мовою нависла серйозна загроза. Дальші синодальні укази з вересня 1721 р., січня й грудня 1727 р., березня 1728 р. щораз більше обмежували діяльність печерської друкарні. Церковна література, яка переважала в той час, видавалася тепер церковнослов'янською мовою, до якої в минулому столітті й доклали рук київські учені (С. Полоцький, С. Яворський, Є. Славинецький та ін.), все ж була знаряддям розвитку російської культури. Не могла не позначитись ця обставина й на розвитку навчальної і навіть художньої літератури. Правда, лишається ще рукописна література, представлена колядками, різдвяними віршами, виголошувана спудеями й мандрівними дяками, а також традиційні ділові документи, діаріуші, різноманітні господарські й лікарські довідники й порадники.

Заступлення староукраїнської літературної мови церковнослов'янською починається ще з кінця XVII - початку XVIII ст. у драмах «Дѣйствія на страсти Христовы», «Царство Натури Людской», «Мудрость предвѣчная», «Торжество Естества Человѣческаго» та ін. Пор.:

О смутная во свѣтѣ явися година!
Жалю неутоленнаго открыся причина:
Властителскую силу прїятъ зависть въ свѣтѣ,
О любовсномъ нигдеже не слыхать совѣтѣ! (Рез., 7, 67).

У драмі «Дѣствіє, на страсти Христовы списанное», звідки наведено цей уривок, панує церковнослов'янська лексика, морфологія і фонетика. Тут послідовно передається **dj** як **жд** (вражда, жажда, вождь) **tj** як щ (хощутъ, помощь, рещи), уживаються короткі

дієприкметники (хотяй, приятъ, изъятъ), форми слів прикметникового відмінювання в родовому відмінку однини мають флексії тільки **-аго** (таковаго, живаго, погибшаго), з форм минулого часу дієслів уживається тільки аорист (разгнѣвася, израсти, сотворихомъ, свободихомъ, сокрыхомъ, сотвористе); лексика переважно церковнослов'янська, причому виступає вона здебільшого у відповідних церковнослов'янських формах (утолити, токмо, узы, зѣло, житїе, потщахся, желанїе, послушанїе, грядемъ, владѣнїе, скорбиши, токмо, сѣмо, глаголемъ, ушеса, узрѣте, отрочищъ, внемлѣте, дабы, ничтоже сумнѣтеся і под.); час від часу трапляються й українізми (отправують, зажию, скутокъ, нехай познаю, люде, мѣти, ся хранити, расторгнємо, належить, нехай не гинеть, мусит, мушу, отдаемо, хмары і т. ін.); незмірно рідше, ніж у творах, написаних староукраїнською мовою, уживаються фонетичні українізми, зокрема ѣ, як і в староукраїнській мові, вимовляється як і (стрылы-горѣлы); виступають українські фонетичні риси і в церковнослов'янських морфологічних формах, зокрема в аористі (прийдохъ); чимало випадків, коли церковнослов'янські слова одягаються в українські морфологічні і синтаксичні форми (распалимо, укоримо, убиймо, предадѣмо, воверженъ до рову).

Отже, цю мову вже не можна назвати староукраїнською, але це й не та церковнослов'янська мова, яка зафіксована в працях М. Смотрицького і П. Беринди. Ім'я їй — слов'янoруська (словеноросська). Зародившись наприкінці XVII - на початку XVIII ст., вона пишним цвітом розквітає після 1720 р., зокрема в великодній драмі М. Довгалевського «Власнотворчий образ человѣколюбія Божія» (1737 р.), у драмах «Владимір» Ф. Прокоповича, «Разговор Великороссіи с Малороссіей» С. Дівовича, «Милость Божія» та ін.

Тут запанувало неповноголосся (драгий, власть, древо, владѣти, златій, сладост), **tj** послідовно передається через щ (вимощний, хощет), а dj через **жд** (яждь, даждь, предаждь, надѣжда); лексика майже суцільно церковнослов'янська; це насамперед слова з абстрактним значенням (владѣніе, брань, нужда, распря, помышленіе, налобіе, благостыня), слова-означення (сицевый, изобилній, прекословенъ, вопиющій), назви конкретних речовин, предметів і осіб (персть, одѣяніе, вериги, иго, страдалець), дієслова (ясти, зрѣти, вопити, возрадоватись, воспѣти), незмінні слова (зане, паки, понеже) та ін. На

відміну від слов’яноруської мови кінця XVII — початку XVIII ст., тут не вживаються форми наказового способу з *нехай:* замість нього виступає *да* (да не пію); аорист як форма вираження минулого часу панує (восхотѣ, испи, воста, кляхъся, лишихся, прогнѣвахъ, восхотѣхъ, глаголаше, совѣщаше), проте інколи вживається і форма перфекта (отпустиль еси); українізми трапляються значно рідше, ніж у попередній період (мѣет, намѣри, ловитва, мусить, от якой та ін.). Літера ѣ послідовно читається як [і] (человѣка — владика, сила — дѣла, мѣрѣ — вѣри, человѣка — превелика, быти — владѣти), проте це не може вважатися суто українською фонетичною рисою, оскільки така вимова на той час була вже перенесена в російський варіант церковнослов'янської мови.

Звернімося до драм-мораліте. В рукописі XVIII ст. драми про боротьбу церкви проти диявола та про «митарства» та ж слов'яноруська мова, що і в драмах попереднього — великоднього і різдвяного циклу:

Врата адова тя не одолѣють,
Врази изчезнуть твои і истлѣють,
Мужайся крѣпко, на брань готовися,
Христу-жениху прилѣжно молися,
Иже с тобою выну хощет быти;
І азь тя буду от всѣхъ врагъ хранити (Рєз., 6, 133).

У трагедокомедії Варлаама Лащевського «О награжденніи в семъ свѣтѣ приїсканныхъ дѣлъ, мзды в будущей жизни вѣчной» (середина XVIII ст.) церковнослов'янською мовою викладається історія християнства з називанням імен його гонителів:

Лють Неронь, аки воду, кровь мою піяше;
Діоклитіанъ трупомъ мнимь ѱы кормяше;
Севирь, Декій з Траяномъ люты на мя бѣста;
Не бѣ в горах, ни в лѣсах сокритися мѣста...
Арій мя первій вполы в части раздираше;
Язви по немь Македонь, урани Несторій,
Приложиша болѣзней буи Діоскоры (Рєз., 6, 140).

Що ж сталося із староукраїнською літературною мовою? Адже вона, як і сучасна російська літературна, мала в основі старослов'янську мову, але поступово поновилася народними словами, прийняла систему національної граматики, з давніх-давен грунтувалася на народній фонетиці. Але російська літературна мова вижила й зміцніла, а староукраїнська не стала сучасною літературною мовою. Слов'яноруську мову, природно, не можна вважати прямим продовженням староукраїнської: якщо староукраїнська була національною мовою, то слов'яноруська була штучним витвором, що спирався тільки на церковнослов'янську мову. Українські автори XVIII ст., пишучи свої твори, свідомо чи не свідомо, хотіли влитися в загальноросійський культурний контекст. Точніше, вони не вливалися в нього, а творили його, бо російська література тільки-но починала розвиватися. Оскільки в Росії в XVIII ст. панувала церковнослов'янська мова, українські письменники із староукраїнської мови переходили на слов’яноруську, щоб їх розуміли і в Росії. Не останнє місце в цьому їх рішенні відігравав і указ про заборону друкувати книжки наріччям, відмінним від прийнятого в Росії. Правда, в рукописах ця тенденція інколи змінювалась на абсолютно протилежну. Скажімо, в «Літопису» Самовидця мова набагато природніша, ніж у завершеному в 1710 р. Літописі Граб'янки і в літописі С. Величка.

У цьому зв'язку не можна не згадати про таке своєрідне явище середини XVIII ст., як спроби витворити на народній основі єдину східнослов'янську літературну мову. Початок цій тенденції поклав, очевидно, С. Полоцький. Він вирішив виробити свою літературну мову, яка не була б незрозумілою москвичам. Про це він говорить у передмові до свого «Ритмологіона»:

Писахь вь началѣ по языку тому,
иже свойственный бѣ моему дому.
Таже увидѣвъ многу пользу быти
славенску ся чистому учити,
взяхь грамматику, прилѣжахъ читати,
Богъ же удобно даде ю ми знати...
Тако славенскимъ рѣчемъ приложихся;
елико даль Богь знати, научихся;
сочиненіе возмогохь познати
и образная вь славенскомь держати.

Ця тенденція своєрідно виявилася згодом у творчості Г.С. Сковороди. Визначаючи особливості його мови, більшість дослідників розцінює її як пряме продовження староукраїнської літературної мови. Проте якщо бути об'єктивним, то вона стоїть від староукраїнської мови ще далі, ніж від слов'яноруської.

Г.С. Сковорода, як і російські та українські письменники XVIII ст., активно користувався абстрактною лексикою, створеною за допомо-

гою суфіксів **-ость, -ство, -ніє.** Дослідники визначають, що численні — близько сотні — широко відомі тепер у російській мові слова на **-ость** вперше засвідчують твори письменників XVIII ст. Це, наприклад, *деликатность, дерзновенность, жадность, надменность* та інші у А. Кантеміра, *стремительность, сущность, цельность* у В. Тредіаковського, *бессовестность, церемониальность* у О. Сумарокова, *нелепость, тленность* у М. Ломоносова, це, можливо, й *нужность, дѣлность, наличность* «зовнішність» у Г. Сковороди. Активно використовує Г. Сковорода запозичення з німецької, що були характерні для російської літературної мови цього часу: *маршируют, бомбандируют* та ін. Слід звернути увагу на те, що в цих словах зберігаються німецький суфікс **-ир-**, який був характерний для російської мови і незвичний для української. Українські слова й вирази Г. Сковорода бере не стільки з старої літературної мови, скільки з розмовної і фольклорної. В його поезії співають «жайворонок меж полями, соловейко меж садами» (Сков., І, 70); фольклорною пісенністю позначені такі рядки, як:

Стоит явор над горою,
Все кивает головою.
Буйны вѣтры повѣвают,
Руки явору ламают (76).

З розмовно-побутової мови у поезію Сковороди проникають вирази *стягает грунта*; *жереш так, как солому пожар; високо вгору дмется* (76); *звѣряку злу заколеш* (77); *пріймись до дѣла* (81); *в дурнѣ не пошитись* (91) та ін. Українським побутом віє від образка «Но что сынам з батком, поспѣвшим з оранья, Сама варит мати в домѣ (96). З явною стилістичною настановою використовує письменник українські прислів'я та приказки: Есть в Малороссии пословица: далеко свинья от коня (128). Широко використовується й українська народна лексика: на похилом... дубѣ (114), потичок, черницы «черниці», витатся, цап, зблѣднет, привитайся, вгору, метелик, низесенький і под. Проте власне російський мовний матеріал не менш багатий, ніж український. Поруч з українськими фразеологізмами нерідко виступають російські. Оѣь типовий з цього погляду приклад: Я и сам не люблю превратной маски тѣх людей и дѣл, о коих можно сказать малороссійскую пословицу: стучит, шумит, гремит... А что там? кобылья мертва голова бѣжит. Говорят и великороссійцы: летала высо́ко, а сѣла не даліоко, — о тѣх, что богато и красно говорят, а нечево слушать (107). Пор. ще: не красна изба углами, а красна пирогами (129); в полѣ пшеница годом родится, а доброй человѣк всегда пригодится (130); доброе братство лучше богатства (131); Совсѣм телѣга, кроме колес (422) та ін. Письменник залучає російські розмовно-побутові слова й форми: слушать врак, пущай, итить, камушки, хотиш, кукушка, ругаться, далече, козліонку; тут же й вирази мовного етикету: сударыня, почтенная госпожа, его благородіє; окремо треба відзначити використання Г. Сковородою типової для тодішньої російської поезії, пройнятої духом класицизму, образності. Темні ліси й гаї, прохолодні річки й ручаї -- об'єкти постійних поетичних звернень і порівнянь. Знаходимо їх і у М. Ломоносова (Меня не жажда струй прозрачних, Но шум приятной в рощах злачных Поспешно радостна влечет - 1746, Т.Л.С., 124), і у О. Сумарокова (Негде в маленьком леску, При потоках речки, Что бежала по песку, Стереглись овечки - 1770, 215), і у Г. Сковороди (О источников шум, журчащих водою, О лѣс темній прохлажденній, о шумящы кудри волосов древесных - Сков., І, 96). Нарешті, поет-філософ передає особливості російської вимови: живіошь, поіошь, всіо, вперіод, вріошь, войдіот, полніохенька, цыпліонок, в серіодкѣ, такой зеленой, молодой (109), не многова, ничево; широко використовуються слова з російськими демінутивними суфіксами: батюшка, голубушка, матушка та ін. Отже, як про це вже мовилося, мова Г. Сковороди — це не пряме продовження старої української, а якісно нове явище, покликане репрезентувати собою єдину східнослов'янську літературну мову.

Як же оцінювати слов'яноруську мову й мову Г. Сковороди з погляду їх належності до української літературної мови? Відповідь на це питання не проста. Тут можна було б провести аналогію з церковнослов'янською мовою часів Київської Русі: будучи в цілому чужою мовою, вона разом з тим функціонально була руською, бо обслуговувала культурні потреби русинів. Проте в XVIII ст. ситуація склалась дещо інша: служачи культурним потребам українців, і слов'яноруська і спільносхіднослов'янська мова Г. Сковороди, витіснили з ужитку уже освячену двома століттями староукраїнську літературну мову. Таким чином, обидві літературні мови об'єктивно відігравали деструктивну роль. Але, руйнуючи староукраїнську мову і відкриваючи тим самим простір для поширення в Україні російської літературної, ці штучні мови розчищали місце для творення

нової української літературної мови — уже не на церковнослов'янській, а на суто народній основі. Та й не скрізь староукраїнська літературна мова була витіснена: в Західній Україні вона трималася ще й у XIX ст., правда, покрита флером слов'яноруської.

Не одразу занепала староукраїнська мова і в Східній Україні - вона довго трималася в усній і в рукописній формі у віршах школярів. Нею писалися й виголошувались колядки, твори духовного й світського змісту, акростихи і под. Вона мала в собі ще сильний елемент старослов'янщини, особливо у вишуканих літературних творах, але в колядках дедалі більше зближалася з народною мовою. Порівняймо уривок з акростиха з уривком із колядки:

Излій мнѣ Боже, со небесе росу,
Да сему пѣнію начало принесу.
Откуду начну слези проливати,
Страннаго ми житія дѣла возвѣщати?
Ахъ, уподобихь ся вранови нощному,
В день и в нощи в грѣсехъ пребывающому.
Навикохь на все дѣла моя злая,
Прето лишень буду небеснаго рая (Возн. II, 245);

Звичай тии в давних школяров бували,
Же по вѣршахъ коляди ся упоминали.
Чого и ми не хотячи понехати,
Мусимся к милостям вашим утѣкати (Возн., *50–51).*

Школярські вірші позначені почуттям гумору, зокрема в описах власного життя-буття:

Але бо в нашой школѣ мало що доброго чувати.
Хвала Богу, маємся все хандого,
Ест що исти и пити, иногдѣ нѣчого (52);

Осей же я студентъ зе Львова,
Учивь мене едень дякь...
Не девуйся, панови, що я недорѣкій,
Але в мене розумь великій (65);

От юж и я, панове, щом ся бил забавиль,
Алем ся пред особи вашѣ барзо пилне ставил.
О школних речех рад бим вам повѣсти,
Але вам здровя кажучи, хочет ми ся исти (48).

Про особливості мови цих творів промовляють уже наведені уривки. Варто відзначити ще декілька рис спеціально.

У школярських віршах частіше, ніж раніше, трапляються демінутиви: матуся, синку, борщик, дитятко, оченки, козочки і под.; форми теперішньо-майбутнього часу першої дієвідміни у третій особі однини практично втрачають флексію **-т (-ть):** *гадає, не мае, повѣжае, спотикае, справуе, керує, дурѣе, говѣе, лѣзе, не слухає, брикає, умѣе, умлѣе, хоч берет, ратуеть, убѣгаеть*; у минулому часі після голосних форми чоловічого роду мають здебільшого -в, хоч зберігається й **-ль**: *укравъ, дбавь, давъ, воювавъ, утинавъ,* але *сховаль;* часто трапляються форми давноминулого часу: *волѣв бим бувъ,* А я той доламан под пѣчъ *бил сховалъ* (49); іронічно-простацька мова не стоїть на перешкоді, а навпаки, сприяє появі вульгаризмів типу: А що то вас до церкви так много *напхало?* (66); дуже широко представлена побутова лексика, особливо назви їжі й напоїв: *галушки, ковбаса, книши, каша, солонина, порося, печеня, горѣлка, мед, бринзя, масло, сало, лой, палениця, хлѣбъ, пампух у маслѣ, брага, перепѣчка, сухар, колач, кѣсѣль* і ін.; зафіксовані й народні звичаї: *вечѣрн[и]цѣ;* полонізми майже зникають, але все ж іще трапляються: *пожегнати, зацний, пєнькне, тераз, бозство, владза, моцъ, голдовати*; з ними конкурують церковнослов'янізми: *хощет, рожденный, свобожденній*, Гой, гой, во вишних слава поюще, На земл[и] мир гл[агол]ющє (37); оскільки це мова освіченої верстви населення, в ній досить часто зустрічаються запозичення, особливо з латинської мови: триу[м]фуеть, резидуе, респект, концепт, фортуна, процесия, елемент, триумф і под.; народний характер мови зумовлює появу в ній численних фразеологізмів типу И куска хлѣба в губѣ не мае (49); с хаты якъ опарений утѣкавъ (68); Не дивуйте, п[а]н[ство], щом збрехав як пес (70). Як і класична українська поезія XVI-XVII ст., самодіяльна поезія XVIII ст. відзначається різноманітністю строфічної побудови, напр.:

Прийдѣте, крикнѣте на триумфь согласно,
Спѣвайте, плещайте днесь Марій красно,
Се бо Царица Во церковь входить
И владичица МолитвыІ творить
(1737, 206).

У цей час уже існували й посібники, в яких викладалася наука творення віршів. Були вони і в XVII ст., але писані латинською мовою. Велика кількість поетик збереглася з XVIII ст. Тут, крім курсів, читаних невідомо ким, збереглися поетики відомих професорів

Києво-Могилянської академії, українських письменників XVIII ст. Серед них чи не найбільшим авторитетом користувалася поетика М. Довгалевського Hortus poëticus (1736—1737 pp.). Будучи сам письменником, М. Довгалевський у дусі барочної поезії розглядає вірші як сад, а себе — як дбайливого садівника. Тому відповідні розділи і підрозділи у його «Саді поетичному» мають назви квіток, плодів і под. Поезія, на його думку, це вимисел, який спирається на наслідування природи і наслідування творів знаменитих авторів. Залежно від предмета зображення поезія поділяється на епічну, трагічну, комічну, сатиричну тощо. Велике значення в поетиці М. Довгалевського відводиться, як і взагалі в мистецтві бароко, емблематиці. Як зауважив І.В. Іваньо, «чимало з'являлося й творів, що мали наслідком синтез двох видів мистецтва - графіки і віршування. В поетичній теорії відводиться емблематичній та ієрогліфічній поезії чільне місце»[1]. Що ж до самої поезії, то М. Довгалевський дає їй таке визначення: «Поезія, поема і поет — це грецькі терміни, які походять від слова ποιῶ або ποιέτης, з якого випливають ποïησis, ποïημα, ποïητŷs, які означають видумку, творіння й наслідування»[2].

Суто народна мова, як і в XVII ст., представлена в інтермедіях до різдвяних і великодних драм. Учитель піїтики Києво-Могилянської академії ієромонах Митрофан Довгалевський написав, як про це вже йшлося, різдвяну драму «Комическое дѣйствиіе» і великодню драму «Властотворній образ человѣколюбія божія». До кожної з цих одноактних п'єс додано по п'ять інтермедій, що перегукуються з окремими явами тієї і другої п'єси. Це побутові сценки, в яких діють поляк-астроном, мужик, Пархім (українець), циган, литвин (білорус), баба, циганка, козак, лях, поляк (окремо), жид, москаль та ін. Українці розмовляють українською мовою, поляки - польською, литвин - білоруською, москаль - московською, цигани - українською з елементами імітації під циганську і т. ін. Цікаво, що чорт закидає поцерковнослов'янськи:

Се уже обрѣтохом сожителя сѣни,
Котораго аз ношу на раменах нинѣ.

[1] *Іваньо І.В.* «Поетика» Митрофана Довгалевського. Передмова до видання: *Довгалевський Митрофан.* Поетика (Сад поетичний). — К., 1973. — С. 17.

[2] *Довгалевський Митрофан.* Поетика (Сад поетичний). — С. 33.

Сей мнѣ завсегда во всем послужливъ биваеть
І всю мою заповѣдь в себѣ сохраняеть (127).

Цією ж мовою розмовляють дяки-пиворізи:

Хто здѣ таков, хваляся, себе величаше?
Аще прійдеть кто к нему — нѣчого не даше.
А мы, було, як когдась на мѣсцѣ бували,
То до мене всѣ странии в школу прихождали (134).

Етимологічне /о/ тут майже послідовно переходить в /у/, а /е/ - в /'у/: Пархум, на пул, постул «постіл», плуд, пруч, вун, стуйте, тулко, макутра, не буйсь, принюс; форми третьої особи однини першої дієвідміни звичайно уживаються без -т (зійде, нѣ дбае, гадає, буде, покаже, помаже), але форми з -т уживаються також (береть, проженеть, знаеть, прибѣгаеть), можливо, це не давні традиційні літературні форми, а діалектні; майбутній час на **-му, -ме, -меш** уживається також: пам'ятатимеш, чернѣтимуть; порівняно з іншими літературними творами тут особливо поширені демінутиви: хорошенко, швиденко, низенко, старенкая, раденкая, першенкій, горѣлица, бичатко; багато представлена в цих творах фразеологія, як приказки і прислів'я, так і сталі вирази, які заступають собою лексичні одиниці, напр.: Об вовку мова — вовк тут же (104); Все, бувало, як Марко по пеклу, товчется (121); око коле на циганскіе жупаны (120); Ни свѣт, було, ни зоря, то й потелѣпався (121); жунка гризе голову (122); нѣ сее, нѣ тее (123); Нумо мы в ноги (124); все ж не дает просвѣтку (136). Є в цій мові і прокльони, нерідко з вульгарним відтінком: А що бак ти у чорта, искажи, за птиця? Чи миш, чи кажан, чи перепелиця? (100); Ат чорт его знае, да и чортова мати (104); Нащо ж було наперед брехать, як собацѣ (122); Тху, на тебе все лихо (122).

Народну мову зберігала народна пісня. Проте різниця між розмовною мовою і мовою фольклору була досить хистка. Як відзначав М. Возняк з приводу однієї з найраніше записаних пісень про козака та Кулину, цей твір «не є народнім.., про се, на мою думку, не можна й спорити, хоч загалом в такім разі треба мати на увазі дві річі: перше, що кождий твір усної словестності в своїм первозначності є індивідуальним, не колективним твором, друге, що велика частина так званих творів усної словесності се колишні літературні твори»[1].

[1] Матеріали до історії української пісні і вірші. Тексти й замітки. Видає Михайло Возняк. - Львів, 1913. - Т. 1. - С. 3.

Чи не найпоширенішими пам'ятками науково-практичного жанру XVIII ст. були травники, лікарські та господарські порадники. Рукописи медичного характеру за змістом становили порадники з ботаніки, фармакопеї та фармакології, медицини в цілому, анатомії, фізіології. Господарські порадники містили дані про ведення господарства, зокрема домашнього, про землеробство, тваринництво, бджільництво, кулінарію та ін. Такого змісту пам'ятки були відомі уже в XVI ст., а особливо в XVII ст.[1] З численних праць такого типу середини й другої половини XVIII ст. опубліковані лікарські порадники «Лѣкарства писа[нъ]ніє, которими бє[з] мє[ди]ка в дому всѧкъ поратоватисѧ можетъ», «Книга Лѣчебн[а]ѧ ѡ[т] многи[х] лѣкарствъ» і господарський порадник «Практика СІА, или оувѣщеніе, працовитымъ господаремъ, вел[ь]ми пожиточная, з[ъ] которой каждый познати можеть постановление пришлого року зимы, весны, лѣта и ѡсени, наветь ка[ж]дого м[с҃]ца и дня, яко и коли ѡ[т]мѣнности во[з]духовъ небесныхъ и оурожаевь земныхъ сподѣватися»[2].

Літери **ы, и, ѣ** вживаються тут в основному етимологічно правильно, хоч інколи **ы** виступає замість **и,** а **ѣ** замість **и** (попѣлъ, слнце не свити[т]). Літерою г передається фрикативна вимова звука /г/; для позначення вибухового звука /г/ уживається g або ґ (для пу[р]gаціі, флАгму); замість давньоруських **ръ, лъ,** рь, **ль** послідовно виступають сполучення **ри, ли** (покришивши, покри[в]чана, грими[т]; /р/ переважно тверде (на горачи[мъ], со трома, заѡрують).

З лексичного погляду пам'ятка цікава тим, що тут багато представлена термінологія, особливо анатомічна й медична. Людський організм описаний досить повно: *голова, затилок голови, очи, нога, локоть, серце, скронѣ, шия, пулс, великий палец, малий палец, утроба, плеура, горло, селезена, нирки, ко[ст]ки, крижи* та ін. Назвам хвороб також приділено не меншу увагу: *хороба, гора[ч]ка, жолтячка, фебра, гипоко[н]дрія, запаленіє, боле[з]нь меля[н]холѣчна, шаленство, дихавиця, заде[р]жан[ъ]е, набракло[ст], ѡлястер, пароѯизм, gангрєна, фистула, рана.* Цікаво, що автори порадників (а їх було, принаймні, троє) досить широко користуються латинською термінологією, яку вони передають українськими літерами, хоч інколи вдаються й до оригінальних написань: ка[р]ду[с] бенедикта, прошок на те[р]ціяну и квартану 3-дн[е]в[н]а и 4-дне[в]на, ка[н]церъ, спиритус вѣтриолѣ, absorbercia kremor; з медициною пов'язані назви рослин, їх квітів і плодів, які використовуються для виготовлення ліків: *мак, мигда[лъ]ни ядерка, ядерка брос[ъ]квинови, насѣня кропу, квѣтбузиновий, рож сухая, материнка, мел[ь]лѣса, руменекъ, рута, кропъ, вло[с]кій (марач), сѣмя конопляное, яловець, кора ясена* та ін. Досить поширені також назви їжі, приправ, хімічних речовин, що можуть виступати як інгредієнти ліків: *оцет, во[д]ка, бѣлокъ зъ яйця, галун, кофе, хлѣбъ, горѣлка, соль, сироватка, родзинка, олива, сок полиневий, купервас.* Щоб текст порад був максимально доступним, автори використовують синоніми: целѣдонія, то е[ст] ростопашъ, або я[с]ко[л]чино зел[ь]е (ЛГП, 19); по жменѣ, або по го[р]стѣ (20); назви місяців також подаються як синоніми: спершу йде народна назва, а потім її латинський відповідник: Знакъ Па[н]ни панує о[т] дня 21 серпня, то ест авгу[ст], до 23 вресня, або ѡктября (17); зна[к] недведя панує о[т] дня 22 пазде[р]ника, то е[ст] октября, до 21 листопада, то е[ст] новембра (17) і под.

З морфологічних рис треба відзначити майже повну відсутність у пам'ятці форм теперішньо-майбутнього часу першої дієвідміни з флексією -т(-ть); більш того, буває відсутній і суфікс основи **-є-**: *не може, буде, биває (і бива), витяга.*

Духовне життя тодішньої України відбивали приватні, або авторські щоденники. Це щоденник генерального хорунжого М.Д. Ханенка, що охоплює період з 1719 по 1789 р., щоденник Я.А. Марковича (1717-1767 рр.), «краткій журналъ о пое[з]дѣ в Москву Ясновельмо[ж]н[ог][о] Єго милости п[а]на Даніила Апостола» та ін.[1] Крім сільськогосподарської і промислово-виробничої лексики, тут представлена лексика, пов'язана з розвитком суспільства: похідні слова на означення урядів: *асаулство, атаманство, гетманство, полковництво*; чиновників: *протоколистъ, копѣистъ, канцеляристъ, коммисѣантъ*; документів: *оріиналъ, екземпляръ, дуплікатъ, подорожняя* і под.[2]

[1] Лікарські та господарські порадники XVIII ст. / Підготував до видання В.А. Передрієнко. - К., 1984. - С. 6.

[2] Там же.

[1] *Горобець В.Й.* Лексика історично-мемуарної прози першої пол. XVIII ст. — К., 1979. - С. 6-9.

[2] Там же. - С. 95-97.

Мову діаріушів ріднить з офіційно-діловою спеціальна фразеологія: слухати справу, посадит в турму, держат подъ карауломь, забит в колодки і под.[1]

Цінні свідчення про народні звичаї дають назви різноманітних народних способів відзначення дозвілля і не толерованих церквою свят: *вечерници, зговорини, закладини, новосѣлле, именини, родини, рочини, девятини* і под.[2]

Адміністративно-судові документи велися в основному в сотенних канцеляріях. Незважаючи на те, що духовне життя в Україні було пригнічене московською владою, давні традиції місцевого самоуправління, а з ними й мова ще довго зберігалися. Судочинство здійснювалось за нормами Литовського статуту та Магдебурзького права. Мабуть, певний вплив на нього мали й «Права, по которым судится малороссийский народ» 1743 р., хоч офіційно царський уряд і не затвердив їх[3].

Писалися ці документи типовою староукраїнською літературною мовою, але народних елементів тут було набагато більше, ніж в інших стилях. Йшлося тут про суто побутові речі: убивства, крадіжки, ґвалтування і под. Деякі абзаци написані народною мовою, напр.: В понеделъковій, сентабря <,> 8 <,> день, сего году, порался онь на току около пашнѣ вранцѣ, якъ начало слонце зходит<,>. И женучи овци на пасбу, козака рудовского Стефана Джеваԁы овчаръ Ѳедоръ Криворутченко <;> кликнулъ его, Паламара, и обьявиль, что чл҃вѣкъ <:> а хто онь таков, не вѣдает<:> убитій. Якій лежалъ <;> близь Івана Товкачовского хуторця, в якой онь, Паламаръ, з женою и дѣтми своими, в единой хатѣ жиетъ (ДНРМ, 282).

Мова сотенних канцелярій типово поліська. Тут майже регулярно /о/ чергується з /у/, а /е/ з /'у/: *ослунъ, стеругъ*, в голодний *рук, жунка, люгъ, привюв, зъвюивши*; досить послідовно відбувається подовження приголосних на місці колишнього /je/: *челобиття, оружжя, платтє, по сознаттю, на життю.* У чоловічому роді минулого часу після голосних виступає або традиційне -л (пришолъ, не мислилъ,

[1] *Горобець В.Й.* Лексика історично-мемуарної прози першої пол. XVIII ст. — С. 98-99.

[2] Там же. - С. 100-101.

[3] Див.: *Передрієнко В.А.* Передмова до видання: Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. - К., 1976. - С. 6.

ехал, пилъ, спалъ, слишалъ, ходиль), або — частіше — -в (убивь, бивь, скончився, покинувь, ударивь, скочивь, не чувь, просивъ, чувь, сѣявъ, пришов, випивь); після приголосних у цій формі -л відсутнє (побѣгъ, принес, помер). У третій особі однини дієслів теперішньо-майбутнього часу може бути присутнє закінчення **-ть** (повѣдаетъ), але частіше його немає (не знае). Традиційно вживається форма перфекта, переважно в першій особі множини: *ходилисмо, поґналисмо, велѣлисмо.* Досить часто виступає давноминулий час: *пошолъ биль, сказалъ биль, обомлѣлъ былъ.* У сфері синтаксису треба відзначити активне використання безособових форм на **-но,** -то: А зь за того замка украдено у его рѣчей немало (ДНРМ, 138); Наглянувь вь пасѣку <,> -аж там вьже пчоли *побрато* (174); Ѝ *бито* мене и коня *взято* (192); *убито* у Борисполѣ члвка Демка Нестеренка до смерти (272); характерною для української мови є конструкція, що означає приблизність міри і складається з іменника в родовому відмінку множини й числівника, що може прилягати до іменника безпосередньо або ж поєднуватися з ним за допомогою прийменника с: И самь з ними випивь *чарокь двѣ* горѣлки (275); *лѣтъ съ пят* (139); для надання мові офіційності писарі досить часто вдаються до церковнослов'янського сполучника *понеже.*

Офіційно-діловий стиль, природно, не може оминути назв осіб, які займають ті чи інші посади в сотні, місті, селі. Це, скажімо, *атаманъ городовий, воитъ, бурмистръ, сотникь, старшина енералная, урадникъ, розищикъ, асавуль, бунчужний енералний войсковий, ѡбозныи, хоружий полковий, писар городовий.* Цю низову урядову піраміду увінчує *гетман.* Адміністративна лексика переплітається з юридично-судовою: *скарга, протекція, жалоба, зълочинца, розискъ, допрос, свѣдителство, отвѣтчикъ, допрошуванний, челомбите, судія* та ін. Серед цієї лексики чимало запозичень з латинської мови: *публикация, інквизиція, аппеляция, коньтроверсия, документъ, секвестръ, претенсѣя, аппробація, сатисфакция, оддукція* та ін.

Серед добр, на які найчастіше зазіхають злодії, є *худоба: кони, волы, корова, теля, кляч, товар* («худоба» взагалі). Не минають злодії і витворів рук людських: *колесо, хомут, скатерт, казанець, мушкетъ, свердло, долото, сокира, подкова, коса, серп, верстат кушнѣрский, овчина, стругъ, ножны, шкатулка, носатка, пистолетъ, путо, барило, чарка, гапъликъ, перстень, образокь, кумань, пороховниця, ланцугъ, шворен, стругь, скобля, ручница, зеркало, кулбака, крес ручничнии, по-*

душка, уздечка, финжалъ, тарѣлка, пляшка, тринога та ін. Чимало тут і назв одягу, взуття та напівфабрикатів: *кожух, плахта, пража, запаска, чоботи, панчохи, пояс, полотно, сорочка, намитка, хуста, шапка, кунтушъ, киндякь, жупанъ, сподница, шнуровка, стіонжка, кошуля, ручникь, кожушина, опанча, кеца* та ін. Представлені й напої та потравини, але не дуже багато: *сало, олѣя, горілка, мука, пшоно, соль, хлѣбъ.* Коли розглядалася певна судова справа, свідками виступали присутні при вчиненні злочину; часто це були родичі злочинця або потерпілого. Тому лексика на позначення родичів і свояків представлена досить повно: *мужъ, жена, дочь, синь, брат, сестра, брат двоюродный, швадер, невістка, ѡтец, матъка, тесть, дѣдъ, прадѣдъ, братинна, тютка, дядина, дядко, дѣвер* та ін. Варто згадати й про вживані в цих документах прізвища. На той час на Лівобережжі вже запанував словотвірний тип із суфіксом **-енко**: *Двирниченко, Голотенко, Соломченко, Лисенко, Дворяниченко, Ващенко, Куриленко, Криворутченко.* Проте вживаються й безсуфіксні прізвища (*Кулябка, Нинка, Тригуб, Скиба, Джевада*), прізвища на **-ский** (*Корчевский, Криловский, Товкачовский*), **-инь** (*Волошинъ*), **-овъ/-евъ** (*Гавриловъ, Василиевъ*), **-ичь** *(Савичь).*

Приватне листування ще недалеко відійшло від ділового стилю: люди діляться зі своїми рідними й знайомими тими ж проблемами, які інколи приводять їх у суд. Тому В.А. Передрієнко цілком справедливо зауважує, що приватні листи в умовах XVIII ст. окремого стилю ще не становлять[1]. Цікаво зазначити, що тут, як і в мові сотенних канцелярій, майже зникають полонізми, які так густо вживалися в староукраїнській мові XVII ст.

Відмінність між діловими документами і приватними листами виявляється насамперед у прізвищах. Якщо в ділових документах переважає словотвірний тип з суфіксом **-енко-**, то в приватних листах він чи не на останньому місці: *Жученко, Стороженко, Євдошенко.* Очевидно, прізвища на **-енко** - хлопські і дрібної шляхти. Про це, зокрема, промовляє й такий контекст: поддано[г][о] моего Якова Тестяненка (ПЛ., 119). Великошляхетські прізвища мали іншу структуру: це були або безсуфіксні імена, інколи тюркського походження *(Ширай, Кочубей, Мачуга, Лизогубь, Псіоль, Борозна),*

[1] *Передрієнко В.А.* Передмова до видання: Приватні листи XVIII ст. — К., 1987. - С. 7.

або прізвища з суфіксом **-ский** (*Скоропа[д]ській, Іскрицки[й], Галецкий, Пекалицкий, Сементовски[й], Старжинскій, Есимон[ъ]тов[ъ]скій, Кониски[й], Новицкий, Сухан[ъ]скій*), або з суфіксом **-ичь** (*Богдановичъ, Волкевичъ, Василевичь, Савичь, Войцеховичь, Григо[р]евичь, Гудовичь, Гроновичь, Демяновичъ* та ін.); трапляються прізвища й з суфіксом **-овъ** (*Дуровъ, Игнатовъ, Куськовъ, Лаптевъ*); найчастіше прізвища словотвірно непохідні або ж складаються з двох коренів *(Борозна, Бурляй, Гайка, Грабянка, Ґалаґань, Дудка, Коваль, Конопка, Кривонось* і под.).

Кожен лист, природньо, починається із звернення. Як правило, вони досить розгорнуті, але включають у себе слова *добродѣй (добродѣйка), пань, благодѣтель* і под., напр.: мой велце м[с]цѣви[й] пне, зичливи[й] пртлю и брате (47); СердечнЫ[й] брате и благодѣтелю, м[с]цѣ пне Григори[й] Скорупка (58); Блгоро[д]ны[й] м[с]цѣ пне Лашкевичь, мнѣ велце осо[б]ливы[й] до[б]родѣю! (71); Премлсердий мой г[с]дръ кумъ и мно[г][о]мл[с]тиви[й] добродѣй (82); Сердечній мой швадре и добродѣю (95); але в сімейних листах формула звернення могла й спрощуватися. Ось Анастасія Миколаївна Савич звертається до свого чоловіка Петра Федоровича Савича: *Петрусенку, серце!* (155).

Щодо фонетичних і граматичних особливостей, то приватні листи мало чим відрізняються від ділових документів. Тим більше, що вони походять з тієї ж території — Східного Полісся. Тут фіксується подовження приголосних на місці колишнього /je/: *весѣ[л]ля, огороженную коллемъ, заму[ж]же, з[ь] припи[с]сю* і под. У третій особі однини теперішньо-майбутнього часу кінцеве -т може бути, хоч здебільшого опускається: *вимовляе[т], не имѣет, не зможе, купує*; досить часто вживається форма майбутнього часу недоконаного виду з флексіями **-му, -меш, -ме:** *проситиму, владѣтиметъ, користоватиме[т]сѧ, ожидати[му], разоратимуться.* У формах минулого часу чоловічого роду однини після голосних кінцеве -л закономірно переходить у -в: *не получивъ, не посилавъ, попродавъ, не дававъ, поморивъ, писавъ, бувъ, мучивъ*; але форми з **-лъ** за традицією ще трапляються: *получиль, ізволилъ, биль*; після приголосних **-лъ** не вживається: *втекь, могъ.* У народній мові Лівобережжя релікти перфекта навряд чи зберігалися. Але в літературній мові вони були однією з її ознак: *заде[р]жалемъ, не посилале[м], не вѣдалемъ, писале[м], не получиле[м], аби-мь я учинилъ оплатку* (52).

За винятком юридичної термінології, лексика приватних листів переважно народна. Дієслова тут походять із живомовного джерела: *забаритися, поратовати, порадити, чекати, спріятелити[с], дбати, полѣпшати* і под. Слова на означення грошей свідчать про те, що єдиної системи не було: ходили *копи[й]ки, таляри, золоті, рубли.* Природа жанру вимагала називання родичів і свояків: *отец, матка, жена, брать, сестра, сватъ, племѣнникъ, швадер, теща, доче[р], братанич, кум, пасинокъ, дядко.* Досить розгалуженою була й військово-адміністративна лексика: *воитъ, сотникъ, полковникъ, писар полковій, бурмистр майстрату, хоружий, староста, з[ъ]начковий товариш, бунчуковий товариш, обозний енералний, асауль полковий, судия енеральны[й].*

Природа приватних листів не дає змоги для широкого використання фразеології. І все ж окремі сталі сполуки тут трапляються: вири не доймаете (48); скоро свѣтъ (81); в ми[с]лѣ не снилося (92); И положено в[ъ] довгий ящикь (97); впокою не дае[т] (134).

Мова листів у цілому українська, якщо не брати до уваги традиційних написань. Проте вже відчувається вплив російської мови: *оче[н] дорого, нелзя, изво[л]те, з[ь]десь* — наявна навіть російська тенденція до самоприниження: *домишко, за трудишки мои.*

Вихованець Київської академії Іван Некрашевич (друга половина XVIII ст.) будучи священиком у селі Вишеньках, написав кілька творів церковнослов'янською, літературною староукраїнською і народною українською мовою. Це, зокрема, «Споръ души и тѣла», віршований лист до свого сусіда І. Филиповича, діалог «Исповѣдь» і, можливо, «Суплика або замыслъ на попа». Церковнослов'янською мовою написані «Спорь души и тѣла» та «Исповѣдь». Правда, фонетичні особливості в обох творах суто українські. Так, у «Спорѣ» склади з ѣ римуються зі складами, що містять /і/: *сѣти - уловити, добродѣтель — хранитель, к дѣлу — силу, вѣчно — самолично, нечисто - мѣсто.* Часто сплутуються на письмі **и** та **ы,** що вимовляються як середнє /и/: *забив, воздихаю, от его защити.* Звук /в/ має інваріант /ў/, /р/, як взагалі в північноукраїнських говорах, тверде. Чимало тут і суто народних лексико-граматичних форм типу *мене, тую, живучи, покаймось, здѣлаймо, паметствуймо, пектися* і под. Письменник майстерно володіє ритмом і римою. На відміну від своїх попередників, він не обмежується дієслівною римою: у нього іменник римується з дієсловом, іменник з прикметником і под., напр.: *слава — нрава, сѣти — ловити, слова ~ готова, клячу — собачу, тягучи — сучій* і т. ін. Твори І. Некрашевича небагаті на художні засоби: метафори здебільшого запозичуються з Біблії; запитання, повтори, заклики, звертання, сентенції — це все ті стилістичні засоби, без яких не обходиться в той час жодна урочиста промова чи вірш-панегірик. Беручи традиційну тему й традиційний жанр, Некрашевич намагається внести в свою обробку деякі самостійні риси, незалежні від традиції, тобто вводить власний оригінальний літературний струмінь[1]. Н. Кістяківська запрошує читача уявити собі, як «розгулявшись, розмахавшись» танцює священицька родина, звільнившися од святкової праці, як вона смачно п'є «хоть и по пять» і помилуватися здійсненням сміливого задуму, гідного пензля голландської школи[2].

Треба ще раз підкреслити, що в небагатій творчій спадщині І. Некрашевича засвідчені три вживані тоді літературні мови: слов'яноруська («Спорь души і тѣла», «Письмо, написанное к Івану Филѣповичу», «Письмо, написанное к отцу Арсенію Кринѣцкому»), староукраїнська («Исповѣдь 1789 года февраля-дня», «РазговорыІ душѣ съ тѣломъ») і зароджувана новоукраїнська («Ярмарок», «Письмо, писанное к гнѣдинскому с[вященнику] Іоанну Филѣповичу и его сыну Петру, и къ дячку Стефану Кринѣцкому», «Замыслъ на попа»).

У слов'яноруській мові І. Некрашевича переважають церковнослов'янські слова, морфологічні форми, фонетичні особливості. І все ж є тут і повноголосні форми *(обороном),* і чергування /у/ з /ў/ *(когда ж случится в' кого взявши потеряти* — Некр., 7; *влови[т]*), і типово українські наголоси (гово'рить-переспо'рить); і, звичайно ж, поодинокі українські слова (*заробить, треба, панщина, пановати, позика, хата, журитися).*

У староукраїнській мові кількість суто українських особливостей стрімко наростає. Власне, староукраїнською мовою говорить тільки піп-сповідник. Селяни, яких він закликає покаятися в гріхах, спілкуються з ним північноукраїнською говіркою. У мові попа церковнослов'янські форми трапляються дуже рідко. У мові селян спостерігається подовження приголосних перед /je/ (в весѣлляхъ), до-

[1] *Кістяківська Н.* Сатиричне та побутове письменство XVIII в. Вип. 1. Твори Івана Некрашевича (Розвідка та тексти). - К., 1929. - С. XVII—XVIII.

[2] Тамже. - С. XX.

сить часто замість /о/ в новозакритому складі виступають його рефлекси /у/ та /'у/ (*муй, колядувокъ и щедровок, пятюнку, грѣхювъ, на вечюрки, рюкъ*); у мові попа форми дієслів теперішньо-майбутнього часу третьої особи однини першої дієвідміни уживаються переважно з закінченням **-тъ** (*видитъ, караетъ*), у мові селян — без цього закінчення *(буде, не пускає, завдає);* форми минулого часу чоловічого роду після голосних приймають як **-лъ**, так і **-въ** *(не знал, творилъ, не звалъ, не грешивъ, переставъ*); досить багато представлена й українська лексика *(ледащо, збавити, горую, бѣдовати, ворожка* та ін.); трапляються й фразеологічні звороти *(А мы будемъ пилненко на усъ те мотати* — 14; *очи продере свои* — 15).

Нарешті, мова народна. І. Некрашевича можна назвати попередником І. Котляревського. З найбільш помітних фонетичних особливостей треба б назвати поширене на Поліссі скорочення слів (добре *бра,* що тобѣ усюди шанцюе — 9), перехід етимологічного /о/ в новозакритих складах в /у/ та /'у/ (мабуть, все ж таки цими літерами позначаються дифтонги: *калинювка, вюнъ, пюпъ, празникювъ, пувкопи, покюйникъ, не втюкъ, тюлко, небюжчикъ, Бюгъ* та ін.), подвоєння приголосних перед колишнім /je/ (силомѣццю, покаяння, стояння, по весѣлляхъ), пропуск /ж/ між голосними (Дай хиба що я кау, бо въэ жь то тягучи — 10, каешь, каутъ — 10); форми зворотних дієслів в інфінітиві інколи пишуться відповідно до їх вимови (*расходицца, хочетця).* Як у народній мові, поширені тут демінутиви: веселенко, здоровенко, варенушка, горѣлочка. І. Некрашевич милується в фразеологічних зворотах, напр.: Щоб не грызли головы (10); Якь би намъ свого попа гарно в шоры убрати (19); над нами крутить веремѣю (19); Хоть и за дѣломѣ прійдеть, то все рило дує (20); Бо тепер и без вѣна вже й нѣ до порога (27); Годѣ жь іому мирянамь за шкуру сала заливати (27).

Отже, староукраїнська літературна мова у XVIII ст. продовжувала функціонувати, але перспектив дальшого розвитку не мала. Нею користувалися школярі, мандровані дяки, які складали різдвяні великодні вірші, вчені поети, що користувалися поетичними рекомендаціями М. Довгалевського; за традицією вона використовувалась у ділових документах, зокрема в записах сотенних канцелярій; народні пісні й різноманітні рекомендації господарського й медичного характеру також подавалися староукраїнською мовою. Але оскільки друкована продукція нею не видавалася, її колишня слава поступово згасала. Література високого звучання тепер видавалася або слов'яноруською, або й тодішньою російською мовами, а розважальні твори почали з'являтися народною мовою. Уперше народна мова зазвучала з теренів Полісся. Отже, три мови використовувалися в культурному житті України XVIII ст.: староукраїнська, слов'яноруська (або російська) і народна українська. Здавалось би - які широкі можливості! Але якщо вдуматись, то не можна не погодитись з думкою Н. Кістяківської про те, що «Руїна викликала страшенний занепад у письменстві XVIII ст. Воно лишається десь на боці від великого битого шляху, яким посувається тодішнє усне мистецтво; воно не доходить до друкарні; воно утворюється десь по кутках, переважно в нижчій верстві більше-менше освіченого громадянства, та переховується в рукописах, що частенько гинуть, залишаючи з діяльності часом не аби-якої ваги авторів - мізерні уривки та шматки, часом навіть тільки ймення та прізвище. Круг спостережень та думок нечисленних авторів стає тісним, вузьким, обмеженим рамцями провінціального побуту»[1].

[1] *Кістяківська Н.* Сатиричне та побутове письменство XVIII в. Вип. 1. - С. 1.

УКРАЇНСЬКА МОВА ЯК ІНСТРУМЕНТ РЕАНІМАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ

Багата українська культура, певний час не підтримувана національною інтелігенцією, яка тепер більше звертала свої погляди до Петербурга, з другої половини XVIII ст. почала виявляти ознаки занепаду. Це давало про себе знати і в колишній Гетьманщині, і в Правобережній Україні, в тім числі у Західній. Тут, як відомо, остаточно перемогла унія, а з втратою православ'я цей край фактично був позбавлений тих політичних і культурних орієнтирів, за які він боровся протягом століть як складова частина одного національного організму. Нове уніатське духовенство, яке згодом відіграло важливу роль у поширенні національної культури серед народу, на той час ще не визріло. Сільські священики були і вбогі і мало освічені, то що вже говорити про їхню паству? Поступово занепадала й традиційна українська культура західних міст. Книгодрукування, яким колись славилися Львів, Острог, Перемишль, заглухло. Життя літературної мови ледь жевріло в малозрозумілій церковнослов'янщині. В. Чапленко зауважував: «Показово, що навіть офіційні заходи австрійського уряду після приєднання західноукраїнських земель до Австрії скеровані на запровадження в культурний ужиток мови «рутенів» чи «руснаків» не наштовхували цих людей на думку про власну українську мову як мову національну. Ось якою мовою писав з приводу відкриття університету для «русинів» один із тодішніх діячів - Тарасевич:

«День первый мѣсяца листопада 1787 року есть и будеть всегда памятнъйй в житю народномь каждого русина, вь той бо день осуществилося найвъїсшее рѣшеніе: на людомудрію и богословію отозвалися учители народно-церковно-рускімъ язьїкомь: ...Се було истиннымъ восхищеніємь слухати, як молодые таланты свое быстроуміе в политическихь упражненіяхъ на своемъ родимомь языцѣ изъясняли и таїсь многоважномь дѣлѣ просвещенія поступали...»[1]

Мало-помалу у Східній Україні засобом літературного спілкування стає російська мова, у Західній - польська й латинська, у Закарпатті - латинська й угорська.

Царський уряд, ліквідувавши політичну автономію України, поставив собі за мету повністю нівелювати й український народ, влити його в великоруську націю. Освіта українською мовою не тільки не розвивалася, але й переслідувалася. Якщо в другій половині XVII — на початку XVIII ст. українська культура, представлена такими її творцями, як Ф. Прокопович, С. Яворський, Є. Славинецький та ін., справляла великий вплив на розвиток російської, пробуджуючи в ній інтерес до світової цивілізації, то з другої половини XVIII ст. починається поступовий процес поглинання української культури російською. Українська мова оголошується провінційною, селянською і якщо й використовується освіченими українцями, то здебільшого для жарту. Серйозні праці, зокрема історіографічні і в задумі своїм патріотичні (напр., знаменита «История Русов»), писалися російською мовою.

На стані української культури не могла не позначитися й та обставина, що українські землі перебували в складі різних за суспільним устроєм, мовами і національними традиціями державних утворень. Звичайно, російська царська влада на своїй території сприяла розвиткові й поширенню російської культури, всіляко протидіючи будь-яким виявам інших національних культур. Австро-Угорська імперія була толерантніша до місцевих культур, але це скоріше виявлялося не в створенні умов для їх розвитку, а в непомічанні, що давало їм змогу вижити. Розвиток культури відбувався насамперед через новітній етап перетворення народного мистецтва в професійне. Нова генерація української інтелігенції усвідомила ту істину, яку вже давно осягло, хоч і старанно приховувало, царське самодержавство: народ, позбавлений своєї історії, культури й мови, приречений на асиміляцію, на втрату політичних і культурних орієнтирів. Як справедливо зауважував М. Костомаров, «суспільство, яке втратило колишній корінь, не одразу пустить новий, воно не має

[1] *Чапленко В.* Історія нової української літературної мови. — Нью-Йорк, 1970. — С. 23-24.

за собою історичної святині; доля їхніх предків служить для них докором, і вони відвертаються від неї, намагаються забути старе, бо їм від нього мимоволі соромно; а нове ще не встигло стати історичним набутком. На перевертнях взагалі лежить відбиток слабості, в'ялості, брак усвідомлення мети, міцності взаємодії праці та волі. Зрадивши раз душі своїй, вони ще довго здатні зраджувати її вдруге і втретє»[1].

Ідеологічною основою Російської імперії була тріада: самодержавство, православ'я, народність. На ній виховувалося українське дворянство кінця XVIII — початку XIX ст., що не могло не позначитися на їхньому світоглядові. Це було закономірно, оскільки імперська політика базувалася на централізації науки, освіти й культури. У 1812 р. було створене Міністерство народної освіти, запроваджене державне керівництво школою, внесені певні зміни в систему вже існуючих шкіл. У кожному губернському місті створювались гімназії, в повітовому — повітове училище. Характерно, що нові університети відкривалися в неросійських містах: у 1812 р. почав діяти Дерптський університет, у 1804 - Казанський і Харківський університети та реорганізовано в університет Головну Віленську школу. Ясно, що в задумі це були осередки поширення «общерусской» культури. Але фактично вони зіграли зовсім іншу роль: дали змогу не тільки російським, а й місцевим юнакам із дворян запізнатися як з офіційно викладеною, так і зі своєю реальною історією. Для імперії це була явна небезпека: її другий за чисельністю народ міг прокинутися від майже столітнього сну і відродити той природний корінь, який живив його протягом попередніх років. А ознаки цього з'явилися.

Наприкінці XVIII ст. у великій пошані були українські народні пісні, що поширювалися в рукописних збірниках. Тоді ж зароджується поетична творчість, що якоюсь мірою продовжила традиції, з одного боку, народних історичних пісень і дум, а з другого, — українського вертепу. Мова цих віршів була народна, але різне походження і різний ступінь грамотності їх авторів накладали на неї відбиток, що виявлявся у вигляді росіянізмів, полонізмів, церковнослов'янізмів. Великодні і різдвяні вірші та «світські» («світові») пісні, що, як правило, були анонімними, змінила індивідуальна творчість І.Е. Некрашевича і знаменитого І.П. Котляревського.

[1] *Костомаров Н.* Мысли южнорусса. О преподавании на южнорусском языке // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. - К., 1928. - С. 145.

Розвиток літератури народною мовою від кінця XVIII ст. відбувався в двох напрямах: бурлескно-сатиричному і ліричному. Найвищим виявом першого напряму стала «Енеїда» І. Котляревського. Вона відбила народну мову колишньої Гетьманщини, причому не тільки селянства і простого козацтва, але й козацької старшини, тобто новосформованого українського дворянства. «Енеїда» засвідчила потенційну можливість української мови бути знаряддям перекладу з класичних мов. І хоч це був стиль бурлеску, але він показав невичерпні багатства українського народного словника. У поемі відбито побутову лексику *(баклажок, барильце, гринджолята, клубок, комин, кубок, кухлик, ложка, макогін, миска, мітелка, ніж, носатка, ослін, пляшечка, посуда, припічок, рушник, світелка, сковорода, сулія, тарілка, тиква, торба, філіжанка, хата, шальовка* та ін.), назви страв *(баба-шарпанина, борщ, бублики, борщ до шпундрів з буряками, буханці з кав'яром, варенички пшеничні білі, галушки, грінки, гречані з часником пампухи, гуси, глід, свиняча голова до хріну, зубці, кав'яр, капуста, кваша, кисіль, книш, ковбаса, кислиці, коржики, корж, козельці, крохмаль, куліш, кури до софорку, лемішка, локшина, лизень телячий, макуха сім'яна, мандрики, огірки, оселедець, полуниці, зразова до рижків печінка, посілне з ушками, печеня, печена з часником свинина, путря, редька, рогіз, сало, саламаха сластьони, стовпці, сухарі, тетеря, терн, хрін з квасом, часник, шулик медовий, юшка з хляками, в юшці потрух з галушками, яєшня, крутії яйця з сирівцем* та ін.), напоїв *(брага, винце, горілка, деренівка, кримська дулівка, що то айвовкою зовуть, медок, пиво чорнеє з лимоном, пивце, ремське з курдимоном, сивуха* та ін.). Убрані герої «Енеїди» звичайно ж в український одяг. Особливо багато представлений гардероб української шляхтянки: *дульєт, запаска, капот, ковтки, кораблик, кораблик із соболей, корсет, кунтуш з усами люстровий, намисто, охват, очіпок грезетовий, платок з вибойки, спідниця, стьонжки, шнуровка, шушон єдамашковий, юпочка* і под. Скромніше виглядає чоловіче спорядження: *гаманець, губка, кремінець, кресало, люлька, каптан, кожух, онучі, постоли, пояс, сап'янці, свита/свитка/свитина, сорочка, чоботи, шапка, штани* і т. ін.

Мова «Енеїди», а також «Наталки Полтавки» ввібрала в себе лексику, зв'язану з народними звичаями. Тут і народні пісні *(весільні пісеньки, колядки, Про Сагайдачного співали, Либонь співали і про Січ)*,

ігрища *(в хрещика, в горюдуба, в джгута, в хлюста, в візка, у ворона, в тісної баби),* і танці *(журавля скакали, садив гайдука, гоцака* і под.). Збереглася в пам'яті ще й військова (козацька) лексика: старі чини/звання *(асаул, атаман, бунчуковий, військовий, значковий, козак, полковник, пушкар, сотник, хорунжий),* з'явилася й новітня лексика цього значеннєвого поля *(кригсцальмейстер, пров'янтмейстер, ратник),* військові одиниці *(депо пушкарське),* назви зброї *(булдимка, гаківниця, гармата, гвинтівка, збруя, келеп, кладенець, оружина, палаш, панцир, піка, ратище, рушниця, спис, флинта, фузія, шабля, шишак, щит, яничарка).* Цікавою є лексика для позначення назв народів. Дотримуючись сюжетної лінії Вергілієвої «Енеїди», І. Котляревський не може оминути *греків, троянців, латинян, сицилійців, рутульців, аргавців, сакранців, лабиків, аркадян* та інших давніх народів. Але ж Еней був козак! Тому етнічна карта Європи і передньої Азії передається такими словами, як *гишпанець, голландці, датчанин, жид, італіянець, литва, лях, москаль, португалець, прус, татарва, турчин, француз, цесарці, чухонці, шведин, швейцарці.* Що ж до давніх народів, то вони, за Котляревським, входили в число козаків: Були *аврунці, сидицяне, калесці* і *ситикуляне* І всяких-разних козаків (Котл., 158). Те саме з власними назвами. З одного боку, це боги-олімпійці з їх латинськими (іноді і грецькими) іменами (*Юпітер-Зевс, Юнона, Нептун, Венера, Еол, Меркурій, Марс, Ганімед, Феб* та ін.), історичні й міфічні особи греко-троянського і латинського походження (*Дідона, Еней, Каїн, Купідон, цар Ацест, Анхіз, Абсент, Ентелл, Дарес, Сівілла, Орфей, Геркулес, Вергілій, Латин, Мерика, Фавн, Амата, Турн, Лавися, Іул, Евандр, Паллант, Іракл, Мезентій, Цібелла, Евріал, Низ, Прометей, Авант, Астур* та ін.), з другого - троянці з українсько-козацькими іменами: Знайшов з троянців ось кого: *Педька, Терешка, Шеліфона, Панька, Охріма і Харка, Леська, Олешка і Сізьона, Пархома, Їська і Феська, Стецька, Ониська Опанаса, Свирида, Лазаря, Тараса, Були Денис, Остап, Овсій* (Котл., 100). Мова «Енеїди» засвідчує, що в тодішніх вищих колах України були вже поширені імена по батькові: *Іул Енейович, Паллант Евандрович, Тезейович* пан *Іполит.* Трапляються прізвища на **-енко**, утворені від грецьких власних імен: *Агамемноненко* Галес, *Тигренко* із Стехівки. Явно до українського ономастикону прив'язані прізвища типу *Покотиллос, Караспуло.* Ойконімія перегукується з оригінальним текстом «Енеїди»: *Італія, Карфаген, Олімп, Рим, Сицилія, Тібр, Троя* та ін. Однак немало тут і таких назв, які пов'язані з Україною і навколишніми країнами: Чи риби з *Дону* везете; Бував і в *Шльонскому* з волами; під *Бендер'ю* воювали; *роменський* тютюнець; *Польща; Гетманщина; Тула*; Було, полковник так *Лубенський* Колись в *Полтаві* полк веде; *Кубань; Дністер; Запорозька Січ; Шведська могила; Глухов* та ін. Представлені в поемі й назви сіл, що розташовані близько Полтави: Ну, взяв би Муньку або Прісю, Шатнувсь то в сей, то в той куток, В *Івашки, Мильці, Пушкарівку,* І в *Будища,* і в *Горбанівку,* Тепер дівчат хоть гать гати (256). Представлені тут імена, дотичні східнослов'янської історії *(Мамай, Желізняк, Гаркуша),* й імена казкових та билинних персонажів *(Муромець Ілля, Бова з Полканом, Ванька Каїн, Котигорох, Іван Царевич, Кощій).*

Широко вживається в поемі народна фразеологія. Крім таких усталених зворотів, як *п'ятами накивав, щоб і дух не пах, не по серцю, слухає чмелів, бісики пускать, дали прочухана, в три вирви вигнали, пустив ману, підпускати ляси, на ус мотати, нагріла в пазусі гадюку, заллє за шкуру сала, дам тришия, піймати облизня, берега пуститись, в гречку скакати, на слизьку попав* і под., уживаються й менш відомі типу *тягу дав, візьмем чвирк, охляли, ніби в дощ щеня, послала пуховик свині, підпускать москаля, і ще ти вип'єш добру повну, піти в нінащо, морду втерть, і саме вухо прехихе, до тебе лапки всі мостять* і под.

І. Котляревський розкрив синонімічні багатства української мови. Правда в синонімічних рядах переважають простонародні емоційно знижені слова; пор., наприклад, синоніми до слів «іти», «піти»: *почухрав, попхався, уплітати, чухрати, тягу дав, черкнув, помчала, шатнувся, швендяти, в собачу ристь побіг, шлялись, мандрують, мчить* та ін. Нагнітання синонімів — одна з ознак індивідуального стилю І. Котляревського:

А вам, олімпські *зубоскалки,*
Моргухи, дзиги, фіглярки,
Березової дам припарки (Котл., 218);

То Цінарш, *цехмістр картьожний,*
Фігляр, обманщик, плут безбожний (244);

Поганий, мерзький, скверний, бридкий,
Нікчемний ланець, кателик!
Гульвіса, пакосний, престидкий,
Негідний, злодій, єретик! (26).

Знижені слова, досить вдало використовувані в пародії, переданій народною мовою, у творах наслідувачів «Енеїди» стали однією з ознак стилю, який утвердився в літературознавстві під назвою «котляревщина», Це такі автори, як Копитько-Думитрашко, Олександрів, Коренецький та ін. Від смаку до несмаку — один крок.

І. Котляревський, зважаючи на повну невпорядкованість тодішньої української мови, що тільки-но зароджувалась як літературна, вживав ще немало русицизмів: *питейний, кушайте, осрамлена, уроди* «потвори», *защищать, не робійте* і под. З погляду норм української літературної мови, представлених пізніше у творчості Т. Шевченка, є в І. Котляревського певні (незначні) відхилення в фонетиці і морфології. Це докладно висвітлюється у зазначеній праці В. Чапленка: «Маємо докази на те, що Котляревський свідомо ставився до цих явищ (фонетико-морфологічних) у своїй мові. Так, у замітці, що була пізніше опублікована в «Основі» («Основа», лютий, 1861 р.) він відзначив: «Въ Полтавѣ и вь смежныхъ городахъ: конь, волъ, нож, котъ, подоль, мость и проч. произносят простолюдины: кинь, виль, нижъ, китъ, подилъ, мистъ и проч., но в сихъ же словахъ вь другихъ падежахь единственного и множественного числа сохраняютъ о: вола, коня, моста».

З огляду на це він і відбив фонетику і морфологію своєї місцевості, що, в основному, належить діалектно до південно-східного наріччя української мови, себто того наріччя, що пізніше стало основою української літературної мови... Якщо й є в нього подекуди порушення цього закону, то це сталося або внаслідок фонетичної недослідженості української мови (звідси в нього вагання: написавши в одному місці спочатку «кисть», він потім виправив на «кость», як і навпаки: написавши спочатку неправильно «нашей», виправив потім на правильне «нашій»), або внаслідок впливу близької смуги переходових говорів (написання «поспульство», може, також «вечерь», «старость», «познайте»). В окремих випадках до цього призводили його традиційно-книжні навички, і він писав «ростъ», «бой», «война», «подняли»[1].

З появою «Енеїди» інтерес до народної мови перестав бути абстракцією. Національна самосвідомість акумулює народжену в суспільстві увагу до простолюду, особливостей його життя й культури. Вона заходить у суперечність із уже згаданими трьома постулатами імперської ідеологічної системи: самодержавством, казенним православ'ям і хибно трактованою народністю. Зароджуються нові суспільні течії, які своєрідно інтерпретують імперську тріаду в цілому і кожну з її частин зокрема.

[1] *Чапленко В.* Історія нової української літературної мови. — С. 33—34.

Назвімо спершу тих, хто її повністю сприйняв, поділяв і (можливо, всупереч своїй волі) пропагував. Найвизначнішою фігурою тут був, звичайно, М.В. Гоголь. Письменник він насамперед російський, але вилучити його творчість з українського культурного контексту було б неправильно. Адже це він, слідом за І. Котляревським, геніально представив світові і українського селянина з його побутом, віруваннями, звичаями і фольклором, і козака, і дрібного дворянина; не хто інший, як він, любовно описав красоти української ночі і велич безберегого Дніпра. Разом з тим участь М. Гоголя в українському культурному житті була скоріше деструктивною, оскільки від одібрав в України її мову, інкрустувавши її словами мову російську. Високо оцінюючи внесок М. Гоголя в російську літературу, М. Костомаров разом з тим із жалем зазначав, що «багато з того, що автор «Вечорів» і «Миргорода» прекрасно виразив по-російському, природніше звучало б по-українському»[1]. У «Тарасі Бульбі» розвинуто ідею безперспективності козацтва як свавільного війська, що було співзвучне великодержавній історіографії. І хоч тут ідеться про українських козаків з їх природними іменами й прізвиськами, проте, за М. Гоголем, всі вони плоть від плоті єдиного російського народу і «да разве найдутся на свете такие огни, муки і такая сила, которая бы пересилила русскую силу!» Українська тематика завжди живила творчість М. Гоголя, але цілком точну характеристику «Мертвим душам» дав В. Бєлінський, оцінивши поему як витвір чисто російський, національний, вихоплений із тайників «народного життя»[2]. Разом з М. Гоголем ниву російської літератури обробляли такі вихідці з України, як М. Гнідич, В. Капніст, В. Марковський та ін.

[1] *Костомаров М. І.* Обзор сочинений, писанных на малороссийском языке // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. - К., 1928. - С. 42—43.

[2] *Белинский В.Г.* Похождения Чичикова или Мертвые души // В.Г. Белинский о Гоголе. Статьи, рецензии, письма. - М., 1940. — С. 164.

Друга група української інтелігенції -- це ті, хто не поділяв офіційної думки про народність як ознаку «єдинонеділимості». Серед діячів цієї групи треба назвати Г. Квітку-Основ'яненка, Є. Гребінку, Л. Боровиковського, А. Метлинського, а також М. Костомарова, який все ж більше схилявся до третьої групи. Вони повністю поділяли другий постулат офіційної ідеології і фактично не заперечували перший. Що ж до третього, то важливою ознакою народності вони вважали рідну мову, народні звичаї, фольклор. За їхнім розсудом, рідна мова має стати підоймою народної освіти, хоч вони й не розраховували на те, що колись, навіть у далекому майбутньому, вона буде засобом всебічного розвитку українського народу. Ось характерна заява М. Костомарова: «Нам потрібне викладання науки нашою рідною мовою, викладання не тим, які вже звикли говорити та й мислити загальноросійською мовою, а тому народові, для якого рідна мова й досі — найзручніша й найлегша форма передачі й вираження думок. Замість повістей, комедій, віршів, — потрібні наукові книжки. Звісно, при виборі треба бути мудрим. Смішно було б, коли б хтось переклав українською мовою «Космос» Гумбольдта або «Римську історію» Момзена...»[1]

У творах І. Квітки-Основ'яненка, як відомо, вперше українською мовою заговорив злодійкуватий Шельменко. Згодом письменник звернувся до прози українською мовою, в якій вивів привабливі, переважно жіночі постаті українського простолюду. Дворянство в нього українською мовою не заговорило. Правда, в «Щирій любові» «охвицер» «каже просто, по-нашому: «Куди ти, чоловіче добрий, устаєш? Сиди!» Але далі його мова тільки переповідається. І. Квітка-Основ'яненко не тільки не засуджував добровільну русифікацію українського дворянства, а навпаки, бачив у цьому явищі закономірне прилучення української інтелігенції до загальноросійської і світової культури. Рештки давніх українських звичаїв часів гетьманщини Квітка їдко висміює, водночас ставлячись з великим співчуттям до селянства. Фактично він повторив на українському ґрунті те, що започаткував у російській прозі М. Карамзін: звернувся до простої людини з її простою мовою. Тільки мова ця була не російська, а українська, що й утвердило її в жанрі прози. Є. Гребінка мав на кого

[1] *Костомаров Н.* Мысли южнорусса. О преподавании на южнорусском языке // Науково-публіцистичні і полемічні писання. — С. 137—138.

послатись, спростовуючи поширені в його часи думки про непридатність української мови для літературної творчості. Він уважав, що в Квітчиній «Марусі» «лагідні почуття висловлені так вдало, що навіть прихильники цієї думки, збираючись реготатися до упаду при самому імені Марусі, плакали під кінець повісті»[1]. Звичайно, на перший постулат ідеологічної тріади — самодержавство — ні Квітка, ні будь-хто з письменників з його кола не зазіхав. Усе лихо, описуване в його повістях, ішло від дрібних чиновників, які порушували волю царя зробити щасливими всі суспільні стани всіх племен і народів. Особа царя у них, зокрема у Квітки, просто обожнюється: «Господь нас усіх по милосердію своєму не оставив і послав нам такого милосердного царя, що й міри нема. Без його любові, хлопіт і старання об нас що б з нас було? Пропали б ми усі» («Добре роби - добре й буде»); «От істинно отець ік своїм дітям! І хіба ж тільки у нього і є, що ми? Еге! Слава тобі Господи! Є нашого народу чимало, а то ж ще російського, і німецького, і татарського, і калмицького... і якого-то народу нема! І усе ж то йдуть під нашу державу, бо дуже хороше усім жити! І усе ж то наш милосердний цар об всіх убивається і жалкує, як отець діточок своїх» (Там же).

І все ж ніхто інший, як Г. Квітка-Основ'яненко, підкреслював окремішність українського народу від російського: «Язык, имеющий свою грамматику, свои правила, свои обороти в речи, неподражаемые, неизъяснимые на другом; а его поэзия... Пусть попробуют передать всю силу, все величие, изящность на другом!»[2]. Він же залишив нам чіткий відбиток слобожанського говору першої половини XIX ст., який мало змінився і в наші дні.

У лексиці Слобожанщини відчувається зіткнення української і російської мовних стихій: поряд із *парубок* виступає тут *парень-друзяка,* поряд із *злякатись - зрябіти* і под. Слово *пан-отець* означає тут не «піп», а «батько», *чоловік* — «людина», *мужик* — «чоловік». *Кінь (кобила)* зветься тут *шкапою, могила гробом, бідолаха лебедахою, судак сулою* і под. Наявність у Слобідській Україні західноукраїнського елементу засвідчують такі слова й вирази, як *уконтентувати, нараяти,* які є вони *на твар, коцярка* (заведи коверниць або *коцярок), батувати* «нарізувати шматками» і под. Специфічно слобожанськими є,

[1] *Гребінка Є.* Твори: В 5 т. - К., 1957. - Т. 5. - С. 304.
[2] «Література». Київ. - 1928. - № 1. - С. 124.

очевидно, слова *брусувати* «їсти» (— Сідайте, дружечки, мої голубочки! та без сорому *брусуйте,* а ти, старосто, їм *батуй* — 3, 65), *збіржа/збиржа* «візницький екіпаж» (на передній *збиржі* троїста музика, .., а на третій *збиржі* сидить чоловік у хорошому жупані — 3, 247), *ляговитися* «спати», *закиркати* «засміяти», *личман* «вівчар». Слово *жодний* «ні один» уживається тут у значенні «кожен».

Абстрактна лексика виразно поділяється на три групи:

1) питома українська: *біда, безчестя, вередовання, вигадування, вина, вік, вість, воля, втіха, втрата, гадка, глузування, гнів, горе, гордість, диво, діло, добрість, доля, достаток, доступ, дума, нудьга* і под.;

2) запозичення з російської або церковнослов'янської: *мученіє, одиночество, дарованіє, диханиє, допрос, жительство, забвениє, заміщателство, зачатиє, зашита, злодіяниє, істина, милосердиє, множество* та ін.;

3) найвірогідніше створена самим письменником: *послухнянство, молодожон, очуствуваться, пивомедиє* і под.

Українські персонажі Г. Квітки-Основ'яненка загалом люди побожні. То ж не дивно, що в їхній мові чимало церковної лексики: *діющий, наученіє, ізрадовався, муж, жона, рожденіє (дитя), родителі, покаяніє, наказаніє, создатель, сладкогласная гортань, Боже созданіє* та ін. На той час була ще чинна Київська академія з її латиною. Студіози її знають, але й українську лексику до неї навертають. Тому-то й з'являються такі вирази, як «доміне Кутієвський пхне, доміне Пузановський поточиться, зачепить Галочку, а та швиденько одскочить, як муха відлетить, то *доміне — плюхентус* у *грязенсус* і закаля свою *пикентус»* (3, 310). Не вмерла ще на той час і староукраїнська канцелярська мова. Писар Пістряк з «Конотопської відьми» навіть більше кохається в мові «Литовського статуту», ніж Возний з «Наталки Полтавки» І. Котляревського: (Пістряк): — Возложіте каменія на нечестивую вию її, і на руці, і на нозі її і паки потопляйте її...; — Несумнительно сія баба суть од баб єгипетських. Вона єхидна прелюта, похитала дождевиє каплі і скри у себе у чванці, або в іному місцеві. Порали, пане сотнику, возмутити її розанами, да претерпить до нестерпимості і да розпустить хляби воднії, і да ороситься земля (3, 157–158).

Уже йшлося про те, що серед абстрактної лексики є чимало росіянізмів. Немало їх і в побутовій мові. На той час харківське міщанство уже переймало лексику і усталені звороти з мови, якою велися судові справи, якою розмовляла державна адміністрація, а від них вона колами розходилася поза межі губернського міста. Тож Квітка фіксує такі слова, як *свідитель, царство-государство, защитить, одчот, подарки, увольненіє, закон запреща, а ось мені яке привиденіє було, наущеніє, рощот, наградити, дарованіє, удовольствіє, доказательство* і под. Чимало діалогів вводиться в українську мову в російському озвученні, напр.:

- Каво табє надобно (3, 242); - Чаво табє, дєвушка, тут требанада? (3, 243); - Послушай же, любезная, ти тепер іспужалася і не можеш говорить, а минє нєкогда, у меня не одно дєло (3, 244) і под. Проте російська мова подається тут часто в її українському сприйнятті, напр.: Смотри ж, как прийдуть звожчики з лошадями, так пускай запрягають і везуть до моей лавки (3, 383); С к о р и к: Што за пріятной оцей Харков! Єй, істинно! і за границею таково на видал! Таки што хазяїн, то і доброй чалавєк (2, 28). Як уже засвідчують і попередні приклади, Квітка, спираючись на тодішню мовну практику, вкладає в уста своїх персонажів чимало слів-дублетів, в яких перша частина є українська, а друга російська: *требанада, тутечка-здесечка, хіба-разві, каже-говорить* і под.

Не уникає письменник і перекручень типу *скубент, хвитальний* «квартальний», *лепорт* «рапорт», *відлепертував* і т. ін.

Характерною ознакою розмовної мови є наявність у ній значної кількості слів-вербоїдів. Немало їх і в словнику самого Квітки: аж *гульк* - хутір, очима *луп,* за полу *сіп,* за руку *дьорг, беркиць* з ліжка, *зирк-зирк* по церкві, свою гарну молоду *цмок,* невістки знай у противну хату *рип* та *рип, гайда* надвір, а у самої слізоньки *кап, кап, кап...*, *шасть* із хати, туж, туж... вибіжить і т. ін.

Не можна оминути увагою і ствердження - заперечення - питання. Як ствердження уживається спільноукраїнське *так* або його ускладнена форма *так-таки так: — Так, так, так,* ваше благородіє: от це так; ...Загула вп'ять громада, що як який чоловік скаже слово, то вона не розчухаючи, що і для чого, зараз і кричить - *«так-таки, так, так!»* Але не виключається й полтавсько-слобожанське *еге, еге ж:* А Галочка йому у відвіт тільки і промовила *«Еге!»* (3, 313); - Я вже... вибрала собі жениха... — сказала Олена та й засоромилась і почервоніла як рак. — А кого? — Пана сотника ко-

нотопського Забрьоху. -- Що печеним гарбузом попоштувала? - *Еге!* (3, 177). Як ствердження уживається також слово *атож:* Далі Захарій, подумавши, перехрестився та й каже жінці: — А що? - *Атож,* — сказала йому Васька, утираючи сльози (3, 350). Як заперечення у всіх випадках виступає *ні*: — Адже ти посватаний? — *Ні,* Марусю, ні на кому я не сватаний (3, 40). Є й перекручене російське *ніту:* — Покажи. Ето письмоводитель писав? — *Ніту,* ваше високоблагородіє! (3, 229). Як вияв здивування уживається вільна морфема *йо:* Як сказала йому се бабуся, так він з радощів аж задрижав та щось хотів сказати, та й не зміг; а тільки вивалив очі та, силкуючись, ледве-ледве промовив: *Йо? (3,* 180); — То не живий солдат, а то його парсуна! — *Йо!* гукнули дівчата (3, 18). Дуже своєрідну роль відіграє вільна морфема *але.* Вона фактично не має сполучникового значення, а виражає реакцію на щось не зовсім сподіване з певним відтінком здивування або сумніву. — Так що воно таке є? - спитав Йосипович — Чи се вірша, чи що? — *Але!* Я й сам не знаю (3, 134); — Так від чого тут миру погибати, — казав пан Забрьоха, - коли ти, пане писарю, чхаєш?.. - *Але!* чхаєш! - покрутивши головою казав Ригорович (3, 145).

Г. Квітка-Основ'яненко відтворює фонетику Слобожанщини. Найвиразніше це виявляється в заміні /й/ на /н/ в середині слова: *не заньмай, приньметься, виньме, наньмичка, наньми* «найми»; хоч і не регулярно, але все ж відображається в його мові тверде /р/: *поратуй;* /в/ на початку слова перед /о/ може зникати: та не того Василя *озьмемо;* навпаки, перед /у/ може з'являтися протетичне /в/ - *на вутреню* прийти; після сонорних приголосних може виступати як /й/, так і його замінник /н'/: *урем'я,* але *мнясо;* в запозичених словах може виступати /г/, але в творах Квітки ця фонема позначається диграфом **кг**: *кгарсон.*

Щодо морфологічних особливостей, то вони найцікавіші в дієслові. Слобожанський говір найдовше серед інших українських зберігає флексію -ть у третій особі однини дієслів першої дієвідміни, що чітко відбивається в мові Г. Квітки-Основ'яненка: *ідеть, колеть, да будеть воля твоя, збереть, вмреть, ждеть, заснеть, береть, прожененть, отженеть*; ця особливість поширюється й на синтетичні форми майбутнього часу: *лежатиметь, розумітиметь*; у цих формах дієслова з суфіксом основи -а- втрачають

флексію -є: *не помага, зна, чита, дожида, дріма, обіда, шука* і под.; досить часто форми минулого часу супроводжують особові форми дієслова *бути:* покинула *єси* свого урага; забув *єси,* католиче; так ти *єси* Потап; забули *єсте;* приголосні /д/, /с/ у першій особі однини дієслів другої дієвідміни можуть не чергуватися з /дж/, /ш/: *просю, сидю* (але *прошу, посиджу*); /т/ в особових формах дієслів завжди чергується з /ч/, /шч/: пущу, випущу, запущу. У значенні прохання щось отримати часто вживається замість *дай (дайте) ке (кете)*: *ке* сюди камінець; а *кете* лишень чогось поснідати. Іменники чоловічого роду другої відміни в називному відмінку множини нерідко приймають закінчення -ове *(панове, сватове),* а в давальному відмінку однини - **-ові/-еві**: *мужикові, об обідові;* це ж закінчення може вживатися і в іменниках середнього роду четвертої відміни: *дитятеві.* Серед прикметників, переважно стягнених, трапляються також короткі *(стар* чоловік, *молод* чоловік) і повні нестягнені *(добрая, добреє, премудриї*). Дієприслівники нерідко запозичуються із церковнослов'янської мови: *пришедши, увішедши.*

Серед словотвірних особливостей слід зазначити наявність дієслівного суфікса **-ова-,** який ще не заступився пізнішим варіантом -ува- (*поціловатись, розпитовати, частовати, нагодовати, розказовав), а* також замилування письменника в демінутивах, напр.: От на березах і листя зашуміли промеж себе, що й вони по ласці Божій будуть красоватись на ясному *сонечку.* Схаменулась *травонька,* як скропила її небесна *росочка;* піднялись *стеблинки,* розпукались *цвіточки* і, порозівавши *ріточки* свої, надихали на усю долину таким запахом, що, почувши його, забудеш про усе... (3, 37); На небі хоч би тобі *хмариночка: пташечки* співають *веселенько, травонька* по вгородах зеленіє, як те сукно (3, 192). Демінутиви утворюються й від прислівників і навіть від словосполучень: *кожинінький раз, якечки, увесьденечки.*

Імена, прізвища, прізвиська за тодішньою традицією здебільшого семантично пов'язані з апелятивами, що натякають на певні особливості поведінки персонажа: секретар *Грошолуп,* писар *Шельменко* і под.

Фразеологізмами Г. Квітка-Основ'яненко користується щедро. Він залучає й загальноукраїнську, і місцеву, слобожанську ідіоматику. До загальноукраїнської можна віднести такі вирази, як *напекти*

раків, пари з уст не пустити, кінці в воду, як на ножах сидить, нав'язав камінь на шию, драла дати, цур дурня, та масла грудка, аж жижки трусяться, і в рот нічого не брати, ханьки мняти, кишки рвати зо сміху, пошити в дурні, дуба дати, моркву скородити, ні кола ні двора немає, гаспидом дихати, на ус мотати, наговорити на вербі груші, забити баки, де козам роги правлять, вести перед, землі під собою не чути, стояти як укопаний (укопана), чужий вік заїдати, на всю губу (купець), позичати очей у Сірка, робити до кривавого поту, під лежачий камінь і вода не біжить, не смій і носа показати, захотілося гирі проти ночі кісничка, (щось) *ще вилами писане, попався, жучку, панові в ручку, розпустити вуха* і под. До регіональних фразеологізмів можуть бути віднесені такі: *світ мені не змилився; не до поросят, поки свиню смалять; не положіть гніву; назбирається їх до сина; побігти на провідки; на врагів мені твоя жінка, на цвіту прибитий;* сказано: *мужика обнімає, а на халахура моргає* і под. Мудрий Шельменко видає народні фразеологізми за вислови із Святого письма: Писаніє глаголеть: *на вовка помовка; моя хата скраю, я нічого не знаю.*

Дієприслівники досить часто виступають у функції присудка і вживаються як його однорідні члени: А *помолившись* і *став розважати* Наума (3, 76); *Увішедши* Наум у церкву, так і *пав* перед образами (3, 77). Передаючи особливості народнорозмовного синтаксису, Квітка, перш ніж висловити якусь думку, вдається до питальних речень: Що ж з нашим Тихоном? Може, люди у щасті його зовсім і забули? Ну, ну, не знаю, щоб такого старателя забули! (3, 127); ївго, ївго! чого-бо ти так довго засиділася у сусіди? Що тобі так ніколи припало? Поки ти там базікала, а дома що робиться? Ось прийди та подивися! (3, 221). У тих випадках, коли йдеться про раптовість причин і наслідків якихось дій, замість минулого часу дієслів уживається майбутній: ...Як же схопиться наш Микита, либонь забув і очкур підв'язати, як крикне... (3, 433); Як же зарегочеться увесь базар... (3, 429).

У мові Г. Квітки-Основ'яненка відбилися етнографічні особливості нашого народу: весілля і похорон, співанки й ігри. Напр.: ...А от вже на ігрищах, на Купала, весною у короводі, *у ворона, у хрещика...* (3, 309); От і почали *у кострубонька.* Пішла луна скрізь (3, 314); - Та тривай-бо, Галочко, - закричали їй дівчата, - ще *у жони* не зограли, а вона вже *у хрещика* (3, 315); — Даваймо *у кривого танця* (3, 316).

Метафора у Г. Квітки-Основ'яненка чисто народна: сонечко злизало сніг по горбиках: волосинка з вас впаде, а в мене серця шматок відірветься; світ їй відкривається і под.

Формули народного етикету представлені дуже широко. Це, зокрема, *дай Боже, день добрий!* З *неділею будьте здорові, нехай вам Бог помага на усе добре, помагайбі, добридень, Боже вам помагай, дай, Боже, вечір добрий* і под. Цікаво, що є тут і західноукраїнська з походження форма звернення *«Як ся маєте?»*

Не бракує в повістях Квітки і народних лайок: *так трясця ж їх матері; і цур йому, і пек йому від мене; а дзуськи, поганий; а щоб тебе з Денисом; та пропадай, вража личино; а щоб ти злиз; тю, тю на твого батька; а щоб він не діждав з своїм поганим родом; бодай ти пропав з потрохом...; трясця вам та сто погибелей.*

Отже, мова Г. Квітки-Основ'яненка -- це помітне явище в історії української літературної мови. Він не ставив за мету підняти її до рівня всебічного знаряддя розвитку народу. У нього було скромніше завдання: через художнє слово будити в людині її душу.

Є. Гребінка писати прозу українською мовою не наважився - повісті й оповідання він писав по-російському. Він також славив царя і вважав за велике благо для України приєднання її до Росії:

А тут Господь спасенье шлет с небес:
Московский царь, родной, единоверный,
Согласен нас и праведную церковь
Навек под свой покров высокий взять.

Україномовна творчість Є. Гребінки представлена трьома поетичними жанрами: байки, лірика і переклади.

Байок письменник написав не так уже й багато, так що матеріалу для мовного аналізу бракує. Можна лише відзначити, що Є. Гребінка милується в народній фразеології: *втришия гнать, з глузду звів, баньки повитріщали, голову до неба зволить драть, Дурний! дурний, а в школі вчився; кат його ма; хай їм цур; піде бокаса; хоть сядь та й плач; куць виграв, куць програв.* Персонажі байок типово українські: *Горобці, Вишня, Пшениця, Хмара, Будяк, Коноплиночка, Рожа, Хміль, Верша, Болото, Маківка* та ін. Звичайно ж, байки не обходяться без емоційно забарвленої, переважно з негативною тональністю, лексики типу *бідаха, паскуда, бішений,* до церкви прямо *почухрав;* їх німці будувать уміють, А вже *не зляпає* наш брат. В цілому лексика байок Є. Гребінки майже не відходить від усталених тепер літературних

норм. Інколи трапляються історизми *(за живота* чортам служить, погана *твар* «лице») або регіоналізми *(здумав у* значенні «згадав», *штучна* птиця «дуже гарна», *смуху* значенні «шерсть»). Натяком на імітацію документів за нормами Литовського статуту є слово *поне-же: Понеже* Віл признався попелястий... Серед дієслівних форм, що відбивають діалектні, хоч і масово поширені особливості, є дієслова з суфіксом основи **-а-,** які у третій особі однини не мають кінцевого -е: *гуля, перевіша.* Особові займенники після прийменників не мають нарощуваного н: *до єї.*

У ліричних поезіях відбито ті ж діалектні морфологічні особливості, що й у байках. Загальна ж тональність трохи відмінна: відчувається вплив романтизму з нахилом до сентименталізму:

Серце ниє та болить,
В грудях важко; плачеш, плачеш...
Божий світ не веселить!..
У садку пташки щебечуть,
По степу цвітуть цвітки...

Чимало тут постійних епітетів, узятих з фольклору, типу *буйнії вітри, синєє море, світ білий* і под. Але відчувається й відлуння «котляревщини»: варену, хлопче, *при* на стіл; *хлиснути;* їси собі *до очкура* і т. ін.

Як відомо, Є. Гребінка - перший перекладач творів О. Пушкіна: він відтворив українською мовою його «Полтаву» ще за життя автора (1835 р.). Зміст поеми передано досить точно, але стиль змінено. Недаремно Є. Гребінка після заголовка вказує, що це «вольный перевод на малороссийский язык». У перекладі немає наявної в оригіналі посвяти, є пропуски в тексті. А головне -- інша тональність: замість урочистого мовлення тут проривається лексика «Енея — парубка моторного». Замість «На ложе мнимого мученья Стоная молит исцеленья. ПлодЫ страстей, войны, трудов, Болезни, дряхлость и печали, Предтечи смерти, приковали Его к одру» ми маємо в перекладі «Набгали враг знає чого, Коржами тім'я обліпили, У хаті ладаном кадили»; замість «Но он решил: заутра бой» читаємо «Ось завтра вранці Я вам, москалики, поганці, Цибульки піднесу під ніс». І таких пасажів безліч. Ось найяскравіші: Ні, *паскудний ланець;* Щоб дитятко хоч *закуняло;* все *рюмала;* під нічку *сплиснула* з двора; [Петро] *шмагляв* - в шатро і з-під шатра; Тогді Украйна *мурмотала;* Чого він жде, *старий Йовтух;* тепер *ушкварить*

би війною; гарбуз *ісхрумав* неборак; Як же, *псяюха,* він злякався; нахвалявсь *утерти носа;* І я з моїми козаками *шпурну* на моцного Петра; Махне, і *жаба цицьки дасть; капут* бідахам; Піхота *швендяє* за нею; і на Петра полки *пужнув;* Кругом козацтво *аж кишить* і под. Звичайно, в тодішній українській мові знайшлись би нейтральні, а то й високого звучання слова, які б замінили пародійно-знижені. Так, замість *паскудний ланець,* що відповідає за текстом пушкінському *старец нечестивый*, могло б бути вжито, скажімо, *старий негідник*, замість *сплиснула* з двора (у Пушкіна «она сокрылась» пристойніше було б ужити *зникла, втекла, залишила*; *рюмала* має нейтральний відповідник *плакала; старий Йовтух,* звичайно ж, не відповідає вжитому в оригіналі «он изнемог; он слишком стар»; пор. також «Украйна глухо *волновалась»* з «Тогді Украйна *мурмотала»* і под. Є і явні семантичні невправності. Так слово *бовваніти* «невиразно виднітися» Є. Гребінка вживає в такому контексті: «Мов хмари, коси *бовваніють».*

І разом з тим цей перший переклад російського твору українською мовою ще раз підтверджував, що російська й українська мови - це різні утворення, які мають значні семантичні відмінності; крім того, незважаючи на наліт «котляревщини», переклад засвідчував і непересічні можливості української мови відтворювати пушкінський вірш. Пор.:

Казак на север держит путь,	Козак в Московщину летить;
Казак не хочет отдохнуть	Козак не їсть, не п'є, не спить
Ни в чистом поле, ни в дубраве	Ні в чистім полі, ні в діброві,
Ни при опасной переправе.	Ні на дубу, ні на поромі.
Как стекло булат его блестит,	Як скло, шаблюка так блищить,
Мешок за пазухой звенит,	Капшук у пазусі бряжчить;
Не спотыкаясь, конь ретивый	Не спотикавшись, кінь порскливий
Бежит, размахивая гривой.	Біжить, пуска по вітру гриву.

З'являються тут і перші авторські неологізми, напр. *срібнохвильовастий змій.*

Є. Гребінка - один із зачинателів публіцистичного й епістолярного стилів — у його передмові «Так собі до земляків» і в післямові «До зобачення». Вони недалеко відійшли від художніх творів. Чимало в них замилування рідним краєм, а отже, й лексики пейзажного колориту: «По садам цвітуть голубенькі проліски; і вишеньки, і черешеньки, і груші, і яблуні окинуться пахучим біленьким цвітом». Ба-

гато тут звичних для тодішньої писемної мови народних фразеологізмів типу і *пішли розказувати*; *аж за живіт бере; гуляй душа без кунтуша; лиха прикупивши* і под. Як і в Г. Квітки-Основ'яненка, використовуються церковнослов'янізми (*создав* же Господь). І все ж тут багатша етикетна лексика (*добродій, добродійство, панове, земляки*), вводяться слова, стосовні культурного побуту (*натура, лист, книжка, друкарня*) і т. ін.

Якщо протягом перших двох десятиліть XIX ст. в українській літературі виступали ще розрізнені письменники-одинаки, то від початку 30-х років розвивається діяльність окремих літературних гуртків при великих культурних центрах України, переважно при Харківському університеті. Бурлескні тенденції в цей час певною мірою продовжуються в мові П. Гулака-Артемовського, але їх перериває романтична течія, що розвиває в собі такі літературні жанри, як балада, лірична пісня, романс, романтична драма і трагедія. Той же Гулак-Артемовський дав перші зразки романтичних балад та цікаві переклади класиків світової літератури. Природно, змінюється й мова. Поряд з П. Гулаком-Артемовським на ниві українського художнього слова працював Л. Боровиковський. Він кохався в фольклорі і намагався стилізувати народну поезію під літературні форми. Особливо вдало вводив він у поетичний контекст українські приказки: За Хведорове, бачиш, жито - та Хведора і бито; Голодний Клим озвавсь з баса: «Найлучча птиця — ковбаса!» і под.

Найактивнішою групою Харківської школи романтиків були А. Метлинський (Могила), О. Шпигоцький, М. Костомаров (Галка), О. Корсун, М. Петренко. В поезіях Метлинського відчувається лірична туга за тим, що «наша мова конає». А він же був професором Харківського, а згодом Київського університетів. Отже, це не просто емоційний сплеск, а спостереження серйозного науковця. Згодом Метлинський проголошує право української мови на рівний розвиток з мовами інших слов'янських народів. Він славить її в таких словах:

Рідна мова, рідна мова!
Мов завмер без тебе я!
Тільки вчую: рідне слово,
Обізвалось, мов сім'я... (АМІГ, 122).

Залежність поетики Метлинського від мови фольклору дуже відчутна, особливо в римуванні: у нього переважає дієслівна рима - *іде — гуде, конає — завмирає, ходитиме — палитиме* і под.

М. Костомаров відстоював життєздатність української мови. Зокрема, він писав: «Мова, яку звуть звичайно малоросійською і якою говорять в південно-західних губерніях Росії і в Галицькому королівстві, не є наріччям мови російської... Вона існувала здавна і тепер існує як наріччя слов'янського кореня, що займає за своєю граматичною і лексичною будовою середину між східними і західними наріччями величезного слов'янського племені, наріччя правильне, багате, гармонійне і здатне до розвитку літературної освіченості»[1]. Разом з тим він бачить, що вона, осміювана й переслідувана, позбавлена права ввійти в сім'ю освічених народів:

Ох, тим молодий співець не співає,
що рідна мова, як свічка, сконає!.. (АМІГ, 158).

Характерними ознаками мови поетів-романтиків є, по-перше, звернення до козацької доби як до певного символу існування українського народу, по-друге - - тверда віра у відродження української нації. Отже, з одного боку, *бандура, козак-співака, а люду погибшого слава колишня у пам'яті тмиться* (Мог.), а з другого — І як сонце із-під хмари - *Рідне слово* ізійшло (Мог.).

Мова поетів-романтиків насичена історичною лексикою. Тут військові козацькі звання (*козак, сотник, гетьман* — Мог.), назви зброї та оборонних засобів (*бійниця, гармата, кулі, ручниця, самопали, стріли, шаблюка* — Мог.), одягу (*кармазинові жупани, гаптовані сап'яни, пояси шалеві, басани зелені, адамашки і атласи, Оксамити, блаватаси* - Гал.), і ймовірні неприятелі (*лях, орда, татарин*), і наслідки військової боротьби (*кості по степах, могила, поминальная пісня*). У М. Костомарова історична лексика сягає старокиївських часів (*бояри, град, дружина, знаменіє, коромола, половчин, пороки, на поток*). Є тут і відлуння «Слова о полку Ігоревім»: *Боян стародавній, Даждбожий внук, напитись шоломом Дону*.

Непересічна заслуга романтиків у становленні абстрактної лексики як однієї з важливих складових літературної мови. Вони її не творили, а брали з народної мови, але вводили в свої твори щедріше, ніж це дозволяла безіменна фольклорна поезія: *веселість, віра, воля, доля, думка, горе, жаль, жарти, життя, звичай, істина, кара, лихо, любов, милость, наука, недоля, ненависть, печаль, плач, помста, порок,*

[1] *Костомаров М.І.* Обзор сочинений, писанных на малороссийском языке // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. — С. 41.

радість,' ревнощі, розум, свобода, святиня, слава, сподівання, темнота, туга, утіха, хитрощі, чвари, щастя і под.

Безперечно фольклорною ознакою є здвоєні слова. Серед них переважають іменники, але є й дієслова та прислівники. Здвоєні слова — це переважно іменники з прикладкою, що виконує означальну функцію (*вороги-гадюки, травиця-зелениця* - - Мог.; *панич-неборак, дівка-сиротина* — Гал.); проте є чимало таких іменників, що передають близькі за змістом поняття (*Дніпр-вода, в степу-полі, степ-земля, з силою-раттю, рожа-квіт, щастя-доля* — Мог.; *пуща-чагар, степ-долина, мати-неня, голубонька-горлиця, по балках-тернах, роду-племені, отця-неньку, мед-вино, час-година, шуря-буря, дуб-дубок, душка-душа* ~ Гал.). Здвоєні дієслова — це зведені воєдино синоніми (*казав-завіщав, ростуть-цвітуть* — Мог.; *сохне-в'яне* — Гал.); те саме стосується і прислівників (*тяжко-важко* — Мог.; *сумно-жалібно* — Гал.).

Романтичній поезії, як і фольклорові, притаманні увага до здрібнілої лексики. Це переважно іменники *(вітрець, дібровонька, діточки, зозуленька* — Мог.; *вишеньки, вітронько, дитятко, дівчинонька, квіточка, коненько* — Гал.), прикметники *(пустісінький* — Мог.; *золотенький, зелененька, маленький, вірненький* — Гал.), прислівники *(нікогісінько, веселенько, жалібненько* ~ Мог.), дієслова *(питки, їстки* - Гал.); та чи не найчастіше трапляються сполучення іменника з прикметником - обидва в здрібніло-пестливих формах: *громадонька веселенька, садочки зелененькі* — Мог.; *молоденький козаченько, дітки маленькі, сивенькі голуб'ятка, вітрець студененький* — Гал. Вражає різноманітність пестливих слів, нагромадження різних словотвірних моделей, напр.: Ой *вербице* зеленая, *Вербонько* моя (АМІГ, 307).

Увібрала в себе романтична поезія і фольклорні постійні епітети: на *воронім* коню, козак *чорнобривий, тихий* Дунай, річка *невеличка, вороненький* коник (Мог.); *сира* могила, місяць *блідний, темна* діброва, *яснеє* сонце, небо *високе,* земля *широка,* море *глибоке,* козак *молоденький* (Гал.) та ій. Метафора в цих творах суто романтична. До її складу входять такі слова, як *вітер, ворон, зоря, кохання, місяць, могила* і под. Напр.: Його бандура, схоче він, завиє, його *бандура* й *вороном закряче* (АМІГ, 35); Колись, мій синку, ми тії *могили* Трупом та *трупом начиняли* (39); Уже вечірньої зорі Погасло світло, з-за гори *Встав місяць* повновидий (294) і под.

У поетів-романтиків була тенденція до нормалізації мови української літератури. Спеціально уникаю тут терміна «літературна мова», бо про неї можна говорити тільки після творчості Т. Шевченка. Зразком чистоти мови був, звичайно, фольклор. І поети романтики, як і безіменні творці фольклору, намагалися уникати вузько локальних слів. Та стежити *за* цим було дуже важко, тому локалізми, звичайно, з'являлися. Це, скажімо, у І. Галки *рябець* «шуліка», *увійнятися* «вгамуватися», *ізгарб* «сніговиця», «хуртовина», *мерiти* «мріти», *оцваньок* «пеньок», *музувіри* «турки», *плавочки* «качки», *утворний* «стрункий», «гарний» та ін. У галузі морфології А. Могила навіть допускає стилізацію під особливості західноукраїнської народної мови. Так, у вірші «Думка червоноруся» знаходимо: Край в цю пору *згадує мі ся* частенько; Хто *тя,* краю милий, хто по волі кине? Хто *к ті* із чужини, краю, не полине (АМІГ, 56).

Романтична традиція позначилася й на мові творів В. Забіли. Як і в решти романтиків, у нього *стогне пугач, гуде вітер вельми в полі* і т. ін. Він часто використовує народно-пісенні порівняння, соковиті епітети. Та разом з тим деякі твори В. Забіли (як, до речі, й П. Білецького-Носенка, С. Писаревського) позначені стилем бурлеску, що є даниною так званій «котляревщині».

Основні постулати романтизму поділяли й члени «Руської трійці» - західноукраїнського відгалуження спільноукраїнської літературної течії. Але якщо харківська школа романтиків виявляла себе переважно в творенні літературної мови, то М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький і їх оточення зробили великий внесок у розвиток літературної мови своєю збиральною діяльністю в галузі фольклору, етнології, народного прикладного мистецтва, а також лексикографії.

Разом з тим не можна не відзначити, що поети «Руської трійці» висловлювали патріотичні думки, зокрема, закликали не цуратися рідної мови:

Руська мати нас родила,
Руська мати нас повила, —
Чом же мова єй не мила?
Чом ся ней встидати маєм?
Чом чужую полюбляєм?

У першій половині XIX ст. були спроби створити граматики й словники нової української народної і літературної мови. 1844 р. П. Білецький-Носенко подав на розгляд міністрові освіти рукописи словника й граматики української мови. Рецензію на ці праці написав М. Максимович, і була вона цілком позитивна, хоч перший рек-

Т. ШЕВЧЕНКО - РЕФОРМАТОР УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

тже, початок XIX ст. повернув українському народові його мову як знаряддя творення культури. Але повернення це було далеко не повним. В «Енеїді» І. Котляревського, в повістях Г. Квітки-Основ'яненка, в піснях і баладах харківських поетів-романтиків український народ пізнавав самого себе, свій побут, свої звичаї, свої більші чи менші клопоти соціальні. І все ж це була література про народ, а не для народу. Дальший її розвиток і утвердження були можливі тільки за тієї умови, коли вона відобразить кардинальні суспільні проблеми своєї доби. Найбільшою бідою тодішнього суспільства була кріпаччина. Кріпосництво трималося на самодержавстві, яке глушило будь-які прояви демократії, на неосвіченості простих людей, на колоніальному гнобленні народів, що населяли окраїни царської Росії. Отже, знесення кріпацтва передбачало розвиток демократії в країні, поширення освіти, припинення колоніальної політики стосовно поневолених народів. Виразником дум українського народу, співцем соціальної і національної свободи став Т. Шевченко. Він піднявся на височінь національного поета тому, що сказав своєму народові саме те, що потребувало загальнонаціонального усвідомлення.

Дехто з дослідників творчості Шевченка несправедливо бачив у ньому ідеолога лише покріпаченого селянства[1]. Такий погляд обмежений у своїй суті. Справді, кріпосництво було тією корінною проблемою, від розв'язання якої залежав весь подальший розвиток суспільства: його демократія, що зачіпала всі суспільні шари, просвіта, яка торувала шляхи новій, демократичній культурі, вираження ідеї національної рівноправності. Т. Шевченко став загальнонародним поетом саме тому, що він бачив, у який вузол суперечностей зв'язує кріпосництво всі класи тодішнього суспільства, гальмуючи його рух по шляху прогресу.

[1] *Дорошкевич О.К.* Шевченко в селянських переказах // Спогади про Тараса Шевченка. - К., 1982. - С. 397.

Антикріпосницькі ідеї, сперті на віру в історичну перспективність поневолених мас, на переконаність у необхідності їх освіти, живилися також усвідомленням братньої єдності всіх слов'ян у реалізації цих ідей. 1848 р. у Празі відбувся слов'янський з'їзд, скликаний чеськими культурними діячами для взаємного ознайомлення представників різних слов'янських народів. Це було після арешту Т. Шевченка, приводом для якого була його участь в організації Кирило-Мефодіївського братства, що ставило собі за мету встановлення федерації слов'янських народів на основі їх рівноправності і братерства. Ідея слов'янської єдності в середині XIX ст. гуртувала навколо себе демократичні сили різних народів. На думку О. Герцена, пробудження слов'янських народностей швидко відобразилось в Україні і підняло з летаргічного сну народну думку й почуття. А що царизм намагався задавити і думку, і почуття, то вони намагалися вирватися на волю. Гнути й ламати, покладатися на грубу фізичну силу - одвічна риса російського уряду. «Петербурзький уряд, - писав О. Герцен, — завжди, у всьому йшов напролом, ламав усе, що траплялося під ноги, аби тільки дорога була посипана піском і, головне, була б простягнута прямолінійно під шнур. Він жодного разу не зупинявся ні перед чим і безсовісно топтав усе дороге й святе людині»[1].

Отже, антикріпосництво, демократизм, визнання повної рівноправності всіх слов'янських народів, — це те, що вносила Шевченкова поезія у розвиток суспільної думки свого часу. Поет давав читачеві навіть більше того, чого він від нього очікував: не лише освітлював дорогу до прогресу, а й сам сміливо ішов нею, розвіваючи сумніви і страхи своїх послідовників. У народу з'являлася віра в правильність обраного шляху, в можливість перебороти на ньому всілякі перешкоди, розвивався справжній демократичний патріотизм, що заперечував собою офіційно насаджуваний згори чиновницько-бюрократичний.

Широта політичного мислення, боротьба проти соціальної неправди і неволі, проти будь-якого насильства над людськими душами

[1] *Герцен А.И.* Письма к противнику. Письмо третье // Избр. философ. произведения: В 2 т. - М., 1946. - Т. 2. - С. 275.

піднесла Т. Шевченка до вершин речника української нації. Шевченкове слово, його поетична мова запалювали серця мільйонів патріотичним вогнем. Поет оповивав крилом слави українську історію. Як висловився Дж. Грабович, «...він співець і пророк, що передавав голос свого народу, він духовний батько відродження української нації»[1]. Завдяки його творчості українська література, пройнята гуманістичними ідеями, вийшла на широкий інтернаціональний шлях історичного поступу і вивела із забуття всю націю. Іти пліч-о-пліч з іншими народами - історична потреба кожної нації і неодмінна умова справжнього прогресу в її духовній творчості. «Національна література ніколи не розвивалася на самоті і в ізоляції від інших літератур», - справедливо зауважує Д.С. Лихачов[2].

Структурний феномен мови Шевченка полягає насамперед у тому, що вона, на відміну від мови Квітки-Основ'яненка чи навіть Котляревського, була зорієнтована на весь україномовний територіальний та історичний обшир. У ній, як і в мові Котляревського, ліричний струмінь злився з сатиричним, але горизонти лірики й сатири в Шевченка були набагато ширші, ніж у будь-кого з його попередників. Як казав сам поет, «Енеїда Котляревського — добра, а все-таки сміховина» (Ш. І, 175). А далі продовжував: «Покійний Основ'яненко дуже добре приглядався на народ, та не прислуховувався до язика, бо може його не чув у колисці од матері, а Г[улак]-Артемовський хоть і чув, так забув, бо в пани постригся» (Ш. І, 375). Отже, предметом постійної уваги Кобзаря була не просто мова, а насамперед її зміст в устах народу і народні почуття. Ще одна не менш важлива особливість його мови - це те, що в ній при повному домінуванні народнорозмовного джерела знайшли належне структурне місце й елементи давніх слов'янських літературних мов.

Народнорозмовна основа поезії Т. Шевченка незаперечна. У ній органічно злилися пісенний фольклор і усна оповідь, доповнені всім тим, що збереглося від давніх мов, уживаних в Україні-Русі.

У мові геніального поета України відображені цілком народна фонетика й морфологія в їхній варіативності, представленій у говірках Середньої Наддніпрянщини, але без елемента спеціального копіювання, який був, скажімо, у Г. Квітки-Основ'яненка. Звичайно з кількох фонетичних варіантів слова або з кількох однозначних морфологічних форм Шевченко вибирав ті, які були йому звичні і які він чув не тільки на рідній Звенигородщині. А поїздив і походив він по Україні багато, прислухався, як говорять і в Києві, і в Полтаві, і на Слобожанщині, і на Поліссі, і на Поділлі. Побував і в Катеринославі, і на острові Хортиця. Скрізь чув і записував ту саму мову, її й відтворював у своїй поезіях, по можливості не вдаючись до вузькомісцевих слів і форм. Звісно, оскільки українська літературна мова в цей час тільки-но творилася, у мові того чи іншого письменника важко виділяти загальнолітературні й діалектні елементи. І все ж не можна не зауважити, що Шевченко, який добре знав фольклор і відчував наддіалектність його мови, зробив ще один крок назустріч тому, що не роз'єднує, а об'єднує всі українські діалекти, — назустріч виділенню їх спільних рис.

Найвиразніше це помітно в лексиці. Навіть ті слова, з приводу значення яких ще й досі інколи точаться суперечки, виявляються при розширенні кола джерел не вузькодіалектними, а належними принаймні до кількох діалектних масивів. Це стосується, наприклад, слова *перетика,* яке в «Словарі української мови» за ред. Б. Грінченка подається в двох значеннях: 1) перепона; 2) межа між двома володіннями, утворювана рядом дерев; друге значення, правда, супроводжується знаком запитання. Автори «Словника мови Т.Г. Шевченка» у слові *перетика* виділяють тільки друге значення, дещо скорочуючи його: смуга дерев, чагарник і т. ін. У обох словниках слово *перетика* ілюструється цитатами з того самого вірша Шевченка, що, таким чином, веде до висновку про його рідкісність і локалізацію в говорах, рідних поетові. Однак його фіксує і «Словник української мови», укладений у 1838-1843 pp. П. Білецьким-Носенком під Прилуками. І хоч «Кобзар» названий серед джерел його словника, але вірш «У перетику ходила» був написаний тільки в 1848 p., а опублікований аж у 1867 p.; отже, П. Білецькому-Носенку слово *перетика* було відоме раніше.

Т. Шевченка аж ніяк не можна віднести до побутописців. Якщо старанно проаналізувати лексику його творів, то виявиться, що поет дуже мало використовує специфічно побутову і сільськогосподарську лексику, досить обмежено вводить слова на позначення рослинного і тваринного світу. Ті ж із них, що все ж таки увійшли в

1 *Grabowich G.G.* The Poet as Mythmaker. - Cambridge, 1988. С. 1.
2 *Лихачов Д.С.* Прошлое - будущее.- М.; Л., 1985. С. 192.

лексикон Шевченкових творів, у більшості випадків не мають прямих номінативних функцій. Найчастіше назви із сфери рослинного й тваринного світу, сільського господарства виступають у складі порівнянь: Залилась дрібними, як *горох,* сльозами* (II, 107); Ростуть, як *капуста* на городі (II, 53); Розвіяла, мов ту *полову* (II, 323); Збиралися кардинали, Гладкі та червоні, Мов *бугаї* в загороду (I, 269); Заснули, мов *свиня* в калюжі (II, 345); І вороги нові Розкрадають, як *овець,* нас І женуть!.. (I. 341); Дивлюсь: неначе ті *ягнята* Ідуть задрипані дівчата (II, 358); Мов *собаки* коло вогню Кругом ченці стали (I, 271); Кардинали, як *гадюки,* В'ються круг тіари, Та нишечком, Мов *коти,* гризуться За *мишеня* (I, 268); Як *кішечка* підкрадається, Вижде нещасливий у тебе час та й запустить Пазурі в печінку (1, 239); Мов *яблучко* у садочку, Кохалась дитина (II. 12); В садах кохалися, цвіли, Неначе *лілії,* дівчата (II, 33); Кохалася мати сином, Як *квіткою* в гаї (I. 231); Обок його Цариця небога, Мов *опеньок* засушений, Тонка, довгонога (I, 247).

Поряд із прямим порівнянням використовується й опосередковане: називання людини словом, що означає іншу живу істоту; при цьому, звичайно, назва має конотативний зміст - позитивний або негативний: Моя голубко сизокрила! Моя ти *ягідко!* (II, 173); Оцей годований *кабан!* Оце ледащо, щирий пан (II, 88); Вони брати і християни. А ти *собака* (II, 270).

Помітна частина рослинно-тваринної і сільськогосподарської лексики входить ло складу фразеологізмів, виступає при описі народних звичаїв (наприклад, *гарбуз* як символ відмови при сватанні), а тому й використовуються у ролі сполучної ланки між народною та індивідуальною творчістю, напр.: І зорі лічим, *гречку сієм* (I, 328); Де побачите, що *гарбузи* посажені, то так з коренем і виривайте (VI, 192); Купили хріну, треба з'їсти; *плачте, очі, хоч повилазьте:* бачили, що купували (I, 101); Ох, старі голови та розумні; химерять-химерять, та й *зроблять з лемеша швайку* (I, 101); Може, то така правда, як *на вербі груші* (II, 54).

Оскільки слова, вживані на позначення реалій навколишнього світу, виступають для порівняння з процесами, що відбуваються в

* Тут і далі ілюстрації взято з 10-томного видання творів Т. Шевченка (див. список скорочень джерел).

людському суспільстві (спосіб життя, поведінка, взаємостосунки, супроводжувані різними емоціями і под.), то вони цілком природно використовуються в таких тропах, як метафора, алегорія, гіпербола та ін., напр.: Заснула Вкраїна... В калюжі, в болоті серце прогноїла І *в дупло холодне гадюк напустила* (I, 228); Заснула Вкраїна, Бур'яном укрилась, *цвіллю зацвіла* (I, 227); *Чуже поле не топтати, а своє орати* (I, 554); Може *зорю переліг той,* А на перелозі я посію мої сльози (I, 228); І рудою поливали... / *шаблями скородили.* !По ж на ниві уродилось?! (I, 227); *Орють лихо, Лихом засівають,* А що вродить? побачите, Які будуть жнива! (I, 330); Понад полем іде, *Не покоси кладе - гори* (I, 394); У нас нема *Зерна неправди* за собою (II, 289).

Гнилий Тікич поділяє Звенигородщину на два масиви, відмінні в царині фонетики й морфології. Проте в фольклорі обох цих масивів фонетичні й морфологічні відмінності великою мірою нівелюються. Фольклорну традицію нівеляції локальних фонетичних особливостей переймає Т. Шевченко. В його поезії немає ні твердого /р/ (типу *вечера, гараче*), ні вставного /л/ (типу *деревляний, соломляний*), ні приставного /г/ (типу *гобідати, гочерет*), ні /к/ замість /т/ (*кісто<тісто*). Але він не уникає спеціально /о/ в новозакритих складах *(сльоз, радость, невольник*), в його творах *тойді* переважає над *тоді,* відповідно до місцевої вимови він пише *зіма,* а не *зима.* Оскільки Кирилівку оминуло (г), не користується цим звуком і Шевченко. Правда, один раз поряд із *гвалт* він пише (очевидно, відповідно до староукраїнської традиції) *кгвалт* (II, 391. В.). Цікаво також, що в нього помічається змішування к з г, а одного разу в автобіографії стоїть *голега* замість *колега*[1].

Фольклор вирівнює й різні морфологічні форми. Цю фольклорну особливість повністю перейняв Шевченко. Не тільки в його поезії, але навіть і в листах до близьких друзів не знайти ні популярних на Звенигородщині форм типу *ходю, просю, закусюють,* ні сплутування відмінкових форм іменників першої, другої і третьої відмін; він досить послідовно, хоч і не без винятків, уживає закінчення -ею в орудному відмінку однини іменників м'якої і мішаної груп першої відміни *(клунею, зорею/зорьою, землею, душею/душою)* та в давальному і орудному відмінках однини іменників м'якої та мішаної груп другої відміни *(зятем, ножем/ножом, гноєм, дощем).*

[1] *Доманицький В.* Критичний розгляд над текстом Кобзаря. - К., 1907. - С. 24.

Чи не найскладніша справа з відображенням у мові Т. Шевченка народнорозмовного і фольклорного синтаксису. Ці два різновиди єднає, так би мовити, ситуативна нерозчленованість, пор.:

Ой вийду я на улицю, аж улиця тісна,
Сидить моя женишина гордая та пишна (ФЗМВ, 180).

Ні співакові, ні слухачам не треба спеціально пояснювати, що між першим і третім реченням існує умовно-часовий зв'язок, а другого речення — *Аж улиця тісна* — могло б і не бути, але тоді втратилась би образність: вулиця здається дівчині тісною тому, що на ній сидить її женишина *гордая та пишна.*

Ситуативна синтаксична нерозчленованість усувається, якщо окремі предикативні групи пов'язувати між собою відповідними сполучниками, але тоді зникає безпосередність сприйняття:

Я була дома, [але] боялася вийти,
[бо] Судять же нас воріженьки, ще й будуть судити (206).

Наявність такого синтаксичного синкретизму, в якому в зародку перебувають і сурядність і підрядність, зовсім не означає, що народнорозмовний і фольклорний синтаксис не мають засобів вираження сурядних і підрядних зв'язків: у ньому передаються всі ті відношення, які представлені в синтаксисі розвинутої літературної мови, але засоби цієї передачі часто економляться, уодноманітнюються. Наприклад, сполучником *що* виражаються відношення означальності:

Чи не того ж то коничок ірже, що я вірно кохаю (ФЗМВ, 179);
додатковості:
Чую я серед людей, Що мій милий не повернеться (179);
причиновості:
Тим я її не займаю, що сватати маю (196);
наслідковості:
Гирод велми засмутився, Що Христос-цар народився (К.Зв., 206).

Звичайно, в поезії Т. Шевченка якщо і є елементи синтаксичного синкретизму, то вони належать до винятків: виступають переважно тоді, коли у твір повністю переноситься певний фольклорний компонент; таким є, наприклад, взяте з русального вірування заклинання, наведене в «Причинній». Пор.:

Не мий ноги об ногу,	Пограймось, погуляймо
Не сій муки над діжу,	Та пісеньку заспіваймо:
Ух, ух,	«Ух! Ух!
Солом'яний дух, дух!	Солом'яний дух! дух!
Мене мати уродила,	Мене мати породила
Нехрищене положила (ФЗМВ, 98).	Нехрещену положила» (І, 5).

Проте, на відміну від народнорозмовного, у фольклорному синтаксисі є свої специфічні фігури, які Т. Шевченко використовує повністю. Одна з них — це дієприкметники, які завершують собою зворот, пор.: Ой заржи, заржи, вороний коню, під круту гору *йдучи* (ФЗМВ, 179) — Заговорили щось погане За гробом люди *ідучи* (II, 451). Далі треба відзначити вживання сполучника та не в значенні приєднувального, а як такого, що єднає два і більше сурядних присудки: Наберу я хмелю повну жменю *Та* посію над водою (ФЗМВ, 185) - На розпутті кобзар сидить *та* на кобзі грає (І, 63). Одна з виразних фольклорних ознак - повтор: Козак звичай знає, він рано ***вставає,*** Та він рано ***вставає,*** ярмо накладає (ФЗМВ, 197) — І про неї добрим людям Кобзарі *співають,* Все *співають,* як діялось (І, 22). Нарешті, однією з ознак фольклорного синтаксису є складнопідрядні речення, в яких головне завершує конструкцію: Кого люблю усім серцем, повік не забуду (ФЗМВ, 199); А як будеш двох любити, буде тебе Бог судити (187); Як заїдеш ти за гору, я тебе забуду (215). Т. Шевченко переймає цю конструкцію:

Бо хто матір забуває,
того Бог карає (І, 335).

Отже, народнорозмовна основа мови Т. Шевченка виступає досить виразно на всіх рівнях: лексичному, фонетичному, морфологічному і синтаксичному. І разом з тим кожен з цих рівнів засвідчує орієнтацію поета на первісне образно-художнє нормування мови в фольклорі і на свідомий відбір слів і форм відповідно до їх територіальної поширеності. Заслуга Т.Г. Шевченка перед українською культурою полягала насамперед у тому, що він надав літературній мові внутрішньої естетичної впорядкованості, збагативши народнорозмовну мову органічним уведенням у неї елементів з інших джерел і тим самим віддаливши мову літератури від побутової мови. Особливо помітна творчо-естетична робота у синтаксичній організації тексту.

Т. Шевченко, на відміну від своїх попередників - поетів-романтиків — не стилізував свої твори під фольклор: він або трансформував його, або лише спирався на вироблені в ньому естетичні цінності. Його самобутня творчість органічно зливалася з фольклором як формою національного самовираження.

За спостереженням В. Чапленка, народнорозмовні елементи переважають у його ранній творчості, а пізніше наростає значення церковнослов'янізмів та етранжизмів. Проте цей же автор зауважує, що «й в останні дні свого життя наш поет не раз удавався до цього джерела (в таких своїх речах, як «Над Дніпровою сагою», «Подражаніє сербському», «Титарівна-Немирівна», «Тече вода з-під явора», в перекладах із «Слова о полку Ігоревім»)[1].

Усі епічні українські твори Т. Шевченка пересипані уривками з історичних, ліричних, весільних і побутових пісень. Цікаво відзначити, що героїні деяких творів («Гайдамаки», «Відьма», «Марина»), які через трагічні обставини втратили розум, співають пісні з весільної перезви: «Загрібай, мамо, жар, буде тобі дочки жаль, жаль», «Ой у новій хаті полягали спати», «Як була я молодиця» та ін. Очевидно, ще в дитинстві Шевченка зачарували чумацькі пісні. Між 1843 і 1847 рр. він записав пісню:

Ой йшов козак з Дону, та із Дону додому,
Та із Дону додому та й сів над водою:
— Доле ж, моя, доле, чом ти не такая,
Ой чом ти не такая, як доля чужая (VI, 231, 9).

Якщо порівняти цей запис із поезією «У неділю не гуляла», то можна припустити, що пісню було почуто в період першого перебування поета в Україні (1843—1844 рр.), бо згадана поезія датована 18 жовтня 1844 р. А саме в ній чується відлуння народної пісні:

Іде чумак з-за лиману
З чужим добром безталанний,
Чужі воли поганяє,
Поганяючи співає:
«Доле моя, доле!
Чом ти не такая,
Як інша чужая?» (І, 254).

Безпосередній зв'язок між фольклорними записами Шевченка та його оригінальною творчістю відчувається і в таких порівнюваних рядках:

Ой із-під гори, із-під кручі Ішли мажі риплючі (VI, 262, 10).	Ой із-під гори та із-під кручі Йшли мажі рипучі (II, 423).

[1] *Чапленко В.* Названа праця. — С. 93.

Очевидно, мають рацію дослідники, які вважають, що саме про *мажі,* а не про фантастичні *мажери* ідеться і в іншому контексті, який прочитано так:

Ой із-під гори та із-під кручі
Ішли мажери п'ючи (II, 104).

Великий інтерес становлять записи, здійснені спершу Т. Шевченком, а пізніше Марком Вовчком і О. Марковичем. Зокрема, наведений раніше уривок у їх запису звучить так:

Ой з-за гори, ой з-за кручи скриплять вози йдучи (ФЗМВ, 334). Варто порівняти й записи таких пісень, як «У Києві на ринку» (VI, 263, № 12) і «У Києві на ринку» (ФЗМВ, 229), «Під городом під Солидоном» (VI, 267, № 16) і «Ой не знав, не знав проклятий Мазепа, як Палія зазвати» (ФЗМВ, 369), «Пливе щука з Кременчука, тече собі стиха» (VI, 269) і «Пливе щука з Кременчука пробита із лука» (ФЗМВ, 214), «Ой сидить пугач та на могилоньці» (VI, 277, № 38) і «Ой злетів пугач та на могилоньку» (ФЗМВ, 320).

І все ж не сюжетні, тематичні й текстуальні перегуки з фольклором визначають народність Шевченкової музи. Його поезія з цього погляду відрізняється не лише від народної пісні, але й від поезії попередників — українських романтиків. Не можна не погодитися з С.Я. Єрмоленко, що «головна відмінність мовно-поетичного мислення Шевченка від мови поетів-романтиків полягає в тому, що останні не завжди могли відірватися від бурлескного нашарування в зображенні картин природи і народного життя. Вони запозичали з народної пісні окремі образи-мотиви, переносили їх на грунт романтичного сюжету і тогочасної літературно-мовної традиції, в якій певну роль продовжували відігравати бурлескні елементи»[1].

Українськими піснями, назвами українських танців пересипані й російські повісті Т. Шевченка, особливо ті, в яких події відбуваються в Україні. Пильну увагу поета привернула пісня:

Упилася я,
Не за ваші я -
В мене курка неслася,
Я за яйця впилася.

[1] *Єрмоленко С.Я.* Народнопісенне слово в мові Тараса Шевченка і українських поетів-романтиків 20—40-х років XIX ст. // Збірник праць 27-ї наукової Шевченківської конференції. - К., 1985. - С. 82.

Він використовує її в «Наймычке», «Музыканте», «Близнецах», «Прогулке с удовольствием и не без морали». Саме в цих чотирьох прозаїчних творах найчастіше наводяться зразки українського фольклору. В «Наймычке» їх вісім, в «Музыканте» — чотири, в «Близнецах» — двадцять, в «Прогулке...» — п'ять. Повторюються рядки і з інших пісень. Так, у «Близнецах» двічі наводяться рядки з пісні «Чи я така уродилася, Чи без долі охрестилась», у «Близнецах» і в «Прогулке...» співають «Зійшла зоря із вечора, не назорілася». Герої російських повістей танцюють «метелицю», «горлицю», «гречаники», «журавля». Очевидно, більшість із наведених у російських творах Шевченка пісень з дитинства відомі авторові, деякі ж власноручно записані пізніше. Вони ввійшли, звичайно, й до збірок інших аматорів фольклору і професійних фольклористів. Це, наприклад, відома пісня «Ой у полі могила з вітром говорила» (VI, 323, № 9), яка подається в «Близнецах» у такому варіанті:

У степу могила
З вітром говорила:
Повій, вітре буйнесенький,
Щоб я не чорніла (IV, 67).

Чимало сюжетів, наявних у цих піснях, використовуються в оригінальній творчості Шевченка. Пор. наприклад, такі уривки:

Ой жила вдова Та на краю села, Выгодувала сина, Сина Йвана. Вигодувавши, до школи дала, А з школы взявши, Коня купила *(Нар. пісня, наведена в «Наймычке», III, 87);*	Удовиця у м'ясницю Сина привела. Вигодувала малого, До школи дала. А із школи його взявши, Коня купила *(«Ой крикнули сірії гуси», II, 184);*
Хлопче-молодче з чорними очима, Нащо тобі жінка — камень за плечима *(ФЗМВ, 233);*	Хлопче-молодче З карими очима, Нащо тобі жінка, Камінь за плечима *(«Москалева криниця»; 1847, II, 408. В.);*
У неділеньку рано та раненько Збиралася громадонька, І старая й молодая, І велика і малая Та криницю виливала — Сповитого сина доставала *(VI, 379, № 43);*	У неділеньку раненько Збиралася громадонька, Та криницю виливали, Та дитя теє шукали *(«Титарівна», II, 82).*

Сюжет народної балади міг ставати сюжетом епічних творів Т. Шевченка, скажімо, поеми «Петрусь»[1].

Фольклорні мотиви невіддільні від використовуваного Т. Шевченком етнографічного матеріалу. Дослідники відзначають, що поет досконало знав особливості українських обрядів, зокрема весільного. Отже, не випадково *старости, рушники, хустина, молоді, бояри, святий хліб обмінений, дружки,* тобто слова на позначення етнографічних атрибутів українського весілля, — важливий лексичний елемент у поезії Т. Шевченка. М. Шубравська має цілковиту рацію, твердячи, що Т. Шевченка слід уважати першим із народознавців; хто дав (у «Назарі Стодолі») широкий опис українського сватання із промовою сватів, вихопленою із самого життя з документальною фольклорно-етнографічною точністю[2].

Як відзначив у свій час Л. Булаховський, Т. Шевченко часто вдавався до засобів інтимізації. Учений досліджує два з них - вказівні займенники та звертання[3]. Третім засобом інтимізації, очевидно, слід би назвати народний символізм.

Відомо, що в свідомості кожного народу живуть певні поняття-символи, що відбивають своєрідне розуміння зв'язку речей і подій. Ця система понять-символів інтимно входила у Шевченкове поетичне бачення і багато в чому позначалася на словесно-образній структурі його творів.

А. Кримський, коментуючи етнографічні особливості населення Звенигородщини, зауважує: «В городині, де є дівчата, повинен бути

[1] Див.: *Шубравська М.* Фольклорні елементи в поемі Т.Г. Шевченка «Петрусь» // Збірник праць 27-ї наукової Шевченківської конференції. — К., 1989. — С. 118–134.

[2] *Шубравська М.* Народні обряди в творчості Шевченка // Збірник праць 24-ї наукової Шевченківської конференції. — К., 1983. — С. 11.

[3] *Булаховський Л.А.* Мовні засоби інтимізації в поезії Т. Шевченка // Вибрані праці: В 5-ти т. Т. 2. Українська мова. — К., 1977.

барвінок, щоб хлопці стелилися до дівчат, як барвінок. Має бути й *любисток,* щоб хлопці любили; в пазусі теж треба носить. Далі *рута,* щоб дівчата не старілись. *Дзіндзівер* — для чарів. Дівчата купаються в дзіндзівері і приспівують ім'я того хлопця (Омелька чи кого), за якого хоче вийти:

В дзіндзівері купалася,
В дзіндзівері зросла.
Проси Бога ти, Омельку,
Щоб за тебе вийшла! (К. Зв., 423).

Символом людської сили виступає дуб, символ природи - вітер, море, символом дівочої краси — калина, бо вона червона, символом волі - птах, пташина, символом ласки і подружньої вірності - голуб, горлиця, символом плинності людської долі - річка, символом самотності — безпритульності — зозуля, символом дівочої волі — вінок, символом чоловічої волі — орел, сокіл, символом щасливого кохання дівчини з парубком — єднання зорі й місяця, символом нещастя, смерті — ворон, крук, сич, сова, пугач, символом плинності життя - барвінок[1]. Цей список, звичайно, можна продовжувати й продовжувати. До того ж, певні слова можуть символізувати не тільки особу, предмет, подію, процес, але і їх прихід: поява дівчина - *зіронька зійшла,* повернення милого — *сокіл прилетів* і под. Але суть питання не в повному складенні списку слів-символів нашого народу, — хоч це теж цікава й корисна річ, — а у виявленні спільного й відмінного у способах їх образного використання у фольклорі і в поезії Т. Шевченка.

У народній пісні, як відзначає С. Єрмоленко, «динамічна природа пісенного образу виявляється як у мікроконтексті, - в окремому слові з його звуковою, формальною організацією і відповідно семантикою, так і в макроконтексті — синтаксичних конструкціях, що формують пісенні строфи з найрізноманітнішими видами паралелізму»[2]. При цьому паралелізм у народній пісні переважає. Пор.:

Червоная калинонька вище тину стояла,
Много дива видала:
Куди нелюб їхав — трава гнила,
Куди милий їхав — дерево кудряве (ФЗМВ, 94);

[1] *Гузар З.* Із спостережень над ідейно-художньою своєрідністю поеми Т. Шевченка «Сотник» // Збірник праць 27-ї наукової Шевченківської конференції. — С. 139.

[2] *Єрмоленко С.Я.* Фольклор і літературна мова. — К., 1987. — С. 111.

Ой рясна, красна в лузі калина.
Святій вечір!
А ще красніша Петрова дочка (ФЗМВ, 126);

Ой стелеться барвіночок, не коренем — листом,
Ой не коренем — листом.
Визиває козак дівку не голосом — свистом,
Ой не голосом - свистом (ФЗМВ, 183).

Фольклорний паралелізм переростає у порівняння: Сам ти загинеш, як билина в полі (ФЗМВ, 234); Що в удовоньки серце, Да як зимнеє сонце (245); Бо моя врода, як Дунай-вода, Бо моє личко, так як яблучко, сама й молода (245) і под.

Т.Г. Шевченко, використовуючи народні слова-символи, порівняно рідко вдається до паралелізмів. Найчастіше вони виступають у його ранніх творах:

Тече вода в синє море
Та не витікає;
Шука козак свою долю
А долі немає (І, 14);

Вітер віє, повіває, По полю гуляє.
На могилі кобзар сидить
Та на кобзі грає (І, 26).

Пізніше, скажімо в «Гайдамаках», паралелізми трапляються тоді, коли підкреслюється фольклорний характер мовлення, напр.:

Кобзар *(співає):*

«Літа орел, літа сизий
Попід небесами;
Гуля Максим, гуля батько
Степами, лісами» (І, 103).

Проте подібні приклади використання фольклорної формули поодинокі. Порівняно широко представлені слова-символи у складі порівнянь: Нехай думка, *як той ворон,* літає та кряче (І, 23); Старий батько коло неї, *Як дуб,* похилився (І, 283); *Неначе птахи* чорні в гаї, Козацтво сміливо літає (І, 202); І княгиня [...], *мов горлиця,* над нею Цілу ніч витала (II, 382); Було, вночі Сидить [Оксаночка] під тином, *мов зозуля,* Та кукає (II, 206); І військо, *як море,* З знаменами, з бунчуками З лугу виступало (II, 137); А сивий гетьман, *мов сова,* Ченцеві заглядає в вічі (II, 37); *Як той явор над водою* Степан похилився (І, 280).

Натяк на використання фольклорного джерела може бути й далеко тоншим. Так, у «Назарі Стодолі», де окремі елементи обряду сватання передані з етнографічною точністю, на деякі з них тільки

натякається: господиня хати, в якій мають відбутися вечорниці, співає пісню «Зоря з місяцем над долиною Пострічалися; Дожидалися до білої зорі, Не діждалися» (III, 25). У пісні той же символ - вірне кохання, — що і в весільній, яка співається на дівич-вечорі:

Слала зоря до місяця
— Ой місяцю, мій товаришу!
Не заходь та раній мене,
Ізійдемо обоє разом,
Освітимо небо і землю, —
Зрадується звір у полі, гість у дорозі (ВП, I, 264).

Але хоч символ в обох піснях однаковий, але в тій, що співає господиня, зустріч зорі із місяцем не справдила надій дівчини, а отже, і в сюжетній лінії драми «Назар Стодоля» можна сподіватися не тільки позитивного, але й негативного фіналу історії кохання.

Дуже ефективним поетичним прийомом є зведення кількох народних символів в єдиний образ. Так, через динамічну ознаку *висушувати (сльози)* поняття *сонце* («радість») і *сльози* («горе») перегукуються з народним символом *роси* («сліз»), яку висушує *сонце* («радість»).

Освоєння фольклорної цілини — це не лише вирощення на зораних землях тих злаків, що ростуть самосівом у степу. Майстерність хлібороба полягає в тому, що він уміє відібрати найкраще зерно, помістити його в родючий ґрунт і добре доглянути посіви. Майстерність поета нагадує хліборобську працю: з паралелізмів і сталих порівнянь він видобуває слова-символи, добре знаючи, що символічність у них підтримується зв'язком із фольклорною образністю, і ставить їх у новий семантичний контекст. Так з'являються нові, суто авторські образи, переважно метафори. Ось як, наприклад, використовується слово *вітер* — символ стихійної сили: Надувся *вітер;* Як повіє - Нема нічого: скрізь біліє... (I, 42); Сердитий *вітер* завива (I, 3); Розбивши *вітер* чорні хмари, Ліг біля моря одпочить (I, 5); вражають динамізмом метафори із словом *орел* як символом волі, напр.: А думка край світа на хмарі гуля, *Орлом* сизокрилим літає, ширяє, Аж небо блакитне широкими б'є (I, 26); Бандуристе, *орле* сизий! Добре тобі брате: Маєш крила, маєш силу, Є коли літати (I, 68). Особливо сильне враження справляють метафори, у межах яких поєднуються два й більше слів-синонімів, стосовних того самого поняття, наприклад, природні сили: *Вітре* буйний, *вітре* буйний, Ти з *морем* говориш (I, 9).

Можна відзначити й невипадкову появу слів-символів у формі орудного відмінка в ролі непрямих порівнянь: А ти, пречистая святая, Ти сестро Феба молодая!.. Із казарми нечистої Чистою святою Пташечкою вилетіла (II, 284) — символ свободи, незалежності від обставин; Дивися, чорная змія По снігу лізе... Утечу. У ірій знову полечу, Бо я зозулею вже стала... (II, 100) — символ безрідності, безпритульності, самоти.

Як в українській вишивці символічно поєдналися червоний і чорний кольори, так у поезії великого Кобзаря України переплелися любов і ненависть, ніжність і гнів, замилування і прокляття. Для всіх цих людських пристрастей є свої символи, які вросли в товщу прадавніх, ще дохристиянських вірувань і які єднають інтимними зв'язками поета з його народом.

Не в усіх творах Т. Шевченка використовується цей третій інтимізуючий засіб. Він, звичайно, відсутній у «Давидових псалмах», у творах, стилізованих під слова пророків. Тут виступає інша символіка — біблійна. Але в поемах на євангельські теми поет теж тяжіє до гранично узагальненого образу, до образу-знака, до символу, притчі, тобто до образів багатозначного смислу[1]. Не дає, здається, місця для народної символіки і поетичний простір сатиричних поем «Сон», «Єретик», «І мертвим, і живим, і ненарожденним», містерії «Великий льох». Але ж, мабуть, недаремно в поемі «Сон» з'являється зловісна *сова,* яка «летить лугами, берегами та нетрями, Та глибокими ярами, Та широкими степами Та байраками» (I, 241), а в поемі «Єретик» одним із центральних є символ *моря,* в яке впадають усі слов'янські ріки. І не випадково в гостро сатиричному посланні «І мертвим, і живим, і ненарожденним» слово *орел* — символ вільної людини — ужито з протилежним значенням: І люди б не знали, що ви за *орли,* І не покивали б на вас головою (I, 331). І все ж це вже лише відлуння народної символіки, яка пронизувала ранні твори Т. Шевченка, коли він, як сам каже, здатен був на «Тії добрі сльози. Що лилися з Катрусею В московській дорозі; Що молились з козаками В турецькій неволі І Оксану, мою зорю, мою добру долю, Що день божий умивали...» (I, 351). Утрата давніх романтичних мрій, розбурханий гнів проти несправедливостей соціального ладу ведуть його музу до суворого реалізму:

[1] Див.: *Івакін Ю.О.* Образний світ // Творчий метод і поетика Т.Г. Шевченка. - К., 1980. - С. 179.

I тепер я розбитеє
Серце ядом гою -
I не плачу й не співаю,
А вию совою (I, 352).

Поет упевнений у тому, що «не вернуться знову його літа молодії й веселеє слово». Але залюбленість у запашний народний вислів, в пісенно-фольклорні переливи часто обриває гостро викривальні інвективи і веде Кобзаря в садок вишневий коло хати, і знов «дівчина заручена Калину сажає» (I, 386), і знов бачить він, «як у Дніпра веселочка Воду позичає» (II, 8). Здається, що Т. Шевченко відпочиває в фольклорі. Він настільки проникся народнопісенними мотивами, образами й символікою, що його власне самовираження зливається з народним. Тоді від сатири він повертається до лірики, яку можна назвати не індивідуальним, а усталено-народним самовираженням. Так народжуються Шевченкові пісні типу «Ой стрічечка до стрічечки», «Та не дай, господи, нікому», «Якби мені черевики», «Ой я свого чоловіка», «Закувала зозуленька», «Ой не п'ються пива, меди» та ін. У своїх віршах-піснях, стилізованих під народні, він широко використовує не тільки народну символіку, але й властивий фольклорові паралелізм:

Ой три шляхи широкії
Докупи зійшлися,
На чужину з України
Брати розійшлися (I, 388).

У 1858 році П. Куліш разом з «Неофітами» одержав від Т. Шевченка дві «пісні». «Пісні твої дуже гарні, — пише він в листі до Т. Шевченка. - Невже обидві ти сам скомпонував? «Дуда» наче мені знакома». Т. Шевченко відповідає йому:

«Заграй мені, дуднику,
На дуду:
Нехай своє лишенько
Забуду», -

оце тільки не моє, а то вся пісня моя». Наведений уривок («Заграй... забуду») є строфа з відомої жартівливої побутової пісні «Ой ходила дівчина бережком...»[1] Очевидно, вона весь час спадала поетові на думку, бо ще в 1852 р. лист до Ф.М. Лазаревського він починав епіграфом:

[1] *Ревуцький Д.* Шевченко і народна пісня. - К., 1939. — С. 34.

Заграй мені дуднику на дуду —
Нехай свого лишенька забуду.

Далі текст листа починався з народного прислів'я: «Сироті на чужині і сухар хлібом стане. То так і мені оце ваше письмо»[1].

Тема взаємозв'язку Шевченкової музи з фольклорними джерелами невичерпна. До неї обов'язково доведеться повернутися і при розгляді історичної лексики, і при встановленні спільності сюжетів балад і поем Шевченка з баладами й поемами інших слов'янських поетів, і навіть при розкритті значення для творчості поета церковнослов'янського джерела. I все ж найголовніше в цій темі — це народнопоетичний символізм, який у принципі доступний кожному поетові, але, як свідчить історія розвитку літературної мови, використовується не завжди.

Друге джерело Шевченкової мови, як про це йшлося, — історичні свідчення. Вітчизняна історія вливалася у світ почуттів малого Тараса із вуст його діда:

Столітнії очі, як зорі сіяли,
А слово за словом сміялось, лилось:
Як ляхи конали, як Сміла горіла... (I, 144).

Звичайно, ні дитинство, ні юність, проведені в неволі, не були найкращою порою для знайомства майбутнього поета зі світовою і вітчизняною історією. Але літа, проведені у Вільні, а згодом у Петербурзі, не минули марно. Адже для того, щоб після визволення у 1837 р. читати «Історію хрестових походів» К.-Ф. Мішо, роман Ж.Ж. Бартелемі «Мандрівка молодого Анахарсіса по Греції...», історичні твори Е. Гіббона, Й. Лелевеля, треба було мати уявлення про історію людства. А після визволення до послуг молодого художника була бібліотека його улюбленого вчителя К. Брюллова, величезна книгозбірня книгопродавця і видавця О.П. Смирдіна й, мабуть, університетська бібліотека.

Вітчизняну історію Т. Шевченко, за непрямими свідченнями, почав вивчати за «Історією держави російської» М. Карамзіна, виданої в 1816-1829 рр., хоч пізніше, оволодівши першоджерелами, він називав цього історика «придворним історіографом». Така оцінка в основному збігається із ставленням до М. Карамзіна з боку декабристів — попередників громадсько-політичних рухів 40-х

[1] *Пільгук І.* Шевченко і фольклор // Літературна критика. - 1936. - № 4. — С. 75.

років XIX ст. Ще готуючись до вступу в Академію мистецтв, юний художник виконав малюнок «Смерть Олега, князя деревлянського», сюжет якого, очевидно, навіяний картинним зображенням цієї події у творі М. Карамзіна. Книжку М. Польового «Історія князя Італійського, графа О. Суворова, генералісимуса російських військ» (СПб, 1843) він ілюстрував, а отже, знав її чудово.

Т. Шевченко не міг оминути увагою «Історію Малої Росії» Д. Бантиша-Каменського, видану 1822 р. Далі, очевидно, були рукописи козацьких літописів, «Історії Русів», які в 20–30 роках ходили по руках; пізніше, перебуваючи на засланні, Т. Шевченко, як відомо, неодноразово звертався до своїх друзів з проханням надіслати йому здійснені на той час видання цих творів.

У 40-ві роки посилюється загальна наукова увага до історії України, вивчаються і видаються історичні джерела, зокрема в «Архиве Юго-Западной России, издаваемом для разбора древних актов...» (ч.1–8. К., 1859-1914).

У 1845-1847 рр. співробітником цієї комісії - художником, збирачем фольклорних та етнографічних матеріалів був Т. Шевченко. Його безпосереднє завдання полягало в змалюванні історичних та архітектурних пам'яток, але ця праця відкривала поетові ще й можливість всебічного ознайомлення з джерелами історії своєї батьківщини. Отже, якщо наприкінці 30-х — на початку 40-х років поет заклав фундамент своїх історичних знань, то з середини 40-х років він не тільки вивершив цю будівлю, але й став істориком-професіоналом. На цей час припадає і його особисте знайомство з такими відомими істориками, етнографами і фольклористами, як М. Максимович, О. Бодянський, М. Костомаров, що не могло не позначитися і на розширенні кола його історіографічних інтересів, і на об'єктах його поетичного оспівування, і, природно, на мові.

Центральною постаттю поезії «Іван Підкова» («Виправа на Царград») був молдавський господар, який до 1577 р. перебував у запорізькому війську. Про нього Шевченко міг довідатися з «Історії Малої Росії» Д. Бантиша-Каменського та із «Запорізької старовини», виданої І. Срезневським у 1833–38 рр. Цей же збірник послужив йому відправним пунктом і при створенні поезії «Гамалія». У листі до Ф.Н. Корольова Т. Шевченко писав: «Спасибі тобі, добрий чоловіче, за ласкаве слово, за гроші, і за Старину запорізьку... Лежу оце п'яті

сутки та читаю Старину, добра книжка, спасибі вам і Срезневському. Я думаю дещо з неї зробить, коли здоров буду, там, бачите, є дечого такого, що аж губи облизуєш» (І, 558). У другому листі до цього ж адресата поет прямо називає твір, який йому навіяла «Запорізька старовина»: «Пливши в Стокгольм, я скомпонував Гамалія, невеличку поему» (І, 558). У поемі «Тарасова ніч» історичні події передані так, як їх засвідчила усна народна творчість і як через неї вони були сприйняті й відтворені М. Гоголем і К. Рилєєвим. Є.П. Кирилюк уважав, що деякі фактичні дані Шевченко взяв із рукописної «Історії Русів»[1].

Історична правдивість поеми «Гайдамаки» базується насамперед на історичних піснях і оповіданнях про коліївщину. «Поет воістину народний, — писав М. Рильський, — Шевченко все своє творче життя пройшов пліч-о-пліч з піснею, вона була його доброю і мудрою розважницею, вона окриляла його в «казармі нечистій, вона провідною зорею сяяла йому в глухій миколаївській Росії»[2]. Та разом з тим у поемі «Гайдамаки» помітне бажання Т. Шевченка подати картину цілої епохи. Відповідно до цього «надзавдання» в «Гайдамаках» використовуються фольклорні мотиви, фольклорна образність, але все ж переважає авторська оцінка історії, а звідси й його індивідуальний стиль. Він зливає воєдино найрізноманітніші художні прийоми: епос, лірика і драма, інтимне і громадське, прозаїчне і героїчне, вірш і проза схрестилися в одну цілість.

Треба зауважити, що між історичною піснею, усним переказом і історичним документом стоїть ще одне мовне джерело: давня індивідуальна художня творчість. Наскільки знав її Т. Шевченко? Можна припускати, що від часу його роботи в Археологічній комісії йому доводилося знайомитися з такими текстами. У другій половині XIX ст. збирачі фольклорно-етнографічних записів не гребували й уривками з давніх прозових і віршових творів на історичну тематику. І цілком слушно, тому що індивідуальні вірші не тільки збігалися з описом козацького геройства в думах, але й відбивали їх ритмічний склад, характер римування. Пор. уривок з вірша «На погреб Сагайдачного» з думою про Хмельницького і Барабаша:

[1] *Кирилюк Є.П.* Тарас Шевченко. Життя і творчість. Вид. 2-ге, доповнене і перероблене. - К., 1964. - С. 69.

[2] *Рильський М.Т.* Передмова до книжки: *Ревуцький Д.* Шевченко і народна пісня. - К., 1939. - С. 2.

Кагорги едины палиль,
  другія потопилъ;
Много тогды зъ неволѣ хрыстіанъ свободиль,
За шго Богъ
  з воинством его благословилъ (ИПМН, 129);

Оттогді ж то пані Барабашева, гетьманова,
  Удариться об поли руками,
  Обіллється дрібними сльозами (ИПМН, 5).

Чи не вперше звернув увагу на нуртування творчих сил у давній українській поезії І. Франко. В «Студіях над українськими народними піснями» він зауважив: «Там, де вперед не видно було нічого, або добачувано було лише стару мертвечину, язиковий макаронізм та несмачні панегірики, тепер, при ближчім досліді, можна завважити певний розвій, боротьбу різних течій, різнорідні змагання, спупеневе вироблення мови й віршової форми, проби письменства, близького до життя й його інтересів»[1].

У записах Шевченка, зокрема в його альбомах 1846 р., засвідчено великий інтерес насамперед до історичної пісні: тут аж три записи пісень про Палія. Згодом вони стануть поштовхом до створення його Орської поезії «Чернець» (1847 р.). Однією з улюблених народних дум була для поета «Дума про пирятинського поповича Олексія», яку він згодом поряд із «Думою про Марусю попівну Богуславку» вміщує як матеріал для читання в своєму «Букварі южноруському» (1861 р.). За зразком думи про поповича він створює власний варіант, що є складовою частиною поеми «Сліпий» («Невольник»).

Чи відчувається перегук між лексичним складом українських історичних пісень та дум і староукраїнської авторської поезії? Безперечно, відчувається. Він помітний у деяких усталених формулах, зокрема в переліку ознак службового становища людини, відомої своїми заслугами перед вітчизною. Так, у багатьох думах побутує формула «козак лейстровий, писар військовий». І. Франко висловлював здивування, чому в думах про Хмельницького і Барабаша це означення поширюється на Богдана, хоч він не був реєстровим козаком. Алогічність приписування Хмельницькому цих ознак зніметься, коли читач переконається, що «козак лейстровий, писар військовий» — готова формула, що прикладається до багатьох історичних і неісторичних постатей. В староукраїнських віршах перелік заслуг оспівуваного героя також здійснюється через сполучення «Іменник + прикметник»:

[1] *Франко І.* Студії над українськими народними піснями // Зібрання творів: У 50 т. - К., 1986. - Т. 43. - С. 248.

И ти Чигирине, місто України, не меншую славу
Теперъ въ собі маєшъ, коли оглядаєшъ въ рукахъ булаву
Зацного Богдана, мудрого гетмана, доброго молодця,
Хмельницького чигиринського давного запорозця (ИПМН, 140).

Т. Шевченко переймає ритм думи, як спеціальний стилізуючий засіб нанизує сполучення «іменник + прикметник» у характеристиках дійових осіб (типу *лицаря старого, брата військового),* використовує військову й батальну лексику тих часів *(гармата, ножі обоюдні, шаблюка, ратище, самопал, рушниця-гаківниця* та ін.; *козак, запорожці, отаман, гетьманщина, есаул, обоз, табор, полковник, товариші запорожці* та ін.), вдається до сполучень іменників за типом прикладок (*батьку-отамане, пани-брати, брати-отамани, козацтво-товариство*) і парних дієслів-синонімів (*стогне-плаче, плаче-рида, квилить-плаче, в'ються-гнуться* та ін.).

Складовою частиною поеми «Сліпий» («Невольник») є дума, яку співає Степан, повернувшись із турецької неволі. Окремі строфи думи написані в нехарактерному для неї коломийковому розмірі (У неділю вранці-рано Синє море грало; Товариство кошового На раді прохало - І, 284), але більшість - це нерівноскладові рядки з об'єднуючою їх дієслівною римою:

        На морі синьому
За островом Тендром потопали,
        Пропадали...
        Один потопає,
        Другий виринає
Козацтву-товариству із синьої хвилі
        Рукою махає, гукає:
— Нехай вам, товариство, бог допомагає! —
  І в синій хвилі потопає,
        Пропадає (1, 285).

Елементи такої ритміки є й у інших, не стилізованих під думи творах. Пор. у «Гайдамаках»:

Єсть серце єдине, серденько дівоче,
Що плаче, сміється, і мре, й оживає,
Святим духом серед ночі
Понад ним витає (І, 85);

у «Гамалії»:

Ой заграй, заграй синесенькe море,
Та під тими байдаками,
Що пливуть козаки, тільки мріють шапки,
Та на сей бік за нами (І, 199);

під думний лад повністю стилізовано вірш «У неділеньку святую...»:

І одногласне, одностайне
Громада вибрала гетьмана —
Преславного Лободу Івана,
Лицаря старого,
Брата військового (II, 138).

У поемі «Царі» є ще стилізація під російські билини:

Не із Литви йде князь сподіваний;
Ще незнаємий, давно жаданий;
А із Києва туром-буйволом
Іде веприщем за Рогнідою
Володимир князь со киянами (II, 74).

До нанизування сполучень іменник + прикметний Т. Шевченко вдається нечасто і тільки у випадках стилізації тексту під народну думу, напр.:

Тоді сироту Степана,
Козака лейстрового,
Отамана молодого,
Турки-яничари ловили (І, 285).

Зв'язок між синтаксичними структурами старої української літературної мови і синтаксисом Шевченка виявляється в тому, що мовна свідомість поета формувалася під впливом цієї багатої змістом і формою літератури. Він спершу всотав її в себе, а згодом витворив небачений до того в українській культурі органічний сплав суто народного матеріалу з давньою літературною формою. З народної мови поет широко вводить в літературну еліптичні конструкції. Одна з найпоширеніших форм еліптичності у Шевченка - це опущення підмета. Пропуск підмета нерідко поєднується в поемах та віршах «з характерною для ШевченковоІ поезії згущеною присудковістю, завдяки чому розповідь набуває особливого лаконізму, динамічності і розмовної виразності»[1].

[1] *Чамата Н.П.* Типи віршової інтонації // Творчий метод і поетика Т. Шевченка. - К., 1980. - С. 437.

Увага читача вже приверталась до того факту, що з плином часу змінювався Шевченків синтаксис. Народна оповідь з переважанням паратактичних конструкцій над гіпотактичними замінювалася характерною для літературної мови складною системою взаємозалежності слів і словосполучень для вираження найскладніших часових, локальних, об'єктних, цільових, причинових і допустових відношень. Звичайно, відповідні синтаксичні засоби можна знайти і в народнорозмовній мові, але у Шевченка вони представлені в такому згущенні, як це було характерно для старої української літературної мови.

Отже, не тільки слова на означення давніх реалій брав Шевченко із староукраїнської мови. Він узяв звідти одну з найголовніших форм вираження думки — відшліфований синтаксис.

Чим глибше знайомився Шевченко з історичними джерелами, тим менше лишалося романтики в його творах на історичну тематику. Уже згадувалося про те, що в листі до Ф.М. Корольова поет дякує йому за надіслану «Запорожскую старину», яка дала йому поштовх до створення «Гамалії». «Де Ви викопали стільки скарбів?» - запитував у її видавця І.І. Срезневського М.В. Гоголь у листі від 6 березня 1843 р. — Усі думи і особливо повісті бандуристів сліпучо гарні! З них тільки 5 були мені відомі раніше, а інші для мене новина»[1]. Але згодом, коли читач став одержувати дедалі більшу кількість безпосередніх фольклорних записів, він став сумніватися в достовірності ряду текстів цієї збірки[2]. Очевидно, переоцінена сучасниками й історична достовірність подій, описуваних в «Истории Русов». І. Франко називав цей твір дуже пізнім і майже наскрізь фантастичним[3]. Справді, цілий ряд документів, які наводяться в цьому політичному памфлеті, і за мовою і за стилем належить, очевидно, до пізніх фальсифікатів.

І. Франко скептично ставиться й до тих документів, якими ілюструються козацькі літописи кінця XVII — початку XVIII ст.: «Величко майже на кожнім кроці діяльності Хмельницького подає

[1] *Айзеншток И.* Неизданные письма Т.Г. Шевченко // Литературное наследство. - М. - Т. 19-21. - С. 567.

[2] *Драгоманов М., Антонович В.* Исторические песни малорусского народа. - К., 1875. — Т. 1. 6. XVII–XXXII; *Костомаров Н.* Историческая поэзия и новые ее материалы. // Вестник Европы. - 1874. - № 12. - С. 573-629.

[3] *Франко І.* Студії над українськими народними піснями // Зібр. творів: У 50 т. - К., 1986. - Т. 43. - С. 26.

просторі листи та універсали, в яких аж надто пробивається стиль і тенденція радше мазепинщини, як хмельниччини»[1].

Уже йшлося про те, що з 1850 р. Шевченко просить своїх друзів, щоб вони прислали йому літописи С. Величка і Г. Кониського (тобто «Историю Русов», неправильно в той час авторизовану). Він їх одержав не пізніше 3 листопада 1854 р., оскільки дякує О. Бодянському: «Спасибі тобі ще раз за летописи, я їх уже напам'ять читаю. Оживає моя мала душа, читаючи їх! Спасибі тобі!» (VI, 92). Але якщо раніше сюжети його окремих творів збігалися з тими ідилічними картинами, які подавалися в «Истории Русов», то пізніше подібні мотиви в його творчості зникають зовсім. Так, початок його вірша «Ще як були ми козаками» (1847-1848) чи не повністю відповідав поетичній тональності початку «Истории Русов»:

Ще як були ми козаками,
А унії не чуть було,
Отам-то весело жилось!
Братались з вольними ляхами,
Пишались вольними степами,
В садах кохалися, цвіли,
Неначе лілії, дівчата (II, 33).

Цей же мотив повторюється в поезії «Буває, в неволі іноді згадаю...» (1850 р.):

— Не знаю, як тепер ляхи живуть
З своїми вольними братами?
А ми браталися з ляхами!
А ж поки третій Сигизмонд
З проклятими його ксьондзами
Не роз'єднали нас... (II, 233).

Очевидно, давніми спогадами про «Историю Русов» навіяні й поезії «Чернець», «Хустина», що потім були конкретизовані, виправлені після повторного читання. Відголоски цієї ж теми відчуваються в поемі «Швачка», у віршах «Ой чого ти почорніло...», «У неділеньку святую», «Заступила чорна хмара». Усі вони були написані у 1848 р., тобто ще до повторного знайомства Т.Г. Шевченка з «Историей Русов» і козацькими літописами. Після 1845 р., тобто після прочитання історичних джерел, поет до вітчизняної історичної тематики не повертається, отже, немає підстав для твердження, нібито мова козацьких літописів кардинально позначилася на його мовно-образних засобах. Основою історичної лексики у творах поета є все ж таки народна пісня й дума, яка, проте, не була відгороджена стіною нерозуміння від староукраїнської поезії.

[1] *Франко І.* Студії над українськими народними піснями -С.62.

Особливе місце в лексиці і фразеології Т. Шевченка посідають церковнослов'янізми, що в сучасних дослідженнях не розглядаються як окремий лексичний шар, відмінний від давньоруського і староукраїнського.

Церковнослов'янська мова приходила до українського селянина різними шляхами: через церкву, через колядки і щедрівки, через культову книгу; в Україні, як і в Росії, церква тримала в своїх руках і розум і душу селянина. Не так багато книжок для читання було в нього. Якщо й удавалось йому здобути початкову освіту, то і підручником, і вчителем життя був для нього псалтир (скільки разів, бувши школярем, малий Тарас читав його над померлими!), або ще четьї-мінеї. Барвиста поетика псалмів, їхня малозрозуміла, таємнича лексика відкладалися в свідомості своєрідними кліше, які відбивалися і в мові сільського грамотія. Псалтирем оборонялися від сил зла, у ньому шукала захисту принижена душа.

Різдво і Новий рік не обходилися без колядки й щедрівки. Багато з них перегукувалися з веснянками, купальськими піснями, але в основі багатьох колядок все ж таки лежав відомий євангельський сюжет про народження Ісуса Христа, про трьох царів і трьох пастухів, які привітали Діву Марію з новонародженим, про звірство царя Ірода, який, прагнучи знищити немовля з царського коліна, наказав вирізати всіх новонароджених дітей. Оскільки подібні сюжети народ знав у їх церковнослов'янському оформленні, багато церковнослов'янських слів або й цілі церковнослов'янські речення потрапляли в колядки, напр.:

От, прекрасний *граде Вихліїме!*
Отверзи врата їдема (К. Зв., 219);
Царіє! Вдарте во струни,
Возіграйте, князі во труби!
Христос *раждається* — славіте,
Язици, розумійте,
Яко с нами Бог (К. Зв., 220).

Нерідко траплялися випадки, коли церковнослов'янське слово в народній колядці змінювалося до невпізнання. Тільки за змістом можна здогадатися, що усла (вусла) - це гуслі:

Вдарте в усла сьміло (К. Зв., 220);
Прийми вусла, Давиде (220).

Бувають і такі загадки, суть яких з'ясовується тільки при старанному текстологічному аналізі, напр.: От лошоті мордо скоті (К. Зв., 239), тобто *Бог во плоті между скоті;* Злута, лима, смирно воздаймо (239), тобто *Злато, ливон, смирну воздаймо*; Пастерія на смиренно тайно (240), тобто *Пастирії на свирілі поють.* Аг, Кримський зауважував, «що церковнослов'янізми наших колядок стають для розуміння новітніх колядників усе важчими і важчими, а через те навіть і чисто українські стихи в колядках обертаються в щось покалічене, аж безглузде. Та от і відомая «нова рада» перевернулася в якусь «навереду» (№ 43); а ще замість «Богъ на землю сниде» співають «бо на землю сніг іде» (№ 46) (236). Але це йдеться вже про колядників 20-х років XX ст. Що ж до Шевченкових сучасників, то вони переважну більшість церковнослов'янських слів розуміли, що давало їм можливість спонтанно творити свої варіанти колядок. Варто також згадати, що вихідним матеріалом різдвяних пісень були й давньоукраїнські художні твори, зокрема різдвяні шкільні драми. Ось типовий приклад «Вѣрши воскресению Христову», яка, безперечно, давала текстовий матеріал для варіювання колядок:

Христосъ воскресъ нинѣ!
Вѣрте мнѣ, малой дитинѣ,
Бо я биль во Ярусалимѣ рано,
И тамъ мѣнѣ сіє повідано (УП, 316).

Отже, колядка, змикаючись із індивідуальною художньою творчістю, вбирала в себе нові церковнослов'янізми, хоч, звичайно, в переважній більшості випадків вона творилася за законами українського фольклору і з того ж мовного матеріалу:

Народився Ісус Христос, народивсь,
Котрий нам небо й землю просвітив.
На Ордані тихо вода стояла,
Там Пречиста свого сина купала (К. Зв., 222).

Таким чином, використанню Шевченком церковнослов'янізмів передувала тривала фольклорна традиція.

Джерелом поетичного узагальнення історичного досвіду боротьби зі злом стали для Шевченка Давидові псалми. Він досить часто

не переповідає змісту псалмів, а використовує їх як відправний пункт для політичної інвективи. Українізуючи текст, він зберігає в ньому окремі слова і цілі церковнослов'янські звороти. І таким чином відомі народові кліше потрапляють у нове оточення, наповнюються новим змістом: треба і волю, і землю, і пісню повернути тим, у кого вони відібрані.

Давидові псалми, як згодом і слова пророків, дали Шевченкові великий запас високої, патетичної лексики й фразеології, що виходили з-під його пера як заклик до необхідності творення історії чистими руками переслідуваних сіячів правди. Не сприймаються як чужоземні слова *древо, муж, воспою, благая, восхвалили, яко в притчу, ізбави, беззаконіє, творящий, доколі,* а тим більше лексика, створена за церковнослов'янським зразком з українських або з українських і церковнослов'янських морфем; вона використовується у всій творчості поета: *Окрадені,* замучені, В путах умираєм (псалом 43) — Та не однаково мені, як Україну злії люди Присплять, лукаві, і в огні її, *окраденую* збудять... (I, 383); *довготерпеливий* («Осія. Глава XIV») — А бог куняє. Бо се було б диво, Щоб чути і бачить — і не покарать. Або вже аж надто *довготерпеливий* (II, 14). Вільно входять у Шевченкові твори, особливо громадянського спрямування, й усталені звороти, адаптовані під впливом псалмів: Встать на ката знову (псалом 43) — Одностайне стати На ворога лукавого (I, 337); І на злих моїх погляну *Незлим* моїм оком (псалом 53) — Не забудьте пом'янути *Незлим тихим* словом (I, 354); Воцариться в дому тихім, *В сім'ї тій великій* (псалом 132) — *В сім'ї вольній, новій* (I, 354) і под.

Цікаво відзначити, що Шевченко вводив окремі церковнослов'янські слова в репрезентовану ним українську літературну мову для позначення абстрактних понять і діячів, причому в деяких випадках українські церковнослов'янізми, будучи спільними за походженням і змістом з російськими, відрізнялися від них формою, напр., *верхотворець* («создатель», «творец»), *криводушіє* («лицемерие»), *оновленнє* («обновление»), *провозвіститель* («провозвестник»), *самодержавець* («самодержец»), *своєволя* («своеволие»), *споборник* («соратник»), *судище* («судилище») і под.[1]

[1] *Літописець Нестор.* Українсько-російський словничок до Кобзаря Т.Г. Шевченка. — Херсон, 1917.

Очевидно, в свідомості Т, Шевченка панувало поняття про невіддільність українського і церковнослов'янського мовних джерел у мовному вихованні. Інакше важко було б пояснити, чому він використовує і українську і церковнослов'янську мови у своєму «Букварі южнорусскому» (СПб, 1861). Поняття про склади автор «Букваря» розкриває в шести «стихах», які є уривками перекладених ним «Давидових псалмів»: «стих первий» — трохи змінений початок 132-го псалому, «стих другий» -- кінець псалому 53-го, «стих третій» - кінець псалому 12-го, «стих четвертий» — уривок з псалому 93-го, «стих п'ятий» — завершення попереднього псалому, «стих шостий» — перша частина псалому 149-го. Чому поет подає уривки саме в такому порядку? Очевидно, це ще один доказ того, що канонічний текст був для нього лише загальнокультурною канвою для власної поетичної творчості.

На с. 7 «Букваря» повністю подається 132-й псалом у перекладі Т. Шевченка. Звичайно, відомі народові з церковної відправи слова поет лишає без перекладу. Це *миро добровонне, тварям земнородним, братів благих*; лишається, звичайно, й локальний колорит: *роси Єрмонськії, гори Сіонськії.*

Великий інтерес з погляду нормалізації української літературної мови становить Шевченкове переднє слово до наведених далі молитов: «Іісус Христос, син Божий святим духом, воплощенний од пречистої і пренепорочної діви Марії, научав людей баззаконних слову правди і любові, єдиному святому закону. Люди беззаконнії не няли віри єго іскреннему святому слову і розп'яли його на хресті меже разбойниками яко усобника і богохула. Апостоли, святії ученики його, рознесли по всій землі слово правди і любові і його святую молитву».

Привертає до себе увагу двічі повторене сполучення *слово правди і любові.* В оригінальних творах Шевченка виступають окремо *слово правди* і *слово любові*: 1 брат з братом обнялися І проговорили *Слово* тихої *любові* («Єретик», І, 263); І *слово правди* понесли По всій невольничій землі Твої апостоли святії («Неофіти», ІІ, 268).

Отже, говорячи про мову Т. Шевченка як про народну, не можна плутати поняття народності і простонародності. Народність його мови в освоєнні всіх тих джерел, що живили духовний світ української літератури й культури в цілому, не можна не зважити на

її зв'язки з європейською літературою і культурою. Прометей - один із вічних образів європейської поезії — у Шевченка став символом боротьби народів царської Росії за соціальне й національне визволення; у своїх творах поет згадував політичних діячів (Августа, Нерона), філософів (Сократа, Геракліта), поетів (Гомера, Вергілія, Горація, Овідія), порівнював своїх земляків — месників за кривду — з богами й героями Еллади й Риму. Одними з улюблених героїв, часто згадуваних Шевченком у «Журналі» і в російській художній прозі, були Телемон і Бавкіда з «Метаморфоз» Овідія; у російських поемах «Тризна» і «Слепая» відчувається його добре знайомство з байронівськими стилістичними і композиційними прийомами; творчість окремих європейських письменників (Р. Бернса, Альфреда де Віньї) сприяли утвердженню принципу народності в його творчості. Особливо близька йому була слов'янська поезія - як народна, так і професійна. У поемі «І мертвим, і живим...» він згадує чеського поета В. Ганку, видатному діячеві чеського і словацького відродження П. Шафарикові присвячує поему «Єретик», за мотивами відомих сербських пісень, виданих В. Караджичем, пише вірш «Подражаніє сербському», високо цінує польського поета А. Міцкевича (відчувається навіть певний настроєвий і стилістичний перегук між третьою частиною поеми польського письменника «Dziady» і поемою «Сон» Шевченка). Цікавою є й така деталь. Уже згадувалося про те, що покривджені Шевченкові героїні, яких нерідко горе доводило до божевілля, співають пісні з сороміцьким підтекстом. Чи не запозичений цей прийом у В. Шекспіра, якого так любив український поет? Адже й Офелія з «Гамлета», що збожеволіла після смерті батька, співає:

Устав юнак, убравсь будь-як
Та й двері відчиняв;
До себе дівчину впустив,
А жінку проводжав (В.Ш., 5, 86).

Своєрідний розгін в інтернаціональний поетичний контекст творчість Т. Шевченка взяла уже від самих її перших романтичних початків. На цьому етапі помічається близькість його в розробці народних баладних сюжетів з А. Міцкевичем, К. Махою, до певної міри з О. Пушкіним та І. Козловим. Треба відзначити, що фольклор усіх слов'янських народів виробив такі сюжетні лінії, як насильство матері над дочкою у виборі чоловіка, зрада юнака дівчині або дівчи-

ни юнакові, трагічна розв'язка любовної колізії через соціальну нерівність і под. На Грунті цих сюжетів виростають такі метафори і порівняння, в яких самогубство стає актом перетворення людини в дерево (улюблений образ міфів усього світу), обернення її в міфічну істоту, скажімо, в русалку, співзвучність почувань людини і природи і под. Звідси випливає закономірний перегук ідей і образів А. Міцкевича і Т. Шевченка. Як відзначають дослідники, на образи і прийоми його балад «діє «магнітне поле» романтичного світосприймання, пройнятого, проте, соціальним змістом, що визначає характер художнього конфлікту»[1]. Г. Нудьга налічує у Шевченка близько двадцяти балад[2].

Якою мірою творчість українських, російських, польських, чеських та інших поетів-романтиків, що розвивали фольклорні мотиви, була оригінальною? Чи не позначалися в ній взаємні впливи? Коли й позначалися, то лише тією мірою, якою їх відбивала народна, фольклорна поезія[3]. При наявності спільних сюжетів їх різнили і національний колорит, і система поетичних образів. Мав, звичайно, рацію О. Колесса, коли писав: «Не єсть се доказом великої самостійності якогось поета, коли в його творах не добачуємо ніяких слідів знаної йому літератури, так, як із другого боку, існування таких слідів не свідчить знов про велику залежність даного автора. Часто буває якраз навпаки»[4].

Із приміток Бр. Залеського до листів Т. Шевченка довідуємося, що український поет був добре знайомий з творчістю А. Міцкевича і багато його творів знав напам'ять[5]. Очевидно, він захоплювався творчістю А. Міцкевича ще в час свого перебування у Вільні. Сюжетна спільність і образна подібність упадають в очі при порівнянні балади А. Міцкевича «Ucieczka» і Шевченкової «Тополі». Правда, цей сюжет — приневолення матір'ю дочки вийти заміж за нелюба - ще раніше розробляв у німецькій поезії «бурі і натиску» Г.А. Бюргер

1 *Пилип'юк О.* Художній світ ранніх балад Т.Г. Шевченка // Збірник праць 27-ої наукової Шевченківської конференції. — С. 98.

2 *Нудьга Г.А.* Українська балада. - К., 1970. - С. 107-108.

3 *Русанівський М.О.* Шевченко і українська література першої половини XIX ст. // Наук. зап. Київ. ун-ту. 36. філол. ф-ту. — К. — Т. 1. — 1939.

4 *Колесса О.* Шевченко і Міцкевич. - Львів, 1894. - С. XXIII.

5 Там же. - С. 3.

(балада «Ленора») і в російській А. Жуковський (балади «Людмила» і «Світлана»). І в польського і в українського поетів наявна та сама психологічна деталь: дівчина ладна скоріше лягти в могилу, ніж вийти заміж за нелюбого або почути звістку про смерть коханого. Пор.:

«— Nie powiozą do ottarza, Powiozą mię do cmętarza, A pościelą chyba w trumnie, Ja umrę, gdy on nie żyje! Ciebie, matko, żal zabije» *(Mic., I, 108);*	- Не хочу я панувати, Не піду я, мамо! Рушниками, що придбала, Спусти мене в яму. Нехай попи заспівають, А дружки заплачуть, — Легше, мамо, в труні лежать, Ніж його побачить (І, 50).

Психологічний мотив в обох поетів той самий, але настільки різна лексична реалізація образів! У А. Міцкевича протиставляються *вівтар* як символ вінчання і *цвинтар* як символ смерті. У Т.Г. Шевченка змальовано обряд поховання дівчини: вишиті рушники, що супроводжують обряд сватання, використовуються і в обряді поховання; весільні співи дружок замінює спів церковного причту.

Відчувається близька сюжетна залежність між «Рибкою» А. Міцкевича, «Русалкою» О. Пушкіна, «Русалкою» Т. Шевченка і віддалена - з його «Причинною». У Пушкіна й Міцкевича обманута князем (паном) дівчина топиться, стає русалкою (рибкою), але вигодовує своє дитя і метається кривдникові. У Шевченка в «Русалці» дівчина топить свою дочку, згодом русалки топлять її саму; у «Причинній» же русалки зненацька нападають на дівчину, гублять її, а це стає причиною смерті і її коханого. Але якщо балада А. Міцкевича повністю витримана в романтичному дусі, то в мові О. Пушкіна і Т. Шевченка виявляється прагнення до реалізму, співи русалок передані в дусі народних пісень:

Что, сестрицы? в поле чистом Не догнать ли их скорей? Плеском, хохотом и свистом Не пугнуть ли их коней? (11, 258);	— Чи всі ви тута? — кличе мати. Ходім шукати вечерять. Пограємось, погуляймо Та пісеньку заспіваймо: Ух! Ух! Солом'яний дух, дух! (І, 5).

У романтичній поезії поширені численні персоніфікації. Як і в О. Пушкіна, А. Міцкевича, К. Махи та інших, у Т. Шевченка *блідий місяць виглядав, сичі перекликались, думка каже, вітер ліг біля моря*

одпочить, пішов шелест, думка говорить, доля ходить полем, серце нудить світом, засне долина, соловейко задріма, рука гуляє, сонце гляне, верба сміється, нехай усміхнеться сонце, з вітром могила в степу розмовляє, калина плаче, сіло сонце та ін. Ця особливість не тільки не зникне з пізніших, реалістичних поезій Шевченка, а навпаки ще більше розів'ється і закріпиться в них. Тут, як і раніше, *на синє небо виходить зоря; хатки біленькі виглядають; Дніпро з лугами виграває', І Трахтемировгеть горою нечепурні свої хатки розкидав з долею лихою; хмари звеселіли; І соловейко на калині [...] святого Бога вихваляв; місяць хмарою повивсь; завив з дзвіниці великий дзвін; І болящеє, побитеє серце стрепенеться; Од споконвіку і донині ховалась од людей пустиня; А воля в гостях упилась; Поки живе надія в хаті, Нехай живе, не виганяй; Нудьга, печаль і сором душу оступили* і т. ін. Іноді метафора навіть набуває певної сюжетності, як наприклад:

І море ревнуло Босфорову мову,
У Лиман погнало, а Лиман Дніпрові
Тую журбу-мову на хвилі подав (І, 199).

На зламі романтизму і реалізму посуворішала муза нашого поета. • Його творча палітра лишилася такою ж багатою, та разом з тим у ній з'явилося більше напівтонів, а піднесені слова розбавилися зниженими, такими, що досі були поза прийнятими естетичними критеріями. Що лишилось назавжди - це абстрактна загальнокультурна лексика, яка єднала творчість слов'янських поетів з прийнятим у європейській поезії лексиконом Д. Байрона, А. де Віньї, А. Мюссе, Й.-Х. Гельдерлінка, А. Шеньє, П. Шеллі та ін. Серед слів, що прийшли з західноєвропейських мов, треба назвати такі, як *автодафе, арена, армія, банкір, барон, вальс, гвардія, герольд, гетера, гімн, догмат, драма, елегія, епілог, інтродукція, епопея, інститут, інвалід, кардинал, кастрат, катакомби, колега, лазарет, леопард, маркіз, маг, муза, неофіт, німфа, оригінал, оргія, плебей, сенат, сфінкс, цитадель* та ін.

Однією з обов'язкових умов розширення функцій народнорозмовної мови є виведення її за рамки побутового вживання, розширення її інформативних функцій, перетворення на універсальний засіб самовираження народу. Мабуть, цим пояснюється постійне прагнення Т. Шевченка листуватися зі своїми земляками, особливо з селянами, по-українськи.

Треба відзначити, що у першій половині XIX ст. листування українською мовою, як і літературно-оповідна проза, мали на собі

відбиток стилізації під простацьку, «мужичу» мову. Шевченко переборює цей стиль, зберігаючи його поодинокі елементи тільки в листах до старших людей. Услід геніальному поетові України пішли Марко Вовчок, П. Куліш, в епістолярії яких вироблялися початки української публіцистичної і наукової мови.

Уже в часи Т. Шевченка починає розвиватися українська преса. В 1838 р. Є. Гребінка задумав видавати чотири рази на рік літературний додаток українською мовою до російськомовного петербурзького журналу «Отечественные записки». У цьому додатку мали побачити світ і перші Шевченкові твори. Проте з невідомих причин цей задум не здійснився. Є. Гребінка підготував згодом альманах «Ластівка», який був виданий В. Поляковим 1841 р. у Петербурзі. В редагуванні альманаху брав участь і Т. Шевченко. Тут же вперше побачили світ п'ять його поезій. Того ж таки року в Харкові виходить альманах «Сніп», виданий О. Корсуном. В обох альманахах були представлені художні твори, фольклорні записи. До публіцистичного жанру можна віднести вміщені в «Ластівці» і вже згадувані передмову й післямову Є. Гребінки «Так собі до земляків» і «До зобачення», а також прозові вставки О. Корсуна до вірша «Від чого чапура живе біля моря», надрукованого в альманасі «Сніп». Протягом 1843–1844 рр. І. Бецький видає в Харкові і Петербурзі альманах «Молодик». Він мав те ж літературно-художнє спрямування, що й попередні альманахи. Тут, зокрема, були опубліковані твори Т. Шевченка «Утоплена», «Думка» («Тяжко-важко в світі жити»), «Н. Маркевичу». У «Южном русском зборнику» (1848 р., Харків), виданому А. Метлинським, вперше наводиться короткий життєпис письменників (Г. Квітки-Основ'яненка, М. Петренка, С. Александрова, М. Макаровського). В альманасі «Ужинок рідного поля» (М., 1857 р.), підготовленому М. Гатцуком, де вміщені українські народні пісні, приказки і прислів'я, подається також «Присвітка» (передмова українською і російською мовами М. Куцого — М. Гатцука), а також «Озірк на вистє моўи луду козакорус'кого і ого Ўкраін» того ж автора. До речі, тут висловлюється думка про те, що літературна мова для всіх українців повинна бути одна. За змістом цей нарис становить собою публіцистичний виклад ідей, якими перейнята «Історія Русів». У нарисі використовується абстрактна лексика, успадкована переважно зі староук-

раїнської мови: *основи життя, громада, хапатись за всі змоги, бажаїмий 'скуток, користі, лихе товариство, свічченє, до свого заповіту, глумота, простолюд, святобливий данок, нема йому спину, на раду собі, панування, учинки, рідний край, остатньої години, у скрутну добу, література, співпрацовці, воля, колегіальне братство Київське, за добрими змогами, письменниця («граматика»), викладки, космополітство, Андрусовський трактат* та ін.

На Західній Україні до видань цього типу належить «Русалка Дністровая», впорядкована і видана 1837 р. М. Шашкевичем. У «Передслів'ї» до збірки і в «Предговорі к народним руским пѣсням» знов-таки вживається та абстрактна лексика, яка була переважно успадкована із староукраїнської мови: *надія, здорові рістки, велич, народ, покоління, поведінка, спадком лишили, передвік, мір, природа, смуток, радість, чувства, красота, статки, почесть, недоля, журба, отчина, справа, страсть, присуд, роспука, чужина, провина, гадка, борба, будущий* та ін.

Беручи до уваги обмежені можливості української публіцистики, треба зважити на її своєрідне продовження в листах, особливо тих, в яких піднімаються соціальні питання. В епістолярному й публіцистичному стилях є багато спільного, адже їх єднає апелятивність, звернення до людей як з бажанням увести їх у коло певних подій, поінформувати про щось, так і викликати в них почуття, співзвучні з емоційною настроєністю автора. У цьому зв'язку українську епістолярію основоположника літературної мови разом з передмовою до «Гайдамаків» можна вважати зародком україномовної публіцистики.

Листи Т. Шевченко писав, як відомо, українською і російською мовами. Як правило, українсько- і російськомовні листи мають різних адресатів. До своїх рідних (до Микити й Варфоломія Шевченків), до друзів (зокрема, до художника Ф.Л. Ткаченка, з яким колись квартирував разом у Петербурзі), до українських письменників (Г. Квітки-Основ'яненка, П. Куліша, Я. Кухаренка, Марка Вовчка), до видатного актора М.С. Щепкіна, до дослідників української історії й збирачів фольклору М. Костомарова, М. Максимовича (і М.С. Максимович - дружини вченого), М. Цертелєва та ін. поет звертався тільки по-українському. У листі до брата Микити від 15 листопада 1839 р. він просив: «Та будь ласкав, напиши до мене так, як я до тебе пишу, не по-московському, а по-нашому... Так нехай же я хоч через папір почую рідне слово, нехай хоч раз поплачу веселими сльозами» (VI, 16).

Усього в уміщених у Повному зібранні творів Т.Г. Шевченка (т. VI, 1957 р.) 229 Шевченкових листів; по-українському написано 144.

Російською мовою поет писав листи до офіційних осіб, до керівництва Петербурзької академії мистецтв, до російських письменників О.М. Плещеєва, В.А. Жуковського, С.Д. Аксакова, петербурзького художника-портретиста М.О. Осипова та ін. Тільки по-російському написані його листи до В.М. Рєпніної; російською мовою листувався він і з друзями-поляками, хоч висловлював жаль, що не пише по-польському.

Стилістичні особливості російських і українських листів якоюсь мірою зумовлені самим змістом апеляції і адресатом. Навіть якби він однією і тією ж мовою звертався, скажімо, до давнього приятеля І. Сошенка і до генерала Дубельта, до брата Микити і до княжни В. Рєпніної, то стильові відмінності цих листів були б надто виразні. Але, звичайно, наклала свій відбиток і певна українська традиція листописання з її козацько-селянським колоритом, і невиробленість української загальнокультурної лексики, неусталеність термінології.

В епістолярію Т. Шевченка час від часу вриваються елементи прийнятої в той час так званої «котляревщини», тобто лексики і фразеології культивованої епігонами І.П. Котляревського. Наприклад: до В.Г. Шевченка (22.01.1861 р.): *Заткни пельку* отому поганому землемірові, та роби швидше з тим сердешним грунтом (VI, 228). Але такі вкраплення поодинокі. В цілому поет подолав «котляревщину» як таку. В українських листах, порівняно з російськими, відчувалася до певної міри внутрішня свобода, викликана відсутністю усталених, перевірених довголітньою практикою вживання епістолярних кліше. Особливо виразно стилістичні відмінності в листах українською і російською мовою виступають тоді, коли в них розповідається про той самий факт. Порівняйте, як висловлюється Т. Шевченко про незабутню для нього зустріч із М. Щепкіним: до С.Т. Аксакова (04.01.1858 р.): Простите мне, что я не написал вам с Михайлом Семеновичем. Не мог. Старый чародей наш своим посещением сделал из меня то, что я и теперь еще не могу прийти в нормальное состояние (VI, 160); до М.О. Максимовича (04.01.1858 р.): Я ще й досі не охолонув од мого дорогого гостя, і досі стоїть він у мене в очах і не дає спокою ні вдень ні вночі (VI, 160); до М.М. Лазаревського (04.01.1858 р.): Приїжджав до ме-

не колядувати старий М.С. Щепкін, то я після його колядки й досі хожу наче після похмілля. Нехай йому Господь шле добре здоров'я (VI, 161); до П.О. Куліша (II.I., 1858): Наробив він мені оце старий лиха: приїзжав до мене на святках колядувать. Я й досі ще хожу наче з тяжкого похмілля од його колядок. Учистив старий! аж пальці знать (VI, 162). А ось повідомлення друзям про те, що йому нарешті дозволено покинути остогидлий Нижній Новгород, де поет нібі продовжував заслання, будучи позбавлений прав виїзду з цього міста: до І.О. Ускова (17.11.1858 р.): На будущей неделе думаю оставить навсегда Нижний Новгород, прожить до весньї под Москвой у Щепкина, а весною, естли не разрешат мне жить в столицах, поеду в Харьков, в Киев, в Одессу й за границу (VI, 173); до М.М. Лазаревського (22.11.1858 р.): Думаю на тім тижні покинуть оцей поганий Нижній Новгород. Поїду аж під Москву в гості до мого старого батька — М.С. Щепкіна, та в нього до весни пробуду. А весною, як не буде мені якої ради з тими поганими столицями, то чкурну в Харков або в Киев, а може й дальше, як Бог поможе (VI, 174).

Специфіковану частину загальнокультурної лексики становить термінологія. Власне в загальнокультурний лексичний фонд входять не терміни як однозначні елементи термінологічних систем, а значною мірою детермінологізовані слова, що вводять людину в світ науки, але не розкривають усіх її таємниць. Такою була роль терміна в епістолярії й публіцистиці часів Пушкіна і Шевченка, такою вона лишається й тепер. Різниця тільки в ступені впорядкованості термінології тоді й тепер, а також у насиченості нею текстів.

Оскільки Т. Шевченко був митцем, то, як і слід сподіватися, в його епістолярії найширше представлена термінологія й номенклатура, пов'язана з живописом і гравіюванням: *альбом, алебастр, фарба (і краска), олія, сепія, аркуш, барельєф (і барельєфік), статуетка, картина, гальванопластическький, портрет, карандаш, цизорик, пензель (і кисть)* та ін. Інші термінологічні системи представлені в листах не так виразно. Серед них варто відзначити групу назв різних наук *(астрономія, етнографія, математика, навігація, географія, історія),* а також медичні терміни *(ревматизм, цинга, холера).*

Трапляються випадки, коли Т. Шевченко просто запозичує термін з російської мови, навіть не змінюючи його звучання: Як буду виїжать із цього поганого *укріпленія,* то напишу тобі (VI, 142). Але

здебільшого він шукає український відповідник. Так, для передачі російського терміна «железная дорога» він користується термінами *чугунка* і *залізний шлях:* Як передаси рисунки графу Ф[едору] Щетровичу], сідай на чугунку та до мене (VI, 179); Поцілуй свою любу жіночку за мене і за себе та й гайда на залізний шлях (VI, 156).

До загальнокультурної і термінологічної лексики прилягає шар абстрактних слів. Він не однорідний, оскільки охоплює сферу почуттів волевиявлення, соціальних стосунків; в абстрактних же словах втілюються символи народного сприйняття прекрасного й потворного. Без абстрактної лексики не обходиться не тільки літературна мова, але й територіальний чи соціальний діалект. Але, звичайно, в літературній мові абстрактні слова представлені ширше, входять у численніші синонімічні ряди.

У листах Т. Шевченка абстрактні слова за походженням поділяються на три групи.

До першої належать загальнонародні слова на позначення почуттів і душевних станів: *безталання, щирость, ласка, дяка, лихо, нудьга, радость, віра, надія, воля, неволя* і под.; наприклад: З превеликою *радостію* і *дякою* прийняв я лист ваш уже другий (VI, 45); Десять літ *неволі,* друже мій єдиний, знівечили, убили мою і *віру* і *надію* (VI, 130); Опріч *нудьги,* всі *лиха* перебували в мене (VI, 55).

Другу групу становлять запозичення із старослов'янської мови типу *благодать, помишленіє, благословеніє;* це, звичайно, книжна лексика, яка, проте, поширена і в народній мові. Наприклад: Мені вдень і вночі сниться ота *благодать* над Дніпром, що ми з тобою оглядали (VI, 195); Великий ти поет, друже мій Семене! Благодарю тебе всім серцем і *помишленієм* моїм! Чим, як і коли заплачу я тобі за твоє істинно християнське діло! (VI, 115); Низенько кланяється тобі Владимир] Ив[анович] і сердечне просить не перемінять доброго *намірения* (VI, 154). Письменник і сам продукує слова за старослов'янським зразком, типу *веселіє, подружіє:* Великим *веселієм* звеселили ви мене своїм добрим, християнським листом у цій бусурманській пустині (VI, 41);.. Уже було й *подружіє* найшлось. Та господь не благословив моєї доброї долі! (VI, 58).

Нарешті, третя група абстрактних слів - лексика, перейнята з російської мови. Як правило, це слова, що проникали з офіційно-ділової мови, і до яких на той час ще не було українських

відповідників: *розрішеніє, приказаніє, одпуск:..* І в той самий день прийшло мені *розрішеніє* малювать, а на другий *приказаніє* в поход виступать (VI, 51). Можливо, ці русизми з'явилися в листах не тільки тому, що Шевченко не знайшов українських відповідників. Можна припустити, що вони, як і в поетичній творчості, відігравали певну стилістичну роль: копіювали мову «власть придержащих». Таке припущення небезпідставне, якщо зважити на те, що й перші дві групи абстрактної лексики відбивають тенденції вживання її в оригінальних україномовних творах поета. До того ж Шевченко був вимогливий до мови. Згадаймо, як він висміяв Я.Г. Кухаренка за те, що той у листі назвав поета «закадишним другом»: «Мабуть ти давно в землях християнських не бував і доброї мови християнської не чував, що зовеш мене **закадишним** другом. Чи ж чути було коли-небудь меж християнами таке бридке, паскудне слово? (VI, 189).

Морфологічні форми в епістолярії Т. Шевченка в цілому збігаються з тими, які представлені в поетичній спадщині. Слід відзначити паралельне вживання форм *грає, карає, знає* з відповідними скороченими *вмира, чита, полегша,* надання переваги суфіксові **-ова-** (не **-ува-)** *(нарисовать, ціловать, намальовать, сплюндровали)* й формі інфінітива на **-ть** *(мать, написать, зробить, їхать, долетіть, побачиться,* дуже рідко *промовити),* уживання особових форм дієслова *бути* (благий і дивний *еси* господи).

Дуже важливими з погляду тенденцій розвитку майбутньої української публіцистики є ті рядки Шевченкових листів, у яких він дає оцінку певним літературним явищам і мистецьким творам, тобто по суті пише невеличкі рецензії. Кілька разів він звертався до «Записок о Южной Руси» і до «Чорної ради» П. Куліша. У листі до Я. Кухаренка (20.04.1857) Шевченко так оцінював «Записки...»: Переслав мені із Пітера курінний Панько Куліш книгу своєї роботи, названу Записки о Южной Руси, писану нашим язиком. Не знаю, чи дійшла до Чорноморії ця дуже розумна і щира книга. Якщо не дійшла, то вишли, не будеш каяться. Такої доброї книги на нашому язику ще не було дрюкрвано. Тут живо вилитий і Кобзар, і гетьман, і запорожець, і гайдамака, і вся старожитна наша Україна як на лодоні показана. Куліш свого нічого не давав, а тілько записав те, що чув од сліпих кобзарів, а тим самим і книга його вийшла книга добра, щира і розумна (VI, 130). «Чорну раду» він

оцінює в листі до М. Лазаревського і до самого П. Куліша. До М. Лазаревського (29.09.1857): «Подякуй доброго і розумного Куліша за його Чорну раду і за Записки о Ю[жной] Р[уси]. Я вже другий раз читаю Чорну раду і як прочитаю, то напишу йому прездоровенний мадригал. А поки що буде» (VI, 153). «Прездоровенний мадригал», очевидно, не вийшов. Ось що пише Шевченко Кулішеві (05.12.1857): «Дуже, дуже добре ти зробив, що надрюкував Чорну раду по-нашому. Я її прочитав ів Руській беседі, і там вона добра, але по-нашому лучче. Розумний, дуже розумний і сердечний епілог вийшов; тілько ти дуже вже, аж занадто дуже, підпустив мені пахучого курева; так дуже, що я трохи не вчадів» (VI, 155)*.

Зв'язок з художньою літературою забезпечується постійним зверненням до класичної белетристики. Наприклад, Т.Г. Шевченко в листі до А.І. Лизогуба від 22.10.1848 р. порівнює себе із солдатом з твору Г. Квітки-Основ'яненка «Солдатський портрет»: «І я теперо точнісінький, як той москаль, що змальовав Кузьма Трохимович панові, що дуже кохався в огородах» (VI, 39). І все ж таких ремінісценцій небагато. Частіше поет звертається до уснонародної поетичної творчості — і української, і російської. Наприклад.: «Я думав, що ви давно вже в Москві сумуєте, аж бачу, що ви тепер по Михайловій горі походжаєте, на сині гори поглядаєте, з Дніпром розмовляєте, та й мене, сірому одинокого, на чужині не забуваєте» (VI, 186); «Завтра попливу вверх по матушке по Волге, а поки що цілую тебе, твою стару і твоїх діточок» (VI, 145).

Значно частіше в листах Т. Шевченка можна знайти перегук із його власними поезіями. Початок їх покладений листами із заслання. Приблизно тоді, коли поет написав «Караюсь, мучуся... але не каюсь!» (II, 32), цей же мотив прозвучав і в листі до А.І. Лизогуба від 11.12.1847 р.: «Бодай і ворогові моєму лютому не довелося так каратись, як я тепер караюсь» (VI, 41). Ця ж нота чується і в листі до О.М. Бодянського від 03.01.1850 р.: «Не знаю, чи карався ще хтось на

* Ідеться про Кулішеву оцінку шевченкової творчості, яку він дав в епілозі до «Чорної ради». Він писав, що Шевченко «в українській мові створив чи, краще сказати, знайшов такі форми, яких до нього ніхто й не передчував... У його віршах наша мова зробила великий поступ, що його звичайно робить спільними зусиллями народ та ще й упродовж довгого часу».

сім світі так, як я тепер караюсь» (VI, 58). І в листах, і в поезіях періоду заслання киргизький степ порівнюється з незамкнутою тюрмою:

Божемилий!
Чи довго буде ще мені
В оцій незамкнутій тюрмі,
Понад оцим нікчемним морем
Нудити світом? (II, 109).

Порівняймо образ тюрми як символу заслання в листі до М.М. Лазаревського від 14.08.1857 р.: «2 августа я вирвався з своєї тюрми, а 5 августа гуляв уже по славному городу Астрахані» (VI, 144). Що ж до *нікчемного моря,* то, хоч воно в часи Т. Шевченка ще не було доведене до нинішнього жалюгідного стану, але саме так характеризує його поет у багатьох листах: до А.І. Лизогуба від 07.03.1848 р.: «...а може доведеться рік або й другий простерегти нікчемне оте море» (VI, 49); до А.І. Лизогуба від 09.05.1848 р.: «Я тепер веселий йду на оте нікчемне море Аральське» (VI, 51).

У неволі скрізь погано. Мабуть, тому Т. Шевченко так не подобаються казахські степи (у нього скрізь киргизькі):

Кругом тебе простяглася
Трупом бездиханним
Помарнілая пустиня,
Кинутая богом (II, 209);

А тут бур'ян, піски,..
І хоч би насміх де могила
0 давнім давні говорила (II, 46).

До характеристики киргизького степу він часто звертається і в листах, писаних як по-українському, так і по-російському: до О.М. Бодянського (03.01.1850): «Перейшов я пішки двічі всю киргизьку степ аж до Аральського моря — плавав по йому два літа, господи, яке погане! аж бридко згадувать! не те що розказувать добрим людям» (VI, 57); до С.С. Гулака-Артемовського (01.07.1852): «А зто укрепление, да ведомо тебе будет, лежит на северо-восточном берегу Каспийского моря, в Киргизской пустине. Настоящая пустьіня! песок да камень; хоть бьі травка, хоть бьі деревцо - ничего нет! (VI, 65). Туга за рідним краєм, за його пейзажами виразно чується і у вірші «А.О. Козачковському», і пізнішому за часом листі до нього. Пор.:

1 згадую Україну,
І згадать боюся.

І там степи і тут степи,
Та тут не такії, —
Руді, руді, аж червоні,
А там голубії,
Зеленії,мережані
Нивами, ланами,
Високими могилами,
Темними лугами (II, 46);

до А.О. Козачковського (14.04.54): «Мені тепер здається, що й раю кращого на тім світі не буде, як ті Андруші, а вам то може навіть остило дивитися і на сині Трахтемирівські гори» (VI, 86).

Негодована, ненагодована дитина — один з улюблених поетичних образів Т. Шевченка: серце плаче і не спить, мов негодована дитина; царі цькують ненагодовану волю і под. До цього ж образу звертається поет і в листі до А.І. Лизогуба від 07.03.1848 р.: «Не знаю, чи зраділа б так мала ненагодована дитина, побачивши матір свою, як я вчора, прийнявши подарунок твій щирий» (VI, 49).

Перегук поетичних творів і епістолярії свідчить про постійну роботу творчої уяви Т. Шевченка. Листи наповнюються метафорами і порівняннями, окремі їх рядки звучать як поезії в прозі: до М.М. Лазаревського (20.12.1847): «Отже так зо мною трапилося, спершу я сміливо заглянув лихові в очі. 1 думав, що то була сила волі над собою, аж ні, то була гордость сліпая. Я не розглядів дна тієї бездни, в котру впав. А тепер, як розглядів, то душа моя убогая розсипалась, мов пилина перед лицем вітра» (VI, 42); до Я.Г. Кухаренка (05.06.1857): «...Я сам думав, що вже зледащів, захолонув у неволі, аж бачу — ні. Нікому тільки було огню положить під моє горем недобите старе серце. А ти, друже мій, догадався, взяв та й підкинув того святого огню. Спасибі тобі, друже мій єдиний» (VI, 139); до М.С. Щепкіна (12.11.1857): «Якби-то нам побачитися, якби-то нам хоч часиночку подивитися один на одного, хоч годиночку поговорить з тобою, друже мій єдиний! Я ожив би, напоїв би своє серце твоїми тихими речами, неначе живучою водою» (VI, 152). Та не тільки ліричний струмінь вимагає від автора листів багатої метафорики. Звучить у них і сатиричне слово, яке теж одягається в образне вбрання. Так, у відповідь на пропозицію М.О. Максимовича подати якісь твори до слав'янофільської газети-тижневика «Парус», Т. Шевченко в листі-відповіді від 22.11.1858 р. пише: «Не доведеть-

ся мені давать під парус свої вірші і того ради, що парус сей надуває заступник вельможного пана, любителя березової каші (йдеться про кн. В.О. Черкаського, який обстоював корисність застосування до селян тілесних покарань. - *В.Р.).* Може воно так і треба московській натурі» (VI, 186).

Цікавим *є* топонімікон Т. Шевченка. Поет зв'язує воєдино давнє й сьогодення, свою Вітчизну з близькими й далекими землями. Україна постає в іменах Києва, Чернігова, Львова, Харкова, Черкас, Полтави, Чигирина, Почаєва, Суботова, Батурина та інших міст по обох берегах Дніпра аж до Дунаю. А ось шляхи, що єднають різні частини України: Чорний шлях виходив од Дніпра. І біг через степи Запорізькі через воєводства Київське, Подільське і Волинське - на Червону Русь до Львова (І, 148). Цей простір заповнений десятками назв сіл і містечок: Андруші, Байбузи, Балта, Бихів, Борозна, Борисполь, Будища, Вишгород, Гирівка, Гоноратка, Гончарівка і т. д. Звідти перекидає Т. Шевченко історичні мости на північ - до Москви, Петербурга, Полоцька, Балахни, на північний схід і схід - до Нижнього Новгорода, Гур'єва, Астрахані, Аральського моря, Байкалу, на північний захід - до Вільни, на захід - до Варшави, Праги, Дрездена, Дюсельдорфа, Парижа, на південний захід - до Бесарабії і далі на Балкани і на південь - у Крим до Бахчисарая і через Босфор до Афін[1]. Але на першому місці за вживаністю у творах Шевченка, як це докладно вивів М. Фененко, була Україна, Дніпро, Київ. Уже в поемі «Гайдамаки» Україна згадана 36 разів[2]. За дев'ять років (1838-1847 рр.) від звільнення з кріпацтва до арешту в справі Кирило-Мефодіївського товариства в поезії Шевченка, а також у драмах «Назар Стодоля» і «Никита Гайдай» його улюблена Батьківщина називається до 130 разів[3]. Київ тільки в «Кобзарі» спом'янутий до 50 разів[4]. Головна водна артерія України - Дніпро - названа в творах Шевченка близько 100 разів[5]. Дуже популярна в українському

[1] *Русанівський В.М.* Утвердження української літературної мови // Жанри і стилі в історії української літературної мови. — К., 1989. - С. 155.

[2] *Фененко М.В.* Топоніміка України в творчості Тараса Шевченка. — К., 1965. — С. 18.

3 Там же. - С. 21.

4 Там же. - С. 3О.

[5] Там же. - С. 125.

фольклорі назва річки Дунай відображена і в Шевченковій поезії[1]. М. Фененко розкриває й психологічні мотиви такого рідкісного в літературі явища, як численне згадування місцевостей рідної країни, розлука з якою тривала більшу половину життя[2].

Географічні назви відіграють насамперед художню роль, але й пізнавальну також.

Мова Т. Шевченка майже одразу ж стає об'єктом лексикографічного опрацювання: серед джерел укладеного 1842 р. «Словаря малоросійського, или юго-восточнорусского язьіка» його автор П. Білецький-Носенко називає і Шевченків «Кобзар». Шкода, звичайно, що цей словник побачив світ лише в 1966 р., тобто не справив того впливу на розвиток української літературної мови, на який розраховував автор.

На перший погляд може здатися, що реєстр цього словника дуже близький до Шевченкового лексикону, лексикографічно впорядкованого у праці «Словник мови Т.Г. Шевченка», т. 1-2 (К., 1964). Але порівняння їх уже тільки за першими п'ятьма літерами дадуть нам парадоксальні підрахунки: з 1894 слів, зафіксованих на літери А-Д у «Словнику мови Шевченка», та 2074 сліз з реєстру на ці ж літери «Словаря малороссійского...» спільними виявляються тільки близько 560. Тобто в україномовних творах Кобзаря тільки 29,5 % слів збігаються з тими, які зафіксував лексикограф XIX ст.; що ж до П. Білецького-Носенка, то він не ввів до реєстру свого словника понад 73 % слів, використовуваних поетом!

Порівняймо спершу спільні слова загальномовного й індивідуального словників. Тут ми зустрінемо насамперед лексеми на позначення навколишньої природи *(багнище, багно, багнюка, байрак, балка, барвінок, бездна, билина, блискавка, будяк, болиголов, бугай, буряки, бур'ян, ведмідь, веприще, віл, вовк, возлісся* і под.), на позначення людського побуту *(барило, баркан, бебех, будинок, варена, вареник, верх, верша, вечеря, відро, віжечки* і под.), людських стосунків *(вірить, воля, глузувати, годувати, горнутися, господарювати, гость, громада, друзяка* і под.), понять мір і ваги *(аршин, багато, вага, година, год, гривня, доба* і под.), спорідненості *(баба, бабу-*

[1] *Фененко М.В.* Топоніміка України в творчості Тараса Шевченка. — С. 56.

[2] Там же. - С. 120.

сенька, батечко, батько, батьки, братік, доня, донечка, дочка, дружина, дядечко, дядько, дядина і под.), соціального становища людей *(багатий, багатирі, бідний, бурлака, вдовенко, вдовиченко, вельможний, вільний, власть, гайдамака, гетьман, господар* і под.). Серед цієї лексики представлені назви ознаки *(білий, біліти, блакитний, бридкий, ветхий, волохатий, вродливий, гарний, гіркий, гладкий, гожий* і под.) і дій, пов'язаних з переміщенням у просторі *(бігати, блукати, везти, возити, вештатися, втікати* і под.), вираження думки, волі, настрою *(бадьоритися, бажати, боятися, вважати, передувати, виводити* «робити висновки», *второпати, гадати, глузувати),* процесів спілкування *(балакати, благати, брататися, верзти, вибачати* і под.), звучання *(брязчати, брязкати, верещать, гам, гвалт, гомін, гомоніти, гримати* і ін.), створення предметів матеріальної і духовної культури *(будувати, гаптувати, гартувати, гатить* (греблю), *друкувать* і под.). Чимало слів характеризують етнографічні особливості українців *(дзиглик, бандура, борщ, боярин* (весільний), *бублик, бурса, вареник, вареииці, вильоти, веснянка, галушка, гопак, горлиця* (танець)), їх історичні реалії *(байдак, бунчуки, дзигарі, дукати),* служить назвами свого й інших країв та народів *(волох, Волощина, грек, Вкраїна, країна),* історично засвідчені назви професій, роду занять *(бакаляр, бондар, бурсак, дяк* і под.). Є серед спільних для обох словників лексем і слова на позначення абстрактних понять *(батьківщина, безталання, біда, братерство, вдача, віра* і под.) і старослов'янізми *(велій, весі, ветхий, вомєсто, глаголи),* якоюсь мірою представлені власні імена людей, топоніми *(Гандзя, Ганнуся, Гриць; Бровари, Дін).*

У чому ж тоді відмінність між обома словниками, та ще й така велика? Вона насамперед визначається тим, що П. Білецький-Носенко створював загальномовний словник, а Т.Г. Шевченко, звичайно, такої мети перед собою не ставив: його словник - це насамперед та лексика, яка була потрібна йому як митцеві, щоб розбудити духовні сили народу. Дехто з учених проводить різку межу між мов°ю як засобом спілкування і мовою як матеріалом художньої творчості. Звичайно, Г.О. Винокур мав рацію, коли вважав за головну ознаку поетичної мови рефлексію на слово, на граматичну форму, порядок слів і под. «Все те, що в загальній мові, з погляду її системи, є випадковим і частковим, в поетичній мові переходить царину істотного, в царину власне смислових протиставлень»[1]. Природно, в мові творів Т.Г. Шевченка, як і в поезії взагалі, кожне слово має свій поетичний мікроконтекст. *Вітер* у нього не тільки *віє,* але й гуляє по полю, у *тополі стан високий, поле широке, як те море,* слово *козак,* уживаючись в одному мікроконтексті зі словами *воля, вольний,* стає символом свободи, *ворон* на могилі — символ смерті і т. д. Але не можна забувати, що крім цих семантичних обертонів кожне слово зберігає свої комунікативні властивості: і ліс, і гай, і море, і козак, і могила, будучи поетичними символами, лишаються разом з тим позначеннями певних реалій. Саме як такі сприймаються вони у словнику, поза поетичним контекстом. Тому порівняння поетичного словника письменника із загальномовним словником не тільки не протипоказане, а навпаки, цілком доцільне і науково виправдане.

Зіставляючи Словник мови Т. Шевченка із загальномовним словником, укладеним його сучасником, ми насамперед наочно переконаємось, що поет постійно дбав про збагачення виражальних можливостей української народної мови. Один із прийомів, до яких він постійно вдавався, було розширення синонімічних рядів, що позначалося, з одного боку, на можливостях емоційної оцінки об'єкта зображення в конкретних поетичних контекстах, а з другого, •- на збільшенні семантичної глибини загальної мови. Пор.: *пекло — ад, апостол — благовіститель — пророк, багачі — дуки, болото — багнище - багнюка, багряний — чермний — червоний, бевзь — дурак — дурень — безумний, бестія — звір, болящий —хворий, весілля — брак, брівоньки — бровенята, бувальщина — билиця, будущий ~ грядущий, надія — упованіє, великий — велій — здоровий — величенний, вертоград — сад, вняти — почути, возопити — закричати, воутріє -- вранці -- рано — ранесенько/ранісінько — раненько, время — час, врозумляти — научати — наставляти, вспом'янути — згадати, глава — голова, гласити — казати —мовити — говорити — глаголити — белькотати, давно — во время оно, днедавній — старий — ветхий — древній* і под.

Поезія Т. Шевченка — це пристрасна проповідь добра, очищення, пробудження людського в кожній душі. Власне, боротьба добра із злом є основою будь-якого художнього твору. Але в кожній національній поезії, більше того, у кожного по-справжньому

[1] *Винокур Г.О.* Избранньїе работы по русскому языку. — М., 1959. — С. 251.

оригінального поета є властиве тільки йому коло слів - їх ще звуть ключовими, - з якими асоціюються сили добра і зла. У Т. Шевченка добро виступає в образах матері й дитини, Христа і його апостолів, зло - у личині дурості, що не минає ні вбогих, ні багатих, але найбільш виразно виявляє себе в насильстві і руйнуванні.

Серед слів, що уособлюють добро — *мати, дівчина, дитя. Мати* - це і символ життя, і добробуту, і сімейного затишку, і людяності, і свідомого сприйняття світу; але це ще й символ народження добра, справедливості, братерства; це й рідний край, Україна, яка разом з тим асоціюється з удовою.

Особливо виразною є пара *мати — син,* оскільки вона передає не тільки кровний зв'язок, але й символізує найвищу справедливість: *Мати Божа — Ісус Христос.* Порівняймо семантичний діапазон цієї пари у поетичних контекстах: Породила *мати сина* В зеленій діброві (І, 230); Перед нею помолюся Мов перед образом святим Тієї *матері* святої, Що в мир наш *Бога* принесла... (II, 194). Образ *Христа,* в свою чергу, виступає в оточенні його послідовників - апостолів. Це вони несуть у світ, між люди, слово правди і являють собою зразок братерства. Отже, коло улюблених слів поповнюють *апостол, благовіститель, праведний, святий, правда, воля, брат, братерство, брататися, браття, братній,* напр: Твоя дитина... Не неофіт новий, А *апостол* великого Христового слова (II, 274); Іван пішов собі в пустиню, А твій меж люди, А за ним, за *сином праведним* своїм І ти пішла (II, 321); І никли гордії владики Перед *святим* його *хрестом* (II, 462. В); Дитина б тая виростала Без матері, і ми б не знали *Святої* волі на землі - *Святої* правди (II, 490. В); І тихнуть Божії слова, І в келії, неначе в Січі, *Братерство* славне ожива (II, 37).

Цікаво відзначити, що зовсім інші асоціації викликає поєднання слів *мати — дочка.* Ця пара скоріше включається в семантичне поле обмеженої волі, навіть насильства. Пригадайте: Сама хоче мене *мати* В землю заховати (І, 60); Якби знала *Матуся* горенько твоє, Чи оддала б за генерала *Дитя* єдинеє своє? (II, 222); Мене *мати* хоче дати за старого заміж (І, 51); Скажу йому: - Сватай мене Або отчепися... Бо як мені у *матері...* То лучше топиться (II, 149).

Досить виразне, - хоч і не таке чільне, як *мати - син,* займає в образній системі Т. Шевченка поєднання *батько - син.* Воно знаменує зв'язок поколінь, відповідальність батьків за суспільну свідомість дітей. Напр.: Нехай бачать *сини* і внуки, що *батьки* їх помилялись (І, 150. П); Не заріже *батько сина,* Своєї дитини, За честь, славу, за братерство, За волю Вкраїни (І, 196); Чого ж ви чванитеся, ви! *Сини* сердешної Украйни! Що добре ходите в ярмі, Ще лучше, як *батьки* ходили. Не чваньтесь, з вас деруть ремінь, А з них, бувало, й лій топили (І, 253). І чого в Шевченка зовсім немає - це зіставлення *Бог — отець, Саваоф — Христос.* Для Божої матері, як ми бачили, він син, улюблене дитя, для Бога ж отця він не існує, духовного зв'язку між ними немає. Отже, не в тому справа, що «Шевченко кидавсь од безбожних викликів до віри в суд Божий»[1], а в неприйнятті поетом Бога як втілення насильства.

Мати й син, брати, батько і син — усе це члени сім'ї, основа суспільності. *Сім'я (сем'я)* — це також одне з улюблених Шевченкових слів. Воно вживається і в прямому значенні *(Сім'я* вечеря коло хати — І, 390), але значно частіше в переносному як символ єдності людей: Отак німота запалила Велику хату І *сім'ю, Сім'ю слов'ян* роз'єдинила (І, 262); І мене в *сем* 7 великій, В селі7 вольній, новій, Не забудьте пом'янути Незлим тихим словом (І, 268).

Об'єктом поетового співчуття постійно виступають *сирота* й *удова.* Ці слова символізують усіх скривджених, покинутих людьми й долею, упосліджених. Як зауважив Р. Гром'як, «в поетичному контексті «сирота» має полісемантичне навантаження: сирота — людина без батьків; сиротами виступають батьки, що втратили дітей; сиротою - є і дівчина, зраджена юнаком чи надовго розлучена з ним»[2]. Навколо слів *сирота* і *вдова* виростають великі словотвірні гнізда: *сирітка, сиріточка, сирітський, сиротина, сиротити; вдівонька, вдовенко/удовенко, вдовин/удовин, вдовиця/удовиця, вдовиченко, вдовівна/удовівна.* Вони ж «притягають» до себе помітну кількість епітетів: *сирота — убогий, багатий, сірома, сивий, старий, молодий, малий, сліпий, щасливий, безталанний^", вдова/удова — убога, стара, безталанна, окрадена, сердешная, молодая/младая, небога, сиротина^.*

1 *Драгоманов М.П.* Шевченко, українофіли і соціалізм // Літературно-публіцистичні праці: В 2-х томах. - К., 1970. - Т. 2.- С. 48.

2 *Гром'як Р.* До діалектики класового і загальнолюдського, національного й інтернаціонального в поезії Т. Шевченка // Збірник праць 27-ї наукової Шевченківської конференції. — С. 28.

3 *Ващенко В.С.* Епітети поетичної мови Т.Г. Шевченка. Словник-покажчик. - Дніпропетровськ, 1982. - С. 37.

4 Там же. - С. 9.

Найулюбленішим прислівником Т. Шевченка є *тихо* — він уживається 110 разів і має багату семантику: *тихо* — це «неголосно», «повільно», «неспішно», «безшумно», «безтурботно», «мирно», «непомітно», «ласкаво», «слабо» та ін., напр.: *Тихо* задзвонили у Києві (II, 66); Крізь верби сонечко сідає і *тихо* гасне (II, 242); Опівночі брама тобі *Тихо* одчинилась (II, 464. В); Ми в раї пекло розвели... З братами *тихо* живемо, Лани братами оремо і їх сльозами поливаєм (II, 230); І оживе добра слава, Слава України, І світ ясний, невечірній *Тихо* засіяє (І, 336).

Положення про те, що українська мова має право на входження в коло слов'янських літературних мов, обстоюване вченими 1.1. Срезневським, М.О. Максимовичем та ін., було практично доведене поетичним талантом Шевченка. Як зазначив І. Франко, «ся маленька книжечка («Кобзар» 1840 р. - *В.Р.)* відразу відкрила немов новий світ поезії, вибухла мов джерело чистої холодної води, заясніла невідомою досі в українськім письменстві ясністю, простотою і поетичною грацією вислову[1]. Процес творення української культури набув нового, тепер уже необоротного розмаху. На його традиціях виросла нова генерація письменників, що принесла славу українській літературі: М. Коцюбинський, Леся Українка, І. Франко, П. Грабовський, Панас Мирний, І. Нечуй-Левицький та ін. їхня творчість базувалася також на спадщині послідовників Т. Шевченка, які з'явилися по обидва береги Дніпра уже за його життя. Мова поета на перший погляд вражає своєю простотою й народністю. Але, як доводить увесь попередній її розгляд, ця простота позірна, її досягнуто шляхом глибокого проникнення в поетичну свідомість народу. Як справедливо відзначив Ю. Шевельов, «Шевченко віддається сміливим стилістичним експериментам»[2].

Деякі українські поети намагалися наслідувати творчу манеру Т. Шевченка, перенести її в свої твори механічно, без індивідуального переосмислення. Якоюсь мірою це сприяло утвердженню української літературної мови, але мало додавало до розпрацювання української літератури. Проте були й такі випадки, коли від замилування мовою Кобзаря, наслідування його образної системи українські поети приходили зрештою до розуміння революційного характеру його поезії, а отже, й до вироблення свого власного поетичного стилю. Такою була, наприклад, творчість Ю. Федьковича. У вірші «В день скону батька нашого Тараса Шевченка і Кобзаря Русі, мартира України, предтечі нашої волі і слави» (1866 р.) він уже й сам виступає як оригінальний поет.

Шевченко по праву вважається творцем української літературної мови, як основи нової, уґрунтованої на народній основі української культури. «Поява «Кобзаря», — писав О. Афанасьєв-Чужбинський, - миттю розвіяла летаргію і викликала любов до рідного слова, вигнаного з ужитку не лише в колах вищого стану, а й у розмові з селянами, які намагалися і, звичайно, кумедно, висловлюватися по-великоруськи. Сміливо можу сказати, що після появи «Кобзаря» більшість взялася за повісті Квітки»[1]. Звичайно, в його часи в українській мовно-літературній практиці ще лишалися старі традиції, зокрема, продовжувалося епігонське наслідування І. Котляревського (1848 р. побачив світ «Вовкулака» С. Олександрова, 1859 р. надруковано «Жабомишодраківку» К. Думитрашка). Але це були тільки окремі рецидиви.

На кінець 50-х - початок 60-х років ім'я Т. Шевченка стало настільки популярним у наддніпрянській і західноукраїнській літературі, що всі питання, стосовні розвитку української мови і літератури, так чи інакше пов'язувалися з ним. Критикуючи напрям і мову галицького «Слова», М.Г. Чернишевський писав, покладаючись на популярність поеми Т. Шевченка «Кавказ», яка була опублікована тільки 1859 року: «Нашим російським малоросам дано всі права й вигоди, яких вони коли-небудь бажали, їх скривдити тепер не може ніяке плем'я. Вони благоденствують, за цілком вірним і дуже вдалим висловом свого улюбленого поета Шевченка»[2].

Щодо України, то тут авторитет Шевченка визначив увагу до всіх сфер народного мистецтва, а отже, й до їх відображення в усіх царинах професійної художньої творчості. П. Куліш, який при всіх незго-

[1] *Франко І.* Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 року. — Львів, 1910. - С. 107.

[2] *Шевельов Ю.* Вступна стаття до книжки: *Потебня Олександр.* Мова. Національність. Денаціоналізація. — Нью-Йорк, 1992. - С. 31.

[1] *Афанасьєв-Чужбинський О.С.* Спомини про Шевченка // Спогади про Тараса Шевченка. - К., 1982. - С.88-89.

[2] *Чернишевський М.Г.* Національна безтактність // Літературно-критичні статті. - К., 1951. - С. 334.

дах з політичними переконаннями Т. Шевченка писав до поета: «Оце ж я, виповняючи свою обіцянку, запевняю Вас, що нігде в світі таких щирих і прихильних до себе дітей не знайдете, які у тій Полтаві. Тут-бо не то пани, не то паненята, а всяка душа письменна і щира з Вашим «Кобзарем», наче з яким скарбом дорогим носиться, так хутко вже й книжок їм буде не треба, бо повитверджували вже всі Ваші стихи напам'ять і, тривайте, чи не по «Кобзареві» вже й Богу моляться[1].

Авторитет Шевченкового слова був високий не тільки завдяки його політичній вагомості, а ще й тому, що позбавлений права на власну історію і національну самосвідомість, український народ сприймав твори свого поета не лише як красне письменство, а й як фактор розвитку всього культурного життя в Україні. Білоруський письменник М. Богданович у статті, написаній до сторіччя з дня народження поета, писав: «...Це письменник, якому судилася величезна роль стати символом культурної цінності цілого народу, уособленням усієї його духовної сутності»[2]. В одному з листів наприкінці життя (1859 р.) Т. Шевченко писав: «Я по плоті і духу син і рідний брат нашого безталанного народу...» (VI, 200). І сам же він своєю творчістю вивів свій народ у число непересічних за таланом і талантом.

[1] *Куліш П.* Вибрані листи, українською мовою писані. - УВАН у США. Нью-Йорк-Торонто, 1984. - С. 159.
[2] *Богданович Н.* Избранные произведения. - М., 1953. — С. 283.

РОЗШИРЕННЯ ФУНКЦІОНАЛЬНИХ МЕЖ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Коли вийшла друком «Енеїда» Л. Котляревського, її привітали не тільки в Україні, а й у Росії. Звичайно, ні Москва, ні офіційний Петербург на такі дрібниці, як жарти на «малороссийском наречии», уваги не звертали. Інтерес до української мови як репрезентанта окремої від російської слов'янської нації виник в офіційних колах у ході розслідування діяльності Кирило-Мефодіївського братства. В окремих документах навіть любов до України, користування українською мовою розцінювались як антидержавний злочин. «В Києві і Малоросії, — занотовується в матеріалах слідства щодо Кирило-Мефодіївського товариства, — слов'янофільство перетворилось було в українофільство. Там молоді люди з ідеєю поєднання слов'ян поєднують думки про відновлення мови, літератури і звичаїв Малоросії, доходячи навіть до мрій про повернення часів колишньої вільності й гетьманщини[1]. М.О. Маркевич, який не належав до членів товариства, був висланий за межі України тільки за те, що він «питает такую привязанность к родине своей, Малороссии, какую он должен питать к отечеству, России»[2], і «в письмах своих выражал неумеренную любовь к Малороссии»[3].

Товариство було розгромлене, його учасників засуджено й розкидано по різних закутках Росії і питання з українською мовою на якийсь час забуто. Але приходить 1863 рік - вибухає польське повстання. Відомо, що воно було жорстоко придушене, а наслідки позначилися не тільки на поляках, а й на українцях.

[1] Кирило-Мефодіївське товариство: В 3 т. - К., 1990.- Т. 3. - С. 379.
[2] Там же. - С. 118.
[3] Там же. -С. 137-138.

Правобережна Україна (підросійська) в XIX ст. різко відрізнялася від Лівобережної тим, що великими землевласниками тут були переважно поляки, які дотримувались католицького віросповідання і виховувалися у традиціях польського шляхетства. Чимало вихідців із цього польського середовища навчалося в той час у вищих навчальних закладах, розташованих на території України, зокрема в Київському університеті. Коли в 1863 р. спалахнуло польське повстання проти царської Росії, то потерпіла й Україна. Українська мова й культура були розцінені як «польська інтрига», хоч підстав для цього не було ніяких. Спрацювало звичайне чиновницьке невігластво. Можливо, до цього спричинилися публікації в польських виданнях, де українська мова називалася діалектом польської. Зокрема, ця думка рельєфно була виражена у статті В. Міцкевича - сина знаменитого польського поета — і почала розгулювати і в російських виданнях. Наслідком цього став сумно відомий Валуєвський циркуляр (1863 р.), яким заборонявся, крім художньої літератури, будь-який друк українською мовою. Правда, й на художню літературу накладалися різноманітні обмеження. Міністр внутрішніх справ Російської імперії П.О. Валуєв твердив, нібито «ніякої окремої малоросійської мови не було, немає і бути не може». Як писав М. Костомаров, у розмові з міністром він почув таке: «Хоч думка про написання популярних творів по-малоросійськи з метою поширення в народі корисних знань не тільки не злочинна, але й похвальна, однак, у даний час буряд, за своїм міркуванням, вважає за необхідне зупинити його, щоб не давати нагоди людям з недобрими намірами скористатися для іншої мети і, під приводом дозволеного поширення в народі популярно-наукових книжок, не дати їм можливості поширювати законозлочинних підбурювань до бунтів і безпорядків»[1].

Це, звичайно, була недалекоглядна, ретроградна і брутальна політика, яка могла викликати тільки негативні наслідки для тих, хто її проводив. На це прямо вказували вчені, які тверезо завбачали можливий розвиток подій. Так, О. Пипін відзначав: «З загальноруської точки зору, - якби вона була* вірно усвідомлювана в суспільстві або могла бути вільно висловлена, треба було б бажати встановлення тісного зв'язку нашої південноруської літератури з такою ж південноруською літературою в Галичині, а зовсім не розриву цього зв'язку, до якого повинні вести утиски нашої малоруської літератури»[1]. Проте навіть наукове розуміння ситуації з українською мовою не утримало того ж О. Пипіна заявити в іншій статті («Спор между Южанами й Северянами» - «Вестник ЕвропыI», 1885, апрель), що українська мова провінційна, а тому їй судилося потонути у «всеросійському морі». Заперечуючи йому, К. Михальчук писав: «Ніякі спокуси й аргументи не переконають нас віддати перевагу не своїй рідній, хоч і вбогій та загнаній літературі, - а чужій, хоча й близькій нам і гордій своїм багатством і всесвітнім значенням. Не багатством творів і не ступенем світового значення вимірюється висока цінність і велика притягальна сила південноруської літератури, а тим, що в її скромному змісті і формі кожна жива душа багатомільйонного південноруського народу знаходить те, чого не знайде в жодній літературі світу. -- У своїй рідній літературі й мистецтві ми знаходимо самих себе, своє власне життя, свою інтимну побутову і природну обстановку, свої непідробні мораль, ідеали і смаки, свою живу душу...»[2]

Циркуляр спершу діяв у досить м'якій формі. Варто згадати, що після 1863 р. виходять друком твори Марка Вовчка («Кармалюк», «Жива душа», «Казка і бувальщина» та ін.), І. Нечуя-Левицького («Дві московки»), Панаса Мирного («Лихий попутав») та ін. Але 1876 р. був прийнятий так званий «Емський акт», яким заборонялося видавати книжки українською мовою, зокрема переклади з інших мов, а також ввозити із-за кордону українські книжки. Було припинено й діяльність Південно-Західного відділу Російського географічного товариства в Києві. Чому? Тому що воно за чотири роки свого існування здійснило велику роботу в розширенні знань про українську історію, збагатило українську етнографію і лінгвістику. Як писав М.І. Костомаров, «з 1876 р. все, що стосувалось малоруської народності, почало зазнавати труднощів до появи в світ. Видання будь-якої книги, написаної малоруським наріччям, обставлялось перешкодами і вимагало зносин з Головним управлінням у справах друку; подібні труднощі лягали і на ма-

[1] *Костомаров Н.И.* Автобиография. Бунт Стеньки Разина. — К., 1992. - С. 266.

[1] *Пипін О.* Малорусько-галицькі відносини. У виданні: *Тимошенко П.Д.* Хрестоматія матеріалів з української літературної мови. - К., 1961. - Ч. 2. - С. 65.

[2] *Михальчук К.П.* Открытое письмо к А.Н. Пышину по поводу его статей в «Вестнике ЕвропыI» о споре между южанами й северянами. - К.,1909. - С. 75.

лоруські книги, друковані в Галичині, відносно їх довозу; утруднювалося навіть видання музикальних нот до малоруських пісень. Навіть у чисто російських творах наведення малоруських розмов викликало у цензорів сумніви і потребу звертатися за дозволом до Головного управління в справах друку»[1]. Усе це спричинило перенесення центру розвитку української культури до Львова.

Єдине, що лишалося у Східній Україні, - це театр. У 1881 р. указ 1876 р. був удруге розісланий губернаторам, але з додатками, в яких знімалася заборона на українські вистави, що, правда, мали відбуватися разом з російськими. Скориставшись цією нагодою, М. Старицький і Олена Пчілка зуміли навіть видати твори Шекпіра й Гоголя в перекладі українською мовою. Проте ця «відлига» тривала всього-на-всього два роки. Українські вистави не просто відтворювали народний побут і розкривали національну ментальність - вони пробуджували любов до рідного слова, виховували українську інтелігенцію. Та й у росіян пробуджувалася совість. «Ось перед вами талант, - писав І. Тобілевич про успіхи М. Заньковецької, - котрий показав всьому світові, що наша мова - не мова тільки чабанів», бо ж, мовляв, під впливом українських спектаклів навіть такий «камінь», як редактор «Нового времени» Суворін зазначав: «Коли українські артисти так люблять свою мову, то чому б їм не перекладати своєю мовою п'єс європейського репертуару? Коли я, росіянин, захопився українськими п'єсами, то чому я не міг би захопитися п'єсами Шекспіра в українському перекладі?»[2] Звідси й виникали спроби перекладати Шекспіра українською мовою (переклади М. Старицького, П. Куліша), а це розширювало жанри українського культурного мововжитку.

Західна Україна до 30-х років XIX ст. у культурному відношенні спала. В небагатьох школах XVIII ст. дяки навчали початкам азбуки і арифметики, користуючись зробленими ними самими таблицями. Але наприкінці XVIII - на початку XIX ст. у Європі під впливом ідей просвітництва пробудився інтерес до народної творчості, а отже, й до мови. Ці ідеї в 30-ті роки докотилися й до Галичини. У центрі національно-культурного відродження тут стояла, як відомо,

[1] *Тимошенко П.Д.* Хрестоматія матеріалів з історії української літературної мови. - К., 1959. - Ч. 1. - С. 294.

[2] *Чапленко В.* Названа праця. - С. 124.

«Руська трійця» — М. Шашкевич, І. Вагилевич і Я. Головацький. Але ще й у 20-ті роки став помітним процес усвідомлення галицькою інтелігенцією єдності української мови наддніпрянської з наддністрянською, необхідності її вивчення й розбудови, впровадження в освіту й науку, створення з її допомогою видатних культурних цінностей, які б визнавалися усім слов'янським світом. Так, І. Могильницький у праці «Відомость о руськім язиці» пише про рівноправність української мови з іншими слов'янськими, розглядає мову як одну з головних етнічних ознак і вказує на «Енеїду» І. Котляревського як на зразок «мови руської в землях руських»[1]. Офіційна віденська влада якихось особливих заборон на розвиток української мови й української школи не накладала. Вона взагалі тільки недавно зробила для себе відкриття, що в Галичині і в Лодомерії живе якийсь інший, ніж поляки, народ. 1 все ж ця влада не була зацікавлена в тому, щоб «рутенська» мова використовувалася з освітньою метою і рекомендувала молоді вивчати німецьку мову «ради їх особистої вигоди», а з метою «пізнання і виховання» — польську[2]. На перешкоді розвиткові української мови стояла і західноукраїнська клерикальна інтелігенція, яка відстоювала «вчений руський язик», тобто в основі своїй церковнослов'янську мову. Та й багатовікове панування в краї польської шляхти накладало на розвиток української культури свій гнітючий відбиток.

«Руська трійця» зросла, з одного боку, на глибокій зацікавленості її членів українським фольклором, з другого — на широких творчих зв'язках із чеськими і словацькими будителями - П. Шафариком, В. Ганкою, Я. Колларом, Ф. Палацьким, з третього - на великій науковій роботі в галузі українського фольклору й етнографії, яку вели молоді дослідники. Головною їх метою було на великому матеріалі, зібраному ними і їхніми послідовниками, довести єдність українського народу і відстояти вільний розвиток української мови від зазіхань на неї як з боку офіційних урядових кіл і польсько-шляхетських асиміляторів, так і з боку власної консервативно-реакційної інтелігенції. Про це виразно сказано і в передмові до виданої ними в

[1] *Кирчів Р.Ф.* Етнографічно-фольклористична діяльність «Руської трійці». - К., 1990. - С. 14.

Білецький О.І. Вступна стаття до фотокопії «Русалка Дністрова». — К., 1972. —

1837, р. «Русалки Дністрової»: «Мали і ми наших півців і наших учителів, але найшли тучі і бурі, тамті заніміли, а народові і словесності надовго ся здрімало; однакож язик і хороша душа руска були серед Слов'янщини як чиста слеза дівоча в долоні серафима» (Р. Дн., III). У зв'язку з протестом реакційних клерикалів видана у Пешті 1837 р. «Русалка Дністровая» пролежала без руху до 1848 р. З великими перешкодами потрапляла сюди й література зі Східної України. Навіть повість Г. Квітки-Основ'яненка «Маруся» була під забороною австрійських властей. Революція в Європі, яка захопила й Австро-Угорщину, разом із кріпацтвом знесла заборону й на твір «Руської трійці». І безперечно, він справив значний вплив на національно-політичний розвиток галицького суспільства. О. Білецький серед головних позитивних якостей цієї книжки насамперед називає ставлення упорядників до мови й орфографії: «Пиши, як чуєш, а читай, як видиш»[1], тобто проведення принципу Бука Караджича, застосованого ним до реформованого сербського письма.

Проте головне в тому, що і сама книжка, і створена діяльністю «Руської трійці» атмосфера звернули погляди галицької інтелігенції на схід, до Наддніпрянської України, до творчості Т. Шевченка, що й спричинило справжній спалах національної свідомості, бажання працювати не тільки для галицького люду, а й для всієї соборної України. Тут починається розбудова української мови не лише як засобу творення художньої літератури, але й як знаряддя всебічного розвитку науки й культури. Одним із свідчень пробудження національної свідомості була газета «Вечорниці», що почала видаватися в 1862 р. У її виданні брали участь не тільки західноукраїнські письменники (К. Климкевич, В. Шашкевич), а й східноукраїнські (П. Куліш, Марко Вовчок, О. Стороженко, М. Костомаров, В. Білозерський). Так започаткували свою діяльність «народовці» - напрям у галицькій культурі, що протиставив свою культурну діяльність «москвофілам» - підгодовуваним московськими «патріотами» провідникам «общерусской» культури і прихильникам «язичія» — штучної мочи з орієнтацією на російську. Через п'ять років по тому заснувалося товариство «Просвіта». Року 1873 заходами О. Кониського та Д. Пильчикова з пожертви п. Милорадович був утворений «Літературний фонд», що став

[1] *Білецький О.І.* Вступна стаття до фотокопії «Русалка Дністрова». - С. 24.

пізніше основою Літературно-наукового товариства ім. Т. Шевченка. Тому не дивно, що український мовно-культурний рух після злопам'ятного 1876 р. переноситься із Східної України в Західну, а головним осередком розвитку української мови стає Львів. В органі народовольців «Правда» (1867-1884 рр.) наголошувалося: «Настигла ж пора для галицьких русинів сповняти довг для цілої руської народності».

Окремо слід сказати про мовну ситуацію в Правобережній Україні XIX ст., зокрема на Поділлі. Зважаючи на засилля польських шляхетських родів у цім краю, який з 1793 р. підлягав Росії, тут паралельно відбувалися два асимілізаторські процеси: полонізація і русифікація. Це дуже виразно відображено в повісті А. Свидницького «Люборацькі». Дівчача половина священицьких сімей одержувала шляхетсько-польську освіту в різноманітних приватних пансіонах, а хлопчача — в духовних семінаріях, де панувала російська мова і суворо заборонялося «мужичити», тобто навіть у приватних розмовах уживати українську мову. Результат цих зусиль виразно представлений у діалозі поповича Антося з попівною Галею:

- А ви, панно Анно, давно приєхалі із пансіона?
- Juz tydzeii minat, - відказала вона.
- А я вот і не умєю по-польскі, — каже Антосьо...
- A ja po rosyjsku nie umiem, - озвалась Галя.
- Учітесь, — каже Антосьо. — Вас же там учат?
- Ucza., ta wszystko po polsku...

Про що й говорити! Адже граматичний лад російської й польської мови був описаний, його викладали в школах.

Українська мова не була зовсім поза наукою.

Перша граматика української народнорозмовної мови - «Грамматика малоросійсского наречия» О.П. Павловського — була, як про це вже згадувалось, видана 1818 р. Фонетичні й граматичні особливості української мови подано тут у порівнянні з російською; до граматики було додано «Краткий малороссійский словарь», що містив понад 1100 слів, українські прислів'я і приказки та зразки творів української мови.

У першій половині XIX ст. у Західній Україні продовжувала функціонувати слов'яноруська літературна мова, доповнена деякими місцевими особливостями. Це, зокрема, засвідчує видання «Граматики языіка словенорусского» (1823 р.) І. Могильницького;

у вступ,! до цієї праці доводиться рівноправність української мови з усіма іншими слов'янськими і її спорідненість з російською та старослов'янською; 1830 р. видана «Grammatica Slavo-Ruthena» М. Лучкая. У 1826 р. завершено шеститомний словник української мови І. Лаврівського, який, на жаль, так і лишився невиданим. У 1834 р. видано працю Й. Левицького «Grammatik der ruthenischen oder kleinrusischen Sprache in Galicien», де аргументовано доводиться єдність української мови Наддніпрянщини і Наддністрянщини; 1849 р. опубліковано «Gramatyku jezyka matoruskiego» Й. Лозинського; цього ж року виходить у світ у Львові «Граматика русского язьїка» Я. Головацького, що містила багатий матеріал, узятий переважно з місцевої народної мови.

Національне відродження в Галичині супроводжувалось заснуванням все більшої кількості шкіл з народною мовою викладання. Для них створюється ряд посібників з української граматики, як наприклад: «Граматика малоруського язика для шкіл парафіяльних» Т. Глинського (1845 р., рукописна), Граматика руского язика» М. Осадці (1862 р.), «Методична граматика езика мало-руского» П. Дячана (1865 р.) та ін. У 1870 р. вийшли: «Руска читанка для висшої гімназії» О, Барвінського (редакція П. Куліша), у 1873 р. - переклад «Ботаніки» і «Географії», 1879 р. - «Руська читанка для низших кляс середніх шкіл» Ю. Романчука. Ясно, що вся ця робота закладала певні підвалини для вироблення української наукової термінології. Особливо багато зробив у цій царині І. Верхратський. Він збирав українську народну номенклатуру. 1864 р. виходить перший випуск його словника наукової термінології під назвою «Початки до уложення номенклатури і термінології природописної і народної». Протягом 1869—1879 pp. було надруковано ще п'ять випусків цього словника, про які схвально відгукнувся Ф. Міклошич. Розвиткові українського мовознавства сприяли праці І. Верхратського з діалектної фонетики, морфології і синтасису: Uber die Mundart der Marmoroschen Ruthenen (Станіслав, 1883); Uber die Mundart der Galicien Lemken («Archiv fur slavische fhilologie». 1. 14-16, 1891-1892); «Про говір замішанців» («Записки Наукового т-ва ім. Т, Шевченка. Т. 3, 1894); «Знадоби до пізнання говорів угро-руських» (у ЗНТШ і окремо: т.1- 1899 р., т.2 - 1901 р.).

Помітним внеском у дослідження історії української мови, інших східнослов'янських мов були праці М.О. Максимовича, 1.1. Срезневського, П.О. Лавровського. Заслугою цих учених перед східнослов'янським мовознавством було відстоювання самобутності української мови. «Тепер, здається, — писав 1.1. Срезневський, — вже немає для кого і для чого доводити, що мова українська (або, як декому подобається називати, малоруська) є мова, а не наріччя російської чи польської, як дехто доводив; і багато хто переконаний, що ця мова є однією з найбагатших слов'янських, що вона навряд чи поступиться наприклад, перед богемською щодо багатства слів і виразів, перед польською мовою щодо мальовничості, перед сербською щодо приємності, що це мова, яка, будучи ще необробленою, може вже порівнятися з мовами культурними; щодо гнучкості і багатства синтаксичного — це мова поетична, музикальна, живописна»[1].

Багато уваги в XIX ст. приділялося виробленню українського алфавіту і правопису. М. Максимович відстоював етимологічний правопис з використанням діакретичних знаків для відтворення української вимови. Спробу наблизити українське письмо до фонетичного зробив П. Куліш у виданні «Записки о Южной Руси» (1856 р.) та в «граматці» (1857 р.). Значно далі в фонетизації українського правопису пішов М. Гатцук. У книжці «Ужинок рідного пол'а», виданій під псевдонімом «М. Куций», він фактично застосував фонетичну транскрипцію з великою кількістю надрядкових знаків, наприклад: бколиб не ца важка скрута татарс'кого лиха, миб уже здаунаб мали своу рідну моуу, писмєнє і достоту "вироблену; св'атоблиує °слово Боже і бго заповіт вірісне кожнй-б тамиу; і не було б унєвічинє рідне слоуо; миб тоді мали своу Літературу, своу осноуу асного жита.

Оригінальний правопис запропонував М. Драгоманов: він відмовився (як і М. Гатцук) від літер ю, я, є, ї, а натомість запровадив латинську літеру j і писав ja, Мојu, MOJJ; він же відмовився від літери щ і писав **шч.**

Емський указ надовго поклав кінець і спробам виробити оригінальне українське письмо і намаганням впорядкувати українську граматику; згідно з ним вимагалося, щоб у белетристичних українських тестах не було жодного «відхилення від загальноприйнятого російського правопису», а видання будь-якої підручникової літера-

1 *Срезневський 1.1.* Погляд на пам'ятки української народної словесності // *Тимошенко П.Д.* Хрестоматія матеріалів з історії української літературної мови. Ч. 1. - С. 207.

тури взагалі заборонялося. Як дослідив В. Чапленко, «у Галичині великі перешкоди для творення українського фонетичного правопису чинила греко-католицька церква як могутня організована суспільна сила. От 18 грудня 1870 р. канцлер М. Малиновський в порозумінні з митрополитом Й. Сембратовичем, у своїм плані злиття «Просвіти» з москвофільською «Русскою радою» писав: «Уживати намь припадає нашого народного галицьке-руского языка... Украинщина вообще и таїсь звана кулешовка вь частности суть нововведеніями, противними духу нашого язьїка галицко-русского...»[1].

Визначні праці, присвячені питанням історії української мови та її діалектних особливостей, належать учневі 1.1. Срезневського О.О. Потебні. Творчість цього видатного вченого обстежена ще недостатньо, повної збірки праць його поки що не видано. Демократичні переконання О.О. Потебні, прогресивні погляди вченого на розвиток суспільства, подвижницьке служіння науці, велика увага до свідчень народних мов, насамперед слов'янських, гуртувала навколо нього молодих науковців. Він підносив у їхніх очах престиж філології, яка з науки чисто прикладної поставала як теоретична і з обмеженої мовно-літературними студіями підносилася до рівня широких філософських узагальнень. Молодим дослідникам дуже імпонувала суспільне значима думка О. Потебні про те, що «як небагатьма знаками виражаються нескінченні числа і як немає мови чи наріччя, що не були б здатні стати знаряддям невизначально різноманітної і глибокої мислі, так і всяка народність, хоча б і найменша, здатна до безконечного розвитку»[2].

Кожна теорія має наукове значення тоді, коли вона дозволяє об'єднати, здавалось би, різнорідні факти, показати їх внутрішній взаємозв'язок, розкрити тенденції їх розвитку. О. Потебня значно розширив горизонти філологічної науки, розвинувши вчення про внутрішню форму слова. Керуючись цим ученням, сучасне мовознавство може з'ясувати, чому слово має знаковий характер, чому його зміст невичерпний (а отже, невичерпні можливості розвитку мов), чому постійно змінюється значення слова і чому лексична семантика слова невіддільна від його граматичних значень. За О. Потебнею, в основі внутрішньої форми слова лежить порівняння одного предмета з другим. І тому вчений проводить аналогію між словом і художнім твором: і в слові, і в художньому творі порівняння впливає на почуття, і в слові, і в художньому творі можливості дальшого порівняння невичерпні. Спираючись на досягнення культурно-історичного і порівняльно-історичного вивчення словесного мистецтва, він створив принципово новий історико-філологічний метод дослідження художньої творчості. Такі його праці, як «Из записок по теории словесности», «Лекции по теории словесности» справили великий вплив на розвиток вітчизняного літературознавства, хоч і були опубліковані посмертно.

[1] *Чапленко В.* Названа праця. - С. 157.

2 *Потебня А.А.* Рецензия на сборник «Народньїе песни Галицкой й Ужгородской Руси, собранньїе Я.Ф. Головацким» // Зстетика й позтика. — М., 1976. — С. 229.

О. Потебня, як ніхто з його попередників, розумів, що виявлення особливостей певної мови дістає найширший простір, коли порівнюється між собою ряд споріднених мов. Тому в його фундаментальній праці «Из записок по русской грамматике» (1874 р.) власне російські слова і їх форми порівнюються із словами і формами інших мов: литовської, польської, чеської, словацької, сербської та ін. Широко використовуються для порівняння з російськими і факти української мови.

Стверджуючи рівноправність усіх мов, О. Потебня дбав про розвиток української мови. Він, зокрема, багато зробив для вивчення мови українського фольклору, пропагував у своїй роботі твори українських письменників, редагував твори Г. Квітки-Основ'яненка, підготував і видав український буквар для недільних шкіл.

Перший систематичний опис історичної фонетики української мови дав П.Г. Житецький у праці «Очерк звуковой истории малорусского наречия» (1876 р.). Своїми дослідженнями він також зробив значний внесок у вивчення історії української літературної мови. Міцні підвалини української діалектології заклав К.П. Михальчук.

У першій половині XIX ст. при різних виданнях подавалися записи українських лексичних матеріалів, які стали основою спершу рукописних словників (з них найпомітніший - словник П.П. Білецького-Носенка, опубл. 1966 р.), а згодом і друкованих. Опубліковано (не повністю): «Словарь малорусского наречия» О.С. Афанасьєва-Чужбинського (1855 р.), «Опыт южнорусского словаря» К.В. Шейковського (1861-1886 рр.). Видано «Словарь малоросійських идиомов» М.В, Закревського (1861 р.), «Словницю української (або югової руської) мови» Ф.М. Піскунова (1873 р.) та ін. Вийшли друком

перекладні словники: «Німецько-руський словар» О.О. Партацького (1867 р.), «Опыт русско-украинского словаря» М. Левченка (1874 р.), «Русько-мадярский словар» Л. Чопея (1883 р.), «Малорусько-німецький словар» Є. Желехівського та С. Недільського (тт. 1—2, 1886 р.), «Словарь російсько-український» М. Уманця і А. Спілки (1893—1898 рр.), «Русско-малороссийский словарь» Є.К. Тимченка (1897-1899 рр.).

Розвиток граматичної думки і словникарства у Східній Україні позитивно вплинув на пробудження наукової уваги до української мови в Галичині й у Закарпатській Україні. Замість незрозумілої простому народові слов'яноруської мови в літературу впроваджувалася народна мова, створювалися посібники з української мови.

І все ж мав рацію Б. Грінченко, коли писав у 1892 р.: «Українсько-руські філологи, правда, дали кілько праць про нашу мову по-німецькому чи по-московському, але досі нема з певних джерел виняткової повної популярної українсько-руської граматики, повного певного словаря»[1].

Знаменним явищем другої половини XIX ст. була поява наукових і науково-популярних праць української мовою. Найбільше прислужилися до цього І. Нечуй-Левицький («Унія і Петро Могила» — 1875 р., «Перші київські князі: Олег, Ігор, Святослав» -- 1876 р., «Св. Володимир і його потомки» — 1876 р., «Український гетьман Б. Хмельницький і козаччина» — 1876 р., «Світогляд українського народу» — 1876 р. та ін.) і М. Драгоманов («Література російська, великоруська й галицька» - 1877 р., «Переднє слово до Громади» - 1878 р., «Нові українські пісні про громадські справи» -- 1881 р., «Шевченко, українофіли і соціалізм» — 1883 р., «Чудацькі думки про українську національну справу» — 1891 р. та ін.). Правда, мові цих творів (особливо М. Драгоманова) дуже бракувало природності, а отже, й зрозумілості, наприклад, мужицьким бунтам він протиставляв писемні бунти, тобто революції.

Потреба у виданні наукових і науково-популярних творів викликала потребу у творенні наукової термінології. Це бук досить болючий процес, особливо у Східній Україні. Важко було навіть із загальнокультурною термінологією, хоч тут ставали в пригоді чеська й

[1] Див.: *Тимошенко П.Д.* Хрестоматія матеріалів з історії української літературної мови. - Ч. 1. - С. 140.

польська мови: *строй* (ч. stroj) «машина», *бігун* (п. biegun) «полюс», *часопис* (ч. casopis), *злочин* (ч. zlocin) і подібні. Поширеним у ті часи було і так зване «кування» слів типу *громадянство, прямування* (І. Нечуй-Левицький), *сконалець, завзятець* (М. Старицький), *нестямлення, мистецтво* (Олена Пчілка), *громадівство, безначальство, прилагода* (М. Драгоманов) та ін. Чимало було в цьому мовотворенні штучного, неприроднього, суперечного природі української мови. Але не можна не погодитися з В. Чапленком, що «мова «ковалів», їхній стиль, особливо Олени Пчілки в її оповіданнях з міського, інтелігентського життя, і є прототип багатьох наших сучасних слів, висловів та й усього стилістичного «обличчя» мови»[1].

Творчість Т. Шевченка справила великий вплив на українську з походження інтелігенцію. Традиції української прози, представлені досі в повістях Г. Квітки-Основ'яненка і П. Куліша, продовжили Марко Вовчок, О. Стороженко, О. Кониський, А. Свидницький, І. Нечуй-Левицький, згодом Панас Мирний. В українській поезії розвинулися нові жанри, зокрема байка (Л. Глібов), гумористичносатиричні «співомовки» С. Руданського. Т. Шевченко високо оцінив роман П. Куліша «Чорна рада». Але заслуги П. Куліша перед українською мовою значно об'ємніші. Ніхто з українських письменників середини XIX ст. не працював стільки над жанровим урізноманітненням української мови. Адже це йому належать і перенесені з фольклору жанри думи й казки, історичні оповідання і романи, історична поема, історико-поетична драма-ідилія і т. ін., перші зразки української наукової прози («Історія України від найдавніших часів», «Хмельниччина» та ін.), він же переклав українською мовою окремі твори світової класики.

Основне джерело Кулішевої мови — фольклор. Звідси він черпав лексику і фразеологію високого звучання. Не уникає він і церковнослов'янського джерела, при цьому з плином часу уживає старослов'янізми дедалі частіше: *хлад, благо, [о]лжа, возвістить, да возвеличиться* і под. П. Куліш багато в чому прислужився розвиткові мови української епістолярії, але його заслуга була б незрівнянно більшою, коли б він і сюди не вніс надто вже потужний струмінь церковнослов'янізмів, наприклад: *ненавидяй обличения скончивається срамно;*

[1] *Чапленко В.* Названа праця. — С. 146.

убо вам нтущу розуміти, яко суєтною гордістю єсм обольщаєм та ін. Спершу це були цитати зі священних текстів, а далі — компонент звичайнісінької розповіді: *вознегодує, жажду, вповав, создать храм, Боже ж крани, недугуюшеє серце, подобіє, житіє совершаеш, раздраженіє, оправдається премудрость од чад своїх; Горняя мудрствуйте, а не земная!; воскресеніє мертвих; воля Всемогушого; частина Вашого духовного существа перейшла через творяшу силу душі моєї в історчник, животворящий роди.* Велика заслуга П. Куліша у виробленні в українській мові засобів для передачі слова Божого. Разом з І. Полюєм він багато потрудився над перекладом Біблії. Гірше з термінологією науковою, зокрема філософською. В листі до О. Барвінського П. Куліш писав: «Пробував я перо на первих аркушиках Мальованої гайдамаччини у мові філософічній — так ні! Вимовніше б написав я те саме по-московськи»[1]. Звичайно, найбільша заслуга П. Куліша в розбудові української літературної мови • - це написання «Чорної ради» українською мовою. Це, як вже згадувалось, відзначив і Т. Шевченко. Він уводить тут таку лексику (частково запозичену з літопису Самовидця), яка дозволяє творити історичний колорит у новій українській літературній мові. Непересічне значення мають і його намагання творити українську наукову мову.

Як справедливо зауважив В. Чапленко, Марко Вовчок прийшла в українську літературу через етнографію та фольклор, що ними вона захопилася була під упливом свого чоловіка О. Маркевича»[2]. Власне, це не дивина: всі українські прозаїки черпали словесний матеріал з фольклору і переймали його синтаксичний лад. Чи не найвиразніше залежність від фольклору виявляється в портретних малюнках — усі вони фольклорно узагальнені, однотипні, пор.: «Та й дівчина ж була! Велична, хороша, до всякого привітна й ласкава, і заговорить, і засміється, і пожартує»; «А в мого брата була дівчина, боже мій милий, яка дівчина! Вона було весь двір веселить собою як зорею. Таке ж молоде та щасливе!»; «Старший Якименко оженив сина та таку вже невісточку собі взяв, що й не сказати! Білолиця, гарна й весела, а прудка, як зайчик»; «Грицько був парубок високи[1]", чорнявий, кароокий, — парубок як орел»; «Коли вийшов чумак, хороший-прехороший, чорнявий, очі як у орляти» і под.

[1] *Куліш П.* Вибрані листи, українською мовою писані // УВАН у США. - Нью-Йорк; Торонто, 1984. - С. 222.

2 *Чапленко В.* Назв, праця. — С. 105.

Такими ж фольклорно нерозгорненими є й пейзажні малюнки; оскільки оповідь в «Народних оповіданнях», та і в повістях ведеться від жінки-селянки, то її краєвид обмежується городом, садком, полем, звідки вона переносить у мову найяскравіші барви: «Зійшла на могилу та й глянула тоді на своє село; а сонечко саме сходить... Село як на долоні, так мені в очах і замигтіли білі хати, колодязне цямриння, розквітлі садки й городи»; «А сонечко заходить. Річка тече як щире золото, між зеленими берегами; кучеряві верби купають у воді віти; цвітуть-процвітають маки городні, і високоверхі коноплі зеленіють; де коло білої хатки червоніє рясне вишення чи високий кущ калини стріху підпирає, закриваючи всю білу стіну; а хатина ж у розквітлому городі, як у віночку ховається. І зелено, і червоно, і голубо, і біло, й синьо, й рожево коло тої хатки».

Вражає насиченість тексту зменшено-пестливими формами слів: *батенько, веселенько, віконце, віночок, голівочка, голівка, голуб'ята, грошенята, дітки, козаченьки, молоденький, молодичка, ніженька, нічка, одежинка, раненько, сорочечка, сіресенька, теперечки, хатка, хлопченята* і багато ін. Серед здрібніло-пестливих слів, як бачимо, є іменники, прикметники і прислівники. Нерідко в сполученні іменник+прикметник обидва слова мають зменшено-пестливу форму: *братичок ріднесенький, бідненький хлопчик, дитиночка маленька.* Дуже багата народна фразеологія. Це здебільшого метафоризовані словосполучення, що вживаються замість нейтральних слів: *серце в'яне, піду світ за очі, ґави ловить, і за холодну воду не візьметься, з лиця спав, знайдеш на свої руки муки, лучше з мосту та в воду, годити, як лихій болячці* і т. ін. Багато вводиться у тексти народних прислів'їв і приказок. Марко Вовчок навіть виділяє їх у тексті іншим шрифтом: *Кому не було добра змалку, не буде й до останку; Сон мара, а Бог віра; До любої небоги нема далекої дороги; З миру по нитці — голому сорочка* і под.

Не позбавлена мова Марка Вовчка й подільських локалізмів - як фонетичних *(під вісень, гурки),* так і словотвірних *(теперки, невзабарі, печаловитий, обрадіти, завтрий день).* Мав рацію В. Чапленко, відзначаючи: «Маркова Вовчкова манера вплинула — і треба сказати потужно! — на багатьох українських письменників другої половини XIX ст., а серед них і на таких видатних діячів у царині мовотворення, як Кониський, Нечуй-Левицький, П. Мирний,

а поза» межами Наддніпрянщини — на Федьковича»[1]. Визначаючи складові мовостилю письменниці, В. Чапленко зауважує: «Фольклорні елементи у мові Марка Вовчка були, на мою думку, вирішальні, але не тільки з самих цих елементів складалася її мова: друга складова частина її мови взята з розмовно-побутової селянської мови, переважно в жіночій її відміні»[2].

Першим з російських поетів, шанувальників Т. Шевченка, ступив на ґрунт української мови Леонід Глібов. Прекрасні його ліричні пісні, що стали народними («Стоїть гора високая», «Вечір», «Скажіть мені правду...», «Летить голуб понад морем»), а ще кращі байки, з яких струменить, немов джерельна вода, українська мова.

Л. Глібов переніс у байки властиву Марку Вовчку пристрасть до зменшено-пестливих слів:

— Як ти співаєш, Півне, веселенько...
— А ти, Зозуленько, ти, зіронько, моя,
Виводиш гарно так і жалібненько...

Є в нього і зменшено-пестливі дієслова:

І їстоньки не їм, і питоньки — не п'ю
Та виглядаю все Зозуленьку мою.

Порівняймо ще: *частенько, темненько, щупачок, сотенька, живенький, гарненький, пташечки, славонька, доленька, прехорошенько, світилочки, стьожечки* і т. ін. Навіть Вовк у нього Вовченько.

Побутова лексика в байках Л. Глібова — це головним чином слова, пов'язані з обійстям, хатнім начинням, одягом, а також млином: *ворота, вусики з червоного сукна, горщик, жупан, загорода, кіш, колеса, комір, кухлик, лозина, макітра, мережечка, млин, пляшка, рукава, свита, страва, хлів, чарочка, черенок, черінь, шестірня* і под.

Не відступає Л. Глібов від усталеної вже на той час в українській літературі традиції широко використовувати фразеологізми. В байках вони здебільшого виступають завершальним реченням, у якому міститься мораль: *Що, братику, посіяв, те й пожни; Рука, як кажуть, руку миє',* Не *плюй в колодязь: пригодиться води напиться.* Чимало у Л. Глібова народних виразів, що виступають своєрідними синонімами стилістично нейтральних слів: *од реготу береться за живіт* (дуже сміється); *Нехай лиш вражий біс поткне свій простий ніс* (хай спробує); *То й знатиме — варене чи печене* (зазнає біди); *Шинкарка язиком як на цимбалах грає* (багато говорить) і под.

[1] *Чапленко В.* Названа праця. — С. 107.
[2] Там же. - С. 106.

На відміну від своїх попередників-байкарів, особливо П. Білецького-Носенка, С. Писаревського, Є. Рудиковського, О. Бодянського, Л. Боровиковського та інших, які не цуралися русицизмів і «приперчених» слів (типу *опукой* — від *опука, почухрав, вибухався, мні, жолудей, до утрені попхався, до хріна, нагору* і под.), Л. Глібов ніколи собі такого не дозволяв. Його можна назвати одним з нормалізаторів української літературної мови.

Реалістичну традицію в прозі продовжив І. Нечуй-Левицький. Звенигородець, він був близький до мови Марка Вовчка, але в манері мовного використання зробив кілька кроків уперед. Не можна заперечити, що й І. Нечуй-Левицький орієнтувався на мову фольклору, але провідне місце серед його зображальних засобів відігравала мова «баби Параски й баби Палажки». Недаремно чоловіки в його повістях майже безмовні (за винятком грека Кіпрінідоса з «Афонського пройдисвіта»). Дехто з письменників цього покоління і чоловікам приписує жіночу мову (О. Кониський)[1]. Порівняно з Марком Вовчком І. Нечуй-Левицький зробив відчутний крок уперед у змалюванні портрета. Риси обличчя передаються в нього значно виразніше, напр.: «...Марина була чорнява, аж трохи смуглява: її дражнили циганкою, як була вона малою. Товсті чорні коси тричі обплітали її голову. Лице в неї було довгеньке, внизу гостре і видавалось вперед, а надто тоненький ніс та повні, не дуже тонкі губи, що червоніли як добре червоне намисто. На височенькому рівному чолі, високо над ясними чорними блискучими очима вигнулись, як дві веселки, дві тонкі чорні, як неначе сині, брови. Як терночок чорні, швидкі очі плавали по білих, неначе підсинених білках. А на смуглявих щоках грав рум'янець, немов тая весняна рожа, а червоні губи цвіли червоним цвітом півонії»; «Ще зроду Василина не бачила такого недоладного лиця, яке мав молодий Хшановський. Перед нею стояв молодий панич, високий, як дошка, з маленькою головою, з довгеньким лицем, таким блідим та довгим, як у слабої панни. Бліді рожеві губи були тонесенькі. З-під тонких руденьких брів насилу були примітні ясно-сірі очі, неначе Хшановський був зовсім без очей».

[1] *Чапленко В.* Названа праця. - С. 148.

І. Нечуй-Левицький був майстром пейзажу. Треба по-справжньому любити свою вітчизну, щоб у кожній річечці, в кожному лісочку, у кожній леваді побачити й відчути їх неповторність і ознаку свойого краю: «На високих гривах гір кругом зеленіє старий ліс, як зелене море, вкрите хвилями. Глянеш з високої гори на той ліс, і здається, ніби на гори впала оксамитова зелена тканка, гарно побгалась складками, позападала в вузькі долини тисячами оборок та жмутів. В гарячий ясний літній день ліс на горах сяє, а в долинах чорніє. Над долинами стоїть сизий легкий туман...»

Ні Нечуй-Левицький, ні Панас Мирний не допускають офіційних російських слів. У них як звичайні українські уживаються канцеляризми *прошеніє, предводитель, гласний, насовой',* не цураються вони і слів західноєвропейського походження типу *костюм, аромат, механічно*[1].

У Марка Вовчка змагаються між собою фольклорний і народнорозмовний елементи. У її послідовників — І. Нечуя-Левицького і Панаса Мирного — теж. Але у Марка Вовчка фольклорна стихія домінує над розмовною, а в її наступників — навпаки. Надмірна стилізація під «народну мову» нерідко вела до несмаку, неспровокованого зниження стилю.

Взагалі ж розвиток української літературної мови в післяшевченківську добу залежав від діяльності неординарних творчих особистостей. Після П. Куліша і Марка Вовчка, Анатолія Свидницького (у його часи незнаного і неоціненого) варто назвати Олексу Стороженка. Його творчість зіткана із суперечностей: замилування в фольклорі і творче наслідування його, записи з народних уст про історичні події минулого і невтримний політ фантазії зі зверненням до чортівщини, схиляння перед героїчним минулим запорожців і виправдання зруйнування Січі. Козацьке минуле родини Стороженків не могло не зачіпати патріотичних струн у душі письменника, і разом з тим довголітня військова служба, а згодом чин дійсного статського радника виховали в нього, як раніше у Г. Квітки-Основ'яненка, безсумнівну відданість імперії навіть з елементом поклоніння російським царям і царицям.

Ці суперечності відбилися й у мові О. Стороженка. Що він прекрасно усвідомлював не лише інтимно-емоційне, але й суспільне та

[1] *Чапленко В.* Названа праця. — С. 149.

виховне значення рідної мови, свідчить хоча б така розповідь: «Січовики дуже поважали свого архімандрита, бо щонеділі і по празниках після одправи поучав він народ поважним словом, не з книжки, а напам'ять, і ще нашою мовою, так що і мала дитина зрозуміла б таке святе казання («Споминки про Микиту Леонтійовича Коржа»). Письменник добре знав народну мову. Особливо кохався він у фразеології. За його творами можна було б укладати фразеологічний словник. Це в основному синоніми до дієслів: *душі в собі не чути* «радіти», *розпустити патьоки, облитися гіркими* «плакати», / *пальцем не доторкнутись* «не бити», *перевестись на нівіть що* «змізерніти», *од дурня поли вріж* «не заводься», *аж ушами лящить* «жадібно їсти», *у рот не взяти* «не їсти», *дутеля з'їсти* «нічого не добитися», *дати драла / дропака* «утекти», *залити за шкуру сала* «дуже допекти», *носа не витнути* «не виходити», *теревені гнути* «вести пустопорожні розмови», *душі не чути* (в комусь) «дуже любити», *за пояс заткнути* «перемогти», *накинути оком* «запримітити», *в голову собі не класти* «не думати, не приділяти уваги», *підлити сала в жар* «розбурхати» (про емоції) та ін. Рідше фразеологізми виступають синонімами прикметників і прислівників: *велике діло опеньки* «про зарозумілу людину», *пан на всю губу* «дуже багатий», *до чорта* «багато», *хоч в око стрель* «дуже темно», *іще чорти не бились навкулачки* «дуже рано», *не зоставити ні кришки ні покришки* «нічого», / *на макове зернятко* «зовсім мало» і под. Широке використання фразеологізмів дає письменникові можливість використовувати їх у синонімічних рядах, напр.: «Подивіться ж, яка з неї молодиця, що вона виробляє з бідолашним чоловіком! І моркву скородить, і кирпу гне, і од завійниць ґедзається, а деколи рогачем і тьху дасть неборакові, і цибулькою нагодує». До фразеології слід зараховувати й сталі порівняння, якими також багата мова творів О. Стороженка, напр.: *стоїть, як у землю вкопана', як риба об лід побивається', годили їй, як болячці печеній; їсти хочу, аж шкура тріщить; щастя, як горох з мішка, так і сиплеться на нашого Павлуся; стереже тих грошей, як рябко на ланцюгу; прилип до мене, як шевська смола до чобота; грається з ним, як кіт із мишею; пропаде, як собака на ярмарку* і под. Широко використовуються прислів'я і приказки: *Де чорт не справиться — туди бабу пішле!; Як кажуть, голод не тітка, не нагодує; Побачимо, який з цього пива буде квас!; Одна біда не ходить, а з дітками; Люди кажуть: «Біда одна — людей єдна»; Хвалить*

шинкар п 'яницю, а дочки своєї за нього не віддасть; Доки сонце зійде, роса очі виїсть; Як кажуть: дешева рибка — погана юшка; Брехали його батька сини, та й він за ними; Горбатого і могила не виправить! Правда очі коле; Не даром кажуть: «Мудрий лях по шкоді; як коней покрали, стайню став замикать!»; Або мед п 'є, або кайдани тре; Та вже ж ловить вовк, так і вовка піймають; Хоч з корита, та досита, а хоч з блюда, так дохуда; Як кажуть, не продереш очей, продереш калитку; Сидячого, кажуть, татари беруть!; Не поможе бабі кадило, коли бабу сказило; А ти забрався в чужу солому та ще й шелестиш та ін.

У творах, які О. Стороженко називає «З народних уст», приказки стають заголовками: *Се така баба, що чорт їй на махових вилах чоботи оддав; Вчи лінивого не молотом, а голодом; Не впусти рака з рота; Лучше нехай буде злий, ніж дурний.* У цих же творах письменник вдається до казкових зачинів і завершень: *Був собі чоловік та жінка; Був собі цар, і мав той цар одного тільки сина; Так і теперечки у дурня живуть, хліб жують і постолом добро возять*^.

Пейзажі О. Стороженко змальовує старанно, з любов'ю, але досить-таки стереотипно. Індивідуальні метафори бувають вдалі, з гумористичним підтекстом *(годують скромно карбованцями),* але деяким з них бракує смаку *(онде ж вам і Основа, де батько наш Квітка збив собі з своїх повістей такий міцний човен, що до віку вічного буде плавать по плюгавій річці Леті).*

Уживання побутових слів розкриває кухню українців, переважно мешканців Полтавщини *(тетеря з загребами, галушки з постромою, малай, вареники, мнишки, жарений дрохвич, смажені в сметані карасі; борщ, хляки, риба настябло;* тут же *труні* «напої» — *варенуха, тернівка, оковита, наливка, запіканка, біломорські вина),* особливості вбрання (переважно жіночого) *(грезетова або єдамашкова юпка, шовкова плахта, виступці золотом вигаптувані, а на шиї гранати, коралі, дукачі).* Як у творах, в яких чорти й відьми спілкуються з людиною, так і в опрацьованих О. Стороженком народних казках, а також у незакінченій повісті «Марко проклятий» неодмінно присутній елемент народної фантастики. Так, у казці «Тр" сестри» казковий ігрець («смерч») вхопив царевича і помчав у зелений гай, де пасеться печений бугай, де й кабан гуляє, що зубом оре, вухом засіває, а хвостом загрібає.

' *Стороженко Олекса.* Твори: В 2 т. — К., 1957. — Т. 1.

Не уникає письменник екзотизмів: вовна з вівці сілезької породи у нього *шльонка,* опасиста й ледача людина — *пудофет,* зброя - *броня.*

Полонізми потрапляли в мову творів О. Стороженка двома шляхами: як характерологічна риса польського магнатства й панства *(крулевство, мнішка, кляштор, найсвєнтша матка)* і як залишки старої української літературної мови, інкрустованої польськими словами *(нензний, крулева, ойчизна, звести до скутку).*

Будучи всеросійським патріотом, О. Стороженко, безперечно, бачив подальше існування української мови в її народнорозмовному варіанті. Тому ставлення його до абстрактної і особливо термінологічної лексики своєрідне. Звичайно, він не може обійти увагою тих слів, які або вже здавна увійшли до складу української лексики, або ж прийшли з російської, набувши українських фонетичних і словотвірних особливостей *(самоістність, чванство, ганьба, ненатля, надія, слідство, довіреність).* Проте в більшості випадків юридична, адміністративна і особливо церковна лексика виступає в російсько-церковнослов'янській формі: *рішеніє, спасеніє, преступленіє, прощеніє, наіменованіє, по доношенію, селеніє, заложеніє собору, водосвященіє, погруженіє хреста, глаголаніє* і под. В авторській мові письменник допускає вживання народних варіантів термінологічних слів: *абахта* «гауптвахта», *хундамент, скусна робота, хвилозоф.*

Цікава особливість позначилася на мові драматургічних творів (М. Кропивницького, М. Старицького, І. Карпенка-Карого): представники української інтелігенції, згідно з життєвими обставинами, на сцені по-українському майже не говорили. Українська мова в устах інтелігента *(вчителя, лікаря, актора)* сприймалася як фальш. Хоча життя мови вимагало свого, і в творах цих драматургів уже є спроби примусити окремих інтелігентів заговорити українською мовою («Не судилось» М. Старицького, «Суєта» і «Житейське море» Карпенка-Карого).

У І. Нечуя-Левицького і в Панаса Мирного російська мова із уст інтелігента майже не звучить. Що ж до фольклоризмів, то вони в обох письменників виступають уже тільки як орнаментація, як вишивка на комірі й на рукавах сорочки. Це виразно помітно вже у Нечуя-Левицького, а в Панаса Мирного фольклорна традиція майже затухає. Порівняймо у Нечуя-Левицького: «В Палажки брови, як

шнурочки; моргне, ніби вогнем сипне. Одна брова варта вола, другій брові й ціни нема!»; «І де ти, красо, вродилася! — подумав Лаврін, — з твоїми шовковими бровами; коли б ти була зозулею в гаю, то я тебе й там піймаю»; « — Мелашко! — промовив Лаврін тихим голосом. — Як побачив я тебе над водою, то неначе з криниці погожої води напився»; у Панаса Мирного фольклоризми не ліричного плану, а скоріше іронічно-приземленого типу: «Як муха в окропі, бувало, вертишся цілий день. Зате ж у свято або в неділю як вирвешся на улицю — усе село розлягається... Нема мені впину, нема заборони! Як та вода навесні, розірвавши греблю, знай біжить та клекотить - так я: ані вгаву, ані втоми мені немає... Язик той, як вітряк увосени, повертається у роті та все меле, меле...»

Серед західноукраїнських письменників на шевченкових позиціях стояв Ю. Федькович. У прозі він перейняв мовостиль Марка Вовчка. У А. Свидницького головним джерелом мовотворчості є народнорозмовне. Як зауважував М. Зеров, А. Свидницький «хоче дати правдивий, тобто заснований на спостереженнях, а не з етнографічних матеріалів виведений, малюнок селянського життя і життя інших шарів людності»[1]. Є, звичайно, в його мові певна схильність до етнографізму. Це, зокрема, засвідчує лексика на позначення одягу, страв, житла, транспорту і под., напр.: *хустка із купром, желетка, спідниця, коралі, намітка, запаска, сорочка з виложистим коміром з шляркою, шмаття* (білизна), *плечінда, мандзарі з луком* (дикий часник), *ориння* (огорожа), *бурдій* (землянка), *візлітерняк* (возити снопи), *васаг* (чумацький віз), *валькир* і под. Більшість — загальноукраїнські слова, але чимало й діалектизмів. Місцевими особливостями позначена й морфологія: *бачили-сьмо, аби-сьмо* гудза *не набили.* Широко використовується фразеологія. Лише частина її відома в інших місцевостях України. Це, наприклад, *та ж свита, та не так шита', ні за холодну воду не візьметься; нагадав козі смерть; наче зуби з'їла на пасіці; хто не знає, що кому що, а курці просо; а він пішов та й пішов по слизькому* і т. ін. Чимало й місцевих фразеологізмів; *то її батько якби спостеріг, то було б бідній сорок святих і Юра, аж попадалась шкур$_{и}$; вірив у пана, як турчин в місяць; чи в ворота, чи через перелази, а ця штука дійшла*

[1] *Зеров М.* Вступна стаття до видання: *Свидницький А.* Люборацькі. — X.; К., 1931. - С. VIII.

до Масі; а паню видно по носі, що рилась в горосі і под. Представлені й народні співомовки, якими передається ставлення місцевих українців до польської шляхти: « — Машка-ляшка вкрала пляшку, вточила горілки з нової барилки; через тин скакала, до ляхів таскала; мужики зловили, по селі водили та били у п'яти, бо вона проклята, — гу!» Використовує А. Свидницький і школярську лексику та фразеологію, а точніше — семінарський жаргон. Підводу вони називають *subaqua,* задні парти, де сидять найгірші учні, — *Кавказом,* ніс — *кушкою* і т. ін. А ось типова школярська примовка: «Настане май — в опуки грай; настане юнь — на ігри плюнь; настане юль, — книжки стуль та додому сусуль!».

У А. Свидницького багата народна синоніміка. Так, значення «іти» передається такими словами й словосполуками: *потяг за ворота, куди Бог провадить, справді Бог тебе веде, а не ноги несуть, поплентавсь, поволік чоботи* та ін.; значення слова «їсти» може бути передане так: *затирати* (сметану); *підопхавши кишку, вклав панотець півбуханця хліба; перекусити* і под.; багато синонімів нагромадилося й навколо дієслова «випити» (спиртного): *пляшку оковитої підцобрить, чарочку п'є, горло прополоскати, в горло лити, насухо ніхто не виїжджав* і т. ін. Зрідка трапляються народні евфемізми типу: *По подвір 1 всяка птиця ходила і ті гуси, що носом ворота підкидають.*

Синтаксис у А. Свидницького суто народний. Опис місцевостей часто починається з дієприслівника: «їдучи в місто від Кодими тощо, з полудня, як вже доїжджати до єврейських домів, по праву руку стоїть церква міська, а по ліву, далеко від дороги, вниз, за пустим городом — двір, чолом проти гори, з рундуком, і перед двором великий пляц, штахетами обгороджений»; «Так їдучи від Теплика, як минеш Вищий Ташлик та Серебрію та спустишся в видолинок, а там виберешся на невеличку гору, та проїдеш мимо одного хреста, що стоїть при дорозі, та не доїздячи до другого, бачиш, що Тернівка як з землі росте».

Віддаючи данину мовному реалізмові, А. Свидницький уживає багато росіянізмів і полонізмів. Вище йшлося про те, що в XIX ст. Поділля зазнавало русифікації й полонізації одночасно. Цікаво, що російська мова в повісті «Люборацькі» представлена двома масивами: з одного боку, це казенна мова семінарії *(Моє вам ніжайшеє почтеніє; — А умєєт он чітать; — Он с Ковинским в косточки играл,*

когда мы пришли к нему на квартиру, — сказали ті, що привели Антося), а з другого, — мова природного росіянина Тимохи Петропавловського (— *У тебя вєдь, бачка, дєфкі та єсть? — Та єсть же. - Нутка виводі! Аль нєту! Дай йдеться).* Польська мова чується з вуст панів, їхніх слуг та прислужників і, як ознака нових часів, - попівен: — *Fajkq — гукнув пан по вечері. — Slucham, — одвітував Явтух...; — Kogo z tam honor poznac? ~ запитала учителька...; ...А опа umie po polsku ? ~ Ні, — відказала паніматка. — Aj-aj-aj! Jaki srom. - каже Печержинська...*

А. Свидницький писав свою повість у той же час, коли були надруковані перші твори Марка Вовчка. Але світ вона побачила у «Зорі» тільки в 1886 р., та й то в дещо спотвореному з мовного погляду вигляді. Тільки 1901 р. її було видано згідно з оригіналом у видавництві «Вік». Отже, на розвиток художньо-мовного процесу 60—70-х років повість «Люборацькі» вплинути не могла.

Своєрідне використання фольклору знаходимо в співомовках С. Руданського та І, Манжури: перший закріпив у віршовій формі українські народні анекдоти, другий — українські казки, легенди, приказки і теж анекдоти. Звичайно, обидва поети були й тонкими ліриками, чимало їхніх творів мали соціальний характер, але найбільше збагатили вони українську літературну мову саме в цих жанрах.

Персонажі співомовок С. Руданського взяті з натури. Це *мужик,* він же *Іван, русин, хлоп; пан,* він же *ляшок, шляхтич, дідич; піп, батюшка,* з одного боку, і *ксьондз, біскуп — з* другого; є тут і *купець, школяр, козак, баба, дівка, молодиця,* і звичайно ж, *циган, циганчук, москаль, корчмар Мошко, рабин.* З побутової лексики найбільше представлені назви селянської їжі й напоїв *(бахінець, вареники, печеня, кишка, борщ, кашка, ковбаска, порося печене, чарка горілки),* але є й панська їжа: *фіги, родзинки, марципани',* чимало є й назв одягу *(лапсардак, шапка, чемерка, свитина, сорочка* і под.). Римуються й українські прислів'я та приказки, що вплетені в народні анекдоти, напр.: *Плачте очі навісні, щоб повилізали!.. Та же ж бачили самі, що ви купували!*

У Манжуриних заримованих казках багато традиційних народних зворотів, характерних для цього виду фольклору: *їдуть так не день, не три дні; Щастя-долі пошукає; Скоро казка ця плететься, та в житті не так ведеться; Як же нам тепер годитись. А чи битись, чи миритись?; Десь у морі-океані всякі єсть чуда погані; Проживали десь-то-не-десь два ріднії брати, і як завжди те у казці — один був багатий.* Казка «Трьомсин богатир» починається таким зачином: «Гей, було це за дідів, Ні, брешу, за прадідів: За царя старого Хмеля, ще як миру було жменя, Чи то може й за Панька, як земля була тонка...» Чимало тут і місцевої лексики Степової України, напр.: *перекалки* — рівчаки або ручайки поперек шляху, *макортети* — котловини, *канцур'я* — шматочки, *катлама* — чабанська їжа: коржі, варені у лою, *руда* — кров і под.

Отже, післяшевченківський період характеризується значним розширенням белетристики, незмірним зростанням її словника, певною уніфікацією літературних норм, театрально-сценічним ужитком. Чого різко бракувало — це наукової мови, змагання за яку на той час уже розпочалися в Західній Україні.

Останні два десятиліття XIX ст. позначені виходом українського духовного життя на європейські обшири. Центром розвитку української духовної культури в той час була Галичина, головним чином Львів. Тут засновується спільноукраїнський друкований орган «Зоря», тут з 1873 р. працює Товариство ім. Т. Шевченка, яке видає наукову літературу і фактично виконує функції української академії наук; особливо плідною робота товариства (НТШ) стає тоді, коли його очолює М. Грушевський (1893 р.). Воно видавало «збірники» секцій - історично-філософічної, математично-природничо-лікарської, «Історичну бібліотеку», «Студії з поля суспільних наук і статистики», «Джерела до історії України-Руси», «Українсько-руський архів» та ін. Усе це не могло не позначитися на розвитку української літературної мови: у мову східноукраїнських письменників дедалі більше проникали галицизми, особливо наукові терміни і слова з абстрактним значенням. Зокрема, галицизми є в мові В. Мови (та ще й такі яскраві морфологічні, як от «тихо чеше довгу косу, ся питаючи»!), у М. Старицького *(най, днина, нім* і под.), в Олени Пчілки *(конечно, тручають).* Багато галицьких слів знаходимо і в одному з ранніх наддніпрянських словників української мови - у «Словниці» Ф. Піскунова (перше видання 1873 р.), що мало охопити всі наріччя «украинского язьіка, раскинувшего свои разнообразн-Ьйшія отрасли от Бескидовь до Кубани» (напр., *абисьте, бучуля, бута, най* і под.). Частенько серед узятих у Галичині слів були звичайні полонізми.

Не всім східноукраїнським письменникам подобалося нашестя галицьких слів. Ще в 60-ті роки такі поборники української мови

й культури, як М. Костомаров і П. Куліш, закликали покласти в основу єдиної української літературної мови той стандарт, який виробився на той час у Східній Україні. Разом з тим вони не цуралися і деяких галицизмів (лексичних).

Проте процес злиття двох літературних практик ішов не просто. Одні буквально «накидалися» на галицькі слова, вважаючи їх за ознаку вишуканості, інші виступали проти їх проникнення в загальнолітературну мову. Так, В. Дорошенко писав: «Не знаючи гаразд мови, ми залюбки засвоювали всякі дивогляди, подибувані в галицьких виданнях, уважаючи їх через їх незвичайність для нас за якийсь особливий мовний специіалітет. Пригадую собі, що нам надзвичайно припало до вподоби слово «позаяк», яке заніс до нас лубенський громадянин як галицьку новинку. Але ще частіше несвідомо засвоювали»[1].

І. Нечуй-Левицький, В. Самійленко, Б. Грінченко критично поставилися до «огаличанення» української мови. У другому номері журналу «Правда» за 1878 р. було опубліковано статтю І. Нечуя-Левицького «Сьогочасне літературне прямування», в якій письменник висловлював дуже спірну думку про те, що «книжний літературний язик український повинен вироблюватись на Грунті живого сільського язика, вигрібаючи з його нову термінологію, заміняючи суфікси, приставляючи їх до кореня народного язика»[2]. Сам же він і в цій статті, і в інших своїх творах послуговується термінологічною лексикою як запозиченою з європейських мов *(епос, ідея, класицизм, літературний центр, містерія, натуралізм, опозиція, офіціальний, пропаганда, період, реалізм, символізм, сюжет* та ін.), так і утвореною від українських коренів *(душевність, книжність, просвіта, прямування, становище, твір* і под.). Не викликала захвату в галицької інтелігенції і стаття Б. Грінченка (під псевдонімом Чайченко) «Галицькі вірші» («Правда», 1891 р., № 8-Ю), у якій розглядалася мова галицьких поетів, що друкувалися в «Зорі» протягом 1883-1889 рр. Поряд із цілком справедливою критикою (неохайність у наголошуванні слів, численні запозичення з польської мови, не завжди доладні рими, наліт москвофільсько-святс&орського суржика), автор інколи переступає рамки пристойної полеміки, вживаючи вирази типу: «Читаючи галицькі твори, завсігди вражаєшся безліччю такого мовного мотлоху, що його не подужає ніяка голова, опріч спеціально на те вимуштруваної»[1]. Чимало в статті й несправедливих зауважень; Б. Грінченкові треба було зважити на те, що єдині норми української мови ще тільки-но вироблялися, а тому визначати наперед, чи залишаться в мові такі слова, як *звертаюсь, звук, снити, прецінь, скромний* та інші, чи ні — було, м'яко кажучи, необачно.

На статтю Б. Грінченка відгукнулися І. Франко («Зоря», 1891 р., № 18), Школиченко (М.С. Кононенко) (там же, 1892 р., № 20), І. Кокорудз (там же, № 24), Хванько (А. Кримський) (там же), Лосун (І. Верхратський) (там же, 1892 р., № 7—9). Критика Б. Грінченка зачепила І. Франка за живе, він гостро і теж не в усьому справедливо зреагував на неї. На його думку, розмірковувати про творення єдиної літературної мови можуть тільки філологи, мовознавці, а не будь-хто, здатний писати цією мовою. І. Кокорудз теж не утримався від марних звинувачень: «Питаюся, на чім сперся шан[овний] критик, видаючи такі суди? Де критерій? Чи, може, видана історія язика українсько-руського, може, великий і повний критичний словар українсько-руської мови і її діалектів, може, які монографії з округу синтаксису будь-то словесності усної, будь-то бодай голосніших писателів українсько-руських, як от Квітки, Шевченка, чи, може, яка книжка о акцентуації в мові нашій? Де там! Такими речами брати-українці не занімаються і не занімалися...»[2] Отак! Зігнорувати творчість К. Михальчука, П. Житецького, О. Потебні? І невже автор статті нічого не чув про те, що Б. Грінченко вже давно працює над «Словарем української мови»? Інша річ, що в цей час справді темпи мовного розвитку в Галичині були далеко помітніші, ніж у підросійській Україні - - творилася термінологія політична, економічна, філософська, філологічна, історична, математична, юридична, природнича та ін. І брали в цьому участь не тільки галицькі вчені, але й наддніпрянці, зокрема М. Грушевський. Зараз важко встановити, кому завдячують появою такі терміни, як *вибух, виконання, відповідь, відродження, вказівка, влада, вплив, гасло, гідність, збагнути, злочин, можливість, освіта, підручник, перешкода, розпука,*

[1] Цит. за: *Чапленко В.* Названа праця. — С. 118.

2 Цит. за: *Тимошенко П.Д.* Хрестоматія матеріалів з історії української літературної мови. - Ч. 1. — С. 336.

' Цит. за: *Тимошенко П.Д.* Хрестоматія матеріалів з історії української літературної мови. - Ч. 2. - С. 130.

[2] Там же.- С. 153.

тривати, часопис, читанка та ін., але прийшли вони в загальноукраїнську літературну мову саме з Галичини. Отже, звідси йшло в 90-х роках світло наукової мови, хоч, як відзначав А. Кримський, до того «з України досі світло йшло в Галичину, твори українські стояли вище од галицьких та й мали вплив»[1]. І все ж цього світла в обох теренах було ще замало. Досить згадати, що в ході дискусії виникала суперечки навколо звичайнісіньких сьогодні слів. Так, І. Верхратський виявився автором слова *звіт*. У примітці до статті «У справі язиковій і декотрі замітки про книжки для українського люду» він пише: «Часом буває, що слово, не конче вдатне, зискає загальне уживання. І так, напр., слово справоздане, з котрого і самі поляки не конче задоволені, уживається дуже часто галицькими русинами, хоть воно зложене, а при тім утягле. Я б предложив на нім. Bericht, польськ. sprawozdanie, російськ. отчет — нове слово, мною утворене: звіт; Berichterstatter, sprawozdawca = звітник, звітуватель; berichten statten, sprawe. zdawac - давати звіт, звітувати»[2].

Скільки було спроб і помилок з виробленням абстрактної лексики! Прекрасний науковець, збирач народної термінології І. Верхратський пише, зокрема, й таке: «У нас у Галичині уживано донедавна слова стосунок, ідучи за таким писателем, як Нечуй. Та таки всі ми в Галичині тепер згодились місто стосунок уживати відношене — та й годі»[3].

З погляду сьогодення мовна дискусія 90-х років відіграла дуже важливе значення в історії української літературної мови: вона поставила великий знак запитання на її єдності і тут же його зняла. Які б не були особисті амбіції у тих чи інших письменників і вчених, але вони підсвідомо відчували: мова Шевченка, Марка Вовчка, Нечуя-Левицького і мова І. Франка, Ю. Федьковича - єдина.

На щастя, крім мовних дискусій, велася велика і плідна робота щодо вироблення української термінології, про що вже йшлося раніше, і в надрах нової інтелігенції (М. Драгоманов, І. Франко, М. Павлик, М. Коцюбинський) визрівала думка про нову роль української літературної мови: вона має стати посередником між українським народом і світом.

[1] Цит. за: *Чапленко В.* Названа праця. — С. 164.
[2] Там же. - С. 161.
3 Там же. — С. 166.

М. Драгоманов різко виступав проти реакційної ролі духовенства щодо перспектив творення української літературної мови на народній основі. Він дорікав народовцям, що вони нібито не помічають тієї шкоди, яка чиниться з їхньої мовчазної згоди: «І цікаво, що навіть найревніші національники-народовці серед галичан ні слова не говорять проти такої зневаги нашої народної мови церквою, проти цього кореня всяких денаціоналізацій нашого народу»[1]. Згодом, як це нерідко трапляється в історії, греко-католицька церква стане гарантом розвитку української літературної мови.

Важливе місце в зростанні словника української літературної мови відіграло запозичування. Воно відбувалося посередньо (через російську і польську мови) і безпосередньо (згадаймо, наприклад, молдавський цикл М. Коцюбинського). Правда, безпосередні запозичення були на маргінесах літературної мови, хоч у говірках, що межували з іномовними сусідами, вони могли бути звичайними.

Велике значення в поповненні української лексики запозиченнями мали переклади світової класики, їх здійснювали насамперед провідні українські письменники: С. Руданський, М. Старицький, І. Франко, П. Грабовський, Леся Українка, А. Кримський та ін. Зокрема, перекладалися твори Шекспіра, Байрона, Бернса, Джерома К. Джерома (англомовна література), Гейне, Гете, Лессінга, Г. Гауптмана (німецькомовна література), Дайте, Ади Негрі (італійська література), Гюго, Доде, Дюпона, Бріссона (французька література), Петефі (угорська література), Гамсуна, Ібсена (норвезька література) та ін. Українська абстрактна лексика і термінологія, запозичувана з інших мов, часто мала українські дублети. Це явище, започатковане в другій половині XIX ст., спостерігалося ще й у перше двадцятиріччя XX ст., бо це процес цілком природний, від нього не позбавлена жодна з формованих літературних мов. За підрахунками дослідників, «з 60-х років XIX ст. по перше десятиліття XX ст. включно, в українську літературну мову ввійшло понад 1000 лексем інтернаціонального вживання для вираження різних понять суспільної, ідеологічної, філософської, культурної сфер. Якщо ж урахувати лексику інших груп, то це число сягатиме близько 2500 лексем. Найбільш повне уявлення про обсяг запозиченої

Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу // Вибране. - К., 1991. -С. 513.

лексики дають спеціальні словники іншомовних слів (В. Доманицького та Кузелі, М. Чайковського)»[1]. Деякі з цих слів мали тимчасовий характер і або зовсім не збереглися, або ж перебувають на периферії системи, напр.: *авеніція* «події», *десциденція* «походження», *курація* «лікування», *опінія* «громадська думка», *дефензива* «оборона», *револьта* «бунт, збройний виступ», *гілозоїзм* «наука про живу матерію» та ін.[2] Окремі слова цього типу потрапляли і в мову українських письменників, у тім числі східноукраїнських. Так, слова *іритація, зресумувати* знаходимо у М. Коцюбинського, *негація* - в І. Нечуя-Левицького, *курація* - в Лесі Українки[3]. Відбувалася морфологічна адаптація позичених слів. Оскільки вони приходили в українську мову за посередництвом або російської, або польської мов, то те саме слово могло виступати чи то в чоловічому роді (російський варіант), чи то в жіночому роді (польський варіант): *актив - активи, девіз — девіза, клас ~ кляса, анархіст - анархіста, зал — зала* (заля, саля) і под.[4]

Запозичені слова приходили в українську мову разом із новотворами, що виникли на базі власних словотвірних засобів. Так утворювалися синоніми, кожен з яких згодом або зникав, або ж набував окремого значення. Спершу вживалися як синоніми слова *революція — ворохобня — переворот, солідарність — одностайність, конгрес – мітинг – форум –з'їзд – сход, сходка – збори* і т. ін. Згодом *ворохобня* стає історизмом, *революція* набуває позитивного значення, а *переворот* - негативного; слово *солідарність* наближається до значення «спільність інтересів», а *одностайність* — до «всі без винятку»; *конгрес* асоціюється з міжнародним зібранням, близько до цього стоїть і слово *форум;* мітинг уживається в значенні «нетривале зібрання політичного характеру»; *з'їзд* — це поважні представницькі збори переважно не міжнародного характеру, а *збори* - зібрання місцевого значення (збори співробітників установи, представників певного регіону і под.). Що ж до слів *сход* і *сходка,* то вони перейшли в розряд архаїзмів, хоч і були спроби їх реанімації[5].

[1] *Муромцева О.Г.* Розвиток лексики української літературної мови в другій пол. XIX - на поч. XX ст. - Харків, 1985. - С. 76-77.
[2] Там же. - С. 81.
[3] Там же.
[4] Там же. - С. 91.
[5] Там же. - С. 98-100.

Чимало синонімів було й серед українських з походження слів, які означали те саме поняття. Так нинішнє єдине *письменник* передавалося в другій половині XIX ст. словами *писатель, письменник, письмак, писальник, письменець, письмовець, словесник, літерат, літератор*^. Становлення термінології відбувалося не лише внаслідок скорочення синонімічних гнізд, але й широкою термінологізацією звичайних слів. Так, *застій* «відсутність руху», «нерухомість» стає позначенням певного стану суспільства - «відсутність прогресу», *безробіття* спершу означало «незайнятість, відсутність якоїсь роботи», згодом — це науковий термін, що передає певний стан у суспільстві і под.[2]

Однією з виразних ознак розвитку мови є не тільки розширення її виражальних можливостей у галузі науки й громадсько-політичного життя, а й детермінологізація, тобто процес, коли слова-терміни (типу *атмосфера, криза, маса, сфера)* починають уживатися як метафори. Звичайно, у певній галузі науки вони не втрачають свого термінологічного призначення, але, потрапляючи, скажімо, в суспільну сферу, набувають іншого, спершу образного значення, яке вони згодом втрачають. Порівняймо, наприклад, слово *горизонт:* у 40-50-х XIX ст. роках воно вживається як географічний термін, а вже в 60-ті виступає в словосполученні «з'явитися, стати, зійти на горизонті» в значенні «стати відомим, помітним, звернути на себе увагу»: «...Тільки що сходила на горизонті звізда Наполеона» (Вен. 1862, І, 8)[3]; порівняймо ще уживання в суспільно-політичному контексті медичного терміна *пульс:* «...Пульс життя народного у русинів живіше і швидше забився» (І. Фр., XVI, 97)[4]. Побутові слова переосмислювалися, стаючи носіями абстрактного значення. Так, *світоч (світич),* що позначало скіпки, якими світять, набирало переносного значення «джерело вищих ідеалів», *підвалина* від значення «товста балка, що складає основу дерев'яної стіни», еволюціонувало до вираження поняття «основа, принцип, вихідні положення чого-небудь» і т. ін.[5]

Муромцева О.Г. Розвиток лексики української літературної мови в другій пол. XIX - на поч. XX ст. - С. 111.
[2] Там же. - С. 115-116.
[3] Там же. - С. 122.
[4] Там же. - С. 127.
[5] Там же. - С. 130-131.

Тенденції семантичного розширення побутових слів не обходили ні традиціоналістів, ні новаторів. Скажімо, такий прихильник «селянської мови», як І. Нечуй-Левицький, не цурається виразів типу «вдарити по молодих нервах», «це був найвищий спеціальний клас Стасевої науки, якою він закінчив курс», «невважаючи на поганий вплив тітки...» і под.

З 70-х років XIX ст. обробляти ниву української культури приходить нове покоління. Як письменник-початківець І. Франко писав мішаниною української, російської і польської мов. Але згодом, приєднавшись до народовців, він обрав знаряддям своєї творчості українську мову. Правда, це не була літературна мова, що усталилася на той час у Наддніпрянщині. І. Франко писав говіркою свого села - Нагуєвичів. Він вільно вживав такі локалізми, як *шмате, ґазда, п'ясть, гаюкати, злудний, цвілити, д'горі, прецінь, долів, гнеть* і под. Користувався він і діалектними морфологічними формами[1]. Взявши участь у мовній дискусії 1891—1893 рр., І. Франко спершу виступав проти надання переваги східноукраїнській літературній традиції. Але згодом, вступивши в XX вік, він змінив свою думку, зрозумівши, що без оволодіння мовою Котляревського і Шевченка жоден письменник у нову українську літературу не ввійде. Як пише В. Чапленко, «у практиці мовотворення І. Франко став систематично наближати свою мову до наддніпрянської. А робив він це не тільки в тих творах, що були написані після дискусії, а й при перевидаванні своїх давніших творів. Про це він не раз зазначав у передмовах до перевиданих текстів. Так, наприклад, в одній із таких передмов він писав: «Я користувався авторським правом і, не тикаючи основної думки, підправляв мову, вироблення котрої до ступеня мови літературної за останніх 20 літ усе ж таки значно посунулося вперед...»[2]

1894 р. професором Львівського університету став М. Грушевський. Він же очолював у цей час Наукове товариство ім. Т. Шевченка. М. Грушевський чи не найбільше прислужився до вироблення єдиної української мови. Його поглядами пройнялася й нова генерація українських письменників, зокрема Леся Українка й М. Коцюбинський. Леся Українка в листі до свого дядька М. Драгоманова в 1891 р. заперечувала так зване «українофільство». Вона

[1] Див.: *Чапленко В.* Названа праця. — С. 153.

[2] Там же. - С. 153.

писала: «...То скажу Вам, що ми відкинули назву «українофіли», а звемось просто українці, бо ми такими єсьмо, окрім всякого «фільства». Заперечував «українофільство» і М. Коцюбинський у своєму оповіданні «Хо», тему якого підказав йому керівник «тарасівців» В. Боровик. У листі до І. Липи 1894 р. він писав: «У числі 19 «Зорі» буде надруковано нову казочку Коцюбинського - «Хо», присвячену мені, позаяк тему і план подав я. Там випроваджено тип «хвила» і трохи зачеплено нас»[1].

З 1898 р. почав виходити «Літературно-науковий вісник», що під проводом І. Франка та М. Грушевського на довгі роки став фільтром формованої української наукової мови.

Отже, хоч якими складними, несприятливими були соціальні і політичні обставини, що в них розвивалася українська літературна мова, вони все ж не змогли її задушити, її життєздатний організм подолав усі зовнішні і внутрішні перешкоди і передав у XX ст. майже сформовану систему спілкування на всіх суспільних рівнях самостійного слов'янського народу.

Цит. за: *Чапленко В.* Названа праця. — С. 161.

НА ЗЛАМІ ВІКІВ

)-ті роки XIX ст. — перші два десятиліття XX ст. багаті знаменними подіями, які сприяли розвиткові і зміцненню соціального престижу української мови. Отож слідом за В. Чапленком роки від утвердження реформованого в 1893 р. НТШ до видання першого офіційного українського правопису 1918 р. розглядаються тут як окремий дуже бурхливий і разом з тим дуже плідний період в історії нашої мови. Ці роки неповторні ще й у тому відношенні, що їх наповнювала творчість корифеїв української літератури, чий талант виявив себе уже в XIX ст. — І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, Б. Грінченка, А. Тесленка, П. Грабовського, а також тих письменників, які почали свій творчий шлях у ці роки, а закінчили його в 30—50-х роках XX ст. — М. Вороного, В. Винниченка, С. Васильченка, О. Кобилянської.

Наукове товариство ім. Шевченка після 1893 р. значно активізувало видавничу діяльність: воно видавало «Записки», збірники секцій, етнографічні збірники та ін.[1]

На цей час припадає і російська революція 1905 р., наслідком якої стало тимчасове ослаблення урядових обмежень щодо вживання української мови, а також перенесення діяльності НТШ на чолі з М. Грушевським до Києва і видання зредагованого Б. Грінченком «Словаря української мови» в 4-х томах 1907—1909 рр. До цього періоду належать і три роки відносної самостійності української держави.

Змужніла у цей час українська публіцистика і її мова. Великий внесок у розбудову української наукової мови зробив, як про це вже йшлося, М. Драгоманов. Швидко розвивалася українська масова преса. До середини 1906 р. виникло до 35 періодичних видань[2].

[1] Див. с. 245

2 *Чапленко В.* Названа праця. — С. 175.

Звичайно, виробити за два — два з половиною десятиліття науковий і публіцистичний стилі української мови, яка століттями не мала умов для свого розвитку, було нелегко. А проте, читаючи наукові твори гуманітарного профілю, публіцистичні твори, а також епістолярію першої чверті XX ст., переконуєшся, що ця мова мала все необхідне. І не дивно. Адже до її літературної розбудови доклали рук у попередні десятиліття М. Драгоманов, І. Франко, Олена Пчілка, Леся Українка, В. Самійленко, Б. Грінченко, М. Коцюбинський та інші відомі діячі української культури. І все ж ніколи раніше не розвивалася з такою активністю українська літературна мова, як у період виборювання українським народом власної державності. Як не дивно, цього не відчула в масі своїй російська інтелігенція. Як писав пізніше Г. Федотов, «...ми, як і раніше, вперто продовжували вважати малоросійську мову лише обласним наріччям російської, хоч славісти всього світу включно з Російською Академією наук давно визнали це наріччя самостійною мовою. Те, що ця мова з мови фольклорної поезії стала мовою абстрактної думки, якою вже існує велика наукова література, остаточно розв'язує питання про українську націю. Грушевського можна визнати її творцем»[1].

Українська літературна мова першої чверті XX ст. мала вже вироблену суспільно-політичну термінологію, з допомогою якої можна було повністю передати характер суспільно-політичних рухів як тодішнього часу, так і попередніх епох. Усталилися політичні терміни, уживані для позначення політичних змагань: *вільність, громадянство, держава, державність, добробут, існування, незалежність, права, самостійність, самодіяльність* (ХТУ); розвинулася термінологія, пов'язана з управлінням, адміністративно-територіальним поділом, функціонуванням державних установ і под.: *виборче право, доходи, законодавство, земельна справа, лад, повіт, потреби самоохорони, суд, судівництво, скарб, спілка, устрій* (ХТУ), *громадяни, громадське життя, держава* (Дон.), *законопроект, людність, пановане, самопорядкуванє* (ПУМ); майже повністю усталилася лексика, стосовна сфери етики: *відносини, жаль, згода - незгода, пімста, честь, шаноба, шкода* (Груш.), *вимоги, доручення, досада, надія, обставини, почування, просьба, співробітництво, щирість* (Єфр.).

Федотов Г. Судьба империй // Знамя. - 1992. - №3-4. - С. 198-199.

Беручи до уваги молодість української наукової і публіцистичної мови, а головне — майже повну відсутність україномовного шкільництва, автори не завжди мали певність, що вживана ними термінологія буде повністю зрозуміла. Тому майже кожен із них удавався до пояснень, які наводилися переважно в дужках після не зовсім зрозумілого широкій читацькій аудиторії слова. Варто зазначити, що об'єктами пояснень є як запозичена лексика (частіше), так і своя, переважно новостворена. Ось кілька прикладів першого типу: Зійдіть з *політичної,* з *громадської* арени; сі *гетерогенні, чужорідні* тіла; Гетьманщина задержала де в чім тільки демократичні порядки, але в відносинах *економічних (хазяйських)* і *соціальних (громадських)* вона відійшла від демократичності (ХТУ); *дефензивний* та *офензивний (оборонительний* та *наступательний) союз; здеградувати (звести)* Україну до становища звичайної провінції; *реставрація (відбудування); прелюдія (початок); адепти (наслідувачі); толеранція (терпимість); аграрні (земельні)* відносини (Дон.). Не уникає цього навіть Є. Тимченко, який на словах засуджував подібні тенденції. Ось зразок: «...Коли є такі бурси при гімназіях, то цікаво, чи дорого там беруть за *пансіон (утримання)»* (Тим.). Та і як же можна було цього уникнути, коли в мовленні будь-якого освіченого українця європейська лексика тісно переплелася з високо цінованою власною абстрактною. У того ж Є. Тимченка поряд із словом *самолюбство* виступає *егоїзм,* а антонімом до сполучення *одержати звитягу* є *скапітулювати.* Приклади другого типу трапляються значно рідше: держава *одностайна (унітарна), чорновик (брульон)* (ХТУ) і под. М. Грущевський для пояснень нерідко використовує російські слова: податки посередні (косвенні), митова (таможенна) політика, інші можуть дати вовну, *бавовну (хлопок),* вартість її ставала все більш *конвенціональною, условною* (ХТУ). Таких замін Є. Тимченко не визнавав зовсім: «Лихо в тім, що ми цілком втрачаємо чуття своєї мови і вже тепер спостерігаємо, що друкуючи, наприклад, в «Раді», раз у раз трапляється, що редакція замінить українське слово і вираз московським: український здається чудним, «ріже» (обмосковлене) вухо. Жодні протести не помагають»[1].

[1] Див.: *Баб'як П.* Листи Євгена Тимченка до В. Гнатюка // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. — Т. CCXXIV. Праці філологічної секції. ~ Львів, 1992. - С. 312.

Оскільки українські історики й публіцисти пройшли певний вишкіл у Львові, то в їхній мові, природно, вживалося чимало слів західноукраїнського походження. Серед них насамперед треба відзначити ті, що набули вже поширення у Східній Україні і, зокрема, зафіксовані відомим словником за ред. Б. Грінченка. Це зокрема *безличність* (Дон.) — словник фіксує прикметник *безличний* (І. 41) у значенні «позбавлений совісті», *злий* (Дон.) у знач, «поганий» (II, 158), *навзаєм* (ХТУ) (II, 468), *посідання* (Дон.) - словник фіксує дієслово *посідати* зі значенням «володіти» (IV, 360), *робітня* (ХТУ) (IV, 26), *справдження* (Дон.) — словник засвідчує дієслова *справдити* і *справджувати* (IV, 188) та ін. Природно, всі ці слова з цією ж семантикою подає і виданий 1886 р. у Львові «Малорусько-німецький словар» Є. Желехівського та С. Недільського.

Серед незвичних як на сьогодні слів трапляються, природно, й авторські неологізми, утворені за українськими словотвірними моделями. До них можна було б віднести вживані Донцовим *стреміти* («прагнути»), *урівноправлення, розріст* (можливо, й від польського rozrost), *незгодини.* М. Грушевський у значенні «зосередити» вживає дієслово *скупити* (робота буде *скуплена).* Обидва ці автори послуговуються дієсловом *переводити* і похідним від нього іменником *переведення* у значенні сучасних «проведення», «запровадження» *(переведення* й поглиблення демократії — ХТУ; не могли *переводити* ніяких постанов - Дон.). До неологізмів Є. Тимченка, мабуть, належать такі уживані ним слова, як *тіснозорі* патріоти, *московизм, какословіє.*

До беззаперечних неологізмів належать такі як *українізація* (Дон.) і *перебудова* (ХТУ).

Проте і стародавніх слів та форм публіцисти і вчені не цураються. Це такі, як *добропочате* діло, *одшедші* борці, наш *ісход* на Волинь, *ненагородимий* «непоновлюваний» (ХТУ) та ін.

У процесі становлення норм літературної мови в галузі лексики, що має народне походження, але здатна термінологізуватися, відбувається певний відсів синонімів. Це явище як цілком природне помітив ще Б. Грінченко: «...В молодих літературних мовах раз у раз стріваються паралельні форми того самого значення. Часом одна з них бере перевагу, друга зникає, а іноді обидві лишаються і живуть собі любісінько разом»[1]. Так, М. Грушевський користується словом

Грінченко Б. Тяжким шляхом. — К., 1907. — С. 42.

просторінь, яке Б. Грінченко пояснював як синонім слова простір. Усталеному'сьогодні слову *самовизначення* в мові М. Грушевського відповідає *самоозначення.* У реченні «Сі козацькі пункти були подані на *обраду* царської думи» ужито слово *обрада* в значенні «обговорення», «вирішення». Шкода, що сьогодні про нього забуто. У словнику за ред. Б. Грінченка воно подане (III, 23), наводиться навіть похідна пестлива форма *обрадонька.*

У літературі початку **XX** ст. значно вільніше, ніж у сучасному суспільствознавстві, уживалися діалектні, локальні слова й вирази - як західні, так і східні. Напр.: Вияснивши се питання, і *по дорозі також* і загальне число... членів Ген. Секретаріату; *хапалися* оборонити; *сливе* весь час; *забаганка; сюдою* (ХТУ) і под.

Незважаючи на величезну роботу в плані вироблення української суспільно-політичної термінології та абстрактної лексики, у мові публіцистики першої чверті XX ст. все ще багато росіянізмів. Чомусь повільно приживається слово *уряд* — переважає *правительство,* порівняймо ще *область, статя, ру'копись, літопись* і т. ін.[1] У назвах країн відчувається російське посередництво: *Германія* (ХТУ), *Турція* (Дон.). Пор. ще: *бувша* Росія, *величество, вдасть, вповні* свідомі, *жизненність, за границю, з кругів* не панських, *по наслідству, наслідник, ісконний, потомство, обладатель, за підписою, підчеркуватиме, свободно, совітують, сотрудництво,* з його *сторони,* в стан *торжествующих, убожество, центробіжність, ходоки* (ХТУ); *конечне звено, многі, недостаточний, слідуючий, сторонники, получили, уложений* (Дон.) та ін. Поширені також кальки і напівкальки. Перші утворюються як відповідники до російських слів, у яких відповідні морфеми повністю або частково замінені українськими, напр.: *предкладаю...* свої домагання (ХТУ) - пред-лагать — пред-кладати; *приклонники* великоруської стихії (ХТУ) — поклонник — при-клонник; *безпотрібно* (ХТУ) — без-надобно — без-потрібно; *здвигнення* (Дон.) — воз-движ-ение — з-двиг-нення і под. Напівкальками можна назвати такі слова, в яких зберігається той же морфемний склад, що й у відповідних російських, але кожна з морфем відповідно українізована фонетичне, напр.: *сповнити* «виконати» (рос. исполнить), *розрішення* «розв'язання» (рос. разрешение), *укріплення* «зміцнення» (рос. укрепление), *сорозміряти* «зіставляти» (рос. соразмерять) (ХТУ) і под. Калькуються також словесні кліше типу *тим не менше* (рос. тем не менее) (ХТУ), *точка погляду* (рос. точка зрения) (Дон.) і под.

[1] *Баб'як П.* Названа праця. - С. 312.

Що стосується подібних словесних кліше, то вони чи не найбільше відрізняються від сучасних. З одного боку, відчутна наявність окремих галицьких моделей, які згодом не стали нормативними *(ходить о те; зміна, що зайшла* — Дон.), з другого, -- засвідчується прагнення відштовхнутися від російського кліше і створити своє, самостійне (на *рівняючи* високім ступені, під умовою, по думці української аристократії, *після слів* (за словами. — *В.Р.)* Олександра II - Дон.)

Неусталеність термінології, пошук найточнішого слова для відтворення ситуації зумовлює інколи нагромадження слів-синонімів - власних і запозичених, напр.: *безпринципність, аморальність, легкодушність, моральна розхристаність; се духовне холопство, холуйство раба; нарушали свавільно трактат, умову, договір; розстріл, зайняття і знищення* Києва більшовиками були *вершком, кульмінаційним пунктом, збірною точкою,* в котрій... зосередивсь... перелом в історії України; коли прихопиться тепер відступати від тих *мірок,* від тих *критеріїв,* від тих *принципів,* котрих ми тримались так недавно... (ХТУ). Отже, йде пошук слова. У цьому процесі розвиваються синонімічні ряди: те саме абстрактне поняття виражається двома, а то й трьома словами, напр.: нинішня *хвиля —момент, будущина — будучність — будуччина^, керманичі* Росії — *правитель* — російська *керма, громадянство ~ горожанство, мета — ціль, вільність — свобода -- воля, лад — устрій, наслiддя — наслідство — спадщина, Московщина — Росія* (ХТУ); *на будуче - будучність, воля* (воля преси) - *свобода* (Дон.) і под.

Постійний зв'язок з адресатом - носієм народної мови - підтримує досить багата фразеологія. Порівняймо у М. Грушевського: *нау-*

[1] Цікаво, що серед синонімів цього значеннєвого ряду немає слів *майбутнє, майбуття.* Але ще дивніше, шо проти слова *майбутній* як проти гіперизму виступав у 1970 р. В. Чапленко: «Недбало й без потреби створено слово «майбутній», і проти нього слушно протестував не тільки І. Нечуй-Левицький, а й добрий на той час знавець української мови М. Пилипович (М. Левицький). Єдина рація його — "Ув відштовх від російської мови, в якій було слово «будущность»: відштовхуючись від нього, викинули слова «будучність», «будучина» *(Чапленко В.* Названа праця. - С. 224).

ки як кіт наплакав, відбивати охоту, задні пасе, теля не реве — короed не чує, українське письменство стало ставати на ноги; у Є. Тимченка: *м'яти чуба, не дійдем ладу, Грушевський... спустив своїх хортів з ланцюга, аж за голову узявся, бавити час, бере гору, не падаймо серцем, на мене пеклом дише, не довго ряст топтати;* у С. Єфремова: *в Київі того «ДЬла» і з свічкою не знайдеш, виварюють з мене воду, одбивають усяку охоту, хоч очей у Сірка позичай, взагалі наколочено такого гороху з капустою, що можна лишень плечами здвигати, земля горить під ногами, довгоязика Хвеська, ніколи було вгору глянути, обставини вибили мене з колії, викинути його за борт, дати добру одсіч* та ін.

М. Грушевський досить часто вдається до крилатих слів з класичної латинської літератури, які він подає інколи в оригіналі й перекладі, частіше ж - тільки в оригіналі, напр.: *Duke ot decorum pro patria mori* (Солодко і гарно вмерти за отчизну); *captando auram popularem; quantum satis; homo homini res sacra* (ХТУ). Є. Тимченко наводить усталені в європейській літературі класичні звороти типу *embarras de richesse* (клопіт з багатства). В. Чапленко підкреслює, що це надавало молодій літературній мові особливої поважності, піднімало її авторитет[1]. Донцов більше користується усталеними в той час у європейських мовах виразами лозунгового характеру типу «ніби воюючи за *«the rights of the smaller nationalities of Europe»* (Дон.).

Серед граматичних рис треба відзначити прихильність публіцистів до активних дієприкметників теперішнього часу як східнослов'янського, так і церковнослов'янського походження, тобто і з суфіксом -ч- і з суфіксом -щ-: *хотящих;* панування деморалізує, вироджує самого *пануючого* (ХТУ). Донцов вважає за можливе — звичайно, під впливом російської мови - використовувати навіть пасивні дієприкметники теперішнього часу із суфіксом -м-: *невилічимий.* У багатьох виданих тими часами граматиках ці форми рекомендувалися як нормативні. В. Чапленко зауважував: «Дореволюційні граматики, перевидані 1917-1918 рр., всі дієприкметникові форми і зв'язані з ними пасивні конструкції беззастережно приймали. От ми маємо у П. Залозного - «Явтух, усіма *любимий»,* «Хата, *спалена* громом»; у Г. Шерстюка — *«думаючий», «зріючий», «цвівший», «караємий»* ^-.

[1] *Чапленко В.* Названа праця. - С. 346.
[2] Там же. - С. 328.

У виданнях НТШ використовувалась, звичайно, желехівка. Цю традицію М. Грушевський переніс і на Східну Україну. У книжці «Виїмки з жерел до історії України-Руси»[1] він уживає літеру ї на місці колишніх *'Ь,* та е в новозакритому складі *(по цілім королівстві, бесіда);* складові частини прислівників, часток, сполучників пише окремо одну від одної *(себ то, на ново, як що)* і навпаки, частку ж пише разом із попереднім словом *(колиж),* постфікс **ся** пише окремо від дієслова, а його фонетичний варіант -сь — разом із ним *(здасть ся, бавити ся,* але *не квапивсь, готуватись);* апостроф у цьому письмі не вживається *(імя, відїзд),* хоч інколи його функції виконує ь *(побьють);* афікси **-му, -меш** та ін. у складному майбутньому часі пишуться здебільшого окремо від дієслова *(цінувати мем, уважати меш),* але можливі й нероздільні написання *(робитиме);* майже регулярно за допомогою ь підкреслюється пом'якшуваність приголосних /н/ та /с/ перед наступним м'яким приголосним та /ш/ *(меньших, иньша, досьвід, сьвідомий).* Усі віддієслівні іменники середнього роду з абстрактним значенням мають у називному відмінку однини флексію -є; при цьому попередній м'який приголосний здебільшого - за галицькою вимовою - не подовжується *(знане, вигнане, оброблене, пророковане),* хоч може відповідно до поліської вимови подовжуватись, що засвідчують його ж праці «Про українську мову і українську школу» (1912), «Українська література» (Т. 1, 1910) та ін. (пор. *судя, столітє,* але *шириннє).*

Публіцистичні твори апелювали не тільки до розуму, а й до почуттів потенційного читача. Тому об'єктивний виклад супроводжувався непрямими порівняннями, метафорами. У Донцова вони лаконічні, традиційні, у Грушевського - майже завжди оригінальні й досить розгорнуті, напр.: «...Сходячу на політичному небі Європи звізду Прусію; Минувшина України була затоптана в болото; смітник світової історії» (Дон.); «В просторій хаті широкої автономії України; а коли буде утворена ся економічна база, можна буде дати більше уваги й культурі краси - щоб вона була окрасою організованого добробуту, а не світила яскравою латкою на убогих лахманах талановитого безштанька»; «після проголошення самостійності ніхто вже не може ховатися в хащі нейтралітету» (ХТУ).

Див.: Вісник АН України. - 1992. - № 9. - С. 62-81.

До засобів мовної виразності можна віднести й збереження ритміки й структури староукраїнських і староросійських текстів, які майстерно передає М. Грушевський у перекладі, напр.: 17 дня січня прислав гетьман Богдан Хмельницький до Василя Василевича Бутурліна і товаришів полковника Павла Тетерю — щоб йому, гетьманові, з ними побачитись, а грамоти при тім не передавати і промови ніякої не говорити; які незносні біди прийняли єсьмо; ближніх людей до нас з царською ласкою своєю прислати ЗБОЛИВ; ...Аби його царське величество пожалував їх тим (дав їм те), про що битимуть чолом (проситимуть) посланники їх, а вони його царському величеству служитимуть во віки... (ХТУ).

Отже, магістральний шлях розвитку мови й стилю гуманітарної науки і публіцистики, які позначені на початку XX ст. великим поступом, збагатили українську мову всім необхідним для дальшого прогресу.

Українська публіцистика була невіддільна від художньої літератури. Хоч би як було, а саме красне письменство було законодавцем у розвиткові всіх стилів літературної мови.

Талановитим автором художніх творів («Соняшний промінь», «На розпутті», «Під тихими вербами», «Ясні зорі», «Серед бурі» та ін.), збирачем і охоронцем українського слова був Б. Грінченко. У своїй художній мові письменник був типовим представником степової України. Він не визнавав приставного /н/ у займенниках, що починалися з */}/ (в їй,* хоч *у неї),* дієслова другої дієвідміни в третій особі однини теперішнього часу уживав без закінчення **-ть** *(виходе, виносе),* не відбивав властивого більшості говорів української мови чергування /д/, /т/ відповідно з /дж/, /ч/ *(засвітю),* префіксові й прийменникові **од** віддавав .перевагу перед **від** *(од учителів,* але *відразу),* форми вищого ступеня прикметників утворював за допомогою суфікса **-іщ-** *(цікавіщий)* і под.

В оповіданнях і повістях із селянського життя Б. Грінченко використав усі можливі різновиди мови селян: п о в а ж н и й (мова старого Сиваша з повісті «Під тихими вербами»), г у м о р и с т и ч н и й (в оповіданні «Сам собі пан»), ж і н о ч и й, відомий з часів Квітки-Основ'яненката Марка Вовчка, д и т я ч и й з використанням «дитячої» мови[1]. У творах про міське, інтелігентське життя («Сонячний промінь», «На розпутті») мова письменника дещо змінюється: у ній з'являється чимало запозичених слів, зокрема й тих, що приходили на Схід із мови Західної України *(повітря, життєпис, зацікавлювати* і под.).

[1] Докладніше див. про це: *Чапленко В.* Названа праця. — С. 169—171.

Чимало уваги приділяв Б. Грінченко перекладам з інших мов: російської (М. Костомаров), німецької (Гауптман, Зудерман).

Найбільшою заслугою Б. Грінченка перед українською культурою є, безперечно, «Словарь української мови», який без цього справжнього подвижника, мабуть би, ніколи не побачив світу або ж був би виданий далеким від досконалості. Сам упорядник у передмові до словника скромно зауважував: «...Ми не вважаємо пропонований словник ні таким, що вичерпує багатства української мови, ні доведеним до такого ступеня досконалості, яка могла б задовольняти принаймні нас самих, і знаходимо собі виправдання лише в тому, що обмеженість часу, протягом якого треба було виконати всю роботу, була в цьому разі перешкодою, якої не могла зборотн крайня напруга сил працівника. Ми вважаємо свою працю першим щаблем на шляху створення наукового українського словника, і усвідомлюючи його численні вади, все ж наважуємося випустити його в світ, щоб дати точку опори подальшій роботі у тому ж напрямі». І все ж «Словарь» справив колосальний вплив на процес нормування української літературної мови, хоч такої мети упорядник перед собою і не ставив.

Не дожив до революції 1905 р. П. Грабовський. Майже все своє свідоме життя провів він у тюрмах і на засланні. Друкувався у галицьких періодичних виданнях у 90-х роках XIX ст. Його поетичну уяву живила творчість Т. Шевченка, недаремно він постійно звертається до того кола образів, якими запліднив українську поезію великий Кобзар:

Не рушить нас кайдан, ні страта,
На все ми соромно-німі;
Освітній брат сліпого брата
Гнітить і досі ще в ярмі («Виклик»);

Не складаю пісень твоїй дивній красі,
Бо не бачу в стані сучасному;
Розпинали тебе всі до одного, всі,
Хто був паном у краї нещасному («О, яка ж ти сумна...»)

П. Грабовський багато читав, у тім числі й українських творів. Але все ж він був вирваний долею із творчого процесу. Тому, мабуть, і творив він власні неологізми, яким не судилося стати загальноукраїнськими: *зрадно, несподівний, передяни* «передові люди», *бездольці* «люди без долі», *оборонник* «оборонець», *рабувати* «бути рабом» та ін. Трапляються у нього й галицизми, наприклад, *кметь* у значенні «селянин, хлібороб». Багато в його поезії — можливо, більше, ніж у будь-кого з українських поетів, — зменшених іменників: *віченька, ніченька, доленька, неволенька, серденько, думоньки, сонечко, калинонька, сиротинонька, квітонька* та ін.

На початок XX ст. в українській літературі з'явилося ще одне - тепер уже всім відоме ім'я - Архип Тесленко. У 1906 р. він виступив як автор оповідань із селянського життя: «За пашпортом», «Хуторяночка», «У городі» та ін. Мабуть, немає в українській літературі іншого майстра, який би так природньо передавав усне мовлення українського пролетаря - сільського і тимчасово вписаного в міське середовище. Особливо вдаються йому монологи й полілоги, напр.: «Ось баба Пріська: — Та й пити ж матінко! — підвелась і гука: - Дівчино, винеси відерце нам! Дівчина так швиденько травою-травою до хати, вхопила - несе» («Хуторяночка»); « - [ди хто його зна куди й що! — Та куди «йди»? — питаю. — Та на той край: Та не був зроду, та зайди, та сам... А треба йти... Ех, життя! — Та й рукою махнув» («За пашпортом»); «Ну й на світі тепер... Аби я не голодний, а ти хоч і пропадай, та їй-бо правда. Ось хоч би і про себе скажу. Що тут, як тут житимеш; ну вівчар я, ну дітей п'ятеро в мене... Ну годувать їх, зодягать треба... а чим?» («Дід Омелько»). Природно, що в мові персонажів А. Тесленка чимало росіянізмів: *больниця, полупити, рощитатись* і под. Цілі російські фрази вживаються у мові окремих персонажів: « — Да, — зітхнув той, — умирают люди. Сколько й при мнето отсюда вынесли уж» («На чужині»). Згідно з народною традицією, А. Тесленко вдається до повтору дієслівних форм: *радію-радію, трушусь-трушусь, дивилась-дивилась, билась-билась, побілів-побілів* і под. Дієслівні форми досить часто'заступають віддієслівні скорочені слова: а в виски тільки *сіп-сіп* йому; а серце одно: *тьох-тьох;* а там *щипщип* мене, або *ляп-ляп* долонею. Оригінальний в цього письменника опис природи — простий, ледь заштрихований, та разом з тим дуже виразний; ось вигляд із вікна поїзда: «Село далі якесь. Хати, клуні, хліви... Так і поринають в садках. Садки, сливи, вишні, так і зеленіють. Улиця пішла он кудись. Дядько у брилі солом'яному, у штанях широких іде нею, люльку закурює» («На чужині»); «По підгір'ячку хутірець послався — хаток зо три, та в дереві, в дереві ввесь, тільки покрівлі і видно. Вище трохи — млин. У долині — луки, трава по пояс, а квіток — так і рябіють» («Хуторяночка»).

Революція 1905 р. у Росії була справжньою подією і в суспільному становищі української мови. Аж до початку І світової війни зростала українська преса, множилася кількість видань, сталися певні зміни в мовному менталітеті селян і міщан: у них похитнулася впевненість у тому, що українська мова мужича, а російська панська. Проблеми творення української літературної мови з Галичини й Буковини знову були перенесені на Наддніпрянську Україну. Тут розгорнулася нова дискусія з приводу того, на яку базу має спиратися українська літературна мова - наддніпрянську чи галицьку. В дискусії взяли участь І. Нечуй-Левицький, М. Грушевський, А. Кримський, І. Стешенко, Б. Грінченко, І. Франко, М. Филипович, М. Пачовський та ін. На цей раз ішлося про те, що взяти в спільноукраїнську літературну мову з західноукраїнської мовно-літературної практики. Одні дискутанти (І. Нечуй-Левицький, А. Кримський) обстоювали думку, що це мають бути одиниці, інші (М. Пачовський, І. Верхрадський, І. Франко та ін.) наголошували на тому, що практику розвитку української літературної мови на західних землях не можна змарнувати. М. Грушевський з цього приводу писав: «Ігнорувати цю культурну мову, вироблену тяжкою працею кількох поколінь, відкинути, спуститися на дно і пробувати незалежно від тої «галицької» мови творити нову культурну мову з народних українських говорів наддніпрянських чи лівобережних, як деякі хочуть тепер, — це був би вчинок страшенно шкідливий, хибний, небезпечний для всього нашого національного поступу»[1].

Були проблеми й з українською пресою. «Галицька» мова була в Східній Україні малозрозумілою для читача, який не був призвичаєний до західноукраїнських видань. Серед них, особливо серед зросійщеної інтелігенції, весь час існував спротив проти «псування» мови І. Котляревського і Т. Шевченка. І все ж популярно-публіцис-

[1] *Грушевський М.* Про українську мову і українську справу. — К., 1907. — С. 8.

тична мова потроху пробивала собі дорогу. Це були видання Української радикальної партії («Як визволитися з бідноти робочим людям», «Як цар людей дурить» та ін.), газета «Рідний край», часописи «Засів», «Село», «Маяк», популярні брошури Б. Грінченка та ін. Разом з україномовними виданнями зміцнювалась українська літературна мова, поповнюючись новими словами, у тім числі «кованими». При цьому були певні крайнощі, зокрема відштовхування від інших мов: своє - це не схоже на чуже. І все ж обійтися без запозичень ніяк не можна було. Такі слова, як *пошта, телеграф, електрика, квадрат, кілограм* і подібні заміняти витвореними на власному Грунті ніхто, звичайно, не наважувався. Але ж вони приходили з сусідніх мов — російської і польської. Який же варіант прийняти? Як пише В. Чапленко, «потроху став вироблятися компромісовий стан: відкидались рішуче переважно побутові галицькі барбаризми «емерит», «рутинований», «мешти», «атут», «ас», а засвоювались наукові та промислово-технічні назви й вислови, навіть у галицькому генетично польському оформленні «хемія», «аритметика» - замість давнішого наддніпрянського «арихметика»; «ліхтар», «електричність» або «електрика» тощо»[1]. Нові тенденції відбилися і в мові художньої літератури.

Після Б. Грінченка, у якого помітні ще риси етнографізму, приходить нове покоління, котре орієнтується на метрів європейської літератури. Не пориваючи остаточно з селом та його аксесуарами, письменники-модерністи переносять свою увагу на такі поняття, як любов, краса, вірність, сила, шукання правди, світло знання і под. Зрозуміло, що у зв'язку з новими завданнями мала змінитися й мова.

Нову якість мови започаткував у другій половині XIX ст. І. Франко. Але його творчість служила зразком і на початку XX ст. Адже в цей час була написана поема «Мойсей», повість «Перехресні стежки» та інші твори. І. Франко розкрив тут особливості мови українсько-галицької інтелігенції кінця XIX — початку XX ст.

Творчість Лесі Українки також має початок в XIX ст. Але розквіт її припадає на початок XX ст. Леся Українка одержала своєрідну — домашню й суто українську освіту. А ще все своє життя вчилася інших мов, а тому крім української й російської знала ще французьку, німецьку, англійську, італійську, латину й грецьку. Вона дбала про те,

[1] ***Чапленко В.*** **Названа праця. — С. 225.**

щоб українська мова розвивалася на рівні інших європейських мов. Письменниця не брала участі в лінгвістичних дискусіях, але з її листів, а головне з мовної практики випливає, що вона дотримувалася усталених на той час літературних традицій, наслідувала не лише Т. Шевченка, але й користувалася виробленим у Галичині культурним лексичним мінімумом і не цуралася діалектизмів, зокрема волинських типу *начиння* «посуд», *повіз, копняк* «удар ногою» та ін. У словотворі письменниці треба відзначити часте використання суфікса -иськ-/-іськ- *(боїсько, осудовисько),* синтаксичні конструкції «дієслово + ім'я у родовому відмінку» замість поширенішої «дієслово + ім'я у давальному відмінку» *(мене боліло).* Разом з тим на її мові позначився і полтавський діалект, звідки форми *мнясо,* вступив *у їх* і под. В. Чапленко зазначає: «Незалежно від діалектних явищ її мова надзвичайно багата лексично, граматично й фразеологічне. В цьому розумінні вона використала українську народну мову так, як ніхто інший з українських письменників. Це багатство чарує читача особливо в її пізніших драматичних поемах»[1]. З граматичних рис треба відзначити послідовне вживання письменницею кличного відмінка і в українських, і в іншомовних іменах, членної форми прикметників *(совиная нарада),* форми другої особи множини наказового способу на -іте *(живіте),* дієприслівникових зворотів і т. ін. Чужомовні слова Леся Українка вживає сміливо, при цьому в тому значенні, в якому вони виступають у мові-джерелі. Щодо української лексики, то письменниця в основному задовольняється тим набутком, який був в українській літературній мові на початку XX ст. Дуже рідко зустрічаються створені нею неологізми типу *догонці* «ті, що здоганяють». Такі ж слова, як *слухач, прийдешність,* які В. Чапленко кваліфікує як неологізми, на той час уже стали нормативними.

Слово Леся Українка цінує дуже високо. Але для неї слово невіддільне від діла. «...Поки я не скинуся спогаду про абсолютно невільну Україну, я не можу, не сила моя скинутися того, чого досі не скинулась при гірших умовах, - пише Леся Українка М. Павликові. - Тоді треба скинутись мені й моєї поезії, моїх найщиріших слів, бо вимовляти і ставити їх на папері, скинувшись того діла, на яке вони кличуть інших, мені буде сором. Коли не vis major, як се

[1] *Чапленко* ***В.*** **Названа праця. — С. 232.**

було досі, а моє власне рішення примусить мене «сидіти тихо і не рипатибь», ...то я тоді муситиму зломити свою «єдиную зброю» слово і стати глухонімою. Тільки се страшно, я сього більше боюся, ніж всякого чіпання» (ЛУ, 10, 145-146). За 50 років до Хвильового Леся Українка прагнула розбити мури української літературно-культурної замкнутості. Скільки вона сама зробила особисто, щоб прилучити українського читача до класичної і європейської літератури: це переклади творів Гомера, Дайте, Байрона, Шекспіра, Дж. Свіфта, Гейне, Тургенєва, Надсона, Гюго та ін. Взагалі ж її мрією було видання українською мовою бібліотеки іноземної літератури, зокрема творів Байрона, Бальзака, Бомарше, Поля Бурже, Вольтера, Гаршина, Короленка, Конопніцької, Леопарді, Леконта де Лілля, Мольєра, Петрарки, Руссо, Сервантеса, Вальтера Скотта, Сирокомлі, Сталь, Шеньє... Не боялася Леся Українка братися і за сюжети світової літератури. З приводу постання «Камінного господаря» вона писала в листі до Л. Старицької: «Що се є дерзость з мого боку, се я й сама тямлю, але вже, певне, «то в высшем суждено совете», щоб я mit Todesverachtung кидалася в дебрі всесвітніх тем як, наприклад, з Кассандрою своєю, куди земляки мої, за виїмком двох-трьох одважних, воліють не вступати» (10, 259). Письменниця справді була відважною, а її драми на світові сюжети додавали нових слів в українську мову. Та насамперед її творчість будила вічно оспалу, провінційно затуркану українську інтелігенцію. Вона з жалем пише до М. Драгоманова: «Ні, ще є гірша річ - се як хто умисне з себе дурня робить, як той гоголівський голова, що глухого удає, аби не чути, чого не хочеться. Страх багато таких голів на Україні у нас і мені навіть гірко читати, як Ви стараєтесь, або вони Вас почули, - то не такі люди, аби їх чим пройняти, вони, здається мені, так зашкарубли, що до них уже «глас чоловічий не доходить» (9, 74). Тут наведено декілька уривків з листів Лесі Українки. Чи хоч віддалено нагадує їхня мова епістолярію Т. Шевченка або навіть П. Куліша? Звичайно ж, ні. Це високоінтелігентна мова, абсолютно позбавлена навіть натяку на «котляревщину». Мова Лесі Українки - це на початок XX ст. зразок інтелігентної літературної мови Східної України.

А як з мовою І. Франка? З одного боку, це феномен високорозвиненої, філософськи виваженої мови українського інтелігента, з другого - зразок побутової мови освічених галичан.

У «Мойсеї» реалізується та лексика, яка визначає сенс буття, у цьому разі існування в світі певного народу. Звідси лексика оптимізму й песимізму: *ідея, спокій, мандрівка життя, будущина, гордощі духа, сумління, зневіра, час простору й межі.* Дуже широко вживаються абстрактні слова: *бажання, вірність, воля, власть, забаг, зрада, захист, надія, покірність, підмога, презирство, побіда, свобода, честь, шана* і под. Абстрактні слова природно вплітаються у метафори: / *на крилах думок і журби Поза гори літає* (Фр., 5, 216), *кайдани кувать Нашій честі і волі* (230); *Серце його розмовля і кричить до Єгови* (249).

Оскільки в «Мойсеї» інтерпретується біблійний сюжет, І. Франко інколи вдається й до церковнослов'янізмів, напр.: *всує, на прю, преподобниця, чадо, враг.*

Незважаючи на те що тема «Мойсея» філософсько-драматична, побутових слів тут не бракує, як і в «Марії» Т. Шевченка: *збанок, криниця, шкіряний мішок, ягниця, будякова паша, кропива-жеруха, бугай* та ін. Галицизмів у поемі майже немає, якщо не брати до уваги поодиноких слів типу *не годний* або форм на зразок *збувавсь,* Вплив діалектної стихії найбільше відчувається в наголошуванні: *упаде, на тобі, моргали, яркі, пропаде, поводиря* та ін.

Серед граматичних особливостей мови поеми не можна не звернути уваги на досить часте уживання повних прикметників: *величезная, дивную, фантастичнеє, чистії, всесвітнії, сердитії.*

Цікаво, що полонізмів у поемі майже немає.

У повісті «Перехресні стежки» відбита мова, якої так бракувало в той час у Східній Україні, — природна усна розмовна мова, вживана в інтелігентному середовищі, її лексичну основу складають слова, повсюдно вживані в Галичині. Особливо виразна народна фразеологія: *вісімнадцятий туман, зав'язав собі світ, судженої конем не об'їдеш, вішалися мені на шиї, краще з моста в воду, про людське око, головами наложимо, рука не підіймається; жінка як верба, де її посади, там прийметься; з хлопа сім шкір здерти, послухає чмелів* і под.

Серед побутових слів панують діалектні, галицькі: *заким, цукорня, хід (хода), опришки, жид, хлопістика, хлополюб, скрут вулиці, робітня, єгомость, негарний вигляд, завсіди* і под. Досить послідовно зберігаються тут релікти колишнього перфекта: А потрактував *би-с,* пане, і мене порційкою; *якби-сте* купували маєток. Що ж до абстрактної лексики, особливо правничої, то тут відчувається залежність від двох джерел.

По-перше, в основному польськомовний на той час Львів і в українську мову переносив свої абстрактні слова: до адвоката тут звертаються *пан меценас,* поздоровлення висловлюється дієсловом *ґратульовати,* учень, вихованець, зветься тут *елев,* думка — *опінія,* послідовний — *консеквентний,* відстороненість, неувага — *обнегація,* сім'я ~ *фамілія,* втручання - *інтервекція;* є тут навіть слово *конверсія,* що означає «повернення» *(конверсія селянських довгів).* Вплив польської мови не оминає й побутової лексики: *домашній інструктор* — репетитор, *куферок* — валізка, *вахляр* — опахало, *реставрація* — ресторан, *стрих* — горище, *ліска* — паличка, ковінька, *фризієр* — перукар, *вельон* ~ вуаль і под.

По-друге, живими ще були традиції галицького москофільства, а тому не повинні дивувати такі слова, як *вилка* замість виделка, *занімаються, защитник, немногий, представте собі, позвольте, склонна, невтомимий, безпощадна, удержання* в значенні «утримання», *неділя* замість «тиждень», *сотрудництво, кругозор* та ін.

Згодом, при витворенні єдиної літературної мови Східна Україна здебільшого не приймала русизмів; що ж до полонізмів, то вони частково влилися в літературний лексикон.

Західноукраїнські говори найбільше відбилися в мові В. Стефаника, М. Черемшини й Л. Мартовича. В. Стефаник відчував, що його говірка стояла на перешкоді поширенню його творів у Східній Україні. Тому коли в Харкові 1924 р. виходила збірка його новел, він не заперечував проти того, щоб редактори дещо «пригладили» його мову. Проте, як зазначає В. Чапленко, твори В. Стефаника, написані покутським діалектом, уже жили незалежним від автора життям. І вони зберегли для нас і /е/ з палаталізацією попереднього приголосного на місці літературного /а/ *(порєдок),* і тверде /ц/ у кінці слів *(конец),* і пом'якшене */ч/ (богачю),* і середнє /л/ (мелник), і м'яке /р'/ *(прокураторь)* та ін. Відповідно до літературного ся В. Стефаник уживав си, у третій особі множини теперішньо-майбутнього часу дієслів кінцева флексія уживалася без пом'якшення *(б'ют);* навпаки, в числівниках на **-десят** кінцеве /т/ пом'якшувалося *(п'ятьдесєть, шістдесєть);* іменники середнього роду з колишнім суфіксом **-ja** закінчувалися на -є без подовження попереднього приголосного *(весілє, житє);* замість загальнолітературної морфеми **най-,** що вживається для творення найвищого ступеня

прикметників, міг виступати її варіант **май-** *(май безпечніше);* зберігалися релікти перфекта *(утікала-м, аби-с упав, був-єм майстер, гадали-м, коби-сте поздихали).*

До непересічних явищ української літературної мови цього періоду належить мовотворчість М. Коцюбинського. Власне, слово «мовотворчість» не зовсім точне, оскільки цей письменник був шліфувальником тих норм, які на той час уже склалися. Точніше було б сказати про розширення внутрішніх меж естетики українського слова. Як стиліст М. Коцюбинський був неперевершений. Він добре знав попередню українську літературу, всотав у себе її мову, але разом з тим вивчав мову у її живому звучанні, робив багато фольклорних записів. В. Чапленко справедливо зауважував, що М. Коцюбинський, як ніхто інший з його сучасників і навіть письменників пізніших років і десятиліть, свідомо боровся з вузькими діалектизмами, локалізмами, хоч своєю власною практикою не заперечував їх художньої вартості. «Яскравий приклад на це, — пише вчений, — маємо в «Тінях забутих предків», де він ужив тільки незамінних локалізмів («гачі», «маржина», «плай», «воринне» тощо). І яка в цьому розумінні велика різниця між «Тінями забутих предків» та «Камінною душею» Г. Хоткевича, що написана суцільно гуцульським говором! Ця остання через те просто випадає з української літературної мови»[1].

Однією з сильних сторін художньої манери М. Коцюбинського є економність мови, намагання передати мінімальною кількістю слів певну життєву ситуацію, наприклад: «Раз щось чорне та пелехате закрило світло і розірвало музику. — А! — А! — Се ви? Я. — Чорне трясло бородою та великим брилем, трясло Кирилові руку» («В дорозі»).

М. Коцюбинський не намагався ревізувати ту абстрактну лексику, яка усталилася в українській мові і віддзеркалювала її склад в інших європейських мовах. Він уживав суто українські слова з абстрактним значенням *(будучина / пришлість, беззакон, здивовання, втома, байдужність, питання, пригода, справа, запеклість, певність, самозабуття, задума, зарозумілість, розвага, кривда, заздрощі, враження, зневага, розвій, розпука, приязнь, прикмета, зненависть, розмаїтість, самоповага, співчуття* та ін.), але цілком толерантно ставився й до запозичень *(синтез, ілюзія, деспотизм, етикет* та ін.). Так звані етранжизми нерідко вживаються в нього на позначення

[1] *Чапленко В.* Названа праця. — С. 237.

предметних назв, інколи навіть побутових понять: *атмосфера, екран, сигнал, емблема, кавалькада, шосе, парасоль, екстракт, кепі* і под. Вкрапляє він у тексти й іноземні слова та вирази в оригіналі: in saecula saeculorem, macherie, avanti і под. Майже не користується письменник суспільно-політичною лексикою. Лише зрідка спливають у його мові такі слова і словосполучення, як *українське поспільство, класова боротьба, начальство, бастувати.*

Писав М. Коцюбинський, звичайно, тією мовою, яка усталилася в Східній Україні від часів харківської школи романтиків, Квітки і Шевченка. Але не ігнорував він і мови І. Франка та О. Кобилянської. Тому трапляються у нього так звані «галицизми», які доречніше кваліфікувати як елементи тодішнього західноукраїнського варіанту літературної мови. Це, скажімо, такі слова, як *реченець* «строк», *таким робом, робучий, спочувати, зарібок, не годен, навчитель, бюрко, хлоп, як ся маєте* та ін.

Є й окремі нечисленні локалізми, переважно центральноукраїнські, подільські й західноукраїнські. Так, *гамалик* «задня частина шиї» уживалося вже у «Чорній раді» П. Куліша, *бурчак* «дзвінке джерело» засвідчене в творах Ганни Барвінок; та все ж більше подільських і західноукраїнських слів: *коби* я знав, *катрага* «курінь», *чугаїнка* «верхній одяг типу свитки», *полонина, трусок* «дрібні тріски» і подібні. М. Коцюбинський користується переважно східноукраїнським словом *город,* хоч уживає й *місто.* Цікавим є протиставлення *панське* (добро, поле) — *людське,* яке в дещо зміненому вигляді *(колгоспне — людське)* збереглося до наших днів.

Письменник, на відміну, скажімо, від В. Винниченка, старанно уникає росіянізмів. Вони представлені у нього поодинокими прикладами або в мові неосвічених селян (приказ *стреблять* всіх бунтарів), або окремими фразами у офіцера Антоші (— Вот негодяї - «Коні не винні»).

М. Коцюбинський пильно прислухався до мови тих народів, що жили серед українців. Є в нього молдованізми («Пе коптьор»), тюркізми *(байрам, мінареті хаджі, гяур, чалма, кєпек* «собака», *кель мунда* «йди сюди», *фез, бакшиш, ферандже, дервіш, ахшам хатр олсун* «добрий вечір», *муезин)* і гебраїзми *(шохат, бобе Єстерко, реб Абруме).*

Фразеологія у М. Коцюбинського спільноукраїнська: стати на ноги, забити клин у тім'я, полуда з очей спала, дідька з'їсть, при своїй небозі добре і в дорозі, брала хіть, западати в нетяму, дур голови береться; робім і грудьми, та не будемо людьми; кричати на пробі, вилізло шило з мішка та ін.

Лаконізм, а отже, й виразність зображень досягається ощадженням слів у реченні, наприклад: «На небі сонце - серед нив я» («Intermezzo»). У мові письменника мало порівнянь традиційного типу — паралелізмів, поєднуваних сполучниками *мов, немов, ніби, наче* і под. Зіставлення у нього здебільшого мальовниче, ніби на образку: Денце макітри облипли мухи, наче насіли на щось солодке. То чорнів ярмарок («Як ми їздили до Криниці»). Метафора завжди несе в собі ефект несподіваності: «Кує зозуля. Б'є молоточком у кришталевий великий дзвін — ку-ку! ку-ку! — і сіє тишу по травах» («Intermezzo»); «Високе, чисто жіноче і різко дзвінке, воно в блискавку злилось з рожевим тілом та з лопотом ніг» («В дорозі»); «Однак дзвони несподівано впали. Мідь струснула осінню мряку і розсипалася по всіх кутках» («Fata morgana»).

М. Коцюбинський різко порвав з попередньою фотографічною традицією художнього опису природи: пейзаж у нього психологічний, настроєвий. Не буду тут наводити всім відомого уривка з «Fata morgana», де «плачуть голі дерева». Ось інша картинка, в якій відбивається прагнення людини до гармонії в суспільному житті: «А навкруги було так гарно, так радісно. У чистій і ніжній, як лоно коханки, блакиті, в могутній хвилі життя, що ледве виявлялось таємним тремтінням соків, в теплому й затишному диханню весни було так багато радості, почувалась така повна гармонія... І наче в такт природі серце моє стрепенулось од бажання подібної ж гармонії в людському житті, од сподівання нової весни...» («По-людському»).

Автор майже ніколи не називає пору року, коли він описує природу, — все розкривається шляхом зображення відповідних явищ: «Серце розкриває обійми і тим розлогим нивам, що, порвавши кайдани, збудились до нового життя, і тим дітям повітря - вільним птахам, що з далеких країв прилетіли до нас у гості, і тому кущикові фіалок, що, захистившись межи травицею, тихо процвітає, віддаючи свої пахощі чудовим пахощам весни!...» («Ціпов'яз»).

Те саме з портретом. Часто він невідривний від способу сприйняття світу тим, хто дивиться на людину. Наприклад, культурний хлібороб Прокіп із «Fata morgana» так бачить кохану Гафійку:

«Прокіп обіймав оком Гафійку. Туга, здорова, чиста — вона світилась на сонці, як добра рілля, як повний колос, а очі мала глибокі та 'темні, як колодязне дно». До зображення портрета можуть додаватися певні супровідні риси, що якоюсь мірою впливають на сприйняття зовнішності людини: «О. Василь ходив перехильцем по хаті, заклавши руки в кишені підрясника та схиливши в задумі голову, а по стінах лазила тінь кудлатого ведмедя» («Лялечка»),

М. Коцюбинський — майстер використання кольорової гами, особливо в пейзажі. Наприклад: «Десь далеко, край небосхила, здіймалась *сива* імла, виповняла повітря... *Чорними* ярами покотився *білий туман»* («Ціпов'яз»); «Осінь горіла на сонці, як сильна *рудоволоса* жінка в *блакитній* шовковій сукні. Молоді липи вже роздяглися й стояли голі, мов діти в своїй безсоромності... Особливо гарні були клени, тепер такі легкі. У своїй прозорій *жовтизні* вони нагадували *рум'янець* сухотниці» («Дебют»).

Творчу манеру М. Коцюбинського певною мірою використовували пізніші українські прозаїки, зокрема М. Хвильовий, Г. Косинка, А. Любченко, а в наш час — О. Гончар.

Тепер про письменників, які писали в цей час, але творчість яких була продовжена і в наступні десятиліття (переважно на еміграції).

Наприкінці 80-х років уже нинішнього століття повернувся до українського читача Микола Вороний — друг і якоюсь мірою учень Івана Франка. Сам поет казав про автора «Зів'ялого листя»: «Вплив його могутньої особи був на мене колосальний». Ішлося насамперед про лірику. «Грубого реалізму не визнаю, — писав М. Вороний. - Терпіти не можу «Тюремних сонетів» Франка, але закоханий в його «Зів'ялім листі». Так то так, але сам М. Вороний не цурався громадських тем. Адже він автор перекладу «Інтернаціоналу», «Варшав'янки» й інших революційних творів. Як пише Г. Вервес у передмові до його творів, «він захоплювався соціальною лірикою М. Некрасова, І. Козлова, І. Базова, Г. Гейне, витонченою лірикою французьких поетів (А. Сюллі-Прюдома, П. Верлена, П. Бурже, Л. Бульє), навіть староіндійською, перською та японською поезією»[1]. Правда, східна поезія не атає в один ряд з М. Шкрасовим, вона тільки свідчить про поетичні обрії автора. Але оспівуванню революції М. Вороний віддав-таки шану, що позначилося на його мові, пор.: «А наді мною Революція В червоній заграві гашла»; він, як і франко, шукає сил, щоб визволити і свій люд, і свою землю: «Розкішний край мій у ярмі, Мій люд — невільники німі; О рідна земле, люба нене! Чому, припавши до твоїх грудей, Я тільки плачу, як дитя нужденне, А сил не набираюсь, як Антей?» Але революція у М. Вороного мала національний характер. Адже він — автор знаменитого «Євшан-зілля», твору, що як ніякий інший вплинув на національне пробудження українського народу.

1 *Вервес Г.* Поет повертається на Батьківщину // Передмова до видання: *Вороний Микола.* Твори. - К., 1989. - С. 19.

М. Вороний кохається в Шевченковій поезії. У його віршах часто трапляються рядки, належні батькові української літератури й мови: «Виростав вас, доглядав вас на втіху та диво; Занедбали й те, що мали Землячки кохані, Славних прадідів великих Правнуки погані!...»

Та є в нього перегуки і зі «Словом о полку Ігоревім», з І. Франком, Лесею Українкою: «Слухай, старче, ти шугаєш Ясним соколом у хмарах, Сірим вовком в полі скачеш, Розумієшся на чарах»; «Я взяв би тебе, мою зіроньку ясну, поніс би далеко на крилах пісень»; «Розпука кидає в блакить Крик навісної муки».

М. Вороний - людина високої культури, європейської освіченості. Його поезія насичена посиланнями на художню класику. Тут і голівка Греза, і ескіз Родена, і меланхолійний ноктюрн Шопена, і фрагменти вірша Сюллі-Прюдома, і псалми Верлена. Не оминає він і загальновживану культурну лексику типу *фантом, діадема, ельф, фатум, ексцес, ореол, ъкаватіна* і под. Ідентичні вкраплення з чужих мов також не рідкість: «О, не здивуйте, excellentes*, В тім слові — відгук боротьби За давнє uti possidentes**, За гасло Panem et circenses!*** Я син юрби».

Історизмів поет майже не вживає. Це хіба що слово *гудець* «поет, співець» у «Євшан-зіллі». Не інкрустує він свої твори і народними фразеологізмами (поодинокий приклад - Як тільки ж полуДа з очей нам упала), проте інколи творить афоризми сам, наприклад: Та коли ти Вкраїни не кохаєш, - ти не моя!

М. Вороний багато перекладав французьких поетів, що позначилося й на його власній творчості, зокрема на манері версифікації. Порівняймо переклад з А. Сюллі-Прюдома:

Ваша світлість.
Маєтності.
Хліба і видовищ.

Тепер знемігся я і вже в блакить очима
, Не смію линути з одвагою орла.
Але хто ж виростив у мене за плечима
Два дужих і дзвінких крила?;

з П. Бурже:

Гойдався той дзвін, як легіт весняний,
І з далечі літ.
До мене слав усміх чистий, коханий
Конвалії цвіт.

А тепер вслухаймось у вірш самого М. Вороного:

Кудою йти? І нащо сподівання,
Коли мети в моїм житті нема,
Коли утрачено і мрії, і бажання,
— Усе дарма!

Руки молитовні,
Погляди любовні
Німі...
Крила сніжно-білі...
Хвилі, сині хвилі
У тьмі.

Один з улюблених поетичних прийомів М. Вороного - завершення строфи тими словами, якими вона починається:

О рубіни червоні!
А хто ж вам дав багровість і полиск огня?
Моя гордість, ображена гордість моя,
Що тримала мій гнів на припоні.
О рубіни червоні...

Перегук із світовою поезією відчувається і у власних іменах. Героями М. Вороного є Дедал з Ікаром, дочки богів Електра, Тагота, Стеропа, Майя, Целена, Меропа, Альціона, французькі поети Ронсар, Маріні та ін.

На епітети й метафори поезія М. Вороного небагата. Та є в нього і народні «біле личко, Чорні брови», і мистецьки відшліфовані кольори призахідних хмар - Круг його хмари хиткі, хвилясті, І позлотисті, і бурштинові, І фіалкові, і попелясті. Метафори здебільшого пов'язані з небом і нічною порою: Небо зорями сміялось, Ніч безока над містом стоїть; Нічка на землю упала Синім прозорим серпанком та ін. Порівняння мають фольклорний характер: Ой то не хижа сарана, Не круки степ укрили, — То Конрад рушив у похід свої

потужні сили. Любить поет повтори типу: То літньої ночі було на Дніпрі... Чудової теплої ночі. Одним із засобів образності є алітерації: Тамара блудить як примара. Тамара терпить од катара І стогне: О Ма-да-га-скарр! Табло: Тамара і Оскар; Плачуть дзвони на дзвіниці. Інколи в поетичну мову вриваються розмовні інтонації: Ти питаєш, чи кохаю? Ба який! *Або я знаю...* Здрібнілих слів майже немає. Зрідка з'являються *слізоньки, устонька* і под.

У тогочасній і навіть у післявоєнній прозі й драматургії помітною фігурою був В. Винниченко. Високий інтелектуалізм, поєднаний з абсолютним мовним реалізмом, - ось головна особливість мовного матеріалу цього автора. З одного боку, він розбудовує виражальні можливості української літературної мови, продовжуючи творчі традиції І. Франка, М. Коцюбинського, Лесі Українки, І. Тобілевича й інших творців найголовнішого інтелектуального знаряддя нації, з другого - не боїться нелітературного слова, не сахається ні російщини, ні просторіччя, ні жаргону. У нього народ висловлюється так, як він говорить насправді. Бо є різниця між тим, як слово має звучати, і тим, як воно прижилося у різних верствах населення. Перше завдання — розбудова літературної мови - творчо-просвітницьке, друге - видати на світ Божий усе, що письменникові відомо, - чисто художнє.

Отож, розгляньмо спершу внесок В. Винниченка в нормалізацію української літературної мови. Письменник широко використовує вже досить вироблену на той час абстрактну й термінологічну лексику, переважно стосовну почуттєвої сфери: *бажання, біль, злість, роздратовання, заздрість, горе, істина, ненависть, легковажність, почування, напруженість, непорозуміння, обман, обставини, хитрощі* та ін. Як свідчать приклади, найпопулярнішими суфіксами абстрактних іменників є **-ість/-исть, -ння, -ття, -ини, -ощі,** а також нульовий (пор. *біль, горе, розмова, суть, сором, туга, сум, огида)* і под. Звичайно, використовувались ті варіанти суфіксів, які були прийняті на Східній Україні. У львівських виданнях творів В. Винниченка суфіксові **-ття** часто відповідає -те, а суфіксові -ння — -ннє і -нє: *забите, електризуванє, мовчаннє, брякотіннє, шапотінє* («Боротьба», львівське видання 1903 р.). Джерелом поповнення абстрактної лексики служать також інші мови, звідки невпинним потоком вливаються слова типу *інтуїція, сюрприз, апатія, скандал, лібералізм, демонстрація та* ін. «Згу-

щення» абстрактної лексики в психологічних повістях і оповіданнях В. Винниченка, наприклад, в «Історії Якимового будинку», надзвичайно високе. Порівняймо: «Разом *з сміливістю, одважністю, силою волі,* у неї ще стільки дитячої *ніжности, безпорадности,* що зворушує аж до сліз». В непоодиноких випадках нагромадження абстрактної лексики підпорядковане певному творчому задумові •- викриттю політичного верхоглядства певних кіл інтелігенції, наприклад: «Яким трохи помовчав і почав виясняти, що він думає. Але це було все те] саме: *свобода, рівність, незалежність женщини, вільна праця, будівництво* і т. д.» («Історія...»); «Годі з нас крикливих обіцянок, *«творчих процесів», ідеалів, непевності* й обманів» («Таємність»).

Звичайно, велика увага письменника до абстрактної лексики — це не просто прагнення всебічно розбудувати лексику української літературної мови. Проглядає тут і суто творча підоснова: глибокий психологізм, притаманний переважній більшості його творів. В. Винниченко не належав до письменників-побутовістів, тому ні місто, ні село з їх одвічними аксесуарами не дуже займають його увагу. Головне для нього — людина з її духовним світом, мотивація її поведінки, а також невмотивованість багатьох її вчинків. І все ж реалії тогочасного життя хоч-не-хоч потрапляють на сторінки його творів. Це й назви різного типу владних структур, елементів системи управління *(волость, сход, староста, соцький, писар, земство, казна* — «Салдатики»), і слова позначення різних форм творчої діяльності (Він [Сидор Іванович] пише вірші, драми, повісті, оповідання, наукові статті, романси, популярні брошури, псалми, байки, оди, афоризми — «Історія...»), і назви деталей інтер'єру приміщення інтелігентної сім'ї (бокальчик, шезльонг, гравюри, преспап'є, портьєри - «Історія...»).

Велика заслуга письменника перед літературною мовою в тому, що він широко користується усталеними зворотами, які втратили образний зміст і служать своєрідними кліше для передачі певного типу взаємовідносин між людьми, виступають варіантами тверджень і заперечень, передають певний психологічний стан і под. Ось деякі з них: *розходились в поглядах, пускається на хитрощі, вся штука в тому, нічого не матимеш проти, не надаю цьому великої ваги, не в тому річ, не дивлячись на те, не було сумніву, скористувапги ситуацією, затоптати в багно, кинулась в плач* («Історія...»). Кожна з таких сполук має однослівні семантичні відповідники *(затоптащи в багно* — зганьбити, *кинулась в плач* — заплакала і под.), але наскільки їх присутність збагачує літературну мову, робить її гнучкішою, а думку виразнішою.

Кожен період історії певного народу, особливо якщо він бурхливий, позначений соціальним напруженням, характеризує певна лексика. Насамперед це найпоширеніші слова, слова, які в усіх «на вустах». Один з героїв оповідання В. Винниченка «Уміркований» і «щирий» в листі до своєї дружини пише: «Горе тепер, Олю, та й годі: куди не поїдь, скрізь у поїзді тільки й почуєш: *революція, резолюція, конституція, інтелігенція^* Така «лексика доби» щедро ввійде згодом до публіцистичних творів письменника. Зокрема, за його «Відродженням нації» можна скласти політичний словник другого десятиліття XX ст. Але й художня література довоєнного періоду містить немало політичної лексики *(соціялізм, революціонер, нелегальне становище, марксист, есдеківська брошурка* — «Історія...»); *експропріатори* - «Голод», *соціалісти, ер-у-пе* (Революційна українська партія. - *В.Р.), демонстранти, поліцаї, козаки* — «Роботи!»). Автор досить стримано ставиться до всіляких «ізмів», інколи навіть глузливо, бо прихильність до вживання тих чи інших політичних гасел не завжди йде в парі з розумінням їхнього змісту. Герой оповідання «Таємність» зауважує: «Треба мати на увазі, що моя наречена тільки й мріяла про *«народ», партії, бомби, страйки.* І щоб все це було страшенно таємниче, щоб побільше *конспірацій, шифрів, паролів.* До речі, тоді вже народилося сакраментальне сполучення «вороги народу» («Таємність»).

Дбаючи про усталення норм уживання слів, В. Винниченко, як ніхто інший, відображає мову різних суспільних верств населення України такою, якою вона була в його часи і якою, на жаль, вона багато в чому лишається ще й сьогодні. Чи програють від цього художні твори? Здається, навпаки: сьогоднішній читач не впізнає в деяких персонажах сучасних повістей і романів живих людей, бо вони розмовляють добірною літературною мовою.

У нас ще й досьогодні досить убогі знання про українське просторіччя. А поза тим докладне вивчення багатої художньої спадщини В. Винниченка дало б змогу приблизно класифікувати цей багатющий мовний матеріал. Шкода заходу? Навіщо вивчати мовні покручі? Така думка, на жаль, панує і серед мовознавців, і серед письменників. Недаремно ж і В. Винниченкові закидали «зловжи-

вання» цим лексичним шаром[1]. Але ж за всіх обставин він існує, і відводити від нього погляд — це все одно що лишати на поталу хворих людей, не подаючи їм медичної допомоги. Звичайно, є в українському просторіччі перекручені і недоречно вжиті слова й вирази типу *спінжак* («Кумедія з Костем»), *некіпаж* («Раб краси»), *фітьфебель, мундьор* («Боротьба»), *яконовія* («Хто винен») і под. Але ж ці слова - один із способів самовираження персонажів, наприклад: - Ха-ха-ха! Іван, Степан, Денис - синод! Ха-ха-ха! Славная *препорція!..»* («Краса і сила»). Та ж не тільки подібні слова характеризують українське просторіччя. Тут і цілком літературні, але знижені слова типу *розшолопати* («Боротьба»), *мужичня* («Таємність»); тут і прийняті в народній мові словосполуки типу *давати рощот* («Кумедія з Костем»), *про всякий случай* («Краса і сила»), *свадьбу грають* («Малорос-европеєць»), що мають літературні відповідники *(розраховувати, про всякий випадок, справляють весілля)',* тут багатюща фразеологія, що увиразнює мовлення, робить його барвистим і цілком природним, наприклад: « - Думав, що мене *кондрашка* тут на місці *гепне;* ...Невже ж таки їм *повилазить,* що я чоловік тихий собі; ...Попереду зайди до секретаря та *ткни йому щось у руку — щоб його за печінки вже ткнуло* — може з того щось і вийде» («Умірковений» і «щирий»); « — Ну! — шепотіли задні, коли передні зсувалися вниз. - *Валяй далі!* - хропів той і мовчки сунувся знов уперед («Голод»); « — *Не меліть чорт зна що»* («Роботи!»); *«Чорта з два; «ваньку валяти»; «звістка наробила шелесту»',* «Тепер їм за *вухом не засвербить* тюрма» («Таємність»).

Дуже активно використовується у просторіччі оцінна лексика і фразеологія.

У ранніх творах В. Винниченка поодинокими фактами засвідчені зменшені слова (типу *світлечко* в «Димі»), а також перифрази (типу *дім неволі* — тюрма» — у «Темній силі»). У пізніших творах, особливо в публіцистиці, вони вживаються значно частіше.

Уже йшлося про те, що В. Винниченко прекрасно володів скарбами народної мови. Ще одним доказом цього є вгсивана ним фразеологія. Особливо багатою і нетривіальною є вона в оповіданні

[1] Див.: *Мольнар М.* Забутий письменник? Кілька думок про письменницьку долю В. Винниченка // *Винниченко Володимир.* Оповідання. — Братислава, 1968. ' С. 13.

«Хто ворог». Ось кілька прикладів: Утишеніє, коли в кишені є; Як то кажуть, добре чорту в дудку грати, сидячи в болоті; одну злама, другу виріже; - Та дай йому, Мотре, щоб аж за дев'ятими ворітьми гавкнув; — От не дав Бог жабі хвоста, а то б усю траву витолочила; — Бідують — не бідують, а мовляв, якби не «ох», то давно б іздох; — Нічого! — посміхається сумний дядько. — Аби живі, а голі будемо; — Голос — як сурмонька, та чортова думонька; — Ні се, ні те - святи, попе, яйце! Порівняймо ще в оповіданні «Краса і сила»: « — Та що ви, дядьку, торгуєтесь? — вмішується один із купки *в* широченному брилі, з веселим, лукавим поглядом. — Криця не лошиця; біжить — дрожить, упаде — лежить. Сестра її в Києві з гори бігає». Тут представлені досить рідкісні фразеологічні сполуки. Ще активніше письменник використовує часто вживані, які розкривають менталітет українського народу, напр.: « - Та ви тут стелете м'яко, та як слатиметься там!» («Хто винен»); «Як холодною водою облив я запал мого Якима» («Історія...»); «Аж дух радіє; Куди його потягла нечиста сила?» («Федько-Халамидник») та ін.

Досі йшлося про використання В. Винниченком тих багатств, які закладені в надрах самої мови - лексики і фразеології, літературних і народнорозмовних слів. Загляньмо ж тепер у той куток його творчої лабораторії, де розроблялися спеціальні стилістичні прийоми.

Хаотичність, нецілеспрямованість або надокучливу одноманітність дії В. Винниченко передавав нагромадженням різноманітних іменників, не належних до одного значеннєвого поля, наприклад: «В довгій вузькій вуличці возів, затопленій *кіньми, волами, людьми,* чути *регіт, сварку, торгування;* на возах, завалених *лантухами, сіном, свіжою травою, свитками,* голосно перегукуються *молодиці, дівчата, невеличкі хлопчики...»* («Краса і сила»); «...Я ...утрачав надію колись скінчити огляд цих *сіялок, віялок, жаток, плугів, телефонів, електричних дзвінків, конюшень, амбарів, водопроводів, водокачок, молотилок, маслобоєнь, собачих будок»* («Малорос-европеєць»).

Однією з традицій української художньої літератури є творення складних слів. Великим майстром поєднання, здавалось би, різнопланових за змістом слів в одне був Т. Шевченко; згадаймо його *горихвилі, слова-сльози, білохате* село і под. В. Винниченко плідно використовує цю традицію. Особливо часто він звертається до творення складних якісних прикметників, що передають або відтінки кольорів,

або подвійність почуття як наслідок якоїсь події, або, навпаки, вияв того самого почуття взаємно доповнюваними формами, наприклад: *чорно-синє* волосся, *темно-молочний* фон неба, *матово-жовте* лице, *сумно-чудова* звістка («Історія...»), *похмуро-заклопотаний вигляд* («Таємність»). В одному реченні може бути й два, а то й більше таких складних прикметників, наприклад: «З кожного кутка тхнуло упертою, *насторожено-завзятою, хоробливо-дражливою* польською мовою; За селом зовсім розсвіло. Перед нами луг лежав *зелено-сивий,* з димом туману, з *сіро-зеленявою* стьожкою річки» («З споминів»).

Як і в інших письменників, метафори В. Винниченка нерідко будуються за антропоморфічним принципом, наприклад: «Села, вбогі на радість, багаті на сльози, обідрані села скорчившись лежали в ярах та балках, мов старчата в рівчаках, силкуючись нагріти собою своє тоще, нещасне тіло» («Дим»). Окремі пейзажі, що базуються на антропоморфній метафориці, нагадують відповідні словесні малюнки М. Коцюбинського, але створені вони раніше. Так, в оповіданні «Краса і сила», опублікованому 1902 р., є такий пейзаж: «Низьке темносіре небо; не то вечір цілий день; пронизуватий, холодний вітер, купи пожовклого листя і дощик, дощик і дощик. Плачуть під ним вікна, плачуть стріхи, плачуть дерева, тини, коні, плаче навіть картуз звощика». Повість М. Коцюбинського «Fata morgana», в якій цей пейзажний малюнок доведено до вірша в прозі, була написана, як відомо, в 1903 році. Характеризуючи метафору В. Винниченка, треба згадати, що в деяких випадках вона має двопланову природу: дієслово, яке стоїть у центрі метафори, спершу вживається у прямому, не образному значенні, напр.: «У кутку шаруділи, пищали й билися миші. А в голові також, як миші, пищали й шкрябали серце думки» («Історія...»).

Даючи портретну характеристику людини, письменник підмічає в її зовнішності якусь найбільш примітну рисочку, називає її і потім час від часу повторює. Ось, скажімо, портрет Явтуха з оповідання «Салдатики»: в сих *маленьких,* сіреньких *очах;* дивлячись кудись далеко ясними *невеличкими очима.* Це може бути й не фізична риса, а предмет, що становить невід'ємну рису зовнішності персонажа, наприклад, *окуляри:* Через якийсь час «окуляри» вернулись, щільно причинивши за собою двері.-.; - Мені все одно... - згодились *«окуляри»* («Роботи!»).

Така імпресіоністичність зображення застосовується і в інших ситуаціях, зокрема в спогадах про щось: «В уяві встала біла сукня, червона краватка, смугляві щоки і сонце на підлозі їдальні» («Історія...»).

Досить рідко В. Винниченко вдається до порівнянь, але зате всі вони виважені, оригінальні, напр.: «...Там далеко, за ламаною лінією добродушних, присадкуватих, як повнотелеса попадя, карпатських гір...»; «на мене дітлахи дивились такими ж здивованими очима, як їхні телята дивляться на нові ворота» («З споминів»).

Досі йшлося про лексику, фразеологію, частково синтаксис як з погляду їх нормативності, так і їхньої участі у процесах творення художніх образів. Коли ж ми звернемося до морфології, то нас спершу чекатиме певне розчарування: уживається досить багато ненормативних форм. Можливо, ненормативними вони видаються нам з позицій сьогоднішнього дня? Ні, в часи В. Винниченка вони теж були вже ненормативними, їх свідомо намагалися оминати і Леся Українка і, особливо, М. Коцюбинський. У чому ж справа? Може, це теж один із виявів мовного реалізму, властивого Винниченкові? Це, безперечно, так, але, як здається, *е* ще одна причина вживання таких форм. Звичайно, з пуристичного погляду такі форми, як *допустю, заплатю* («Краса і сила») не вкладаються в норми літературної мови, але в системі говорів Південно-Східної України вони цілком природні, а отже, для носіїв рідної письменникові говірки цілком нормативні. «Це ж наше, українське, рідне», - мабуть, оцей внутрішній голос примушував В. Винниченка дбати про представленість південноукраїнського говіркового масиву в художніх творах, та навіть і в публіцистиці.

Окремо слід зупинитися на такій спірній формі, як активні дієприкметники теперішнього часу. Власне, закономірність їх уживання в українській літературній мові по-справжньому аргументованих заперечень ні в кого й не викликала, проте помічалося прагнення уникати їх як не народної, а запозиченої з староукраїнської мови форми. До того ж майже не засвідчувались — принаймні на Східній Україні - - дієприкметникові звороти з цими формами. В. Винниченко ставився до активних дієприкметників теперішнього часу аж надто толерантно. Поряд із словосполученнями, в яких Дієприкметники вживалися переважно в атрибутивному значенні, він допускав і дієприкметникові звороти. Наприклад: *дрижача* рука,

прохаючий голос, *розуміюча* посмішка («Краса і сила»), *блукаючі* очі («З споминів»), Чого при людях вона з ним така близька, така щось *знаюча, патякуюча, голубляча* («Соняшна машина»).

В. Винниченко майстерно будує діалоги й монологи. Ось малоосвічена людина, селянин Явтух, уперше виступає прилюдно. Говорить він не зовсім складно, але щиро, переконано і переконливо. Але ж це промовляє не він — розмову відтворив або навіть скоріше створив письменник. Які ж основні компоненти він заклав у неї? Це чергування запитань і відповідей, а також повтор слова. Повторюються слова, що визначають головний зміст промови: *мужик* (відстоювання гідності людини праці), *треба* (необхідність активної боротьби), *неправда* (об'єкт боротьби): « - Вас як собак скрізь женуть... Іди, кажуть *мужик! Мужик*\.. А хто робить, як не *мужик!*.. Та й мовчати?.. Годі!.. Он кавунівці пішли до свого пана, забрали хліб... І нам *треба* йти... *Треба,* люде!.. Бо подохнемо все одно... І всім треба... *Треба неправду* вигнати... Скрізь тепер *неправда!*.. І ми *неправду* робимо» («Салдатики»).

Отже, яке місце посідають твори В. Винниченка *в* історії української літературної мови? По-перше, вони єднають початок століття (перші твори) з його серединою — «Слово за тобою, Сталіне» написане 1950 р., а «Щоденник» він вів до кінця життя - 1951 року. По-друге, його мова позначена високим інтелектуалізмом: вона насичена абстрактною лексикою, що передає всі відтінки діяльності людської душі; разом з тим у ній відбивається колорит кожного з періодів у громадсько-політичному житті України від початку століття і майже до кінця сталінської доби. По-третє, художня манера В. Винниченка настільки своєрідна, що його голос ніколи не загубиться в хорі української прози, як існуючої, так і майбутньої.

Дожила до радянських часів (приєднання Буковини до СРСР в 1940 р.) Ольга Кобилянська. Перші її твори виходять друком у 90-х роках XIX ст., останні - в 20-30-х роках XX ст. У 1899 р. вона відвідала Україну, познайомилася з діячами української культури і подружилася з Лесею Українкою. Тематика їхніх творів відмінна, хоч інколи й звучать спільні мотиви: «Канапка» Лесі Українки і «Valse melancolique» О. Кобилянської. Не можна не помітити, що лексика, морфологія і художні деталі О. Кобилянської про землю і людей, які працюють на ній, відмінні від тих же мовних рис у романах і оповіданнях, присвячених інтелігенції.

Зупинимося спершу на художніх особливостях творів селянської тематики. Треба відзначити, що письменниця досить економно використовує тут епітети й метафори. Але якщо вже вдається до метафор, то в центрі їх битва, бій, наприклад: «Хмари снігу кидалися зміями на себе; клубилися й розбивалися завзято; інші знов металися серпанками сполохано на всі боки, розпинали широко свої крила, відпирали напір дикого вихру» («Під голим небом»). О. Кобилянська кохається в кольорах, утворюючи шляхом словоскладання найнесподіваніші їх поєднання: *синяво-сріблиста* мряка, *льодово-зелений* блиск, *зелено-брунатний* мох, *грізно-чорна* барва, *криваво-червоний* вогонь та ін. Письменниця, можливо не без впливу переконань Лесі Українки, намагається писати загальноукраїнською літературною мовою. Як побачимо далі, це не завжди їй удається: над нею тяжіє західноукраїнська мовно-літературна традиція. Але фразеологічні звороти, яких вона вживає, переважно спільноукраїнські: *вилізе, як шило з мішка; не говорила на вітер; дістала добрих гепаків у плечі; збанок до часу воду носить; ви б набрали в рот води; й пальцем не кивнула б; не лізь мені в очі; тепер отвираєш хавку* і под. Як і в інших письменників її часу, у О. Кобилянської виступає вже вироблена певним чином унормована абстрактна лексика. Переважна її частина українська з походження *(жура, будучина, співчуття, настрій, задумливість, свідомість, єство, справедливість, надія, темінь, безробіття, обурення, поведення, рівновага, сумління, самота, подія, ненависть, пересвідчення, бажання, благородність, сміливість, нагода, мета),* але не цурається вона й запозичень *(енергія, симпатія, протекція, гармонія, вегетація* і багато ін.). Зрідка трапляються полонізми, що усталилися в галицькій мовно-літературній традиції: *небезпеченство.*

Уже йшлося про те, що в творчій манері О. Кобилянської помітне намагання писати загальноукраїнською літературною мовою. І це їй значною мірою вдається. Все ж вплив західноукраїнської літературної традиції відчувається. Та це й закономірно, адже вона накладалася на ту мову, якою користувалася галицька, покутська і буковинська інтелігенція і яка позначалася на мові простолюду. Тому в мові письменниці наявні такі слова, як *штивний* «прямий», *ґазда/ґаздиня, стрій* «одяг», *гарувати* «тяжко працювати», *заховуватися* «поводитися», *кримінал* «тюрма», *файний, небавом* «незабаром», *кавка* «ґава», *сарака* «бідолага», *хосен* «користь», *урльоп* «відпустка», *ґвер* «гвинтівка»,

торністра «ранець», *банувати* «тужити», *п'ястук* «кулак», *вуйко* «дядько», *ліцитуватися* «продаватися з торгів», *борзо* «скоро», *чічка* «квітка» та ін. Чимало й локалізмів, переважно серед побутової лексики: *сардак* «рід верхнього одягу», *стрільба* «рушниця» (але є й рушниця), *звірята* «тварини», *дріб* «домашня птиця», *ланц* «ланцюг», *скорцик* «килимок», *кертиця* «кріт» і под.; є серед слів і назви, зв'язані з сільським самоврядуванням *(двірник* «сільський староста»), різними формами спорідненння і людських стосунків *(нанашко* «хрещений батько», *бадіка* — форма звернення до старших, *камратувати* «дружити», *пазити* «турбуватися про когось», *стариня* «батьки»), назви рослин та їх частин *(шумилиння* — листя навколо кукурузного початка, *матригуна* «Atropa belladonna» та ін.).

Місцевий колорит передають численні синтаксичні сполуки: *не ялося їм підносити очей, або я знаю, вертала домів, аби я мучився там через три роки дурної, давай позір на все, ледве що мож було замітити* і под. Вираження емоцій і реакція на мову іншої людини також виражається здебільшого локалізмами: ади, ади; — Мой, мой, мой! — кликнула вона і збила руками («Земля»).

Як і на мові І. Франка, на мові О. Кобилянської позначилося поширене в Західній Україні москвофільство. Не знайшли відповідного українського втілення такі слова, як *великан, грудь, воздух, склонний, обичай, вокруг, лож, об'ясняти упрямий, черти* та ін. Звідси ж, мабуть, і толерантне ставлення до активних дієприкметників як теперішнього, так і минулого часу: *кочуючі* цигани, *морозячий* воздух, *натрясаючий* окрик, *прошибаючий* свист, *невтомимі* мурашки, *оставшаяся* флора.

Зрідка О. Кобилянська уживає форму двоїни *(чотири діві);* специфічні особливості є в уживанні дієслівних форм: зрідка трапляються форми інфінітива та **-чи** (печи), зберігаються релікти перфекта (абисьте знали), уживається майбутній час, що складається з особових форм допоміжного дієслова *бути* і основного дієслова у формі минулого часу *(будеш мусив іти),* третя особа однини зворотних дієслів виступає в скороченому вигляді *(віддавсь),* наказовий спосіб утворюється як за допомогою частки *нехай,* так і *най (нехай господь Бог прийме його душу; най стулить рот).*

У творах на теми з життя інтелігенції, наприклад в «Valse melancolique», насамперед упадає в око відмінний від попередньої групи творів склад лексики. Тут інші слова на позначення побуту *(комфорт, фортеп'ян, резонатор, ролети* «штори», *фотель, отоманка,*

інструмент, парасолька, кімната), значно зростає кількість слів з абстрактним значенням *(темперамент, опозиція* «незгода», *психологія, інстинкт, монолог, дискусія, симпатія, почування, неспокій, смуток, меланхолія, композиція, фантазія, індивідуальність),* широко представлена лексика з галузі мистецтва *(образ, штука, артистка, гармонія, композиція, статуя),* іншомовні слова часто наводяться в оригіналі: *ergo, type antique, vis-a-vis.*

Україномовна творчість С. Васильченка почалася з видання збірки «Ескізи» у 1911 р. і завершилася уже за радянської влади оповіданням «Олив'яний перстень» у 1926 році. Утворах цього письменника теплий фольклорний ліризм поєднався з чудовим знанням сільського життя, особливо молоді. Як писав про нього С. Єфремов, С. Васильченкові властивий «якийсь мрійний гумор, з яким він ставиться і до людей, і до природи, скрізь шукаючи м'яких задуманих тонів несподіваних переходів од звичайного до чогось таємного, чого, мабуть і сам автор ще собі до повної свідомості не довів, але що огрійливим теплом дихає на вас із сторінок його творів»[1].

Як В. Стефаник і М. Коцюбинський, С. Васильченко володіє мистецтвом художньої деталі, багатством кольорових тонів, настроєвим пейзажем, наприклад: «По садах вітри гасають, а над садами зоріє небо осіннє. Маленьку хату оступили кругом високі ясени. З ясенів спадає сухий лист на струхлу солому, падає додолу на зів'ялі півники, сережками чіпляється в бур'янах. Крізь бур'яни блимає низеньке віконце, блакиттю мальоване, у віконце шматок білої стіни видно в хаті, а на стіні на білій з-під чола позирає невеселий селюк у шапці. Чорнобривцями заквітчаний, у рушник прибраний, а сам думний та сумний» («Чайка»); «Скільки золота, золота того сумного, осіннього... Скрізь — поміж могилами, по лавочках, навіть на пам'ятниках і хрестах... На кладовищі од його аж сяє... Коли вперше глянеш на це море жовтого листу, зразу аж серце стенеться: на мить намріється обмареним очам, що то повно скрізь весняного сонця, його золотого, гарячого проміння. А глянеш удруге - і серце заниє: нема сонця - то золота печаль. Сум...» («Чайка»).

За творами С. Васильченка теж можна було б укладати фразеологічний словник української мови — стільки тут природно вплете-

Єфремов С. Історія українського письменства. — К., 1995. - С. 580.

ного і в авторську мову і в мову персонажів справжнього золота, ,напр.: *хапун ухопив, смуток бере, про вовка помовка, а вовк із-за гори; як не брехне, то не дихне; лиха його матір знає, допекти до живих печінок, направити на стежку, аж за серце бере, і в ступі не впіймаєш, сеї ночі й очей не закривала; косить би косив, коли б який дідько косу носив; хто гостей шукає, той штани латає, її реви насіли, і в старій печі дідько топить; захотів у жука та меду, зайчики в голові стрибають, біс біду перебуде, немає й пам 'яті, яке з цього пива та вийде диво; хоч не в Іжно, так уліжно; прийшла-таки коза до воза; або здобути, або живим не бути* та ін. Ці фразеологічні одиниці доповнюють суто народні прокльони і лайки: *Ну то нечиста мати з ним, тю на тебе, я тебе як стану, так за дев 'ятими ворітьми кавкнеш; засмієшся ти в мене на кутні, хай вона вам струтиться, безвісти пішла б ти, все один чортів батько, на чотири вітри оженило б тебе та на п 'ятий шум, розкрили вершу, як ворота; не плещи казна-чого, щоб тобі очі повилазили, нема на тебе кручі, кат би тебе попостукав, ах ти ж бісова пара* і под. До цього треба додати ще примовки: *Отой Петро, оте дурне лепетро, козина головка, не боїться ні собаки, ні сірого вовка, та гуляв з дитиною на майдані* («У жнива»).

Серед творів С. Васильченка є й імітація під фольклор. У таких «казках» звичайними є характерні для усної народної творчості звороти: Ось послухайте ж... («Осіння казка»), Пішов козак темними ярами, пішов смутний та невеселий (там же).

У повісті про життя і творчість Т. Шевченка «Широкий шлях» письменник часто вдається до ремінісценцій: *За ним розбіглися, як руді мишенята, його менші брати і сестри; Ох, палати, палати. Бодай ви уже й терном були позаростали; Почорніло якось село, небо синє — і те помарніло.*

Чимало в мові С. Васильченка місцевих слів. Це, зокрема, *голінний* «завзятий», *покіль* «доки», *плохий* «смирний, тихий», *роботяжечка, поназдивитися* «роздивитися», *мантулик* «лагоминка», *старунчик* «той, хто старує, говорить як старий», *нетеча* «нечиста сила», *хлудина* «хворостина», *ліса* «тин», *жилуватий* «мускулястий, дужий», *трямок* «бантина», *зарічений* «той, хто любить суперечити», *вшелевкатися* «потрапити кудись невдало», *зуспити* «зустріти», *розумовський* «дуже розумний», *гуторка* «мова, спосіб мовлення», *спускатися* «з'їжджати з гори на санках» та ін. У «Словарі» за ред. Б. Грінченка з наведених немає тільки слова *розумовський.*

Східна Україна, як відомо, була досить-таки зросійщена. Тому не встерігся письменник таких росіянізмів, як *кажеться* «здається», *прошлого року, будто, знакомий, старинний, хто мішає, не обіщає, миролюбіє, похожий, храбро, желізо* та ін.

Згідно з північноукраїнською діалектною стихією займенники після прийменників не мають приставного /н/ *(про його),* особовий займенник середнього роду *воно* уживається на означення чогось не зовсім певного, без ознаки статі *(воно ж прив 'язане* — про недоростка), паралельно вживаються форми се і це *(се, брате, дурне; це я замерзаю в степу),* дієслова в третій особі однини теперішньо-майбутнього часу вживаються переважно без кінцевого -є *(не зна, співа, стріля),* хоч воно може й уживатися *(гуляє).* Не уникає письменник активних дієприкметників теперішнього і минулого часу *(ходячого* сусіда, над *помершою),* інфінітив уживає переважно з суфіксом **-ть** *(співать, сміяться, мать, спать).* Прикметники й прикметникові займенники можуть уживатися в члённій формі *(серце палючеє, такеє, на чужую, сяя година, дурную, дорогая, золотеє),* разом з тим нерідко уживаються скорочені слова *(тра, ка, вам Прісько бігати більше; та вона по-нашому, мо й не вміє; я не хо).* Письменник не зловживає суспільно-політичною лексикою, проте подих революції 1905 р. в його творчості відчувається: *агітація, громадяни, делегати з'їзду, збори, протести, маніфестації, мітинги, прапори, «Марсельєза», рівенство, братерство, воля* і навіть образне *революційна завірюха.* У післяжовтневий час його лексика збагачується такими словами, як *комісар, комнезамож* і под. До колгоспів і радгоспів С. Васильченко, як відомо, не дожив.

Короткий нарис про мову цього видатного розбудовника української мови варто завершити словами в день його 50-ліття від 30-ї трудової школи м. Києва: «Вітаємо з п'ятдесятирічним ювілеєм нашого друга й товариша Степана Васильовича Панасенка — Васильченка, глибокого знавця дитячої душі, що змалював її в багатьох художніх образах і збудив у ній почуття краси й любові до вільного українського слова».

Отже, кінець XIX - початок **XX** ст. - короткий, але дуже плідний період у розвитку української літературної мови. Він збігається з пробудженням української національної свідомості, зі спробами збудувати свою власну державу, з бурхливим наростанням художньої творчості як у галузі літератури, так і в інших ділянках мистецтва.

ЧАСИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ І БЕЗДЕРЖАВ'Я

Цей розділ хотілося почати цитатою із повісті С. Васильченка «Талант»: «Мовчки пройшовши разів зо два по кімнаті, Журба спинився коло стіни, де висіла велика фотографічна картка його шкільних товаришів. Ряди чубатих юнаків визирали з неї бадьоро, сміливо, з енергійним виразом молодих очей.

- Гляньте на цих орлів, -- сказав, задумано розглядаючи їх, Журба, - що не хлопець, то сила, розум, талант...

Почав спинятися на кожному: оце Марчук, наприклад, математик, якому рівного я не бачив... Мелешко - тенор, якому місце на кращій європейській сцені... Поет Васюта... Регент Коломийченко... Вітер - мрійник-філософ, це незрівнянний гуморист... Один в один... Це ж усе незрівнянний цвіт народу, вибираний, пересіяний! Скільки сили, скільки гордих надій горіло в їх очах! Усі були живучі, як молоді дубочки зелені! І усі, усі, як один, гаряче, незамиримо марили про вищі школи... А що ж ви думаєте — багато з них попало туди? Один Скорина, на тридцять першому році свого життя, вліз в університет, а через півроку помер од сухот».

Так, юні таланти, цвіт української нації, за царату в'янули й гинули. Та ось прийшла доба спершу відносної, а затим і повної самостійності України. Ненадовго - всього на три-чотири роки. У березні 1917 р. у Києві було відкрито першу українську гімназію. Згодом, у 1918 р. були засновані Київський і Кам'янець-Подільський українські університети, створено Всеукраїнську Академію наук (1918 р.), Центральну наукову бібліотеку. З березня 1917 р. у Києві почала виходити газета «Нова рада» як орган Товариства підмоги літературі, науці й штуці з участю Є. Чикаленка, А. Ніковського, С. Єфремова, М. Грушевського та ін.[1] Крім того, було започатковано видання газет

[1] *Чапленко В.* Названа праця. - С. 288.

«Робітнича газета», «Народна воля», «Боротьба». З'явилися органи масової інформації і в інших містах: Харкові, Катеринославі, Полтаві, Вінниці, Катеринодарі, Новоросійську та ін. За даними «Енциклопедії українознавства», у 1917 р. на Наддніпрянщині й Кубані було 78 українських видавництв, у 1918 р. - 104 видавництва[1]. Наприкінці гетьманського державного управління, всупереч волі його проросійського оточення, в Східній Україні було близько 150 українських гімназій. У Західній Україні в цей час було 2510 народних українських шкіл, вісім гімназій, кафедри українознавства при Львівському і Чернівецькому університетах. Українська мова стає державною, знаряддям дипломатичних відносин та міждержавних дипломатичних актів. Стає на ноги український правопис. Як пише В. Чапленко, «Правописну інформацію спочатку подавали різні автори з свого індивідуального почину («Загальні правила «Українського правопису» В. Науменка, «Український правопис, його історія та закони» І. Огієнка, «Курс українського правопису» О. Курило тощо), а потім за цю справу взялись державні українські чинники та наукові установи. Отож ще 1917 р. генеральний секретар освіти І. Стешенко доручив Іванові Огієнкові скласти короткі правила українського правопису, року 1918 це доручення підтвердив гетьманський міністр освіти М. Василенко. Навесні 1919 р. скликано правописну комісію, що до неї ввійшли всі тодішні видатні українські мовознавці - А. Кримський, Є. Тимченко, М. Грунський, Олена Курило, Гр. Голоскевич і інші, а ця комісія мала розглянути Огієнків проект правопису»[2]. 17 січня 1919 р. цей правопис було схвалено, і він був виданий як обов'язковий для вжитку у всій Україні. А в 1919—1920 рр. його затвердила й Всеукраїнська Академія наук. Велася активна лексикографічна робота. Так, зокрема, були видані «Українсько-російський словник». В. Дубровського (Київ, 1917), «Словник українсько-московський» того ж автора (Київ, 1918), «Російсько-український словник» С. Іваницького та Ф. Шумлянського (Вінниця, 1918) та ін. Виходили друком термінологічні словники.

Правда, єдності літературної мови у той час ще не було: Наддніпрянщина користувалася літературною мовою Шевченка - Куліша — Грінченка, Галичина й Буковина — галицьким варіантом,

[1] *Чапленко В.* Названа праця. — С. 280.
[2] Там же. - С. 315.

що всмоктав у себе багато полонізмів і регіоналізмів, Закарпаття - «русинською» мовою, що базувалася як на місцевих говірках, так і на москвофільському варіанті російської мови. Який же з цих варіантів був у офіційному вжитку? Якоюсь мірою всі три. Але що стосується офіційно-публіцистичної мови, то її найвиразніші зразки були створені на Наддніпрянщині. Ось, наприклад один з виявів - відозва Української Центральної ради від 22 березня 1917 р. «До українського народу»: Народе український! Впали вікові пута. Прийшла воля всьому пригніченому людові, всім поневоленим націям Росії. Настав час і твоєї волі й пробудження до нового, вільного, творчого життя після більш як двохсотлітнього сну. Уперше український тридцятимільйонний народе, ти будеш мати змогу сам за себе сказати, хто Ти і як хочеш жити... З цього часу в дружній сім'ї вільних народів могутньою рукою зачнеш собі сам кращу долю кувати»[1].

Отже, творчій українській молоді, що прагла знань, відкрилася широка дорога до них, до того ж рідною мовою.

Але у 1920 р. землі України було розпанахано - Наддніпрянщина стала УРСР фактично в складі нової - «соціалістичної» Російської імперії, Галичина й Волинь опинилися під Польщею, а Буковина - під Румунією. Російські більшовики одразу ж забули не зовсім щирі вказівки В. Леніна про дбайливе ставлення до національних мов і культур, їх політика на початку звелася до ліквідації національно-культурних здобутків українського народу у часи української незалежності 1917—1920 років. Була спроба підвести теоретичну базу під гасло «боротьба двох культур», тобто української і російської, з переконанням, що перша, звичайно ж, переможе. Від українських гімназій та двох університетів, заснованих в українській незалежній державі, не залишилося й сліду[2]. Українізація декларувалася, але не здійснювалась. У 1921 р. при УАН був створений Інститут наукової мови, але коштів на його утримання не було виділено. Упало видання українських книжок: якщо в 1917 р. українською мовою їх було видано 747, а росій-ською 452, то в 1922 р. це співвідношення мало такий вигляд: українською 186, російською - 491.

Після утворення СРСР у* 1922 р. і проведення XII з'їзду РКП було взято курс на зміцнення довіри національних республік до центральної влади. З цією метою виявлено далеко більшу увагу до національних мов і культур. Ще в 1921 р. Сталін на X з'їзді РКП (б) говорив про те, що й міста в національних республіках повинні «націоналізуватися». У резолюції X з'їзду КП(б)У від 29 листопада 1927 р., відомої під назвою «Про завдання культурного будівництва на Україні» подано статистичні дані щодо українізації книговидання, школи, преси, наукових установ, до яких було залучено вчених із інших міст і навіть із-за кордону, відзначено роботу над упорядкуванням українського правопису, над підготовкою термінологічних словників тощо. Значно зросла масова преса. У Києві тоді виходила досить солідна газета «Пролетарська правда», в Одесі - «Чорноморська комуна», в Дніпропетровську — «Зоря» і журнал з тією ж назвою. Крім того, виходили часописи «Червоний шлях», «Життя і революція», «Гарт», «Плуг», «Молодняк», недовговічні «Вапліте», «Літературний ярмарок», «Пролітфронт», «Глобус» у Києві, «Всесвіт» у Харкові, а також науковий журнал за редакцією М. Грушевського «Україна» та ін.[1] Наукові праці співробітників Академії наук видавалися переважно українською мовою (80 %).

Про роботу над виробленням правопису й подальшим розвитком мовознавства йтиметься наприкінці цього розділу. А зараз варто зазначити, що вияв уваги до української мови, певні успіхи в галузі освіти й культури знову пробудили ентузіазм в української молоді, що прагнула знань і самовираження. Стала зростати літературна літорость, насамперед кількісно. З'явилося з десяток різноманітних літературних груп: неокласики, «Плуг», «Гарт», «Молодняк», «ВУСПП», «Вапліте», «Ланка», «Марс», склад яких, крім неокласиків, постійно змінювався. Так, В. Сосюра переходив з однієї групи до іншої.

Скласти якусь схему розвитку літературної мови в підрадянський час досить складно. Які обрати параметри? Можна поділити письменників на тих, хто починав свою творчість до Жовтня, і тих, хто прийшов у літературу на гребені революції, можна аналізувати їхню творчість за літературними групами, але, як уже було сказано, межі цих груп були досить хисткими, та й самі групи існували недовго; можна, як це роблять літературознавці, простежувати мовно-літературну творчість за трьома «хвилями»: післяжовтневий час, 60-70-ті роки, 80-90-ті роки; можна розглядати окремо художню мову ма-

[1] Цит. за: *Чапленко В.* Названа праця. — С. 341.
[2] *Чапленко В.* Названа праця. — С. 372.

[1] *Чапленко В.* Названа праця. — С. 402.

терикову й діаспорну. Спробуймо об'єднати всі чотири можливості, 'розглянувши спершу творчість символістів, неокласиків, Ваплітe, далі тенденції розвитку мови вигнанців, зокрема належних до так званої «празької школи». Окремої уваги заслуговує мова реалістичної й історичної прози. Залишив по собі слід у мові прозовий і драматургічний неоромантизм. І хоч сумний спогад в літературі й мові навіюють 30-ті роки, але й про них згадати треба. Певне піднесення літературної творчості спостерігається в роки війни 1941 — 1945. Але цей же час породив нову хвилю втікачів від сталінської дійсності. Під їхнім впливом згодом виникає і розвивається нью-йоркська поетична група. Могутнім сплеском нової літератури й оновлення поетичної мови стали 60—70-ті роки. Окремо, очевидно, слід розглянути творчість тих, хто повернувся в літературу з далеких таборів після 20-30-х років заслання. Збагатилася новими ідеями, образами, словесним матеріалом література на історичну тематику. Нарешті, «четверта хвиля» - письменники 80-90-х років. Про них буде тільки згадано, бо як певний окремий напрям вони ще не визначилися. Звичайно, не може бути й мови, щоб розглянути мовотворчість усіх живих і покійних письменників. Це можна було б зробити, якби аналізувати їхню творчість за наперед заданими ознаками: особливості лексики певного періоду (кольористика, реалії життя, архаїзми і под.), але в такому разі мовні особливості кожного розчинялися б у загальній масі.

Символізм, як відомо, зародився на початку XX ст. Одним з його найталановитіших представників, крім О. Олеся і Д. Загула, був ранній П. Тичина.

Творчість П. Тичини, що постала в дореволюційні роки, можна визнати зі імажиністську. В. Барка, можливо не без деякого замилування й перебільшення писав, що цей поет «був найвизначнішим ліриком нашим по Шевченкові, належачи до ряду, де — автор «Слова о полку Ігоревім» і сам творець «Кобзаря»[1]. Як і всі символісти взагалі, П. Тичина використовував церковнослов'янізми, або, якщо точніше, — то слова з К9нфесійних книг: *Господь іде, Голуб-дух, Мадонна, херувими, грезет із риз, псалми, благовіст руки* і под., наприклад: «Стою. Молюсь. Так тихо-тихо скрізь. — Мов перед образом Мадонни. Лиш від осель пливуть тужні, обнявшись дзвони. - Узори сліз»

[1] *Барка В.* Відхід Тичини // Українське слово. — К., 1994. — Ч. 1. — С. 543.

(«Квітчастий луг»); «Тут говорять з Богом. Тут йому скажу — хтось заплакав за порогом — з херувимами служу...» («У собор»); «Спинилась Божа мати, заплакала сльозами («Скорбна мати»); Уже ми тобі ані пісень, ні псалом не воспоєм диким хором» («Мадонно моя»). Є у П. Тичини перегуки з українськими апокрифами, колядками. Це в колядках і в народних оповіданнях про Бога й апостолів: Господь воликами оре, зерном засіває ниву, а Божа мати пере ризи в Йордані. Порівняймо у П. Тичини: «Над сивоусими небесними ланами Бог проходить, Бог засіває. Падають зерна кришталевої музики» («Золотий гомін»). Звичайно, тут інша тональність: хліборобська праця Бога опоетизовується, піднімається на небо, але засів є засів — чи то реальним зерном, чи кришталевими зернами.

П. Тичина розмовляє з природою як рівний з рівним. Тому його метафори майже всуціль антропоморфічні: *«Співає стежка на город; Гарбуз під парасольками Про сонце думає»* («У собор»); *Очі, серце і хорали Стали, ждуть:..* («Одчиняйте двері...»); *«Як чумацький шлях срібну куряву простеле»* («Золотий гомін»); *«і заспівали гори, Зазеленіли...; А у всіх навіть у травинки сміялись сльози; — Сказали тополі: бризнем піснями — сказали квіти; ~ Господь іде! — подумав десь полин. Заплакав дощ... і вщух»* («Іще пташки»); *«А від сходу мечами йде гнів...»* («Енгармонійне»). Поет розмовляє з квітами, травами, напр.: «Ромашка? — здрастуй! І вона тихо — здрастуй!» («У собор»). Чимало в Тичини метафор-символів. Вони стосуються переважно темних сторін людської природи, особливо завойовників: «Чорний птах із гнилих закутків душі, Із поля бою прилетів; Гори каміння, що на груди мої навалили, Я так легенько скинув — Мов пух» («Золотий гомін»); «Прокляття всім, прокляття всім, хто звіром став» («Замість сонетів і октав»); «Все можна виправдати високою метою — та тільки не порожнечу душі» («Антистрофа»).

Лексика раннього П. Тичини переважно поетична. Але технічні реалії проникають і в його твори: *тунель, канали, фабрики, екстракт цілющий* і под. Проте слова такого типу здебільшого вплітаються в контексти, в яких ідеться про долю людську: «Аероплани й усе довершенство техніки - до чого це, коли люди одно одному в вічі не дивляться» («Антистрофа»); «Тоді як вже давно конгреси й техніка жорстокі міри геть вивела» («Прометей»).

Вся поезія П. Тичини пройнята музикою. Все у нього грає, співає, сміється, навіть коли сумно: «Внизу Дніпро торкає струни..;

Десь у небі плинуть ріки, Потужні ріки дзвону Лаври й Софії; Над мною, підо мною Горять свічки, біжать світи Музичною рікою» («Золотий гомін»).

Раз-по-раз у поезії П. Тичини зринають церковнослов'янізми: *воспоєм, нагая, гряде, скорбні* і под. Поет відомий і як сміливий експериментатор у галузі словотвору: його *яблуневоцвітно* і досі мандрує від поета до поета. А менш відомих неологізмів *(достоєвщина, партійноборний* і под.) сотні. Останнім часом набувають популярності такі його рядки: «Стоїть *сторозтерзаний* Київ і двісті розіп'ятий я» («І Бєлий, і Блок»). Не оминає поет і діалектизмів, зокрема таких, як *ачей* «можливо», *заори* «краї поля, які важко піддаються оранці», *перемеженится* «кінчиться добром» та ін.

П. Тичина уживає переважно той варіант інфінітива, що кінчається на -ть (тримать, бороться, однімать), дієслова першої дієвідміни з суфіксом основи -а- досить часто в третій особі однини вживає без кінцевого -є *(визволя, підійма),* інколи використовує в іменниках форми двоїни (Коли йде дві струнких дівчині — «Ритм»). Поет милується в нагромадженні простих речень: «Я Прометей, я дух ваш, слава, гордість, я батько ваш, я друг, я проводир...» («Прометей»). Тут подано приклад з простими безособовими реченнями. Але частіше поет вдається до називних: «Самотна ти, самотний я. Весна! — світанок! — Вишня!» («З кохання плакав я»).

П. Тичина з його музичним чуттям — майстер алітерацій. Темна ніч з її невідомістю інкрустується у нього шиплячими (Північ чорний плащ ночі вогняними нитками сточують - «Пробіг зайчик»), а ранок прикрашений повторенням /л/ (Леліє, віє, ласкавіє - «Золотий гомін»). Пізніше П. Тичина втратив свій голос. Від символізму він відійшов, а до реалізму чи неокласицизму не дійшов.

Про мову поезій О. Олеся, мабуть, годилося б писати в попередньому розділі, бо розквіт його творчості припадає на дожовтневий період. Але оскільки він писав і в 20—30-ті роки, варто розглянути його мову саме тут. Ні, він неї був символістом, але він не був і неокласиком, не був він і романтиком. Він сам по собі. Як писав В. Петров, «в боротьбі за естетизм проти аестетизму народників Олесь вводить в зміст своїх поезій: весну, журбу, айстри, сум і самотність, небо, сонце, майовий день, степ шовковий або широкий, усталені образи ідилії, стандартизований, умовнопоетичний, декоративний пейзаж»[1]. В. Петров звертає також увагу на те, що з поезії в поезію вривається сміх: «Сміявся день», «Весь божий день сміявсь», «В сльозах, як в жемчугах, мій сміх», «трава всміхалась», «сонце сміється», «сміються, плачуть солов'ї» і т. д.[2]

Велику роль у розвитку української літературної мови відіграли неокласики: М. Рильський, М. Драй-Хмара, М. Зеров, П. Филипович, Ю. Клен (Бурггардт). Неокласики не мали ні якоїсь окресленої програми, ні статуту, не виступали з маніфестами. Вони просто були закохані в поезію і постійно підкреслювали зв'язок сучасної їм української поезії з літературними традиціями мистецького всесвіту.

Неокласики були переважно ліриками. Правда, їхній ліризм був особливий. Вони не стільки описували чари коханої (хоч було й це), скільки здивованими очима вдивлялися в навколишній світ і знаходили в ньому багато прекрасного. Усі неокласики, продовжуючи традиції Лесі Українки, милувалися в перекладах.

Увага до історії людства, до трагічної долі України сприяла появі епічних творів Ю. Клена. Але про це пізніше.

Як писав Ю. Лавріненко, «на вісі Київ - Романівка виріс великий незалежний поет любові, краси і волі — із цим вантажем урізався його життьовий корабель у льодові поля комуністичного крижаного океану»[3]. У 20-ті роки виходять друком його збірки «Синя далечінь», «Крізь бурю й сніг», «Під осінніми зорями», "Тринадцята весна», «Де сходяться дороги» та ін. У ліриці М. Рильського втілилася туга за великими культурами людства. Це позначилось на його образах, в яких часто згадуються міста, споруди й постаті минулих віків; природа ж подається просто, реалістично, як на долоні: «Мохнатий джміль із будяків червоних співає мед» («Опівдні»).

Суть неокласицизму в тому, що поети цього напряму не робили експериментів з мовою, не рубали слова, а вдавалися до випробуваних у літературі класичних форм і вписували українську поезію У світову літературу. М. Рильський як з рідними поводиться з Мелларме, Аксаковим, Плетньовим, Доде, Шекспіром. Він звертається До образу Беатріче (Не ясноокий образ Беатріче І не вакханки тем-

[1] *Петров В.* Проблема Олеся // Українське слово. - К., 1994. - Ч. 1. — С. 280.

[2] Там же. - С. 281.

•* *Лавріненко Ю.* Лірика і ліричний епос Максима Рильського // Українське слово. - К., 1994. - Ч. 2. - С. 94.

ний, п'яний зір), Дездемони (Білосніжна Дездемона Стоїть на сходах угорі), Ізольди білорукої (Трістан коня сідлає... Ізольда білорука ридає за вікном), Лореляй (Скільки літ не пройде — все на скелі сидітиме 3 золотим гребінцем Лореляй). Поезія М. Рильського нерозривно зв'язана з античними творами: з Гомером, Феокрітом, Вергілієм, Піфагором, Анхізовим сином.

Метафори в М. Рильського базуються переважно на осмисленні природних явищ: «Розкинув місяць срібні крила; Умиється зелене літо і засміється, як дитя; Осінь ходить, яблука золотить; Червонобоким яблуком округлим Скотився день, доспілий і тяжкий» («Людськість»).

Улюбленими кольорами поета є зелений *(гаї зазеленіли, зелені надії, зелена весна, зелений літній день, лан зелений, свіжа зелень, зелені вруна)* і синій/блакитний *(синіє зима, сині зіроньки, світ голубий, дощ блакитний, синіє ранок, волошки сині, вода синіє, сині води, синя Десна).*

У цілому ж мова М. Рильського — рафінована українська літературна мова, вироблена його талановитими попередниками. Він майже не користується церковнослов'янізмами, обережно ставиться до етранжизмів. Зате він майстерно використовує підпорядковані нормі варіанти, навіть наголошування слів, напр.:

Минають, зникають літа,
Всі літа ідуть до одного,
Та радісна серцю мета,
Нова' моя, но'ва дорого («Шумлять за вікном дерева...»).

М. Рильського не влаштовує верлібр. Але коли він пише про своїх улюблених античних героїв, то інколи використовує гекзаметр:

Наш Одіссей нам тихенько розказує споминки дивні.

Інколи він вдається до цього розміру і у віршах на сучасну тематику:

Грім одгримів і солодко млостю спокою
Віє од цвіту вишень і від сирої землі («Грім одгримів...»).

Неокласики настільки делікатно поводилися з мовою, що у них ми ніби й не зустрічаємо неологізмів. Але вони є. Це епітети, в яких природно зливаються воєдино дві ознаки *(золотодзвонні пісні, спомин тихо-мирний, хмарки шовково-білі, вогняно-гарячі уста),* абстрактні слова, утворені переважно усіченням *(безлюд, другування, золотінь* та ін.). Г.М. Колесник знаходить у М. Рильського понад 200 неологізмів[1].

[1] Як парость виноградної лози. - К., 1973. - С. 229-259.

У 1929 р. М. Рильський писав: зате в житті ні разу Неправді не служив («Пам'ятник»). І все ж саме від цього часу в його мові з'являються слова, що були тоді в офіційному вжитку: *кооператив, робфак/робітфак, комбайн* і под. З'являються, мабуть, не без впливу тодішньої критики й нові мотиви, що потребують уживання таких слів, наприклад: «Хвала вугіллю та руді! Живіть і радуйтесь комбайни; Усміхнувся Волховстрою Дніпрельстан» («До мети!»); «країна, що кує з брил людських міцну нову людину» («Балада про любов»); «Розливай погожу воду, Молода Країно Рад» («Засівна пісня»); нарешті, з'являються і такі строфи:

З жестом суворим і простим,
З усміхом мудро-ласкавим,
Гордим, небаченим зростом
Зріс він над світом іржавим («Ленін»).

Згодом ці сюжети стають дедалі частішими, а разом з ними нагромаджується й така лексика, як *клас, пролетар, злидар, більшовик, соціалізм, комунізм, партія, комуна, радянська слава* і под. Але до кінця днів своїх М. Рильський лишається ліриком, закоханим в Україну, її народ і природу.

М. Рильський був не тільки поетом. Це відомий учений - фольклорист, етнограф, мовознавець. Він багато перекладав з інших мов. При цьому М. Рильський вважав, що переклад, навіть із близькоспорідненої російської мови -- це «спосіб вигострити свою мовну зброю, піднести українську мовну культуру на вищий щабель розвитку!» Поет перекладав твори Пушкіна, Міцкевича, Словацького, Некрасова, «Слово о полку Ігоревім», сербські епічні пісні, твори французьких поетів: Буало, Корнеля, Расіна, Гюго, Ростана та ін. На відміну від деяких своїх сучасників, які любов до мови виражали геніально просто - «ой яка чудова українська мова», - М. Рильський доводив, що краса мови залежить від ступеня володіння нею, а тому все життя треба вчитися мови у народу і з словників:

Не бійтесь заглядати у словник:
Це пишний яр, а не сумне провалля;
Збирайте, як розумний садівник,
Достиглий овоч у Грінченка й Даля («Мова»).

Михайла Драй-Хмару відносять до символістів. Проте сам він зараховував себе до гуртка п'яти — неокласиків:

0 гроно п'ятірне нездоланих співців,
Крізь бурю й сніг гримить твій переможний спів,
що розбиває лід одчаю і зневіри («Лебеді»).

Якщо М. Рильський вводив у свою поезію класичні образи, то М. Драй-Хмара кохався в стародавніх словах:

Люблю слова ще повнодзвонні,
як мед, пахучі та п'янкі,
слова, що в глибині бездонній
пролежали глухі віки («Лебеді»).

Микола Зеров, як і М. Рильський, був тонким ліриком і блискучим перекладачем. За його життя вийшло два поетичні збірники: «Антологія античної поезії» (переклади з Катулла, Вергілія, Горація, Овідія, Марціала) і «Камена» - збірка оригінальних віршів.

Образи сонетів М. Зерова навіюють давні твори, зокрема «Слово о полку Ігоревім»:

Я бачив сон. Важенних перел град
На груди сипали мені старому («Сон Святослава»);

Князь Ігор очі до зеніту звів
1 бачить: сонце під покровом тьмяним,
Далека Русь за обрієм багряним,
І горе чорний накликає Див («Князь Ігор»).

Його увагу вабить сарматський степ, мармури Атен, білий Гептастадій, воскреслі аварин, гот і гунн, він чує крик дулібських жен пЦ батогом зневажливого обра. Звертається він і до раннього християнства, переслідуваного офіційним Римом: «Навколо нас кати і кустодії, Синедріон, і кесар, і претор» («Чистий четвер»).

М. Зеров захоплювався французькими парнасцями; на його поезії найбільше відбився вплив Хосе Марії Ередіа - найбільшого віртуоза сонета у французькій поезії[1]. Сам поет у сонеті «Pro domo» пише про це так:

Класична пластика, і контур строгий,
І логіки залізна течія —
Оце твоя, поезіє, дорога.

Леконт де Ліль, Жозе Ередія,
Парнаських зір незахідне сузір'я
Зведуть тебе на справжні верхогір'я («Молода Україна»).

'Див.: *Державн» В.* Поезія Миколи Зерова і український клясицизм // Українське слово. - К., 1994. - Ч. 1. - С. 530.

Найулюбленіший епітет М. Зерова — *чорний* і в прямому і в переносному значенні, наприклад: «І чорний день десь дзвонить у стремена» («Сон Святослава»); «і чорних воєн безпощадна тінь» («Херсон»); як антонім уживається досить часто епітет *білий:* «Але ніщо не хвилювало так, Як Фарос твій, твій білий Гептастадій» («Олександрія»).

Чого зовсім не було в поезії М. Зерова, так це червоно-революційної лексики й фразеології. Цього тодішня ідеологічна система не прощала.

Якщо неокласики вбачали революцію української художньої літератури в наближенні до європейської класики, то група ВАН ЛІТЕ ставила своїм завданням позбавити українську літературу «просвітянської» форми. Попередниками ВАПЛІТЕ була спілка пролетарських письменників «Гарт». Ініціатором створення Вільної академії пролетарської літератури був М. Хвильовий. Сюди ж належали О. Досвітній, М. Яловий, М. Куліш та ін.

М. Хвильовий починав як поет, але здобув собі славу як прозаїк. Сам він називав себе романтиком. Ним він фактично і був. Він мріяв про «загірну комуну». Його перші оповідання, часто безсюжетні, пронизані романтичною символікою. Але поступово в ньому наростає злість до тих, хто продав його революцію і зруйнував віру в загірну комуну. Він стає сатириком і наближається до реалізму.

У творах М. Хвильового постає рання радянська дійсність: тут уживаються слова на позначення породжених нею установ і організацій *(комнезам, ревком, виконком, кооперація),* документів *(справка, партквиток),* поборів і привілеїв *(продподаток, совнаркомовська пайка, пролетарська норма),* партійних — і близьких до них — осередків *(ком 'ячейка, Комінтерн, комсомол),* армійських звань *(червоноармієць, комісар бригади, чекіст),* поширена в той час фразеологія: *пролетарське походження, диктатура пролетаріату, інтереси пролетаріату, ідеологічно витриманий, буття визначає свідомість, матеріалістична діалектика, розколоти партію, соціалістичне змагання, робітничо-селянська дітвора* та ін. Є тут і лексеми, що під впливом радянської дійсності виникали в народі: *комунія (комунією лаяли), совбарин.*

У «Повісті про санаторійну зону» наявна медична термінологія: *істерія, анабіоз, заразна хвороба, хворий психічний процес, гарячка* та ін.

Оскільки М. Хвильовий заперечував просвітянство і відштовхувався від побутовізму, ми не знайдемо в нього надміру фразеологізмів. Проте ті поодинокі, що зустрічаються, дуже нестерті, наприклад: «Більшовицька власть - це печериця печена» («Колонії, вілли»).

У своїй переважній більшості персонажі М. Хвильового - харківські інтелігенти, у мові яких багато росіянізмів. Є вони і в авторській мові: *суєтиться, женщина, прольотка, полове питання, м'ятежний, кровать, смазливий, участок, поселок, одуванчик, солом'яна вдовушка, ярко, надменний* та ін. У мові персонажів трапляються цілі російські фрази, наприклад: « -Ваша дитина прєлесть, прямо удівітельно» («Колонії, вілли»), « -- А ви, товаріщ Молодчіков, не хітрітє, не випитивайте...» («Кіт у чоботях»); « - Покинь жартувати, - махнув рукою лінгвіст. - *Для руської публіки, для... як би це сказати... для поощрєнія:*

- Для заохоти, — поправила Аглая («Вальдшнепи»).

Але вплив галицької мовної практики тоді ще дуже відчувався. Не уникає галицизмів і М. Хвильовий: *льокайськи, рурка, шпацірувати, консеквентний; — Укінчений, як кажуть галичани, «фільозоф»* («Вальдшнепи»).

Донеччанин М. Хвильовий виніс із південної України такі місцеві слова, як *скорзно* «брудно», «млосно», *кукражити* «бешкетувати», *мамулуватий* «неповороткий», *хохлатий* «пухнастий» та ін. До новотворів письменник майже не вдається. Можна відзначити лише окремі слова, серед яких найодіозніше сполучення *загайаватизований «Капітал»,* тобто твір К. Маркса, облагороджений відомою поемою Лонгфелло. Подекуди трапляються арготизми типу *галдіти, пошамоти.*

Стиль М. Хвильового - від перших новел до останніх великих прозових творів — характеризує стислість висловлення. Для того, щоб виразити свою думку, він удається не до речень, а лише до слів, що мають бути центрами речень. Лаконічно, але дуже виразно, наприклад: «Коли поодцвітали вишні (позривали ягоди), поналивались яблука. В яблуках мед, пасіка, бджоли, дід сивенький - смачно» («Колонії, вілли»); «Історія браунінга така: ліс, дорога, втікачі, вороги і хати, і дерева, і всім байдуже, вже дихати не можна, горять груди і згорають-згорають... Постріл...» («Редактор Карк»); «Гапка - це глухо. Ми її: товариш Жучок» («Кіт у чоботях»). Окремі уривки складаються тільки з називання іменників та інтер'єктивів, напр.:

Плакати! Плакати! Плакати!
Гу-у! гу-у!
Бах! Бах!
Плакати! Плакати! Плакати!
Схід. Захід. Північ. Південь.
Росія. Україна. Сибір. Польща.
Туркестан. Грузія. Білорусія... («Кіт у чоботях»).

Оце вам і історія громадянської війни 1918—1920 pp.

До інтер'єктивів письменник звертається дуже часто. Порівняймо ще: «Вечір. А потім ніч. - Мяу-у-у!» («Свиня»); «На баню церкви злітались галки, тисячі галок! Кричали, падали, злітались. Здавалось, що тут недавно проїхав Чичиков.

- Чи-чи!

- Кра! Кра!» («Сивий листопад»).

М. Хвильовий не часто користується епітетами. Зате вони в нього завжди оригінальні і якісь тужаві: тугі зітхання, нагартована спека, згоріло-голубе небо і под. Зате метафора — його улюблений художній прийом. Він не дозволяє собі використовувати народні метафори або так звані «просвітянські». Його образи цілком оригінальні, часто несподівані, наприклад: «...Ставок думав золоту пісню» («Колонії, вілли»); «Налетіла на вікно сіра хмара і стало волохато» («Редактор Карк»); «Прямо - широка церква проколола хрестом мовчазне небо» («Синій листопад»); «Недалеко й калюжа, а в калюжі вовтузиться сонце, як порося» («Чумаківська комуна»); «А над містом мчиться, як революція, молода весна. Зазирає в обивательські вікна, показує язика й летить далі» («Чумаківська комуна»); «Над санаторієм ішла глуха тиша» («Повість про санаторійну зону»); «По травах нечутно свистіла коса світанку; Спалене сонце уже давно зарилось у далеких пісках» («Вальдшнепи»).

М. Хвильовий полюбляє парадокси - поєднувати непоєднуване (жевріло блакиттю; Приваблювала вона анарха не красою своєю, а саме некрасивістю, в якій була своєрідна краса — «Повість...»).

Нарешті, хотілося б звернути увагу ще на один стильовий момент. Колись П. Тичина писав: Ставте дієзи в ключі! Саме такі дієзи в смислових ключах знаходимо у М. Хвильового. В повісті або як її називає автор - новелі «Іван Іванович», присвяченій осміюванню компартійного міщанства, таким дієзом є слово *мажор* і похідні від нього *(мажорне сонце; так мило сміється Фіалка і Май, що прямо -*

мажор;, Вона, Галакта, мажорно думала про нове літо; змагатися можуть тільки здорові мажорні елементи нашого суспільства; мажорну новелу скінчено). У «Повісті про санаторійну зону» таких діезів два: крик санаторійного дурня — очевидно, натяк на невпорядкованість, глупоту життя, і далекий гавкіт собаки — надія на те, що десь далеко є інше життя. Але крик дурня не вщухає *(За рікою кричав санаторійний дурень),* а собачий гавкіт припиняється *(З конторського плацу доносилось виття собаки: то здихав лікарів сетер).*

До «Вапліте» належав М. Куліш. Як писав Ю. Лавріненко, «Іван Тобілевич створив класичну драму народного театру, Леся Українка - класичну європеїзовану українську драму. Микола Куліш був творцем модерної драми українського революційного відродження»*.

Мова М. Куліша - це цілий океан, особливо в таких гротескних драмах, як «Народний Малахій», «Мина Мазайло», у «Патетичній сонаті». Ясно, що в нього, як і в Хвильового, уживається притаманна цій епосі лексика *(комсомольські збори, комсомолець, комуніст, радянський),* не уникає він і росіянізмів як одної з ознак тодішньої Східної України *(проізношеніє, безобразіє, етого не может бить).* Фразеологія у нього лаконічна, але виразна: пішов на вивідки, тільки ти мовчок, ти його одним махом закохаєш. Мимохідь М. Куліш пропагує красу української мови:

«Мокій: - Або кажуть - думка бринить. Це треба так розуміти: тільки-тільки береться, вона ще неясна — бринить;

Рша: Ти знаєш як по-українському кажуть: ночью при звьоздах не спітся?

- Ну?

- Зорію. Правда, прекрасно звучит? («Мина Мазайло»).

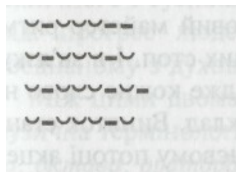
До «Вапліте» належав М. Бажан, а формально й П. Тичина. Як неокласик М. Рильський, так і ваплітяни П. Тичина й М. Бажан пережили страшні 30-ті роки, Другу світову війну і продовжили свою творчість і вдосконалення української літературної мови у повоєнний час.

Як виміряти значення творчості М. Бажана для розвитку української мови? Для відомих поетів звичні методи літературно-мовної оцінки непридатні. І все ж спробуймо відповісти на одне з найскладніших питань: чому поезія М. Бажана виділяється з-поміж віршів таких його високообдарованих сучасників і соратників, як П. Тичина, М. Рильський, В. Сосюра? Творчість кожного з цієї великої четвірки, яка пліч-о-пліч пройшла всі етапи української підрадянської літератури, по-своєму неповторна. Завдяки літературно-художній діяльності цих майстрів, її громадській спрямованості, завдяки вихованим з допомогою цих корифеїв новим когортам українських поетів, прозаїків і драматургів, завдяки їх постійному втручанню в літературно-мовні процеси українська література постала перед світом як оригінальна громадсько-естетична цінність, а українська літературна мова як досконале знаряддя для втілення художніх задумів.

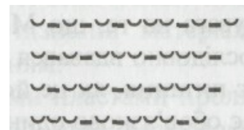
Творчий почерк М. Бажана пізнається одразу. Кожен його твір позначений глибиною філософського узагальнення суспільних явищ, виразністю образів і своєрідним ритмом, що є організаційним началом мовного матеріалу.

Ритм невіддільний від віршового розміру. М. Бажан в епічних творах віддає перевагу ямбу, в лірико-філософських нерідко звертається до амфібрахія. Разом з тим і ямб і амфібрахій у цього поета мають свої специфічні ознаки. У кожному рядку чотиристопного ямба він, як правило, лишає ненаголошені «просвіти». Залежно від поставленої мети ці «просвіти» можуть займати постійне місце в рядку, утворюючи своєрідну цезуру у всій строфі, або ж рухатися в строфі від кінця першого рядка до початку останнього чи навпаки — від початку першого рядка до середини чи кінця останнього.

Порівняймо:

Колонки електричних гроз
В дротах прогримотіли.
І лопає тривалий трос
Як лопаються жили («Будівлі»).

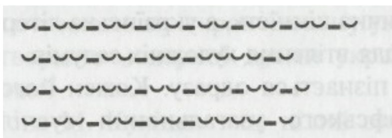

І той акант — не лавр на голові
державця
І брами щедрої ніхто не розчиняв,
Щоб бранців пропустить
з подоланих держав,
Бо шлях звитяг крізь браму
не прослався («Будівлі»).

[1] *Лавріненко Ю.* Микола Куліш // Українське слово. — К., 1994. — Ч. 1. — С. 623.

, О безконечні дні в нетопленій хатині,
Картоплі мерзла слизь, крутий землистий хліб,
Розквітла по кутках на вибіленій глині
Зелена, мокра цвіль і рудуватий гриб! («Батьки й сини»).

Користуючись амфібрахієм, М. Бажан додає інколи до однієї із стоп ще по два ненаголошені склади, навмисне порушуючи ритм. Для чого це робиться? Для того, щоб підкреслити певне відхилення від норми в описуваній ситуації. Чи не нагадує рух самописця кардіологічного апарату ритм, що супроводжує нічні роздуми старого майстра:

Зигзаги свистків паровозних,
залізні розгони дороги,
і буферів брязкіт,
і оклик
заблуканої машини,
Удаваність супокою.
Притлумлений трепет тривоги
І втома
принизлива втома зістарілої людини
(«Нічні роздуми старого майстра»).

Тут не ставиться завдання дослідити всю складну метрику Бажанової поезії. Відхилення від класичних розмірів, прагнення до тонічного вірша було особливістю багатьох українських поетів. Тут звертається увага на те, що М. Бажан, винятковий майстер ритму, свідомо й послідовно вдавався до неакцентованих стоп. І в зв'язку з цим виникає питання, як це йому вдавалося. Адже кожне слово нашої мови має обов'язково один наголошений склад. Виняток становлять односкладові слова, але й вони в мовленнєвому потоці акцентуються (пор.: *на бік і набік, під ліс, без рук* і т. ін.). Таємниця Бажанової майстерності криється в тому, що він сміливо і щедро вводить у поезію багатоскладові слова. Якщо середня довжина слова у літерах в поезії В. Сосюри дорівнює 4,1, у А. Малишка — 4,9, то в М. Бажана вона сягає 5,2. Отже, можливості варіювання ритму постають не як самоціль поета, а як величина, підпорядкована добо-

рові ваговитого, характерного для епохи науково-технічної революції слова.

На відміну від поетів-ліриків, М. Бажан не зупиняється перед широким введенням у поезію численних науково-технічних термінів: *ватерпас, відбійний молоток, газолін, горно, дамба, електростанція, копри, крепіж, куб, лебідка, остружок, палі, парабола, спіраль, трос, центрифуга, терикон, трансформатор, турбіна, шурф* та ін. Якщо скласти словопокажчик до творів поета, то можна дістати уявлення, коли і в якій послідовності науково-технічна термінологія входила в нашу щоденну мову. І ось ці буденні прозаїзми під сміливою рукою майстра стають ознакою високої поезії:

І манна надземності,
манна гуманності
Змінила свій хімічний склад.
Та й прізвище інше учені їй видали,
Як дару сучасного неба і слід, —
Звучить голосніше за герцогські титули:
Дихлорліетилсульфід.

Поряд з науково-технічною термінологією в поезію М. Бажана енергійно вривається суспільно-політична, особливо філософська: *абстракція, безсмертя, безкрайність, людяність, людство, поступ, світобудова, творчість* та ін. Абстрактна лексика виступає у двоєдиній суті: як відображення сил добра *(велич, відданість, віра, довіра, дружба, єдність, майбутнє, святиня, ствердження)* і зла *(біда, біль, ганьба, злидні, зненависть, небуття, підозра, самотність, хіть).*

Поєднання двох термінологічних струменів науково-технічного і суспільного - несе в собі величезний значеннєвий заряд: прогрес людства полягає в пізнанні матеріального світу, поєднаному з духовним самопізнанням.

Між цими двома термінологічними пластами пролягає третій - музична термінологія: *акорд, арпеджіо, гама, клавіатура, мотив, нона, октава, ораторія, прелюд, симфонія, тон, хорал, хуга* і т. ін.; сюди належать і назви музичних інструментів та їх частин: *валторна, горн, клавіші, кобза, корнет-а-пістон, струна, тромбон, флейта, фортеп 'яно* та ін. Музика ніби поєднує собою два світи — внутрішньолюдський, духовний і зовнішньолюдський, рукотворний, ще раз рішуче підкреслюючи необхідність гармонії між ними:

І котяться важкі акорди сил,
Широких спин і мускулястих тіл
З залізної клавіатури.

Активне використання науково-технічної, суспільно-політичної і музичної термінології дозволяє авторові досягати передбачуваних художніх рішень. Особливістю бажанівського світовідтворення є використання абстрактної, зокрема й термінологічної лексики для персоніфікації, побудови метафор: *Інша грань нову межу затисла; Безкрайність і кінець прядуть єдину сталь; Ти з нами і для нас, товаришу Життя!; Багрово-чорні сполохи блукали по зомлілій від жаху землі; Тьмяне й гірке мистецтво дивного майстра з Вінчі... дивиться нам у вічі* і под.

Трапляється, що одна метафора проходить як організуюче начало крізь увесь твір. Наприклад, у вірші «На вулиці» з циклу «Київські етюди» такою наскрізною метафорою є порівняння зруйнованих війною будівель з покаліченою людиною:

Голосом любові і скорботи
Нам кричать румовища німі.
Простягнувши перебиті руки,
Зяючи проломами голів,
Зводяться над смрадним сміттям бруку
Постаті замучених домів.

У центрі більшості поетичних побудов, в яких відображається одвічний зв'язок речей, ознак та дій і в матеріальному світі, і в світі ідей, перебувають поняття труда і творчості -- це і є межа всіх людських змагань:

Чуття єдинств - чуття безсмерть. Тоді
Між творчістю й трудом розтрощено різницю,
І в творчім захваті всеможний труд таїться,
І творчий захват — в кожному труді.
І жить — це значить жить,
зречевлювати труд,
Зречевлювати мисль,
утілювати слово
В строфі поем, в пропорції споруд,
У ритмах пильного і впевненого кову,
Нового людства творячи статут («І сонце таке прозоре»).

Сучасний поет намагається знайти свіже слово для втілення нової думки. Таким є і М. Бажан. Не відмовляється він і від класичної спадщини. Майстром літературних ремінісценцій, як уже було

сказано, є, звичайно, М. Рильський. Але знав, відчував і цінував силу поетичного перегуку епох і М. Бажан. В його поезіях пушкінські «в багрец й золото одетые леса» оживають у «пурпурі й золоті зір перемоги», шевченківська «Сибір неісходима» обертається «неісходимою путтю»; ведучи наступ на фашистські зграї, що відкочувалися на захід, наші воїни згадують образи з улюбленого твору В. Сосюри «Червона зима»:

В далині
Уже їм мріло над Дінцем Лисиче
І Харкова огроми кам'яні («Битва»).

Інколи з'являються в поезії М. Бажана й іншомовні вкраплення. Згадуючи тупоголових німецьких генералів, що перебували на службі в російській армії часів російсько-французької війни 1812 року, описаних Л. Толстим у «Війні і мирі», поет вкладає їх ретроградні накази в уста німецько-фашистських завойовників:

Він простору прагне. Він прагне поширень.
Хрипко вигаркує: Vorwiirts! Скрикує дико: Sieg!
Erste Kolonne... Zweite Kolonne...
Dritte Kolonne marschieren!.. («Нічні концерти»).

Давньоруська ратна лексика природно входить у мовну тканину «Данила Галицького». Стародавні воїни -• списники, мечники, лучники, озброєні стрілами, харалужними мечами, шестоперами, клюгами, піднісши княжу хоругов, стають на ратне діло проти крижовників, пересікають «німецьку кість крізь лати і щити» і «летять шоломи, як череп'я, з чол, розламуються ґратки заборол».

М. Бажан не милується барвами, ми не зустрінемо в нього райдужних переливів. В його поезії переважають червоний і чорний кольори, як в українській вишиванці. Інші барви зливаються в нього з предметами, яким вони притаманні. З'являються типово бажанівські новотвори: *багроцвітний, злотобородий, пташино-жовтий, тьмяноводий* і под.

М. Бажана приваблюють слова високого звучання, вживані класиками української літератури. Він дає в українській літературній мові друге життя словам *псалма* (й готичний розцвітав трилисник, мов хрест, мов квіт, мов *псалма* і мов сон — «Будівлі»), *офіра* (Вже дзвін його упав помалу, Мов мідний шаг, *офіри* мідний шаг - «Будівлі»), *стигма* (І роззявлявсь собор, немов солодка *стигма* Безвольної й самітної землі — «Будівлі»), *шарлат* (Одягнені в *шарлат,*

Тоді здвигав свої дзвіниці злотокуті, Мов пишні бунчуки бундючний гетьманат — «Будівлі»), *торжище* (До їхніх *торжищ,* пристаней та брам Зі всіх країв купці привозять крам - «Данило Галицький»), *персть* (Згоріла *персть,* пробиті віадуки, Зубці руїни, кіптява пожеж — «Роки»), *поєдинчий* (Де кожен сам, самітній, *поєднаний,* - стрибне в ревіння, в хаос, в хлань - «Політ крізь бурю») та ін.

На відміну від П. Тичини та навіть і М. Рильського, М. Бажан рідко вдавався до творення неологізмів. Коли вони в нього й трапляються, то їхня структура настільки прозора, що вони зрозумілі й поза контекстом. Це слова типу *врозпаш* (пор.: *вроздріб, врозбрід, врозтіч, врозтяж), горещі* (пор.: *радощі, любощі), зречевлювати* (увійшло в літературну мову поряд із поширенішим *уречевлювати), зубрій* (пор.: *орлій, левій), кругойдучість* (пор.: *кругойдучий, кругозір), мідноллятий, нездвижний, прямокуття* і под.

Повернімося ще до Бажанового ритму. Карбованість його поетичного рядка підкреслюється нагромадженням називних і простих поширених речень:

Тривожних коней храп. Людей тяжкі колони.
Снарядні ящики. Бляшанки бомб. Харчі («Батьки й сини»);

Земля диміла. Починалось літо.
Був день грози. Був сорок другий рік («Сталінградський зошит»).

Суворий карбований ритм супроводжує лунка алітерація: у віршах і поемах М. Бажана частіше, ніж у поезіях інших його сучасників, звучить розкотисте /р/: «А в небі раною горів Червоний карб пожеж» («Колискова»); «Багрові, як в кузні, жахтять вечори, Пурпурні, як присок, ряхтять реп'яхи» («Уманські спогади»). Удається поет і до слів-паронімів, які додають до звукопису ще й приховане зіставлення:

Пора пожарів. Пора покари
віщує спалах
гуде на сполох («Уманські спогади»).

Порівняймо ще: «Плющать удари. Плещуть пожари» («Нічні концерти»), «Цей струм прелюду жданий і жаданий» («Уманські спогади») та ін. Навіть не звук, ^ форма літери може бут" використана з художньою метою. Недалекого, босякуватого командира з розформованого полку часів громадянської війни, впевненого в собі, одягненого з претензією на моду, поет порівнює з літерою ф. А далі підбираються для характеристики цієї людини відповідні слова, що містять у собі звук, а відповідно й літеру ф:

Розпишавсь він фанфароном,
Розфуфирився фертом-фатом,
Всіх фартових франтів шеф («Уманські спогади»).

Широкий кругозір, енциклопедична освіченість, загострено чуйне сприйняття світу, свіжість думки у всі роки творчості М. Бажана йшли поруч із його поетичним баченням, шанобою до слова, умінням улити новий зміст у старі слова і знайти нове слово для сформованого змісту.

До «Гарту» якийсь час входив Володимир Сосюра. Він відомий насамперед як тонкий лірик. Навіть його епічні твори, як наприклад «Червона зима», «1871 рік», «Осінні зорі», «Оксана» та інші, пройняті ліризмом. Василь Гришко написав про поета статтю з характерною назвою «Серце «другого Володьки» і заборонена любов»[1]. Про що йдеться? Про те, про що писав сам В. Сосюра:

...Рвали душу мою
два Володьки в бою,
і обидва, як я, карооκі,
і в обох ще незнаний, невиданий хист.
Рвали душу мою -
комунар
і
націоналіст («Два Володьки»).

Так, хоч В. Сосюра й був у петлюрівському війську, а потім перейшов на бік червоних, хоч і називав він себе «Я — Комуни великий електрон» («У місті»), прославляв могутню волю ВКП, Леніна, хоч і твердив «Зброя нам — ленінізм, і Комуна мета» («Україно моя»), але серцем горнувся до вишневої, червінькової України:

Україно, моя сторона! Україно, моя сторона,
Краю мій і сподівань, і мрій! («Україно моя»).

Була ще одна роздвоєність у психології поета: він нібито не визнавав політичної відстороненості поета, та разом з тим був закоханий у справжню поезію. У вірші «Неокласикам» він писав:

Що ж... марте про Париж і Грецію вивчайте,
дивіться на життя крізь килим і трюмо
та рибочку ловіть... Але назавжди знайте,
що потягти назад себе ми не дамо.

[1] *Гришко В.* Серце «другого Володьки» і заборонена любов // Українське слово. - К., 1994. - Ч. 2. - С. 197.

Так, спокійна золота осінь із її класичним спокоєм прийде до нього аж після Другої світової війни і зблизить його з неокласиком М. Рильським. На початку ж 20-х років він не цурався модерністських прийомів на зразок:

Мишенята сині на паркані,
то проміння одгадай чиє?... ,
на траві дві тіні простяглися п'яні,
обнялисятіні...
Місяць
нижче
нахилився,
воду
п'
є
: («У плащі»).

Як і неокласики, він звертається до відомих у світовій літературі й історії імен: *Дантон, Кампанелла, Рабіндранат Тагор, Дездемона, Ікар, Еол, Клеопатра, Фламаріон, Діоген...*

Для В. Сосюри не було заборонених тем. Перший голод 1921—1923 рр., спровокований більшовиками, він не замовчував:

А дома на печі — худа, голодна мати,
й здихає за селом наш тихий кінь гнідий («Сніг»);

Сестриця з братом
під вікном ходять... і на заводі
убило милу... («Гергоче місто»);

Під його [Леніна. — *В.Р.]* портретом
навколішках хлопчик стоїть,
простяг крізь одежу обдерту
до нього він руки свої («Сон»).

Поет не цурається міста, але залюблений він все ж у сільські пейзажі, запахи, шуми, напр.: «Розливається кров і по жилах тече, ніби пахне вона лободою» («Так ніхто не кохав...»); «Місяць у полі бродить, в трави лице вмочив» («Темні заплакані вулиці...»); «Але серце у мене козаче, - і нагадує кожна корова те село, де я вперше побачив горобця і зорю малинову» («Не зустрінусь у полі...»); «Росяна калино, лопухи мої» («Я на рани...») і под.

Поезія В. Сосюри не багата на епітети, проте всі вони оригінальні: *синьоокий степ, жирні очі, золотий самогон, кароокий сум, день золоторунний, стомлені долоні землі, нічка розпатлана* і под. Зате метафори в його віршах панують. Значна частина їх — антропоморфні: *скиглить ніч, торохтить по бруку день, у колисці вій гойдався молодик, димарів сигари до неба простигли розтулені вуста, на хмарних рушниках зоря квітки виводить, рипнула дверима осінь, вітер на сопілку грає, у вітру розмотались обмотки, перестав вовтузитись і плакать на снігу розстріляний мороз, розридались огні на попелі, багряний вечір плакав в травах, б'є осінь в бубон золотий холодними вітрами* та ін.

Коли йдеться про юне кохання, то, мабуть, не було іншого такого поета в Україні, який би висловив це почуття так сильно і щиро. При цьому відверта гіпербола не сприймається як перебільшення:

Так ніхто не кохав. Через тисячі літ
лиш приходить подібне кохання.
В день такий розцвітає весна на землі
і земля убирається зрання («Так ніхто не кохав...»).

Поет знаходить потрібні гнівні слова, щоб засудити зрадників України:

Руками власними тюрму
творили ми собі одвічну...
О, будьте прокляті, кому
назад повернуто обличчя («Сад»).

А скільки натхненних слів сказав він про нашу мову, яким болем відгукнулися вони в серцях зневажених українців:

Без мови рідної, юначе,
й народу нашого нема («Юнакові»).

Любіть Україну у сні й наяву,
вишневу свою Україну,
красу її, вічно живу і нову,
і мову її солов'їну («Любіть Україну»).

В. Сосюра не любив експериментів з мовою, тому в нього майже немає неологізмів. Якщо й є, то це структурно прозорі дієслова, утворені від іменників: *осеніти, інженерує, менестрелься.* На відміну від неокласиків і М. Бажана, В. Сосюра уживає чимало росіянізмів. Тут він ближчий до свого земляка М. Хвильового: *посьолок, жуть, восторжені, жутко, страсно, впереді, трус* «боягуз», *ток, строй, отряд, учоба* та ін. Є в поета улюблений каламбур, який досить часто повторюється:

Знову ти?!.. О люба, чи не *сон це"!..*
Золотими літерами *сонце*
на панелі пише про любов («Сад шумить»);

Усе до сонця, все до *сонця...*
О ні, народу мій, не *сон це* («Народе мій»).

Сосюриними кольорами є синій і янтарний: *у синім убранні, четверо синіх очей, синьо і сонно, синява, в синім океані, підіймається місяць у сині, синь твоїх очей, ночі Донеччини сині, синій цвіт, синій сад, волошки синіють, синій сміх, вечір одсинів, тополі синій шум; янтаріти, у колір янтаря, ліг на верби огонь янтаря, янтарне волосся, янтарний пил* та ін.

Рима у В. Сосюри дуже смілива: ніхто з такою безстрашністю не вдавався тоді до асонансів, як він: *бреде — степ, садам — помадою, очах — чай, гул — в снігу, молодик — золотий, базар — гроза, жах - лежать, ідей — кладе, туге — герць, трава - співать, мета - прочитать* і под.

У граматиці поет інколи звертається до рідної говірки, і тоді з'являються форми дієслів без чергування /т/ з /шч/ перед /й/ *(опустюсь),* або ж форми третьої особи однини дієслів першої дієвідміни без кінцевого /jе/: *тіка, цвенька, ляга, одлуна, колиха.*

У «Гарті» перебували також поети В. Еллан-Блакитний, І. Дніпровський, М. Йогансен, прозаїки К. Гордієнко, О. Копиленко, І. Сенченко, кінодраматург, а згодом і прозаїк О. Довженко та ін. Правда, О. Копиленко та І. Сенченко належали і до об'єднання «Плуг», а плужани П. Усенко й І. Шевченко - до об'єднання «Молодняк». Усі три об'єднання до їх ліквідації наприкінці 20-х років сприяли подальшій розбудові української літературної мови.

О. Довженко на довгий час був розлучений з Україною - жив і працював у Москві. Його вершинна художня проза припадає вже на післявоєнний період. І. Сенченка М. Хвильовий залучив до «Вапліте». У його творах, особливо 20-х років («Червоноградські портрети»), «Дубові гряди»), соковитий реалізм переплівся з романтичним ліризмом і просто-таки гоголівським гумором.

У 1927 р. вийшла друкЬм сатира І. Сенченка «Із записок Холуя». Усі художні засоби у цьому творі підпорядковані всебічному розкриттю образу новітнього Холуя, який виконує всі побажання Пія («Пій — це все суще над нами»). Це епітети, якими нагороджує себе сам Холуй *(незрівнянно прекрасний Холуй, великий із найбільших Холуїв, величний і незрівняний Холуй),* фразеологізми, в яких розкривається кодекс честі Холуя *(Мовчіть. Будьте як риба. І ви переу'спієте...; Дивітесь у рот Пієві; Брехня, що лежачого не б'ють. Бийте, душіть; Не бійтесь плювків. Сміло підставляйте очі під них; Кожна зайва думка - етап до життєвих незгод),* повтори *(Тікайте від свідків... Уникайте свідків).* З'являються прозорі неологізми, утворені від слова *холуй: холуїзм,* світ ще не весь *охолуївся* та ін.

Талановитим плужанином був А. Головко. Його роман «Бур'ян» (1926 р.) викликає тепер суперечливі почуття. Написаний він, безперечно, талановито, нестандартною, далекою від пригладженої згодом соціалістичним реалізмом мовою. Це був час, коли трудящі маси ще вірили, що більшовицька революція принесе їм щасливе життя. Але роки йшли, а щастя і вільне життя не приходили. Стояли на заваді шкідники-куркулі? Так, ця ідея в романі проводиться: мовляв, десь у глухому селі Обухівці начальство помінялося, але порядки лишилися старі, а може, стали й гірші. Але якщо уважно вчитатися в текст, то дійдемо до інших висновків. Так, у Матюхи... з бокової кишеньки, - червоний крайок партквитка, - колись на партз'їзді бачив отак у дуже видатного партійця. Отож, є на кого рівнятися Матюхам. Тому-то й звучать мінорні ноти в довірчих розмовах селян: « - Що ти хотів, сину, як мужик темний, а біля власті — сучі сини та п'яниці; Ти більше світу бачив — то що воно з революцією сталося? От і в нас сільрада є, і Ленін в сільраді на партреті, а сказати, сину, тобі... - погане життя».

З'явилася нова лексика, що засвідчує нові реалії сільського життя: *продподаток, сільрада, голова сільради, воєнком, землевпорядкування, комнезам, артіль, кооператив.* Аксесуарами партійця при владі є галіфе і наган.

Трапляються вузько локальні слова: *обібрати* у значенні «обікрасти», *отоса* «віроьвка, що з'єднує кінці передньої вісі з оглоблями»; у першій особі однини дієслів другої дієвідміни кореневі /д/, /т/, /с/ не чергуються відповідно з /дж/, /ч/, /ш/: *ходю, пустю, носю.*

Письменник полюбляє слово *возжатися,* хоч це явний росіянізм, Що перебуває як поза літературною мовою, так і поза українськими діалектами.

У лексиці чимало скорочених слів. При цьому варто зауважити, Що редукуються і голосні, і приголосні, напр.: -- *Та 'дже: пара*

волів, пара коней...; —Давиде, бо' з тобою!; — Пішо' еон! — на собаку гаркнув; — Та бре ? і под.

На фразеологічні звороти, епітети, метафори роман не багатий. Синтаксис своєрідний — відбиває народне мовлення навіть у авторському тексті. Багато безсполучникових речень типу: « — А ще як коняки в якого бідняка немає — погиб, щитай»; «А з саду, з-за муру ще шелест по листі — кроки чиїсь». Часто письменник удається до інверсії: означення виступають після означуваного, присудки перед підметом, наприклад: «Дні йшли за днями по довгих паузах осінніх беззоряних. Осипалось листя вже геть чисто з дерев. Понамокали од дощів і мов нижче понависали стріхи». Замість присудків часто виступають інтер'єктиви: «Рудий чоловік тоді взяв молот - гуп!..; По спині грудочка глини, в горошинку завбільшки - хруп!». У пейзажних малюнках — зокрема, в зіставленні теперішнього з минулим — практикується повторення тих самих речень: «Шуміли верби над ставом хором жіночим тужливим - І шуміли верби хором жіночим тужливим»; «А восени шумів-шумів ліс по-осінньому - Шумів-шумів ліс по-осінньому».

У вживанні перекручених російських та інших чужомовних слів А. Головко наслідує В. Винниченка. Деякі з таких «онароднених» слів автор бере в лапки («ребілітірувати»), але в більшості випадків вони не виділяються з тексту, а становлять його органічну частину: *куди обратитись, не получав, убіждьонний, хто жизнь поніма, підозріва, прозойде яка драма, равноправіє.* Особливо колоритна мова місцевого начальства:

« — А! Так ти підривати! Хто тобі розрішав?! — і грізно насупився Матюха на Давида».

Крім реалістичної прози, у 20-ті роки зароджується проза романтична. Найпомітнішим творцем цього напрямку був виходець із «Гарту» Ю. Яновський. Як письменник-романтик він визначився уже в перших своїх збірках «Мамутові бивні» і «Кров землі». Роман «Майстер корабля» 1928 р. овіяний подихом безмежної молодості, поезією манливих морських просторів. М. Наєнко дає Ю. Яновському таку характеристику: «Прозаїків з такою художньою енергією, як вона була в Яновського, світова література XX ст. знає не більше двох десятків. Серед найвідоміших у нас імен постають у пам'яті Джойс і Конрад, Хемінгуей і Ремарк, Дос Пассос і Мештергазі, Апдайк і Айтматов,

Маркес і Матевосян, Гончар і... Всі вони, здається, повністю розкрилися перед людством найголовнішими гранями своїх талантів, а Яновський, маючи ті ж, як і в них, художні потенції, лише виявив цілковиту готовність зробити це. Перешкодило розп'яття на ґратах нормативної, соцреалістичної псевдоестетики...»[1] Вершинними прозаїчними творами Ю. Яновського є «Вершники» і «Чотири шаблі».

Романтична проза тим і відрізняється від реалістичної, що в ній відсутній просторічний елемент. Тут немає ні росіянізмів, ні гаплології, ні форм типу *ходе, носе, возе, літа, обніма* і под. Ю. Яновського можна назвати законодавцем української літературної мови 20—30-х років. Трапляються, правда, слова західного походження типу *скрипок* «скрипаль», *кріс* «рушниця», *сильвети* «тіні», *офірування* «пожертва» і под. Запозичені слова уживаються відповідно до норм, запроваджених у правописі 1928 р.: *фльота, ешельон, нарада* та ін. «Чотири шаблі» пересипані сентенціями, що виявляють ставлення автора до реалій навколишнього світу: *Гармошка - демагог, багатоголоса перекупка; Любов і ненависть, дружба й самопожертва вже підносяться з забуття; Коли птах щастя сідає на землю, — тоді його й треба ловити.*

Ще одна особливість романтичної прози - вона, як і поезія, значно більше насичена тропами, ніж проза реалістична. У Ю. Яновського оригінальні, ваговиті епітети *(рипуча горлянка, метушливі пісні, кулеметні речитативи),* порівняння *(струни дзенькотять, ніби падають у безвість дзвінкі краплини часу; Іде ця анархічна сила, що тільки руйнує, повстає катастрофічна й зникає за обрієм, як фантастичний вогненний птах; Прекрасний осінній день погасав, як дзвін),* метафори *(По Землі розтікається вечір; Струни зайшлися цілими оплесками звуків; Дмухнув по землі осінній вітер, дмухнув просто на сонце і врешті зіпхнув сонце за обрій).* Багато представлена фразеологія. Один із персонажів роману, Панько Виривайло, просто сипле приказками і примовками, як із мішка: *— Не сиди, небоже, то й Бог допоможе...; Чуже горе за ласощі, а своє — за хрін. Свічки поїли, а самі очима світимо.*

Повернімося до літературних об'єднань. Крім І. Сенченка та А. Головка, з «Плугу» вийшли також Д. Бедзик, В. Гжицький, Г. Епік, П. Усенко, Н. Забіла, І. Кириленко, В. Минко, П. Панч, О. Копиленко (належав також до «Гарту») та ін.

[1] *Наєнко М.* Юрій Яновський// Українське слово. - К., 1994. — Ч. 2. — С. 395.

[1] На особливостях мови О. Копиленка зупинімось окремо.

Після І Всесоюзного з'їзду письменників 1934 р., на якому М. Горький обгрунтував засади нового мистецького методу — соціалістичного реалізму, всі інші літературні напрями на всьому терені СРСР припинили своє існування. Утверджувався соціалістичний реалізм і в Україні.

Характерною особливістю соціалістичного реалізму, а відповідно й мови творів, написаних цим методом, була агітпропівська спрямованість на «виховання нової людини».

Яскравим прикладом соціалістичного реалізму 30-х років є романи О. Копиленка, зокрема «Дуже добре» й «Десятикласники». Ці твори буквально пересипані такими патетичними фразами, як «Невже ви думаєте, що так можуть робити свідомі піонери, радянські учні, з яких має вирости нове покоління борців, червоноармійців, пілотів, інженерів, лікарів, комсомольців, комуністів» («Дуже добре»); «В нашій країні виростають кращі люди в світі. Вам належать вирости найкращими; Вибирати собі професію не жарт. Хоч правда, в будь-якій галузі головне — це якнайбільше принести користі любій Радянській Батьківщині, що виростила, виховала і проклала всім їм шлях до життя» («Десятикласники»). А ось картини радянської дійсності: «Нові заводи виростають щороку» («Дуже добре»); «Шумить глуха, дика тайга, бушує шторм північного моря, завиває пурга в безмежній тундрі, палить невмолиме сонце в гарячій пустелі, а уперті, незламні герої праці завойовують, перемагають і пустелі, і тундру і тайгу...» («Дуже добре»). На цій лексиці і фразеології виховувалося ціле покоління — діти, підлітки, юнаки 20—30-х років. І хоч з плином часу вони усвідомлювали, що лексика — це одне, а реалії життя - це зовсім інше, але ілюзії все ж залишалися: якщо не тут, не на нашій вулиці, не в нашому кварталі, не в нашому селі чи місті, то десь поза нами існує те життя, про яке співають у пісні, розповідається в школі, пишеться в книжках і висвітлюється в кінофільмах. Так мова впливала на формування колективної свідомості і позначалася й на індивідуальному сприйнятті світу.

Прищеплювалася також шпигуноманія. Батьки цього покоління билися з денікінцями, махновцями, петлюрівцями, білополяками, а їм лишилося виловлювати їх рештки, що вжилися в радянську дійсність, але, звичайно ж, служать іноземним розвідкам. Таким є

Медовий (зверніть увагу на прізвище!) із «Десятикласників». Отже, класова чуйність — головна чеснота радянської людини.

У творах О. Копиленка жодного разу не згадується Україна, українська наука й культура. Помічається тенденція до «Зближення» української мови з російською, про що свідчать такі, наприклад, слова, як *одіяло, рискувати, мостова,* конструкції типу *скрипка краще, ніж рояль* і под.

Звичайно, романи О. Копиленка не позбавлені й реалістичних рис. Вони засвідчують шкільну лексику 30-х років: *«незадовільно» за поведінку, староста класу, громадські доручення, керівник класу, урок, завпед, прогул, викладач, вихователька, підручник, настукати* «побити» (із тодішнього шкільного жаргону), *педагогічна рада, ланковий, задача, приклад, зошит, дзвінок* та ін.

Представницькою творчою групою був «Молодняк». До нього належали С. Воскрекасенко, І. Гончаренко, Д. Гордієнко, Я. Гримайло, С. Голованівський, О. Донченко, О. Корнійчук, С. Крижанівський, О. Кундзіч, Т. Масенко, Л. Первомайський, Л. Смілянський, П. Усенко, А. Шиян, та ін. Зрозуміло, що описати індивідуальні особливості мови кожного з цих письменників немає змоги. Та цього й не треба робити. Адже це була молода генерація, яка повністю прийняла революцію і з якої партія виховувала саме ти;; письменників, які їй були потрібні — оспівувачів «щасливого життя».

У середині 20-х років у літературу ввійшов Л. Первомайський. Перша збірка його творів «Терпкі яблука» побачила світ у 1929 році. Працює він і в галузі драматургії. Його п'єси «Коммольці», «Невідомі солдати», «Ваграмова ніч», «Початок життя» ставилися в багатьох театрах України і поза її межами.

Звичайно ж, поет-комсомолець славить революцію, але робить це талановито і з загальнолюдських позицій. Його ідеалом є небо: *в небі сяють зорі звитяг, зелений небозвод;* небо входить і до складу метафор: *Мінарети шпилі об небесний граніт обламали.* Деякі з цих метафор досить сміливі, такі, що пізніше трапляються в поетів-шістдесятників: *Зоряні в небо вбито клинки.* Звичайно, це не єдине слово, що стає основою метафор. Ці тропи в поета досить часті і завжди оригінальні: *Сплять шофери в обіймах таксі; На вулицях міста туман обнімався з стовпами* \ под.

Л. Первомайський володіє здатністю тонко відчувати й передавати ритм. З цією метою він часто користується називними реченнями і навіть може розривати слово з тим, щоб його друга частина римувалася з цілим словом цієї ж строфи, наприклад:

Лісок.
Над ліском —
і вітер, і жар.
Пісок.
Над піском —
Збіговище хмар.
Гурт
хмар.
Злив
свист
Рвав
марш
гор-
ніст («Балада перемоги»).

За допомогою відповідного ритму досягається відтворення швидкості:

Велосипед — вперед,
педаль - і
далі,
далі...
Тікає шлях — ого! лови!
Волосся вітер запліта
в спіралі («З гори без тормоза»).

Якщо у В. Сосюри улюблений колір синій, у М. Рильського - зелений, у М. Бажана — червоний і чорний, то в Л. Первомайського, як у М. Рильського, - зелений: *долина - клин зелений, зелений небозвод, зелененький гай, зелений червень, зелена іскра* та ін.

У віршах Л. Первомайського трапляються ремінісценції з творів Т. Шевченка. Так, у «Трипільській трагедії» маємо:

Реве та стогне широкий і ревучий
Дніпро внизу.
А лани широкополі —
і жита в ланах.

Ще: */ кров сторіками Дніпро у синє море.*

Продовжується започаткована П. Кулішем традиція історичного художнього твору. У романі З. Тулуб «Людолови» (1934 р.) оживають

такі слова, як *гетьман, сотник, осаул, козак, запорожець, колегіум, протестація.* Уживаються лексеми на означення владних структур *(староство, вальний сейм, посольська ізба, королівська канцелярія, уряд, сенат, соймик),* посадових осіб *(великий канцлер, маршалок, солтис, пани радці, метрикант),* суспільних об'єднань та їх членів *(братство, братчик);* досить складними є назви різноманітних документів — ми з ними не зустрічалися навіть у розділі про мову XVII ст.: *фірман* «універсал турецького султана», *регулямін* «наказ шляхти своїм послам до сейму» та ін. Є тут і назви податків *(поволовщина, медове),* зброї *(шаблюка, лук, сагайдак, рушниця),* страв *(вершковий сир із кмином, полендвиця, струдель, варені яйця, кава).* Передаючи дух епохи, письменниця удається до церковнослов'янізмів. Іноді це цілі речення: *ігдеже праведні спокоєваються; своя своїх не познаша.* Звучать у романі і фольклорні мотиви, зокрема вживаються вислови з дум: *Де ж це видано, щоб козакові-нетязі не було де стати і коні попасти.*

Є в романі й запозичення з тюркських мов: *капудан-баша* «адмірал», *кет-худа* «хазяїн», *бей* «татарський феодал», *ясир* «захоплені в полон невільники» та ін.

Від початку 20-х років розвинулася сатирико-гумористична література. Перед тут вели брати Губенки - Остап Вишня і Василь Чечвянський.

Ніхто не отримував таких протилежних суджень про свою творчість, як Остап Вишня: від суто негативної (Б. Антоненко-Давидович) до винятково позитивної (М. Хвильовий). Звичайно, мова Остапа Вишні була нібито далека від літературної: це насамперед народна, селянська мова з домішкою міських жаргонів. Але використовував цю мовну стихію Остап Вишня саме з літературною метою, ліплячи колоритні образи неосвічених і напівосвічених дядьків-селян і міських люмпенів.

Звичайно, Остап Вишня прекрасно володів літературною мовою. Іноді саме вона, вишукана літературна мова, ставала засобом створення гумористичного ефекту, оскільки зміст заходив у суперечність із формою, наприклад: «Програма нашої освіти у нас на селі складалася на підставі споконвічних традицій і на підставі життьових умов» («Як ми колись училась»). Остап Вишня часто вдається до змалювання парадоксальних ситуацій, що й є одним із головних засобів комізму, наприклад: «Вживають того дуба *(з* лікувальною метою. - *В.Р.)* так: одкусюють од дуба обапола хворим зубом і їдять

того обапола до цурки» («Дещо з українознавства»). Такими ж парадоксальними є вказівки на орієнтацію в просторі: «Отоді ж таки, як жила-була на світі Атлантида, гонів за сотню за Атлантидою, трішки вбік, праворуч, була друга казкова країна» («Чукрен»).

Остап Вишня висміює завжди поширені в Україні — навіть і в наш час — легенди про походження нашого краю: «Що є таке Україна?... Заснувалася вона ще за 5000 років до створення автокефальним Богом світу» («Дещо з українознавства»).

Пародіюючи мову наукових творів і ділових паперів, письменник виділяє типові риси українця:

1. Якби ж знаття!
2. Забув.
3. Спізнивсь.
4. Якось воно буде.
5. Я так і знав! («Чухраїнці»).

Можна було б сподіватися, що Остап Вишня щедро використовує багату народну фразеологію. Насправді ж ні; вона в нього є, але представлена досить скромно, наприклад: *встигнемо з козами на торг; наробив аж пальці знати; Що я в Бога... теля зів чи що?* («Самі тобі чудеса»); *дивитесь на дзвіницю, що, як Пилип з конопель, виткнулась із купи будинків...* («Понад туманами»); *На віку, Вячку, як на довгій ниві — всього буває* («В'ячеслав») та ін.

Зате письменник часто вдається до «нагнітання» слів, особливо при описі велелюдних зібрань (згадаймо манеру В. Винниченка). Ось опис ярмарку: «..І все це ворушиться, дихає, курить, говорить, кричить, лається, мукає, ірже, ігигикає, ремиґає, позіхає, кувікає, хреститься, божиться, матюкається, заприсягається, пахне, кудкудакає, квокче, смалить одне одного по руках, грає на гармонію, на скрипку, причитує, п'є квас, їсть тараню, «будкає», лускає насіння і крутиться на каруселі» («Ярмарок»). Усну творчість Остап Вишня знає прекрасно. Крім пісень, казкових зачинів і завершень, він іноді вдається і до замовлянь: «Господи поможи! Пресвята Богородице, мати помічнице! Стань мені у поміч, у рожденного, молитовного (Ім'я) більмо з ока ізігнати. Йшли три отці святі, за ними три звірі люті: перший чорний, другий білий, третій сірий. Як уздріли — більмо з'їли» («Ох, і лікували нас...»). Ще один типово вишнівський художній засіб - це парадокси типу: «Купуєш панчохи, пильненько додивляйся, бо дадуть тобі одну більшу, другу меншу або різномасні...

- Одна панчоха ж більша! — протестуєте ви.

- Так зате друга менша! От воно так на так і виходить» («Київ - Харків»).

Серед об'єктів критики є русифікація. Вона виявляється і в щоденному мовленні, і навіть у фольклорі:

Не хочу я чаю пить,
Не хочу заваривать,
Не хочу тібє любить
З тобой разгаварювать («Чукрен»).

Висміюється обивателько-російське уявлення про Україну і українців: «Населення на Вкраїні - малоросійські хохли» («Дещо з українознавства»).

Василь Чечвянський (Василь Михайлович Губенко), з 1924 р. виступає в республіканській періодиці, а 1928 р. виходить його збірка гуморесок «Царі природи». На перший погляд, творча манера В. Чечвянського близька до творчої манери Остапа Вишні. Однак якщо Остап Вишня писав в основному про селян, то В. Чечвянський - про міщанство у всіх його різновидах, якщо Остап Вишня трохи навіть перегинає з росіянізмами, з «рубаною» мовою, то В. Чечвянський, який спершу теж захоплювався ненормативною лексикою, згодом пише літературною мовою, лише трохи інкрустуючи її «базарною» лексикою. У дусі давньої традиції, яка була започаткована ще Г. Квіткою-Основ'яненком, В. Чечвянський уживає прізвища з натяком на ті чи інші риси натури їхнього носія: *Ідіотенко, Брехенчук, Шушукало.* Уживає він і «вічні» слова, які разом з поняттями, що їх вони позначають, дожили й до наших днів: *безгосподарність, кумовство, самопостачання.* У ранніх творах чимало макаронізмів - слів і граматичних форм, — що вживаються як російські, але насправді є ознакою слабкої освіченості носія цієї мови, наприклад: *В мінє муж не знаїть, сколькі йому лет.* Це речення. Ще більше перекручених поодиноких слів: *юринда, антанабиль індіхвиренція, кіньмитограф, бюрократ, знізойдіть з подножки, дебьот-кредьот* та ін. Дає про себе знати міський жаргон у таких, приміром, словах, як *підлататися* «поживитися», відповідальний *жлоб, бузотьор* і под. Не цурається В. Чечвянський і фольклору. Деякі його образки починаються казковими зачинами: «Жив собі та був собі — і не десь там за морями-лісами, а в нашій же таки республіці - молодий Ваня» («Універсальність»).

Одним із засобів творення гумору є імітація наукових визначень: «Базар — це місце, де ваша мама закуповує продукти, лісом називається загальне зібрання дерев, лугом — пленум трави й сіна, а полем — житлоплоща майбутніх французьких булок...» («Деякі поради для початківців»); «Берег моря, або за морською термінологією «пляж» — штука дуже складна. Складається вона з голих людей, недопалків, битого шкла, недоїдків, шматків газетного паперу, морських ракушок і брудного піску» («Стихія»).

Нарешті, в морфології відчувається східноукраїнський колорит, зокрема в дієвідмінюванні: *злазю, сердюся, закусюю* та ін.

Після захоплення України Червоною Армією частина письменників, у тім числі майбутніх, опинилася за кордоном. До вже згаданих В. Винниченка й О. Олеся приєднався Є. Маланюк, який у 1925 р. видав збірку «Стилет і стилос», у 1926 — «Гербарій», у 1939 — «Перстень Полікрата», у 1954 - «Площа», у 1959 - «Остання весна», у 1964 р. - «Серпень» та ін. Стилістично його поезія тяжіє до неоромантизму, хоч він більше схилявся до неокласики. Недаремно серед радянських поетів він найбільше цінував М. Рильського. Розквіт його творчості припадає на 30-ті роки, коли він практично очолював празьку поетичну школу.

Є. Маланюк був залюблений у класичну світову поезію. У його віршах трапляються ремінісценції з «Слова о полку Ігоревім», І. Франка, П. Тичини і навіть В. Маяковського, наприклад: *...Дону синього не пощастило зачерпти. Руська земле! За шолом 'янем єси; І в новій купались Каялі Воскреслі із мертвих полки; ...І йшли віки, одним ярмом закуті; О, ти знав, що тоді не сонети й октави, о, ні!; На злих координатах авеню і стрітів.*

З неокласиками Є. Маланюка ріднить увага до всесвітньої історії. У його віршах оживають Колумб, християнські Марія-Магдалина й Соломія, поети Сковорода, Рільке, Гумільов, Ахматова, Каліпсо, композитори Бетховен, Ліст, державні діячі Цезар, Орлик, Войнаровський, Марк Аврелій; тут же є місце й для літературних героїв: Навсікаї, Пенелопи, Фауста, Бульби, тут же сяє й «Джоконди усміх таємничий».

З усіх на світі земель Є. Маланюк найбільше любить і найбільше ненавидить Україну. Любить він її як свою нічим незамінну вітчизну, а ненавидить як край покірних гречкосіїв, що забули своє звитяжне минуле. Звідси постійне протиставлення Еллади (батьківщини мистецтв) і Риму (батьківщини законодавства і державної влади). Україну поет називає степовою Елладою: *О, моя степова Еллado, Ти й тепер антична ясна; Сліпуча степова Еллада.* Він же запитує в неї: *Куди ж поділа, степова Елладо, Варязьку сталь і візантійську мідь?; Коли ж, коли ж знайдеш державну бронзу Проклятий край, Елладо степова?* Тільки Рим з його осягненням і поширенням державності як основи суспільності міг повернути Степовій Елладі її колишню горду славу:

Хай зникне ж скитсько-еллінська краса
На припонтійськім тучнім суходолі,
Щоб вільний Рим кордоном вперезав
І поруч Лаври — станув Капітолій.

Ще виразніше про це ж промовляють такі рядки:

Котилась Русь, як перекотиполе,
Чіпляючись останніх рубежів,
Де під орлами Риму виростали
Священним плугом ґотиків струнких
Навік опанцеровані народи.

Прихильність до неокласики обмежує поета в шуканні неологізмів. І все ж вони в нього інколи трапляються. Це *вколювати* «обступати колом» *(Хвилями околюють твій хрест), льотник* «льотчик» *(Льотник бомби кидає в Шанхай), радіобрех, кіновенера* і под. Не оминає він і рідкісних слів типу *костомара* «велика кістка», *приходень* «прихідько», *меандр* «вигин» та ін.

Як син своєї доби Є. Маланюк не цурається виробничо-технічної лексики: *автоматика, координати, колектор, стрателема, формула* і под. Наприклад:

То ж не поет, хто лиш невпинно
Дзюркоче про добро і зло.
Поет — мотор! Поет — турбіна!
Поет - механік людських мас,
Динамомайстер, будівничий.

Майже «інженер людських душ»!

Трапляються в поета і полонізми *(каварня, офірувати, кадлуб),* а ще частіше церковнослов'янізми *(гряде/грядете, довліє злоба, як древле, рцем, нарече, обречение).* Церковнослов'янізми інколи вживаються як антоніми до буденних слів: *страшне твоє життя, як житіє.* Досить часто за звичаєм староукраїнської мови Є. Маланюк уживає пасивні дієприкметники теперішнього часу на -мий і короткі пасивні дієприкметники минулого часу: *незнаємий, пригнічен, пооран.*

Як колишній ад'ютант генерала Б. Тютюнника, Є. Маланюк знаєтьс^ на військовій термінології: *клещі, лівий фланг, частини, бівак, гармата, дріт польового телефону* і под.

Метафора у Є. Маланюка найчастіше пов'язана з різними періодами доби:

Гарячий день втопивсь в нічній прозорій млі...
А ніч — лунка безодня —
Дзвеніла зорями;

Ось вечір знов. Заплющує повіки
Безсилий день.

Степова Еллада навіює поетові такі образи, *як завірюха херсонських вишень, Білі сосни колом під копулою неба зросли; Вже кров 'ю кленів перші рани Позначив вересень в лісах.*

Творчість Є. Маланюка позначена ненавистю до пригноблювачів. Тому в його поезії багато злих інвектив, спрямованих насамперед проти імперської Росії і «здрібнілих мікромалоросів», напр.:

Полуботок, Шевченко, Гоголь —
Здушить, скалічить, отруїть!
Не рицарство, не перемога,
А тільки зрада, підшепт, їдь;
Роздрібнене дощенту крушить
Закон життя. І де ж вогню
На вожденят вошиві душі,
На,лицедіїв метушню,
На їдь продажної безради,
На яди дідичної зради.
На віковий коловорот
Хохлацьких ахів і глупот?

Та все ж поет вірить у свій народ, сподівається на його відродження:

Ти не загинеш, мій народе,
Пісняр, мудрець і гречкосій.

Як прийнято в українській поезії — материковій і діаспорній - Є. Маланюк уміє обігрувати в слові кольори:

Все далі висиха Синюха '
Й линя її весела синь.

До празької поетичної школи, метром якої справедливо вважають Є. Маланюка, належать також О. Ольжич, О. Теліга, Л. Мосендз.

О. Ольжич - майстер українського вірша, обдарований епічним

хистом. Як писав В. Державин, «належне ідейне й мистецьке сприйняття поезії Ольжича вимагає від читача високого рівня літературної культури — ба навіть чималої обізнаності з передісторією та історією Європи»[1]. Ольжич — борець. Він, як і Є. Маланюк, за сильну державу, якій присвячує і свою поезію, і своє життя. Тому в його віршах панують як ключові слова *кров* і *смерть,* тому так часто зустрічається батальна лексика: *граната, кіннота, лаву розгорта, залога, револьвер, кулі в магазині, здобутий в огні бастіон, цівка, окопи, траншеї, контратака, бій, постріл* та ін. В. Державин справедливо закидає поетові, що серед цієї лексики трапляються «модернізми» загальноєвропейського вжитку[2], які скоріше можна було б назвати архаїзмами *(барикада, петарда, мортири* і под.). Загальна громадянська спрямованість поезії Ольжича штовхає його й на зловживання газетною стилістикою, до якої той же В. Державин відносить такі вирази, як «потворно оголена суть», «зрада ідеї», «тендітні квітки пансіонів» та ін.3

«Наступальний» характер поезії Ольжича зумовлює уривчастий синтаксис, часте звернення до називних речень, простих безособових речень, наприклад:

Одвага. Непохитність. Чистота.
Милується! Беріть! І будьте, будьте!... («На полі бою»);

Зв'язковий. Сухе привітання.
Кашкет, окуляри, ровер («Грудень»);

Ми жали хліб. Ми вигадали млин.
Ми знали мідь. Ми завжди воювали («Археологія»);

Ні кроку зі шляху, ні думки назад,
Ні хвилі даремне на місці («Грудень»).

Не цурається Ольжич церковнослов'янізмів *(словоблудіє, благословеніє),* засвідчується і зв'язок з південно-східною Україною *(ріша,* замість *рішає, вирішує);* як і в Є. Маланюка, є в нього ремінісценції зі «Слова о полку Ігоревім»:

[1] *Державин В.* О. Ольжич — поет національного героїзму // Українське сло- - К., 1994. - Ч. 2. - С. 538.
[2] Там же. - С. 582.
3 Там же.

Давнім трунком, терпкістю Каяли —
Ці — і кров, і смерть («Давнім трунком...»).

За спостереженням В. Державина, Ольжич майстерно оперує ономатопеєю (звукописом)[1], особливо часто вдаючись до нагромадження плавних /р/ і /л/, напр.: *Глухо храми упали у норах розбитих палат.*

Як писав Д. Донцов, Олена Теліга була «поеткою з Божої ласки»[2]. Вирази й образи, якими повна її поезія, — це: *вихор, вогонь, пожежа,* «весняна бурхлива завірюха»[3]. Як і в інших поетів празької школи, поетична увага О. Теліги прикована до України: «Найчастіше слово — Україна» («Племінний день»). Горить її душа, пломеніють її почуття, животворним вогнем сповнена її поезія: *запальний квітень, вогонь спокус, вогонь отрути, кришить вогонь із кремнів, горіння тіла, палити серце, полум'яне пекло* та ін. В метафорі домінує сонце: «П'яним сонцем тіло налилося» («Літо»); «Вітрами й сонцем Бог мій шлях намітив» («Сучасникам»).

На формування О. Теліги як поетеси значний вплив справив Л. Мосендз. За своїми поетичними уподобаннями він належав до неокласиків.

Характеризуючи мову письменників празької школи, ми вже заглибилися в 30-ті - початок 40-х років. Правда, раніше вже йшлося про мовотворчість П. Тичини, М. Бажана, В. Сосюри, А. Головка, Ю. Яновського, І. Сенченка, О. Копиленка. Ці письменники пережили несприятливі для художньої творчості роки. Кожен посвоєму. Пішли з життя або були усунуті від творчої роботи М. Хвильовий, Остап Вишня, В. Підмогильний, В. Чечвянський, М. Куліш, Б. Антоненко-Давидович, 3. Тулуб і десятки інших письменників. У мовознавчій літературі панував терор.

У травні 1928 р. у Харкові відбулася правописна конференція, яка схвалила новий, розширений український правописний кодекс. Зберігаючи традиційну українську графіку, вчені докладно опрацювали орфографію та вперше унормували правила української пунктуації.

[1] *Державин В.* О. Ольжич — поет національного героїзму // Українське слово. - Ч. 2. - С. 587.

2 *Донцов Д.* Поет вогняних меж // Українське слово. — К., 1994. — Ч. 2. — С. 600.

[3] Там же. - С. 601.

Орфографія «Українського правопису», схваленого 1928 і виданого 1929 р., була побудована на компромісі: українські з походження слова писалися згідно зі східноукраїнськими правописними традиціями, а запозичені — згідно з західноукраїнськими. Як зауважує Ю. Шевельов, «для двох частин України, розділених політичним кордоном, вибір л чи ль, г чи ґ зумовлювався російським або польським впливом, і в кожній частині друга система була невідома в щоденному вжитку. Накидати невластиву вимову та ще й не всім, а тільки деяким чужим словам, означало вдатися до нечуваного досі мовного експерименту. Не знати, чи такий експеримент вдався б у незалежній державі; з певністю можна твердити, що при двомовній інтелігенції і невисокому рівні освіти серед решти суспільних прошарків, коли частина мовців щойно проходила українізацію, — шанси на його успіх були невеликі. Іншими словами, не було соціяльно-політичних передумов, конечних для вдалого завершення експерименту. Правопис 1928-1929 рр., дарма що старанно опрацьований видатними мовознавцями, був нереальний, приречений на невдачу»[1]. Інша справа — лексика, галицькі лексичні елементи, зокрема термінологія, увійшли в тодішні словники і стали невід'ємною частиною української літературної мови. Великий вплив на подальший розвиток української літературної мови мали «Норми української літературної мови» О. Синявського, а також колективно написані і відредаговані Л. Булаховським «Загальний курс української мови для вчителів-заочників» (1929 р.) і «Підвищений курс української мови» (1931 р.).

Існували дві школи у поглядах на нормалізацію української мови: київська і харківська. Київська школа (Є. Тимченко, О. Курило, М. Гладкий, С. Смеречинський та ін.) у своїх рекомендаціях щодо нормалізації термінології пропонували замінити *екватор* на *рівник, паралельний* на *рівнобіжний, конус* на *стіжок, сектор* на *витинок, штепсель* на *притичку, курсив* на *письмівку* і т. ін. Мовознавці харківської школи (О. Синявський, М. Сулима, М. Наконечний та ін.) були більш помірковані і не вдавалися до таких мовних експериментів.

З 1931 р. припиняється так звана «українізація». Провідні кадри українізаторів в Наркомосі й на курсах були заарештовані й або розстріляні, або розтикані по таборах. «Обсяги українізації, якими б

[1] *Шевельов Ю.* Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941). Стан і статус. - К., 1987. - С. 161.

матими вони не були, в царині запровадження української мови як засобу щоденного спілкування по містах зведено нанівець. Російська мова повністю перейняла на себе цю функцію, навіть у стінах Академії наук розмови тепер велися звичайно по-російськи»[1]. Кінець позірної «українізації» настає в 1938 році. Починається деукраїнізація чимраз більшої кількості шкіл по великих містах та промислових центрах. Разом з тим відбувається наступ на мовознавство. Про те, як це робилося, свідчить хоча б назва статті К. Німчинова «Проти націоналістичного шкідництва в синтаксисі української літературної мови» (1934 р.). Симбіозний правопис не припав до душі тодішньому партійно-державному керівництву. Наступне видання правопису, яке, вірогідно, підготував Н. Каганович, було зорієнтовано тільки на східноукраїнські правописні традиції. Раніше вже наводилася думка Ю. Шевельова про те, що правопис 1928—1929 рр. був нежиттєвий. Варто згадати у цьому зв'язку й погляд 1. Огієнка: «Наша літературна традиція по пам'ятках розпочинається з XI віку, - і в цих старих наших пам'ятках переховується й певна відповідь, в якій саме формі вживати нам чужих слів... Скажімо, коли ми споконвіку все писали *Амвросій, Ірина, ефир,* то яка ж рація міняти ці споконвічні свої форми на латино-польські *Амброзій, Ірена, етер?* Коли ми ще з початку своєї літературної мови чужі звуки g, І, і все передавали через г, л, й й писали *гигант, митрополит, П.чатон,* то чому я тепер повинен на все те махнути рукою й писати та вимовляти *гігант, мітрополіт, Плятон»*^. Словникова робота, яка активно провадилася в 20-ті роки, в наступне десятиліття майже повністю припиняється. Виданий 1937 р. «Російсько-український словник», в якому відбита русифікаторська тенденція, зазнав нищівної критики, його укладачі були репресовані. Звинувачення на адресу словника були абсолютно безглузді, наприклад, словник дозволяв відмінювати слова *бюро, депо* і почасти *радіо* в орудному відмінку однини, що розцінювалося як прокладання шляху німецькій військовій інтервенції[3].1 все ж, незважаючи на тупу русифікацію, основний склад української літературної мови ґрунтовних змін не зазнав...

—.————————————(

[1] *Шевельов Ю.* Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941). - С. 177.

[2] *Огієнко І.* Нариси з історії української мови: система українського правопису. Популярно-науковий курс з історичним освітленням. — Варшава, 1927. — С. 123.

[3] *Щевельов Ю.* Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941). - С. 199.

Що відбувалося в цей час на західноукраїнських землях? Як відомо, Польща в 1918 р. захопила, крім Галичини, ще Підляшшя, Холмщину, українське Полісся і західну Волинь. Румунія ще в 1918 р. окупувала Буковину. Закарпаття з 1919 р. потрапило до складу Чехословаччини. На території Польщі українську мову було зведено до рівня домашнього вжитку. Правда, українці мали право відкривати приватні школи з рідною мовою викладання, але тільки в Галичині. Ні Волинь, ні Поділля, ні Холмщина такого права фактично не мали. Мовні утиски, як завжди в умовах насильства, зміцнювали соціальний статус української мови, позначалися на психології мовців, що проймалися почуттям самоутвердження. Тут видавалася й мовознавча література, зокрема твори І. Огієнка. Він опублікував тут «Український стилістичний словник» (1924 р.), «Чистота і правильність української мови» (1925 р.), «Нариси з історії української мови» (1927 р.) та ін. 25 травня 1929 р. Наукове товариство ім. Т. Шевченка ухвалило прийняти «Український правопис», затверджений Харківською правописною конференцією. Взагалі ж мовознавство в Галичині розвивалося слабо, хоч і активніше, ніж у 30-ті роки на підрадянській Україні.

Румуни, захопивши Буковину, формально визнавали права українців на вживання своєї мови. Але насправді всі українські товариства було закрито, Чернівецький університет румунізовано, катастрофічне зменшилася кількість українських шкіл. Правда, з 1929 р. настають деякі ліберальні зміни, дозволено організовувати українські товариства, зросла кількість періодичних видань. Але тривало це недовго - тільки до 1938 року.

Конституція Чехословаччини 1920 р., якій підлягала Закарпатська Україна, гарантувала право вільно користуватися мовами національних меншин. Насправді ж місцеві русофіли не хотіли допустити місцеву мову до освітніх і державних функцій, у чому їх підтримувала й празька влада. У цей час з чотирьох гімназій у двох навчання проводили українською мовою, в одній — російською, а в одній — мішано[1]. Організовується «Общество им. Духновича», яке веде проросійську - природно антиукраїнську - пропаганду. І все ж українська мова під впливом українізації, що відбувалася в

[1] *Шевельов Ю.* Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941). - С. 247.

той час в УРСР, пробиває собі дорогу[1]. А як з так званою «русинською» мовою? Як твердить Ю. Шевельов, «у суті речі, «русинська мова» не була здатна до «мовної війни» і не потребувала її. Як система вона була мертва»[2].

Такою була мовна ситуація в 20-30-ті роки в різних куточках України, підпорядкованих різним державам. Що ж було з українською літературною мовою в творах красного письма? В підрадянській Україні лишилося мало письменників. З неокласиків зберігся М. Рильський, та на якийсь час Ю. Клен, писали В. Сосюра й М. Бажан, поступово пристосовуючись до радянської дійсності. Поряд з О. Копиленком і А. Головком у прозі заявили про себе І. Ле, А. Шиян, О. Досвітній, Ю. Смолич, Г. Епік, Ю. Яновський, П. Панч, І. Микитенко, К. Гордієнко та ін. У драматургію прийшли І. Кочерга та О. Корнійчук із його знаменитим «в курсі дєла» («В степах України»). І все ж 30-ті роки в підрадянській Україні - це період застою і пристосування до офіційної партійної думки. Кригу пробив хіба що А. Малишко. Він уважається комсомольський поетом — та таким він і був на початку своєї творчості. Але талант є талант. І хоч А. Малишко сліпо вірить більшовицькій пропаганді, все ж через певний час засліплення зникає, і він стає одним із полум'яних борців за майбутнє української мови.

Творчість А. Малишка припадає на другу половину 30-х років, але повний її розквіт настає в роки Другої світової війни і після неї. Під час війни з-під пера А. Малишка вийшла в люди пекуча й ніжна пісня любові до вітчизни - «Україно моя». Пізніше поет замислюється над своїм корінням, філософськи обдумує минуле свого народу. Відповідно з'являються й назви віршів: «Роздум», «Медитація», «Дума», «Пам'ять». А ще ж пісні: «Ми підем, де трави похилі...», «Київський вальс», «Білі каштани», «Цвітуть осінні тихі небеса» і знаменита «Пісня про рушник».

Як ніхто інший з його сучасників, А. Малишко часто користується парною римою:

Летять широкі дні, як поїзди в путі,
На щире сяйво зір, на узгори круті,

Штець М. Літературна мова українців Закарпаття і Східної Словаччини після 1918 р. - Братислава, 1969. - С. 73.

2 *Шевельов Ю.* Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941). - С. 254.

На пройдені шляхи й непройдені тобою,
Де друзів дорогих стрічаєш після бою («Летять широкі дні...»).

Метафори А. Малишка свіжі, незатерті: «Ранки тихі, темносині За тобою в хату їдуть» («Дівчина з моєї артілі»); «Листопад табун вітрів заводить в сад» («Синіє темний вечір»); «Вже сонячні злитки Розливаються в небеснім горнилі» («Це було на світанку»). Епітети на перший погляд дуже прості, але вони настільки пройняті українською ментальністю, що надають поезії А. Малишка національного колориту: *очі хороші, молода тополина, ясна далина* і под. Деякі з них несуть на собі заряд осудження певних соціальних явищ: *сонцесяйні доноси, доморощені злі дантеси* та ін.

Любить А. Малишко користуватися здвоєними іменниками, один з яких, здебільшого, виконує також означальну роль: *грім-луна, ніч-недрема, краплі-прилипці, дим-туман, яр-зерно, зелень-куга, місяць-звіздар, жар-краватка, шум-відгомінь, огні-потоки* та ін.

Не цурається поет регіоналізмів, зокрема й західноукраїнських: *маржина, плай, трембіта, турма, чічка, полонина, киптарик* та ін. Проте є в нього й росіянізми, які, очевидно, А. Малишко вважає за такі, що прийшли в українську народну мову з російської, а отже, прийнятні й для літературної: *скороговорка, к баяністу, границя, ізба.* Не завжди ладнає поет з наголосами. Тому знаходимо такі рими: *трава - курява, ланкові - розмові, тривожити — сіножаті.* За *рушник вишиваний* А. Малишкові дорікав А. Рильський: *вишиваний Андрію, вишиваний.*

У Західній Україні нашу поезію, а разом з нею і спільноукраїнську літературну мову плекав Богдан-Ігор Антонич. Критики відзначали, що перші поезії Б. Антонича позначені боротьбою з мовою. Проте уже в першій виданій збірці - «Привітання життя» (1931) - цього не видно. Виявляється формалізм, особливо в нагнітанні алітерації типу:

П'яне піано на піаніні трав
вітер заграв.
Спіють дні все менші, нерівні,
піють по півночі півні
і
ості, осокори,
рій ос
і ось
вже осінь

і
. **о**
осінь
і но
нь («Осінь»).

Алітерації в Б. Антонича перехлюпують через край: *Шумить життя журливе жовте жито; Лиснiє липовий липневий місяць, липучий і лискучий...; Над морем в хмарах марить чорна галич* і под.

Про оригінальність метафори Б. Антонича прекрасно сказав Д. Павличко: «Антонич творить свої весняні метафори з такою ж нестримністю і непомітністю в зусиллях, як дощова квітнева ніч творить першу зелень моругів і беріз. Світанкова прозорість Антоничевого слова переходить у недотикальну ясноту дня. Його метафори, як гірські долини: недалека і різка лінія овиду, але в просторі більше туги за крилами, ніж у степовому роздоллі»[1]. Є в його поезії і відгомін східноукраїнської народної пісні: «Віє вітер, віє буйний, віє за горою» («Коломийка про весну»).

У Антонича свіжі й несподівані епітети: *розгойдані очі, срібна смерть, спілий місяць* та ін. Сміливість поета в римуванні можна порівняти хіба що з Сосюриною, наприклад: *передер — зі щерб, зорі — поріг, колодязь — мохом, дерев — роздере, вив — кривд, ковалі — слів, дня — князь, буквар — трава;* є в нього навіть відомий сосюринський каламбур *сонце — сон цей.* У галузі лексики варто звернути увагу на певне замилування морською термінологією: *матрос, тайфун, корабель, таверна, пристань, море.*

Б. Антонич намагається писати спільноукраїнською літературною мовою і досягає в цьому неабияких успіхів. Проте трапляються в нього й галицизми: *стрільно, грунь, говда, дітвак, вориння, кичера, сальва, двигар,* а подекуди й полонізми — *обоятний* п. *obojqtny* «байдужий». На той час Галичина не позбавилася ще остаточно потужного в свій час москвофільського впливу. Є у поета такі слова, як *волокита, ожидання, ланцюга поодинокі звена* і под. Неологізми нечисленні. Зокрема, це такі слова, що могли бути в побутовому мовленні, але їх не фіксує «Малорусько-німецький словар» Є. Желехівського та С. Недільського: *змагун* «той, хто змагається».

1 *Павличко Д.* Пісня про незнищенність матерії. Передмова до збірки: *Антонич Богдан-Ігор.* Пісня про незнищенність матерії. — К., 1967. — С. 21.

Як і всі західноукраїнські письменники, Б.-І. Антонич не цурається активних дієприкметників *(сплячі, дрижачий),* вільно утворює — у наш час уже поширені — пасивні дієприкметники від зворотних дієслів *(розсміяний);* форми родового множини від абстрактних іменників середнього роду на -ння у нього звичайно приймають закінчення -ів *(змаганнів, питаннів),* інколи майбутній аналітичний час утворюється за моделлю *буду* + *-в* (буду тобі грав пташиний тьох - «Пісня бадьорих бродяг»).

Прийшла війна. Замовкли музи, але не надовго. Відчувається якесь навіть піднесення в оспівуванні давніх (М. Бажан, «Данило Галицький») і новітніх подвигів (М. Рильський, М. Бажан, В. Сосюра, А. Малишко, Л. Первомайський, О. Ющенко, Д. Білоус та ін.).

Сталінська епоха розметала людей по світу, у тому числі й письменників. В еміграції розквітла творчість Юрія Клена (Освальда Бурггардта), поета, що в 20-ті роки належав до грона неокласиків. Проте на відміну від своїх колег він був яскраво виявленим епіком. Його камерна поезія також позначена особливостями епічного напряму: історичністю, зв'язком зі світовим класичним мистецтвом, опорою на традиції української класичної літератури, в тому числі барокової. Якийсь час, особливо в період не баченого раніше піднесення української літератури в 20-ті роки, Юрій Клен, самокритично оцінюючи свою творчість на тлі поезії М. Рильського, М. Зерова, П. Филиповича і М. Драй-Хмари, майже не писав оригінальних творів, зосередившись на художніх перекладах з П. Шеллі, Р. Рільке, Е. Верхарна та ін. Не сприяли його творчості й події 30-х років, хоч гнилизна і жорстокість сталінського режиму подвигнули його на створення поеми «Прокляті роки» (1937 р.). Другим великим епічним твором став «Попіл імперій» (1943-1947 р.), в якому автор у супроводі Дайте спершу проходить сталінським пеклом, оглядаючи рабський труд у таборах, знущання енкаведистів з в'язнів і смерть, смерть, смерть, а далі парубок моторний Еней за дорученням І. Котляревського знайомить поета з гітлерівським пеклом, де теж панує смерть, що є, на думку господарів концтаборів, найвищим мірилом справедливості. Нарешті, Фауст супроводить автора на озеро Фунтензее, де відбувається Вальпургієва ніч. Усі ці події змальовуються на тлі спогадів про шедеври світової літератури. Ю. Ковалів справедливо зауважує, що тут і біблійні джерела («Плачі Єремії»), і фольк-

лорні українські (мотив жар-птиці), і польські (легенда про пана Твардовського), і німецькі (легенда про Фрідріха Барбароссу); тут і численні літературні ремінісценції, органічно вмонтовані в епічний матеріал Кленового твору[1].

Звернення до загальнолюдської епічної спадщини — характерна ознака творчості неокласиків — п'яти незалежних поетів, з яких долю зберегла в Україні тільки М. Рильського. Сам Юрій Клен в післявоєнні роки перебував на еміграції, а М. Зеров, П. Филипович і М. Драй-Хмара загинули в сталінських катівнях.

> Я був один із лебедів, які
> належали до грона п'ятірного
> нездоланих співців, —

писав про себе Юрій Клен.

І в ліриці, і в епіці поети «грона п'ятірного» не почували себе одинаками. Вони перебували в колі митців як своєї епохи, так і всіх попередніх. В обох епічних творах Юрія Клена зустрічаємо згадані вже імена його найближчих соратників, а також таких його сучасників, як Тичина, замучені Близько і Косинка (Не змити кров невинного Косинки, Не воскресити мертвого Близька), Ольжич та ін., класиків української і російської літератур (Леся Українка, Пушкін, Гоголь, Котляревський, Єсенін, Сковорода), класиків світової літератури — від Гомера, Вергілія, Петрарки, Катулла, Шекспіра до Гамсуна, Ередія, Рільке, Ніцше, Бернарда Шоу, Сінклера, Мелларме, Метерлінка, Верхарна та ін. У складі художніх образів виступають також імена видатних художників і композиторів: Доре, Вагнера, Реріха, Ван Гога, Сібеліуса. Інколи імена служать також тонким засобом висміювання: І Шльойме став не Шльома, а Щупак. Поряд з іменами авторів у художню тканину творів вплітаються також імена їхніх персонажів: Беатріче (Данте), Маргарита (Гете), Роланд (Французький епос), Вільгельм Телль (Шіллер), Заратустра (Ніцше) та ін.

Поет перегукується зі своїми попередниками й сучасниками. Тому в обох творах багато ремінісценцій — своєрідного цитування або просто вживання тих образів,' які натякають на творчість іншого поета. Так, для М. Рильського ознакою прекрасного є дозрілість як завершення процесу становлення. Сполучення «дозрілий овоч», «стиглий овоч» знаходимо й у Юрія Клена. Багато перегуків із «Словом о полку Ігоревім» (І знову душу віючи від тіл), з поезією Т. Шевченка (Все благоденствує, бо скрізь усе мовчить), з «Енеїдою» І. Котляревського (Він же парубок моторний і хлопчина хоч куди козак). Постійною увагою користується у Юрія Клена творчість О. Пушкіна (Біс кружляє в чистім полі, водить нас у клятім колі; Але в полі, в полі глухо виють біси висловухі; О, де ви літ минувших друзі).

Юрій Клен подає Україну, її долю в просторі й часі. Простір цей широкий: це й українські міста (Київ, Кіровоград, Кременчук, Полтава), це й «Сибір неісходима» з її ріками, поселеннями, копальнями - весь Архіпелаг Гулаг (Волхов, Печора, Лена, Камчатка, Соловки, Колима, Біле море, Лухтонга, Кандалакша, Муксольма, Анзер, Таймир, Коларгон, Хатанга, Індігірка, приіск Ортукан та ін.). Україна включена в простір від Кури до Печори й від Архангельська до Криму, в якому панує Москва. Але є ще простір від Йокогами до Гавра, є в світі Америка, Франція, Англія, Чехія, Рим, Відень, Париж, Фінляндія, Польща, є вже майбутні вибухові точки — Мюнхен, Судети.

Україна починається з Київської Русі. Від неї в пам'яті лишилися невиразні спогади як про втрачену країну, де «Тільки святий Володимир Високо понад Дніпром Благословляє мертвих» та імена перших князів і княгинь: Ольга, Святослав, Рогніда; згадується й Батий-варвар, який, проте, не наважився до кінця руйнувати православні храми, на відміну від новітніх вождів - Леніна, Сталіна, Троцького, Урицького-Мардохая. Та ось «на скін ідуть Бухарін, Риков, Зінов'єв, Каменєв. Старі компартійні берладники, тавровані як зрадники». Той же шлях невдовзі чекає й Раковського, Постишева, Чубаря. Словами, характерними для часів громадянської війни, були *холера, тиф, «штаб Духоніна»*. Та були в світовій історії і такі імена, як Юлій Цезар, Калігула, Ціцерон, які не мають безпосереднього стосунку до України, але без яких сучасна історія України була б такою неповною, як без імен Богдана Хмельницького, Калнишевського, Петлюри.

Радянську дійсність характеризують такі ключові слова епохи, як *наркомат, п'ятирічний план/п'ятилітка, пролетар'ят, пролетарський молот, Дніпрострой, колгосп, Армія Червона.* «Що ти єси? — запитує поет рядового радянця і відповідає: — Ти штамп, ти є шаблон, ти за-

[1] *Ковалів Ю.* Прокляті роки Юрія Клена. Передмова до вид.: *Клен Юрій.* Вибране. - К., 1991. - С. 19.

учив слова затерті «колхоз», «машина», «трактор» і «бетон». Але були ще й такі слова, які, хоч і вживалися дуже часте, але завдяки своєму зловісному змістові не ставали затертими: *«чорний ворон», продналог, слідчий, ворог народу, терорист, енкаведист, партком, чекіст.* Якщо ж звернутися до села, то тут серед засобів його зображення зустрінемо слова, що означають крайнє зубожіння або й муки життя на чужині (В латаних торбах, мішках, В сірих клунках Злидні й недолю несуть; Тепер марніють в колхозі; стропи хат стирчать, як ребра, бо тут справжній більшовицький рай..; То гомонів по тундрах кожний табір; труд, холод, голод, злидні і тортури - все тут було у «мировом масштабе»).

Метафорика Юрія Клена ускладнена і разом з тим прозора. Ускладненість полягає у вживанні взаємно доповнюваних метафор (І молоком пливуть у вирій хмари. Сміються ранки голубі; На вічності ланах зійдуть ті квіти, що ними знову буде голубіти років безмірна далечінь; Над парком Саксонським кулачиться тінь, розмоклою ватою небо нависло). *Тихі води, каштани, небо, мости, вітер, береза* та інші — ці слова лежать в основі багатьох метафор. Та найулюбленішим центром образного осмислення дійсності є в Юрія Клена, як у бароковій українській поезії, *сонце* (І *сонце* на злотистім списі Гойдається вгорі; *Сонце* розгойданим дзвоном б'є і кличе на сполох; Розлито недопите *сонце,* душа в червоній амазонці мчить на коні в гарячу смерть; і *сонце* ранково поволі, гойдаючися на вершку тополі, стає вже плином золотим).

Порівняння ґрунтуються переважно на зоровому і слуховому сприйнятті предметів і явищ. Серед них переважають оригінальні утворення типу: *Натовп гуде і шумить, як осінній дощ; Біліли за Дніпровим плесом хати, мов купи печериць.*

Як і всі неокласики, Юрій Клен не схильний творити неологізми. І все ж він їх не уникає (в старому Києві *централить* Рада; *стоязика, травожер.* Можливо, під впливом Тичининого *сторозтерзаний Київ* з'являється *сторозтерзаний вогонь).*

Зрідка натрапляємо на полонізми: *балон* «гумова кулька», *сос* «соус», *ґмах* «будівля», а також церковнослов'янізми: *владар, страждущий, угнетенний, простри, всує, гряде, ізреченну.* Досить часто поет вкрапляє в український текст іншомовні вислови: італійські (Per me si va nella citta dolente!), французькі (Лишаться Маркс і Сталін tete a tete), латинські (Tu felis Austria, tu nube!), польські (uciekac bedzie do Warszawy), і, звичайно, російські (Даешь сюда!). Наслідуючи «Енеїду» І. Котляревського, зокрема хитромудре прощання Сивілли з Енеєм після відвідання потойбічного світу, поет вкладає в уста Сивілли:

Кушток як зо дві випляшкуєш,
як з ними бенкет поденькуєш
і в буркоті закендюшить,
miracula перед очима
поплинуть nubila-ми диму
і будуть sanguine кропить.

Подібно до Винниченка, Юрій Клен творить оригінальні складні слова. Серед них є іменники *(вітер-завірюха, бродяги-проходимці, правда-воля, місяць-білоріг),* прикметники *(незламно-гордий, ненажерливо-неситий, незрушно-мутний),* дієслова *(ридають-плачуть, гатили-гупали).*

Фразеологізми уживаються переважно дво-, трислівні трапляються не дуже часто: *язика розв'яжуть, точити баляси, дати стрекача, в тямки візьме.*

Ще кілька слів про риму. Переважає іменникова *(землі - кораблі, ланцюгів — кусків, сну - сарану)* і дієслівна *(обдарував - вчаклував, залишивсь — дививсь, розлітався — розчарувався).* Проте римуються також дієслово з іменником *(шумить — мить, володар — відмолодить),* іменник з займенником *(вустами - вами),* прикметник з іменником *(гомінливі - гніві).* Оригінальні випадки, коли українське слово римується з іншомовним: переможе - do morza, Nebel - у небі.

Незгладимий слід в історії української літературної мови залишила творчість І. Багряного, зокрема в його романах «Сад Гетсиманський», «Огненне коло», «Тигролови», в численних поезіях і п'єсах. Це ще одна сторінка в українській літературі, яка досі була невідома. У чому ж новаторство мовотворчості І. Багряного? Ідучи слідом за Ю. Яновським, автор антирежимних творів широко використовує фольклор як одну з ознак української ментальності, що не дає в'язням утратити людську подобу в найгірших умовах. Роман «Сад Гетсиманський» має казковий, хоч і осучаснений зачин: «Швидко біжать поїзди степами, швидко пливуть кораблі морями, ще швидше летять літаки попід небесами, та найшвидше летить материнське серце». Фольклорної тональності надають зачинові роману й дієслова та

дієприкметники у постпозиції: «А й четвертого кликали, лише телегра^у не били, а так, серцем кликали; бо ж шляхи йому заказані, стежки загороджені, крила зборкані і адресу хіба сам вітер знає».

І. Багряний - уродженець Полтавщини. Про це дають про себе знати в текстах творів і неусвідомлені росіянізми *(безобидна забавка),* і характерні для цього регіону звороти *(сукин кот),* і окремі лексеми *(койде, вшнипитися, рябець, залебедіти, двері роззяплені),* а зрідка й граматичні форми *(хотять).* Відчувається й вплив Півдня України: *аргат* «найманий робітник» (рум. argat з нгр. ссру'атув), *моргуля* «жмут», «ґуля», «пухлина» та ін.).

Проте ні в Україні, ні в інших місцях колишнього Союзу І. Багряний не писав. Його творчість починається на Заході, в середовищі еміграції, переважно західноукраїнської. Тому не дивно, що в його мову проникає чимало галицизмів типу *збігця, офіра, мурин, сильвета, обцаси, рурка, віндова клітка, одностріи* «мундир», *звомпити, тресувати* «тренувати», *алярм* «тривога», *скрахувати* «зазнати краху» і под.

І. Багряний широко використовує абстрактну лексику: *апатія, бравада, дилема, експансив, епопея, експресія, індиферентний, ігнорація, інтерпретація, інстинкт, комфорт, компетенція, консистенція, примітивізм, прострація, психоз, прерогатива, регламент, реліквія, рефлексія, сентименталізм, філантропія* та ін.

Уперше тут представлена «радянська» лексика й фразеологія у всій її оголеній простоті. На першому місці тюремні слова типу *кормушка, на оправку, давай з віщямі, повєрка, спання «валет в ялинку»* і *«валет в замок»', брехалівка* «натоптана людьми камера», *баланда;* далі слід виділити слова, стосовні роботи «органів»: *сексот, ворог народу, «єжовські рукавиці», донос, «архангели», «енкаведисти», них - пих* «розстріл», *розколотися* «признатися в нескоєних гріхах», *службист, зрада, злочин',* називаються й ті, кого прийнято іменувати «ворогами народу»: *петлюрівці, хвильовісти, шумськісти, терористи, диверсанти, контрреволюціонери всіх мастей.* Характерна тут і фразеологія. Є вирази, за які в свій час саджали *(Як був Миколка дурачок, була булочка п'ятачок),* і ті, в ім'я яких саджали *(жіть стало лучше, жіть стало веселеє, партія і уряд, ліпше поламати ребра ста невинних, аніж пропустити одного винного; бітів опрєдєляєт сознаніє; коли ворог не здається, його знищують* і под.). Зафіксовано тут і ту фразеологію, що мимоволі поставала в 30-ті роки: *Єжов не Ягода, весь народ став врагом нарада.*

Як письменник І. Багряний принагідне творить слова-оказіоналізми. Це здебільшого відіменникові дієслова: *політикувати, зідіотіти, скалозубити, бандитувати.* Але й іменники від дієслів теж можливі: розлегендненння всіх легенд. Дуже виразними є прикметники *розстопроклята* епоха, *кулакастий.* Використовуючи традиції 20-х років, письменник замість росіянізму *льотчик* уживає українське утворення *літун,* а відповідно й прикметник *літунський;* правда, згодом обидва слова не прижилися. У творенні емоційно наснажених слів використовуються суфікси: *монбланища лайки, товкотнява.*

Фразеологія, вживана в творах І. Багряного, переважно спільноукраїнська: *ні пари з уст, сиділа як на голках, ні за цапову душу, клеїти дурня, дати маху, говорили більше натяками, на здогад буряків, тримати язика за зубами, посмієтесь на кутні.* Проте сюди прориваються й утвори радянської доби типу: *це, як кажуть одесити, дві великі різниці, до лампочки, тихіше на поворотах* і под. Відлунням тієї доби, коли міщанство всіляко принижувало українську мову, є вирази типу *самопер попер до мордописні.*

Використовуючи традиції української літературної мови, І. Багряний інколи вдається до церковнослов'янізмів або євангельських виразів: *владоімуща жінка, глас вопіющого в пустелі, гірку чашу випив.* Поряд можуть траплятися вирази, що становлять собою протиставлення: *світ любові й терпимості — світ злоби й зненависті.* Є й парадоксальне поєднання слів: *Лазня була ідеально брудна.*

Не оминає письменник росіянізмів. Це й важко було б йому зробити, беручи до уваги мову радянської тюрми. Тут і *понятно, бистро, должні, людішкі, заключеніє, бодрствування, не к спіху,* але тут і слова з емоційно нейтрального лексикону хазяїв — *дєвочка, рєбята, женщина.* Є й авторська оцінка окремих росіянізмів: *«Кошмар»? — це російське слово прекрасне, але слабе* (ідеться про «порядки» в тюрмі).

Іще одна поетична душа знайшла свою долю на Заході. Ідеться про Олега Зуєвського. Він типовий символіст, тому-то слова в його поезії далеко не завжди відповідають тим реаліям, які вони позначають: їх зміст треба шукати в тому символі, який творить письменницька уява. Так, поет жодного разу не вживає у своїх віршах слова *Україна,* хоч саме їй він присвячує свою творчість. Але ми впізнаємо свою вітчизну в таких образах, як «світлий луг і жовтаві ромашки», «старі дуби, де ходить мати, скопує гроби, щоб посадить на них васильки й м'яту», «полохливо розбіглись ниви» і под. Ю. Шевельов, можливо, з зайвою

категоричністю твердить, що навіть «маленька поезія Зуєвського ставить Великий хрест на всю нашу колопоетичну епігонаду»[1]. Це не зовсім точно вже тому, що деякі образи О. Зуєвського перегукуються з ранніми поезіями П. Тичини, а пізніше їх нагадують антропоморфізми І. Драча, наприклад:

Берестки не йдуть у хату,
Поставали на причілку,
Лиш один із них крислату
Простягає в неї гілку («Трикутник Павля Клее»);

порівняймо тичининське:

Ромашка? — здрастуй! І вона тихо — здрастуй! («У собор»).

Про І. Драча ще мова попереду, але доречно навести рядки з його вірша «Калина на тому світі»:

...крізь усю планету
До мене рідне деревце прийшло,
З Теліженець калина проросла,
Прорвавши тверді кремнисту планетарну,
Щоб міг до неї серцем притулитись...

Антропоморфізація частий прийом у О. Зуєвського; порівняймо ще: «Дощу прихід — весілля наче: Так листя танцем пойнялось» («Дощу прихід»); «Там річка билася мечем, зелені розпростерши трави» («Там річка билася мечем») та ін.

О. Зуєвський - не боєць. На відміну, скажімо, від М. Бажана, В. Сосюри, А. Малишка, Є. Маланюка. Провідною його ідеєю, що проймає всі поезії, є любов:

А замість виплоду страшних примар
Любов безсмертна огортає душі («Загибель сатирів»).

Навіть фавна він здатен приголубити:

І фавна образ на стіні, Мов цапеня мале і кволе («Перед фавном»).

Правда, інколи О. Зуєвський удається й до епатації, коли в поетичному контексті з'являються слова іншої тональності:

У злій косі
Твоїй, мов трясця,
Для мене щастя
надії всі («Хитрусі»).

На відміну від інших символістів, О. Зуєвський скрізь дбає про повноцінністьрими:

[1] *Шевельов Ю.* Велика стаття про малий вірш // Українське слово. — К., 1994. — Ч. 3. - С. 93.

Цей звід — це дерево: при ньому
Не гомін слав свій шлях,
Немовби спогад і знайому
Веселість на устах («Цей звід...»).

Ще під час війни розпочалася робота над стабільним українським правописом. Про це писав М. Рильський:

І ми в будинку лісовому
За кожну сперечались кому
Ледь не до самої зорі -
Нехай це знають школярі.

Цю роботу під керівництвом Л. Булаховського було завершено в 1945 р. і наступного року видано. З невеликими змінами і доповненнями «Український правопис» було перевидано 1960 р. мільйонним тиражем.

Відгриміла війна. Поріділи ряди письменників в Україні: одні загинули в беріївських таборах, декому вдалося прорватися на захід, в поезії з'явилися нові імена, проте мова цих поетів лишалася в межах просвітянської традиції й догматичних положень радянської ідеології.

У прозі одразу ж по закінченні війни повіяло свіжістю від «Прапороносців» О. Гончара (1946 р.). Зараз і зарубіжні і вітчизняні дослідники творчості цього письменника серед його творів на першому місці називають «Собор». Так воно, мабуть, і є. Але що стосується мови (залишмо осторонь ідеологію), то все ж саме «Прапороносці» розбили кригу стереотипних писань тодішніх українських прозаїків. Таке було враження від цих сторінок, ніби вдихаєш на повні груди свіже, насичене запахами квітучого саду повітря. Хотілося й далі вбирати в себе це повітря, цю співучу мову, яка несподівано залунала зі сторінок журналу «Вітчизна». Звідки цей знайомий голос? Щось є в ньому і від Коцюбинського, і від Винниченка, і від Васильченка, і від Яновського. Що ж саме? Може, ота підсвідома ритмізованість українського епосу, що йде ще від «Слова о полку Ігоревім», від історичних пісень українських кобзарів? Забудьмо на якийсь час наш звичайний аналіз мови письменника і зупинімось не на лексиці й фразеології (вони в О. Гончара дуже багаті), не на тропах (вони оригінальні і чітко виважені), не на використанні діалектного матеріалу (письменник робить це майстерно)[1], а саме на ритміці.

Докладніше про це див.: *Сологуб Б.* Мовний світ Олеся Гончара. — К., 1991.

категоричністю твердить, що навіть «маленька поезія Зуєвського ставить великий хрест на всю нашу колопоетичну епігонаду»[1]. Це не зовсім точно вже тому, що деякі образи О. Зуєвського перегукуються з ранніми поезіями П. Тичини, а пізніше їх нагадують антропоморфізми І. Драча, наприклад:

Берестки не йдуть у хату,
Поставали на причілку,
Лиш один із них крислату
Простягає в неї гілку («Трикутник Павля Клее»);

порівняймо тичининське:

Ромашка? — здрастуй! І вона тихо — здрастуй! («У собор»),

Про І. Драча ще мова попереду, але доречно навести рядки з його вірша «Калина на тому світі»:

...крізь усю планету
До мене рідне деревце прийшло,
З Теліженець калина проросла,
Прорвавши твердь кремнисту планетарну,
Щоб міг до неї серцем притулитись...

Антропоморфізація частий прийом у О. Зуєвського; порівняймо ще: «Дощу прихід - весілля наче: Так листя танцем пойнялось» («Дощу прихід»); «Там річка билася мечем, зелені розпростерши трави» («Там річка билася мечем») та ін.

О. Зуєвський — не боєць. На відміну, скажімо, від М. Бажана, В. Сосюри, А. Малишка, Є. Маланюка. Провідною його ідеєю, що проймає всі поезії, є любов:

А замість виплоду страшних примар
Любов безсмертна огортає душі («Загибель сатирів»).

Навіть фавна він здатен приголубити:

І фавна образ на стіні, Мов цапеня мале і кволе («Перед фавном»).

Правда, інколи О. Зуєвський удається й до епатації, коли в поетичному контексті з'являються слова іншої тональності:

У злій косі
Твоїй, мов трясця,
Для мене щастя
надії всі («Хитрусі»). «

На відміну від інших символістів, О. Зуєвський скрізь дбає про повноцінність рими:

[1] *Шевеньов Ю.* Велика стаття про малий вірш // Українське слово. - К., 1994. — Ч. 3. - С. 93.

Цей звід — це дерево: при ньому
Не гомін слав свій шлях,
Немовби спогад і знайому
Веселість на устах («Цей звід...»).

Ще під час війни розпочалася робота над стабільним українським правописом. Про це писав М. Рильський:

І ми в будинку лісовому
За кожну сперечались кому
Ледь не до самої зорі —
Нехай це знають школярі.

Цю роботу під керівництвом Л. Булаховського було завершено в 1945 р. і наступного року видано. З невеликими змінами і доповненнями «Український правопис» було перевидано 1960 р. мільйонним тиражем.

Відгриміла війна. Поріділи ряди письменників в Україні: одні загинули в беріївських таборах, декому вдалося прорватися на захід, в поезії з'явилися нові імена, проте мова цих поетів лишалася в межах просвітянської традиції й догматичних положень радянської ідеології.

У прозі одразу ж по закінченні війни повіяло свіжістю від «Прапороносців» О. Гончара (1946 р.). Зараз і зарубіжні і вітчизняні дослідники творчості цього письменника серед його творів на першому місці називають «Собор», Так воно, мабуть, і є. Але що стосується мови (залишмо осторонь ідеологію), то все ж саме «Прапороносці» розбили кригу стереотипних писань тодішніх українських прозаїків. Таке було враження від цих сторінок, ніби вдихаєш на повні груди свіже, насичене запахами квітучого саду повітря. Хотілося й далі вбирати в себе це повітря, цю співучу мову, яка несподівано залунала зі сторінок журналу «Вітчизна». Звідки цей знайомий голос? Щось є в ньому і від Коцюбинського, і від Винниченка, і від Васильченка, і від Яновського. Піп ж саме? Може, ота підсвідома ритмізованість українського епосу, що йде ще від «Слова о полку Ігоревім», від історичних пісень українських кобзарів? Забудьмо на якийсь час наш звичайний аналіз мови письменника і зупинімось не на лексиці й фразеології (вони в О. Гончара дуже багаті), не на тропах (вони оригінальні і чітко виважені), не на використанні діалектного матеріалу (письменник робить це майстерно)[1], а саме на ритміці.

[1] Докладніше про це див.: *Сологуб Б.* Мовний світ Олеся Гончара. - К., 1991.

Розгляньмо такий уривок:

«Піхотинці посувалися повільними методичними хвилями. Деякі навіть понапинали палатки, бо сіявся дрібний дощ. І, мабуть, саме цими кобеняками та поважною неквапливістю бійці нагадували дівчині землемірів («Прапороносці»),

Вловлюєте ритм?

∪∪–∪/∪∪–∪/∪∪–∪/∪∪∪–/∪∪–∪
∪–∪∪/–∪∪∪/∪–∪/∪–∪/∪–∪∪

Це переважно п'ятиморний пеон, перериваний амфібрахієм.

У В. Винниченка переважає амфібрахій, розбавлений ямбом:

«Неділя. Був дощ, і надворі ще не зовсім вияснилось. Над умитим садом стоїть туман і сірим пророхом сідає на зимну, подекуди полинялу залізну покрівлю панського будинку».

∪–∪/∪–∪/–∪∪/∪–/∪–∪/∪∪∪
∪–∪/∪–∪/∪–/∪–

У М. Коцюбинського також панує амфібрахій, хоч трапляються дактиль і пеон:

«Бачу, як ти виходиш з своєї гірської оселі й дивишся вниз.

- Терезо! - гукає тебе мати, а ти стоїш не озиваючись.

- Терезо!

А ти посміхаєшся комусь.

Вітер гуляє в Рудих горах. Дзвенить суха весна, гуде зелений дуб на згір'ях, і облизане каміння сміється до сонця».

–∪/∪∪/∪–∪/∪–∪/∪–∪/∪–∪/∪–∪
–∪/∪–∪/–∪/–∪/∪–∪/–∪/∪–∪

Починається уривок хореєм, але в ритмі переважає амфібрахій, що інколи переривається знов-таки хореєм або ямбічною стопою.

Звернімося до Т. Шевченка. Він часто міняє ритм. Але коли йдеться про особливо поважні ситуації, у нього панують амфібрахій, ямб і пеон:

За горами гори хмарою повиті,
Засіяні горем, кровію политі.

∪–∪/∪–/∪–∪/∪∪–∪

Майже чистим амфібрахієм творилися українські Історичні думи:

Ой полем колиїмським, I
То битим шляхом ординським
Ой, там гуляв козак Голота

∪–∪/∪∪–∪/∪–∪/–∪/∪–∪/∪–∪/–∪–/∪–∪

Отже, О. Гончарові, як і іншим видатним українським письменникам, підвладне відчуття того властивого нашому народові ритмічного ладу, який супроводжує вираження високих почуттів, створення філософсько-художніх образів. Це один із яскравих виявів взаємозв'язку народної ментальності і мови як засобу її вираження. Звичайно, не кожному творцеві це вдається. Але ті, що підсвідоме цим даром володіють, акумулюють народний настрій і викликають розуміння краси. Це можна порівняти з тим, як композитор використовує народні мелодії в своїй оригінальній творчості.

О. Гончар постійно й послідовно розбудовував українську літературну мову. Чи були в письменника неологізми? Звичайно, аркодужних і яблуневоцвітних слів, як у П. Тичини, в О. Гончара немає, і разом з тим у нього є тисячі слів, яких раніше ніхто не вживав. Він не прагне вразити читача, примусити його зажмуритися від несподіванки. Ні, він просто шукає і знаходить слово, яке передасть усю глибину заздалегідь спроектованого художнього змісту. Найчастіше письменник удається до випробуваного ще Шевченком вірного засобу: поєднання двох слів в одне. Виростають і такі промовисті поетичні двійнята, як *хмарки-оболоки,* і чітко окреслені, з внутрішнім порівнянням пари типу *зав'язь-молекула.* Здебільшого ж спарені слова - це прикметники і прислівники, якими виражаються переливи звуків, барв, почуттів: *звично-розгонисто, нервово-гарячий потиск, гаряче-духмяно, похмуро-байдужий погляд.* Не гребує О. Гончар і манерою Остапа Вишні вживати прийняті в народній мові слова-оказіоналізми, приміром *спиртоміцин.* Типово гончарівськими є абстрактні іменники, що відрізняються від нормативних суфіксом, який робить їх емоційно виразнішими. Так, *жалюгідність* звучить пріснувате поряд із *жалюгіддя* (пор. *громаддя, безскеддя, привиддя, страховиддя).* Не треба напружувати пам'ять, щоб зрозуміти слово *вимрійка.* Звучить воно як давно знайоме, але в жодному словнику знайти його марно. Вимрійка - це щось, безперечно, вимріяне, але не настільки важливе, щоб не могло розвіятися, віддалитися, розтанути у млі. Звичними новотворами є в О. Гончара складні прикметники, які дають людині певну виразну характеристику, як, скажімо, *слиногубий.* А якщо з'єднати в одно два характеристичних слова? Тоді постає чи не повний образ. Назвав людину грубіяном-брудноглайком - і ніяка додаткова характеристика не потрібна. Здавалось

би, Гончар ніколи не відступає від норм. Він і справді їх не порушує, 'вкладаючи нові слова у нормативні словотвірні форми. Тому-то сприймаються такі новотвори як уже чуті і потрапляють до новітніх словників.

Мабуть, інтеграція всіх цих особливостей — і пісенної ритмізованості, і майстерності у використанні діалектних слів, і словотворення у згоді з глибинними процесами саморозвитку мови, і співзвучність з народом у виборі слова — і витворили той неповторний феномен, який уже півстоліття є зразком української літературної мови.

Колегою О. Гончара в плеканні української літературної мови був О. Довженко. Він здебільшого відомий як автор кіноповістей. Але у 1957 р. виходить його повість «Зачарована Десна», яка стала новим словом в українській поетичній прозі. Твір пройнятий легкою українською іронією, що є однією з ознак нашої ментальності. Для цього використовується зіставлення слів, належних до різних емоційних сфер («...Псалтир всередині був не чорний, а білий, а товста шкірятяна палітурка - коричнева, як гречаний мед чи стара халява»), несподіване вживання фразеологізмів («Тут дід заводив нас у такі казкові нетрі старовини, що ми переставали дихати і бити комарів на жижках і на шиї, і тоді вже комарі нас поїдом їли»), неймовірні парадокси («їй [прабабі] можна було по три дні не давати їсти. Але без прокльонів вона не могла прожити і дня. Вони були її духовною їжею. Вони лились з її вуст потоком, як вірші з натхненного поета, з найменшого приводу») та ін.

Ця повість ~ спогад про дитинство. Тому вона відбиває дитячу психологію, сприйняття дитиною приємного й неприємного, реального й фантастичного: «Приємно спати в човні, в житі, в просі, в ячмені, у всякому насінні на печі. І запах всякого насіння приємний. Приємно тягати копиці до стогу й ходити навколо стогів по насінню. Приємно, коли яблуко, про яке думали, що кисле, виявляється солодким»; «Перед сном мені так захотілося розвести левів і слонів, щоб було красиво скрізь і не зовсім спокійно». Оригінальне використовується фольклор. Письменник звертається до колядок, але вплітає їх у текст так, ніби їх зміст звернутий до нього: «Ой чи ти не забув, як у війську був, як ми з тобою бились з ордою, та як же за нами турки влягали, ой, да не самі турки, пополам з татарами. Да догнали ж бо нас аж на тихий Дунай, до крутого берега, - святий вечір».

Повість-спомин майже не містить метафор. Проте дитяча уява не позбавлена гіпербол типу: Коли б його (Самійла. - *В.Р.)* пустити з косою просто, він обкосив би всю земну кулю. Пейзажі не квітчасті, але дуже яскраві: «А сад було як зацвіте весною! А що робилось на початку літа — огірки цвітуть, гарбузи цвітуть, картопля цвіте. Цвіте малина, смородина, тютюн, квасоля. А соняшника, а маку, буряків, лободи, укропу, моркви!»

Не обходить О. Довженко своєю увагою церковнослов'янізмів. Все ж таки це було те Боже слово, з яким звертався до селян священик і яке поступово проникало і в їхній лексикон. Ось піп їздить на Великдень поміж затопленими повінню хатами і виголошує: « — Воскресенія день, просвітимось людіє! Пасха Господня, пасха од смерті до жизні і од землі к небесі...» І в мові неграмотних мужиків час від часу виринають такі слова, як *проїзростати, утруждати, рождатися, розсудительність, возсідати* і навіть *возгавкнути.* Зрідка трапляються й локально обмежені слова, як *ловкий* «гарний» хлопчик, *кутчани* «мешканці кутка» і под.

Поряд з цими корифеями - О. Гончаром і О. Довженком - працювали над розвитком української літературної мови й інші письменники-прозаїки: М. Стельмах, Д. Бедзик, О. Ільченко, Г. Тютюнник (старший), О. Десняк, О. Донченко, С. Журахович, П. Загребельний, Я. Качура, О. Копиленко, В. Кучер, І. Ле (Мойся), В. Козаченко та інші, в Західній Україні -- П. Козланюк, Я. Галан, О. Гаврилюк, С. Тудор, І. Вільде та ін. У більшості з них є цікаві мовні знахідки, що сприяли розвиткові літературної мови. Але інколи їм не вистачало мовно-естетичного чуття. Не завжди вони дослухалися до слушного зауваження О. Довженка про те, що письменник повинен бути не фотографом, а селекціонером, який формує сучасну літературну мову. М. Стельмах виявив себе майстром метафори, пор.: «На подвір'ї, пориваючись угору, непокоївся стіжок соломи» («Дума про тебе»); «Усе було переговорено, перегарикано, перемелено на жорнах досади» (там же); «Дні стояли тепер в шелестах золота, у вибухах блакиті, в потоках музики і чорнобривців, а ночі народжували печаль перелітних птахів» (там же). М. Стельмах уміє вдало персоніфікувати метафору або зробити її постійною ознакою чогось. Так, наявність у Івана Соколенка -- персонажа роману «Дума про тебе» -- сіранодебержеракївського носа, що нависає над товстими губами, підкреслюється однотипне побудованими метафорами: назбирує сум на товсті губи;

насадив на виступець нижньої губи самовпевненість і под. І все ж стельмахівські метафори, трапляється, нівелюють героя, стиль його мислення й висловлення, оскільки за ними, всупереч художній настанові, виразно відчувається особа автора. Наприклад: «Дорога неслави каламутно тінявилась перед молодим, вибивала на померклім обличчі мідяки плям» («Дума...»). Нанизування різноманітних, не об'єднаних спільною ідеєю метафор, особливо в пейзажних малюнках, не створює цілісної картини. Порівняймо: «На розгорнуту книгу снігів опустився вечір і місячний підсмуток. Дорога звісила колії вниз і впала в підсинений полумисок долини, на дно якої хтось висипав пригорщу хат» («Дума...»).

До улюблених прийомів М. Стельмаха належить також нанизування синонімів — окремих слів і словосполучень, нерідко фразеологізмів. Але й тут треба мати почуття міри, бо інакше художнє мовлення може перетворитися на синонімічно-фразеологічний словник, наприклад: «І в них теж чогось вискакували клепки, розсихались обручі, губились ключі від розуму, не варив баняк, у голові летіли джмелі, замість мізків росла капуста, не робило в черепку, не було лою під чуприною, розум якось втулявсь аж у п'яти і на в'язах стирчала капуста» («Гуси-лебеді летять»).

До нанизування синонімів удається також О. Ільченко в химерному романі «Козацькому роду нема переводу, або ж Козак Мамай і Чужа молодиця»:

> «Покличеш москаля з білорусом на допомогу, та вже з ними разом тих панів мостивих добрим гуртом будете так сильно лупцювати, так дуже духопелити...
>
> - Гамселити, — підказав Покивай.
> - Товкмачити, — підказали з юрби.
> - Дубасити!
> — Гріти! Періщити!
> - Гатити! Молотити! Дубцювати!
> — Хворостити! Хвоїти! Шпарити! Чухрати!
> — Складати! Банити! Гилити! Голомшити! Кулачити! Маніжити!
> — Локшити! Потрошити!»

Оригінальний прийом зрощення двох семантичне далеких фразеологізмів застосовує П. Загребельний у романі «Переходимо до любові»: «Всі ці розмови в цеху з мене, як з гуся сьома вода на киселі; «Не будемо ділити шкуру невбитого ведмедя в мішку. Раз мене сюди призначили начальником, то я не допущу, щоб мене підве-

ли з вогню прямо в полум'я під монастир». Надмірне нагромадження таких зрощень також переливається через край художності.

У прозі з її широким тематичними обріями і різноманітними мовностильовими напрямками умовно можна розрізнити зображально-описову та характеристичну функції літературної мови. Від часу розвитку реалізму в літературі ці функції завжди співіснували в художньому творі — в них виявлялася різниця між мовою автора і мовою персонажів. Обидві функції художньої мови виразно виявили себе і в 50-ті та 60-ті роки.

Індивідуалізована мова персонажів художнього твору завжди спирається на усно-розмовне мовлення. Талант прозаїка полягає в глибокому відчутті усних інтонацій незалежно від того, чи це мова оповідача, чи діалогічне мовлення людей різних соціальних прошарків. Усно-розмовне мовлення набуває різних форм у прозових творах залежно від епохи, країни, ідейно-художнього напрямку та індивідуальної манери письменника. Орієнтація прози на усно-розмовне джерело виявляється насамперед тоді, коли вводиться фігура оповідача. Прикладом такої оповіді, побудованої на традиціях класичної української літератури, може бути монолог «сільського балагура і політикана» (так його названо у творі) Кузька Сорокотяти з роману Г. Тютюнника «Вир»:

> « — Було нас у сім'ї четверо, старші ходили по наймах, а я при батьках перебував. Але коли трохи підріс, повела і мене мати між чужих людей. Пам'ятаю: вийшли ми з нею за село, вона плаче, я так собі, не плачу, тільки серденько в мене болить, як у молодесенького телятка-сосунчика, якого налигали й ведуть продавати на ярмарок... Сонце пече, дорога тверда, мов камінь, аж водянки на ногах набігають. Йшли два дні, в степу ночували, на третій день приходимо в хутір. Посеред хутора - дім під залізом, клуні, повітки, на воротях чирва вирізана. «Оце, - каже мати, — тут твій хазяїн живе». Зайшли у двір. Собаки на цепах так і рвуться на нас, шерсть на них як на добрій вівці...
>
> Повели мене до хліва, кажуть, що оце тут наймити сплять і ти з ними спатимеш.
>
> На другий день почав я пасти. Хлопці полягали спати на толоці, а мене заставили скот завертати. Вони собі спочивають, а я стремлю з ґерлигою біля худоби. Сонце пече, трава пахне, рай, та й годі. Присів я на травичку та незчувся, як і заснув. Як опече мене щось по спині, я так і скрутився, як листочок на вогні».

У цьому монолозі багато слів і синтаксичних конструкцій, за-

барвлених колоритом розмовності: *при батьках перебував, стремлю біля худоби, незчувся, як і заснув, як опече щось по спині.* Є тут і елементи фольклорної мови, і ознаки традиційної розповіді від першої особи. Саме вкраплення окремих книжних, розмовних та просторічних елементів у мову художнього твору, а не копіювання розмовної мови створює реалістичний мовний колорит. У цьому й полягає особливість естетизації різних мовних засобів літературного і нелітературного походження в художньому стилі.

У другій половині 50-х років в українську літературу повертаються письменники-засланці: Остап Вишня, З. Тулуб, Б. Антоненко-Давидович. І хоч останній починав свій творчий шлях разом з іншими своїми проскрибованими колегами, але звернутися до його творчості доречніше саме тут. Його мова, незважаючи на довгі роки заслання, це, з одного боку, рафінована літературна, з другого, — своєрідна губка, що вбирає в себе рідкісні українські слова, окремі неологізми, професіоналізми, «блатну» лексику, табірну лексику, запозичення з тюркських мов і под.

Не будемо тут розглядати всю ту лексику, яку Б. Антоненко-Давидович видобув із «словникових холодин» і повернув українській літературній мові. Достатньо проілюструвати це кількома прикладами. Це іменник *рата* «частина плати (орендної і под.), що припадає на певний строк», прикметники *зарічанин* «той, хто любить суперечити», *ворушливий* «рухливий, неспокійний» і под. Деяким словам, що раніше вживалися з відмінним значенням, письменник надає іншого змісту. Наприклад, слову *нічниця* Б. Грінченко в зредагованому ним словнику приписує значення: 1) велика вудка, що ставиться на ніч; 2) один із злих духів (гуц.). Б. Антоненко-Давидович уживає це слово в значенні «безсоння», пор.: «Людям похилого віку часто не спиться і пригадуються *нічницями* ті, котрих давно вже нема серед живих» («Сибірські новели»). Неологізми в мові цього автора — це здебільшого створені за законами української мови синоніми до вже існуючих слів.

Є в Антоненка-Давидовича оригінальні метафори *(до самого дна душі; екскаватор солодко позіхав металевими щелепами ковша* — «За ширмою»), багато представлена фразеологія,; причому не тільки загальновживана з уже дещо стертою образністю *(клеїти дурня, шкода й мови, підвезти комусь воза, в бірюльки грати, старого горобця на соломі не обдурити, не до поросят свині, якщо її саму смалять* та ін.), але й такі досить рідкісні, *як не нашого пір 'я птах, проти сили й віл не потягне* і ін,

У всіх творах Б. Антоненка-Давидовича, особливо в романі «За ширмою», багато представлена медична термінологія. Це назви медичних установ *(амбулаторія, процедурний кабінет),* медичних інструментів *(стетоскоп, рентген, фонендоскоп),* медичних спеціальностей *(акрихінізаторка, мартолог, терапевт, дантист),* ліків *(хінін),* способів лікування *(штучний пневмоторакс)* і особливо хвороб *(кавенозний процес, цистит, туберкульозний лімфаденіт, асфекція, ракова кахексія)* та ін.

У романі «За ширмою», дія якого відбувається в Узбекистані, представлено місцевий колорит. Тут поряд з тепер уже загальновідомими тюркськими словами типу *дувал, кетмень, дехканин, паранджа,* уживаються й такі, як *чапан* «короткий халат», *докторхана* «лікарня», *кандаляк* «сорт ранньої дині», *таук* «курка», *кибитка* «хата» і под. Трапляються й окремі узбецькі вирази: *Яман!Джуда яман!* Погано! Дуже погано!», *Бач та калас?* «Чи є папір?»

За творами Б. Антоненка-Давидовича, зокрема за вживаною ним лексикою, можна встановити головні події суспільного життя 20—30-х років, а згодом і післявоєнного часу. Читачеві з багатим життєвим досвідом багато про що говорять слова *чистка, непевний елемент, кампанія, соціальний прошарок, шкідництво, контрреволюція, чистильна комісія, зубри націоналізму, класовий ворог, політичний злочин, сексот, троцькіст, терорист, аліментник, валютник, «чорний ворон»* та ін. Ближчими до наших часів є такі вербальне виражені поняття, як *оргвисновки* і под. Була й інша лексика — із арсеналу офіційної пропаганди: *партія і уряд, робітники й селяни, капіталісти й поміщики.*

Ще до І. Багряного Б. Антоненко-Давидович ознайомив читачів з так званою «табірною» лексикою: *БАМЛАГ, вертухай, зек/зека, строк, зона, конвой, кандей, вишка/вишак* «розстріл», *сізо* і под. Складовою частиною цієї лексики є слова з мови «по фені», тобто з жаргону карного елементу: *лягавий, стукач/стукачка, шльопальщик* «той, хто розстрілює», *стукнути* «донести», *розколоти* «добитись неправдивого зізнання», *мастирка* «штучна рана чи пухлина, щоб дістати звільнення від роботи», *закосити* «симулювати» і *косарик* «симулянт», *шити* «звинувачувати в тій провині, якої нема», *по новій фені* «за новою блатною термінологією», *радіопараша* «чутка, здебільшо-

го химерна», *сука* «зрадник» і *посунувся* «став зрадником» і под.

Але про що б не писав Б. Антоненко-Давидович, одним із головних його завдань було чітке розмежування українського й неукраїнського слова. Цьому присвячена і його книжка «Як ми говоримо» (1995 р.).

Якщо письменників 10—20-х років у літературі називають першою хвилею, їхніх наступників 30-50-х років - другою хвилею, то в 60-ті роки зароджується третя хвиля - письменники-шістдесятники. Провести чітку межу між митцями другої і третьої хвиль, мабуть, не можна. І все ж існує ядро шістдесятників — В. Симоненко, Л. Костенко, І. Драч, М. Вінграновський, Б. Олійник у поезії, Григір Тютюнник, Є. Гуцало, В. Дрозд, Вал. Шевчук у прозі; але до них належать і Д. Павличко, і Ю. Мушкетик. До цієї ж когорти згодом долучається М. Сингаївський, В. Лучук, М. Сом, Р. Лубківський, Б. Нечерда, В. Корж, І. Калинець та ін. Ідейно і психологічно письменників цієї генерації від початку зародження їхньої творчості підтримували М. Рильський, М. Бажан, О. Гончар Л. Новиченко та ін. Вони теж, як відомо, ще творили в той час, віддаючи перевагу вираженню в поезії філософського осмислення життя. Ці мотиви зазвучали і в поезії та прозі третього покоління, але набули тут дещо іншого мовного вираження.

Першим відчинив двері у нову поезію В. Симоненко. Він ще писав у межах виробленої на той час української літературної традиції, але вже наважився говорити про ті явища в повсякденному житті, яких нібито не бачили інші. Тому в його поезії, а отже, і в мові досить сильний публіцистичний струмінь. Б. Олійник навіть писав, що «його віршів не можна категорично відмежувати від журналістської роботи. Часто вони народжувалися у відрядженнях, нерідко поштовхом до зав'язі майбутньої поезії ставав конкретний факт, з котрим стикався автор...»[1] Правда, публіцистичність виявляється не в утвердженні існуючих порядків, а в сумнівах щодо їх правомірності, і тому з'являються словосполучення типу *муштрований убогий розум, складать наївні плани, пощезнуть всі перевертні й приблуди, завойовники-заброди* і под. Поет ставить їм нетрадиційні запитання:

1 *Олійник -Б.* Не вернувся з плавання. Передмова до видання: *Симоненко Василь.* Поезії. - К., 1966. - С. 6.

Чому ж ви чужими сльозами плачете,
На мислях позичених чому скачете! —
Хотілось би знати все ж! («До папуг»);

він збирає воєдино всі кривди, яких зазнав наш народ і виносить вердикт:

Коли б усі одурені прозріли,
Коли б усі убиті ожили,
То небо, від прокльонів посіріле,
Напевно б, репнуло від сорому й хули («Пророцтво 17-го року»).

З'являються карбовані афоризми:

Можна вибирати друзів і дружину,
Вибрати не можна тільки Батьківщину («Лебеді материнства»).

Метафора у В. Симоненка часто спирається на фольклорні уявлення: «Впала з воза моя мрія - пішки йде до тебе» («Ой майнули білі коні»); «Заглядає в шибку казка сивими очима» («Лебеді материнства»). Звідси - один крок до антропоморфізму, який згодом широко використає І. Драч. У В. Симоненка антропоморфізм також пов'язаний з фольклорними уявленнями: «Зимовий вечір, Закуривши люльку, Розсипав зорі, Неначе іскри» («Зимовий вечір»).

Шукаючи слова для побудови метафори, В. Симоненко не обмежується традиційним поетичним лексиконом. У нього досить часто з'являються знижені слова, наприклад:

Небо скуйовджене і розколисане
Дрантя спустило на темні бори.
Сонного місяця *сива лисина*
Полум'ям сизим горить («Осінній дисонанс»);

І вовтузиться думка, мов квочка,
В намаганні родить слова («Говорю з тобою мовчки»).

До просторіччя вдається поет і поза тропами: «Я тобі галантно не вклонюся, *Компліменти* зразу *не зліплю*» («Я тобі галантно не вклонюся...»).

Мабуть ще людство дуже молоде,
Бо скільки б ми не загинали пальці, —
XX вік! — а й досі де-не-де
Трапляються іще неандертальці.
Подивишся: і що воно таке?
Не допоможе й двоопукла лінза.
Здається ж люди, все у них людське,
Але душа ще з дерева не злізла —

це. Ліна Костенко, поетеса зі своїм філософським баченням сучасного їй світу у його зв'язках з минулим, її голос вирізняється з-поміж голосів інших талановитих поетів. Вона використовує народнорозмовне джерело, лексику своєї доби, вдається до мистецької сфери, не цурається церковнослов'янізмів, добре знаючи староукраїнську літературну мову, доречно використовує її елементи в творах на історичну тематику. І звичайно ж, мова фольклору — вона присутня скрізь!

Серед локально вживаних слів є у поетеси такі, як *тужаночка* «печаль», *кегура* «густий туман у горах», *засвіта* «удосвіта», *проз* «мимо», *шалиган* «шахрай», *карахонька* «вид маленького гарбуза», *упростяж:* «цугом» та ін. Відчуваються суто народні інтонації: «З наскока тут не мона» («Маруся Чурай»); «В такій біді ніхто вже не порадько; Весна укинулась в листочки» (там же) та ін. Лексика нашого часу представлена такими сполуками, як *Мчимося по космічній трасі* або ж одяганням старого в нову одіж — *старі хатки в солом'яних скафандрах* — «Колись давно». Про фольклор уже йшлося: він зринає часто, але ненав'язливе: то раптом як віддалена імітація голосіння (Ой роде мій, родоньку!), то як уривок із купальської пісні (Ой да на Івана, ой да на Купала котилася моя зірка да із неба впала — «Ой да на Івана...»), то як типовий словесний атрибут казки (Прилетіли твої фото у вирій - не за тридев'ять земель, а за тридев'ять років - «Фото у далекий вирій»). Серед церковнослов'янізмів трапляються не тільки окремі слова *(храмостроїтель, воїтель, не взискуй),* а й цілі вислови *(творящий добро блажен; вірую у віру, юже предаша нам отці).*

Прагнучи гармонії людських стосунків, поетеса використовує мистецьку лексику, особливо з галузі музики *(симфонія життя, місячна соната, скрипка Страдіварі, «Апасіоната»)* та живопису і найпрославленіших його колекцій *(музей Прадо, Лувр, Ермітаж, Роден, рафаелівська Мадонна* та ін.).

Л. Костенко має пристрасть до тропічної лексики: *лотоси, пальми, мигдаль, фламінго* і под.

Епітет у поетеси — фігура не часта, але дуже виразна *(лляний дідок, пам'ять сива)',* інколи він»повторює означуваний ::-;енник: «Тут сосни соснові, берези березові, і люди людяні тут» («Древлянський триптих»). Метафора будується переважно за антропоморфічним принципом: «І маслючків брунатні карапузики з дощами в шахи грають у траві» («Древлянський триптих»); «Пограбувавши золоті хороми, вітри в гаях ділили бариші» («Чумацький шлях»). Л. Костенко час від

часу використовує пароніми: *дебелі дебіли; постійні струси, постійні стреси, погані праси, немає преси* («Пансіонат «Форель»).

Мова поетеси лаконічна, вона часто вдається до називних речень, особливо на початку вірша: «Будяк. Стерня. Пустоширокий степ» («Чумацький шлях»).

Рима у Л. Костенко багата, розкута, інколи навіть несподівана, наприклад: *Галілей — Але й; Угорські — гори ці.*

Усі ці мовні ознаки характерні й для історичних творів поетеси. І все ж у них є певні характерні особливості. Так, в історичному романі «Маруся Чурай» старанно добираються фразеологізми, незвичні для наших часів: *Роти в людей як верші; Достаток? Був. Як кажуть, дві сорочки — одна в пранні, а друга на мені; Мені таку невістку ані на оч.* Використовується уривок із щедрівки *(Ой на річці, на Йордані, Там пречиста ризи прала),* дієслова часто виступають у формах, наявних у наддніпрянських, слобожанських і південноукраїнських говорах *(ходе, відходе, огорта).*

Оскільки дія роману майже наполовину складається з судового слухання, у ньому вживаються назви документів *(універсал, книги міські Полтавські),* канцелярські звороти *(ускаржаюся Богу і вам; тоді ми, вряд, упевнившись на ділі; був поставлений перед врядом; ознаймуємо всіх),* прийняті в той час у діловій мові латинізми *(криміналітер, дискретно, контроверсія, пропозиція).* Не уникає авторка, як і в інших творах, церковнослов'янізмів, особливо в мові дяка: *долиною смиренія іти, перло многоцінне, страданіє возвиша, райські кущі, обняв мя страх, возсіяв хрестами, подвиг не лишився втуні* та ін.

Поет стає справжнім народним співцем, коли він зуміє побачити світ не тільки в променях сонця і райдужних переливах моря, не тільки в хлюпоті хвиль і шелестінні дерев, не тільки в усміху дитини і в граційному польоті ластівки, а й у закономірності розвитку людських стосунків як рушієві історії. Адже художньо переконливо тільки те, що суспільне осмислене поетом, усвідомлене ним у своїй сутності. Тоді і сонце, і море, і хвилі, і дерева, і усмішка дитини, і політ ластівки — це деталі єдиної картини життя — всезагальної, універсальної і разом з тим цілком індивідуальної, позначеної інтелектом художника. І в утвердженні своєї планетарної причетності, і в численних поезіях про людей, наділених і обділених талантами, і в філософських роздумах про те, «що там, за дверима бутгя» виразно карбується думка Івана Драча, яскраво виявляється його громадянсько-поетичне

кредо. Інколи поет висловлює його в афористичних рядках: «Ні вічна молодість, Ані докучливе безсмертя Не можуть дорівнятись до Любові» («До джерел»); «Ніколи і ніде Добро не можна прищепити силою. Воно тоді відразу роги виставить» («Драматичні поеми»), але частіше — у живописних образах, як скажімо, в «Баладі про шоферів»: водій на повному ходу зупиняє вантажну машину на шосе, щоб пропустити качку з качатами:

I ті розпушені качата
Пливли асфальтом до Дніпра —
Котили золотий початок,
Від зла котили до добра («Драматичні поеми»).

«Поет повинен знати людське життя і з внутрішнього і з зовнішнього боку і, ввібравши в себе своє внутрішнє «я», всю широчінь всесвіту і його явища, відчути його там, пронизати його, поглибити і перетворити»[1]. Це означає, що поетичну ідею треба висловити так, щоб читач побачив її зором поета, щоб вона його вразила, збудила в ньому те почуття, яке супроводжувало її зародження. Цьому і служить слово. Проте які б епітети ми не нанизували на слово як носія поетичної ідеї *(вагоме, ваговите, точне, запашне, неповторне* і т. д.), вони не допоможуть з'ясувати причини неповторності конкретного поетичного вислову. Для того, щоб зрозуміти, в чому ж «доцільність і співмірність» слова (вислів О. Пушкіна), треба звертатися до макро- й мікроконтексту, до способів комбінування образів.

Дві головні особливості виділяють поезію І. Драча: метафора-персоніфікація або метафора-анімалізація в макроконтексті й синкретизм образів у мікроконтексті.

Принцип побудови одухотворених, динамічних картин у віршах І. Драча нагадує пейзажні акварелі П. Тичини. Звичайно, малюнки природи - не самоціль поезії. В Драча, до речі, персоніфікація й анімалізація служать не лише для створення пейзажних малюнків. Він уміє непомітно ввести в пейзаж людську постать і тим самим підпорядкувати його настроєві конкретної людини, наприклад:

Сидить хлопчик на белебні,
Вечір пасе на врунах,
Зірки збиває батогом, присвистує,
А вечір пасеться, хвостом вимахує.

[1] *Гегель Г.* Лекции по зстетике // Сочинения: В 14 т. - М.; Л., 1929-1959. - Т. 14. - Кн. 3. - С. 192.

Йде моє золото, пританцьовує,
Несе мені повні,
повні, нерозлиті губи («До джерел»),

Центральною фігурою таких метафор у ліричних віршах поета досить часто є саме хлопчик - спогад про своє дитинство - у вигляді або соняшника, або абстрактного розуму:

В соняшника були руки і ноги,
Було тіло, шорстке і зелене.
Він бігав наввипередки з вітром,
Він вилазив на грушу,
і рвав у пазуху гнилиці («До джерел»).

На персоніфікованій ознаці будуються не лише розгорнуті, але й прості метафори типу «Солом'яні брилі хати скидали, І синій жаль світився в їх очах» («До джерел»); «Сплять хати у нічних сорочках, Сплять повітки - стиляги в червоних» (там же); «Смиче хмарку лелека за поли й дітям щастя вишневе несе» («Київське небо»). Здебільшого Драчева метафора зорова. Але її можуть доповнювати смакові, одоративні, дотикові враження:

Одягни мене в ніч,
одягни мене в хмари сині
І дихни наді мною
легким лебединим крилом.
Пахнуть роси і руки.
Пахнуть думи твої дитинні.
В серці плавають лебеді.
Сонно пахне весло («До джерел»).

Метафори, розраховані на слухове, нюхове й дотикове сприйняття, не обов'язково вплітаються в розгорнуті персоніфікації. Поет щедро вживає їх самостійно як окремі мазки на почуттєвому або пейзажному полотні: «Тільки плач на мене йде ордою» («До джерел»); «Гроза над Тбілісі кованих коней виводить» («Корінь і крона»); «Б'ють кропом у ніздрі осінні базари» («До джерел») та ін.

Метафора І. Драча часто заступає і звичайне порівняння, і навіть епітет. Не можна сказати, що поет зовсім уникає епітетів. Навпаки, він уперто шукає найвдалішого за змістом прикметника або й кількох, вишиковуючи їх поряд з іменником або з'єднуючи в композити: «Погляд допитливий, виразний, соколиний» («Драматичні поеми»); «Моє серце баске, необ'їжджене серце моє» («До джерел»); «В оцих вихройдучих, гудучих Таврійських степах» (там же).

Сміливість — це ходіння по гірській стежці над прірвою. З одного ббку — неприступна скеля, з другого — бездонне урвище. Такі контрасти властиві більшості поезій І. Драча: високі слова сусідять із зниженими, фольклорний мотив, якщо він не пронизує весь твір, раптом обривається сучасним прозаїзмом. Ні, не можна назвати цю поезію спокійною рікою; навіть при повній тиші і спокої чекаєш несподіваного пориву вітру. Причина внутрішньої напруженості вірша І. Драча в постійному переплетенні високої (але ніколи не патетичної) лексики із зниженою, абстрактної з надто конкретною, побутовою, фольклорної з просторічною. Ці лексичні струмені не тільки взаємно доповнюють один одного, але й завдяки близькому розташуванню примножують свою експресію. У цьому й полягає насамперед синкретизм образної системи поета. Так, про високі поняття, які одвічно цінуються людьми, навіть оточені певним ореолом таємничості, він розповідає при певному стилістичному задумі навмисне приземленою, побутовою мовою. Якщо у вірші «Пам'яті Василя Земляка» символ таланту - крила - вжито у прямому його розумінні і він уведений у пісенно-урочистий контекст (Бажаю вам, люди, найвищого злету! Тримайтеся крилами крил, щоб пірнути до сонця у незбагненну висоту), то в новорічній поезії «Крила» зображено парадоксальну ситуацію: людині дістався талант, але ні вона сама, ні її оточення не знають, як ним скористатися:

Так Кирило...
На крилах навіть розжився, -
Крилами хату вшив,
Крилами обгородився («Крила»).

Традиційний фольклорний зачин (Через ліс-переліс, через море навскіс Новий рік для людей подарунки ніс) розгортається в оповідь із сатиричним підтекстом, бо дуже вже нерівноцінні дари перераховуються (Кому - шапку смушеву, кому - люльку дешеву, Кому - модерні кастети, кому - фотонні ракети, Кому - солі до бараболі, кому - три снопи вітру в полі, Кому - пушок на рило, а дядькові Кирилові — крила). Монолог мудрого оповідача з наподу (це може бути й сам дядько Кирило) супроводжується другим голосом, — безперечно, дружини:

Кому — долю багряну,
кому — сонце з туману,
Кому — перса дівочі,
кому — смерть серед ночі,

Щоб тебе доля побила,
а Кирилові, прости господи, —
крила.

Два голоси, кожен із своїм колоритним набором слів, — характерна ознака лексичного складу Драчевих віршів. З одного боку, старослов'янізми *(не зрони, а сотвори, з свічкою в десниці, возліг, даждь зцілення),* староукраїнські слова (*множтво пісень),* а з другого — розмовні й просторічні слова: «А бабуся так і вештається, ойя, А бабище все шупортається, ойя («До джерел»).

Від високої до низької і від низької до високої ноти — хіба неріднить це поезію з музикою? Відповідь тут буде, звичайно, позитивною. І. Драч мав повне право сказати: «...Слово — з музики, з її гірких агоній, і мати слова - скрипка» («До джерел»). І одразу ж постане друге питання, близьке до першого: у чому суть, характерна особливість національної музики? Відповідь однозначна: у її зв'язку з народними музичними мотивами, збагаченими світовим музичним надбанням. Чи можна стверджувати, що зв'язок із фольклором — така ж визначальна ознака національної поезії? Мабуть, так. Фольклорні компоненти - своєрідні дієзи в поетичному ключі.

Народність мови поезії І. Драча, звичайно, не тільки в його увазі до народнорозмовного слова і в умінні всебічно використати поетику фольклору. Вона ще й у своєрідному вживанні народних символів рідної землі і в народній інтимізації розповіді. Улюблені рослинні образи Драчевої поезії - це *калина* («аристократка з репаним корінням»), *тополя* («Тополь золоті кунтуші До дзвону, до сивого клекоту Насипали в келих душі Електронних тривог лелек»), і, звичайно, *соняшник.*

Щоб відобразити сучасний світ, треба знати історію землі й історію культури. Поряд з узагальненими іменами представників свого народу — тіткою Мартохою і дядьком Варфоломеєм, поряд з Горпинами, Теклями, Гордіями, Степанами, поряд з тими, хто «три чверті віку мне зорю в долоні», постають історичні речники народу: Сковорода і Шевченко, Лисенко і Кибальчич, Тичина... Якщо вишикувати за алфавітом імена діячів культури й літературних героїв, згадуваних у творах І. Драча, то ми одержимо, мабуть, реєстр енциклопедії світової культури: Амаду, Андроников, Арістотель, Бажан, Бах, Беатріче, Бекон, Бетховен, Брем, Вагнер, Ван-Гог, Гете, Данте, Дон-Кіхот, Елюар, Емерсон, Ейнштейн і т. д. Звичайно, ці імена не тільки згадуються — вони відіграють велику функціональну роль. Спадкоємність пе-

дагогічних традицій засвідчують посаджені за один круглий стіл Песталоцці, Сковорода, Корчак і Макаренко. Поет не проводить межі між речниками народу і звичайними трударями. Адже жінки, що роблять із хат Парфенони солом'янорусі — це «Сар'яни в хустках, Ван-Гоги в спідницях, Кричевські з порепаними ногами» («До джерел»). У коло митців, які разом з автором ненавидять фашизм у всіх його виявах, продовжують боротися з ним навіть після фізичної смерті, вводяться Федеріко Гарсія Лорка, Пікассо, Пабло Неруда.

У зачині «Сонету за Петраркою» - «Благословен той вечір, місяць, рік» — відчувається творчий перегук з М. Рильським. Помітний вплив на лексичний склад і граматичний лад поезій І. Драча справила творчість М. Бажана. Як і його вчитель, І. Драч активно вживає слово *захланний,* подобається йому форма *богове* (за типом *братове),* прикметники з другою частиною *-йдучий (швидкойдучий, крутойдуча, вихройдучі, кругойдучі)* і под. Але головне, в чому І. Драч лексично солідаризувався з М. Бажаном та його попередниками, — це творення неологізмів з прозорою внутрішньою формою. Однокореневі неологізми в творчості І. Драча досить рідкісні. Це хіба що такі картинні слова, як *гудронитися* («дорога гудрониться під яворами»), *прокопитити* («Гей віків та віків прокопитило карі навали»), *вишаблювати* («Вишаблює з піхов коріння цупкіші»), *бурштинити* («У венах підшкірних бурштинить живицю сосна»), іменник *громов'я* («І я спитаю: ви чом мовчите, Коли я вам підняв таке громов'я»), прикметники *очистий* («...щастя дивиться очисте»), *колисний* («І туманом колисним війнула вона з лугів»). Але здебільшого його неологізми — це або відіменникові прикметники, утворені за типом дієприкметників від неіснуючих дієслів (слово *просонцене, кайдановані руки, овогнене місто, зачеремшений соловей),* або складні слова. І той і той словотвірні типи досить широко використовуються і в сучасній прозі. Улюбленими композитами І. Драча є іменники і прикметники з першим компонентом **сто-:** *стокрилля, гучномовці стоусті, стокрилата пісня, стоболісний, клекіт стосонцевий, крило стосоте* та ін. Кохається він і в зображенні відтінків кольорів; свої улюблені чорний і червоний кольори він розкладає на десятки півтонів:' *чорно-вогненний, вишнево-чорний, чорносонячний, огненнобровий* і под. Улюблений прийом поета — вживання епітета, створеного поєднанням прикметника з наступним іменником або двох іменників, які є носіями тієї самої ознаки: *корінцями рожевоколінними, принца ніжногубого, життя синьонебе.*

Є Народження й Смерть — два стовпи на межі.
А між ними надії одвічні:
Комбінації стріч, і розлук, і жоржин,
Варіанти падінь і величчя («Все в цім світі відоме...») —

таке філософське credo Бориса Олійника. Між цими двома полюсами вміщує він зміст своєї поезії: героїзм і страхопудство, вірність і зрада, безкорисливість і зажерливість та інші протиставлення, до них добирає він і відповідні слова.

Говорячи про вічність, не можна обійтися без публіцистичних пасажів типу: «Послухай: плани, «на грані», ракетоплани, новини екрана» («Стою на землі») або: «Обскубали романтику до фактів. Нудьга та діловитість» («Оспалі віршарі»). Очевидно, для того, щоб знизити пафос своїх філософських протиставлень, не доводити їх до грому барабанів і литавр, поет удається до простонародної лексики, позначеної домашнім спокоєм, напр.: «Із Байконура *вкоськані* ракети спинились в узголов'ї школяра» («Село»); *«шоферюги* на слово колючі» («Похорон учителя»); «Кий там чорт Проти ночі *швендяти* буде?» («П'ятий член трибуналу»); «Чуєш: он вони, добре влаштовані, І за всяких умов — *«на коні»* («Романтичне інтермеццо»); «Рвешся в бій. А кому це *нада?»* (там же); «Я все ж ніяк *допетрати* не міг» («В ті дивні дні») та ін. Найвищим мірилом чесного служіння людству є для поета селянська праця — вирощування хліба. Тому сільськогосподарську лексику Б. Олійник уживає часто: «Комбайн іще блукає в кукурудзі. І буряки, лютуючи на кузов, Погладжують натовчені боки» («Село»); «Трактори буксували, комбайни сідали в чорноземі» («Дощ»); «Скопувались дні, скиртувались роки» («Та було у матері чотири сини»); «І незвісно, кому треба більше хоробрості: Космонавту чи хліборобу?» («Про хоробрість»).

Люблячи свою Зачепилівку, поет, звичайно ж, не бачить у ній центру Всесвіту. Навпаки, для нього тісні масштаби міста, країни... Він усвідомлює себе хай малою, але частиною Всесвіту: «В цьому дивному огромі Де я? Хто я — краплина» («Світ глибокий...»); «І зморено припав до всесвіту плечима» («Мікельанджело»); «Не лякайтесь вічності. Хай іде» («Сини»); «Я всесвіту боржник! Але комусь одному - Не був. Не є. Й не буду. І на тім стою!» («Мій борг»). Метафора в Б. Олійника звучна, навіть розкотиста: «Покіль гукали дзвони мідночолі» («Сковорода і світ»); «Літа гатили копитами в брук» (там же); «Як ударили дзвони та заплакали, - - небосхил загойдавсь»

(«Пальці і патрони»); «Над світом новим молоді ясени Гудуть в оксамитові дзвони» («Балада про першого»). Кохається поет у паронімах: *спритно, як спринтер; і освяти і освіти; липи лапасті танцюють з каштанами; він міг, як маг, єднати береги.*

Б. Олійник використовує церковнослов'янізми. Проте, на відміну від інших шістдесятників, вони в нього, як і простонародні слова, уживаються ніби зм'якшувальні прокладки між гострими істинами: *піють треті,* і *несть їм кінця і начала, глаголить істину,* проте зберігають вони й первісне значення (часто вживаний прикметник *грядущий,* іменник *вседержитель* у значенні «хліб»).

Миколу Вінграновського І. Дзюба назвав чарівником слова[1]. Характерно, що приблизно в той самий час, коли вийшла його перша поетична збірка «Атомні прелюди» (1962 р.), побачили світ збірки В. Симоненка «Тиша і грім» та І. Драча «Соняшник». Образність поезії М. Вінграновського, як і її мова, — незглибиме і вічно рухоме море. Як пише І. Дзюба, «Навіть у найінтимніших поезіях не варто надто дослівно сприймати адресування. Може виявитися, що мова йде «не про ту любов», про іншу. Його мадонна, його Марія, його наречена, подруга, жона, мати, дівчина, Оксана, Надія, дитя, ластів'ятко, Дніпро, Рось - всі і все, кому й чому він звіряється в любові, - все це зливається в один великий і неосяжний образ. Поет говорить про свою Вітчизну, про Україну в її незбагненності й невизначальності»[2].

Поет не раб мови, а її творець. Особливо це стосується вживання слів, поєднуваності їх між собою. Тільки справжній поет може побачити *очі молодої зливи,* відчути, що *хмари небо труть і труть, що втома цямкає губами,* що *будякові очі важкими бджолами, вмираючи, гудуть.* У нього *Ридають коні, кублиться імла, Хропуть шаблі, і ядра захропли* («Ніч Івана Богуна»); поет закликає: «Ходімте в сад. Я покажу вам сад, Де на колінах яблуні спить вітер» («Ходімте в сад»). У пейзажній ліриці М. Вінграновський досягає тичининської виразності:

Джмелі спросоння — буц лобами,
Попадали, ревуть в траві.
І задзвонили над джмелями \
Дзвінки-дзвіночки лісові («Літній ранок»).

[1] *Дзюба І.* Чарівник слова // Українське слово. — К., 1994. — Ч. 3. — С. 330-336.
[2] Там же. - С. 334.

А чи чули ви мову осені? Мабуть, вона здебільшого шепоче, шелестить пожовклим листям? Так, зверніть увагу на ці алітерації:

Пришерхла тиша — сіра миша -
У жовто-білих комишах,
І сизий цап — іранський шах —
Пришерхлу тишу тихо лиже («Пришерхла тиша»).

Незвичні ситуації, описувані поетом. Незвичне буває і поєднання слів: «Хто воно за таке любов? («Сеньорито акаціє»). На перший погляд, автор помилився: замість *хто* треба було вжити *що.* Але помилки немає: такі поєднання у справжніх знавців мови є їх свідомою грою зі словом. Адже любов жива, олюднена, то чи має поет звертатися до неї як до якоїсь речі?

М. Вінграновський будує образи на повторі тих самих або спільнокореневих слів: «У полі спить зоря під колоском І сонно слуха думу колоскову» («Ходімте в сад»); «Ганьба! Ганебино! Ганьбище, ти над нами!» («Ніч Івана Богуна»). Оригінальне використовується епітет - він вмонтовується в однотипні речення з порівнянням:

Вона була задумлива, як сад,
Вона була темнава, ніби сад.
Вона була схвильована, мов сад.
Вона була, мов сад і мов не сад («Вона була...»).

Фольклорні компоненти вплітаються в поетичну мову спонтанно, з'являються ніби несподівано. Це може бути звичайний сталий епітет *(«Сира земля* пошерхлими губами Припала до грудей сівалок голубих» — «Квітень») або ж рядок з відомої пісні («То мене несуть, ще й коня ведуть» — «Ніч Івана Богуна»). Є перегук з О. Пушкіним, зокрема з його «Пророком»:

Повстань, пророче!
Твоя настала вже пора.
Творись в людей у дні і ночі
Глаголом правди і добра («Пророк»).

Поезія Василя Стуса якоюсь мірою передає настрої, характерні для прози І. Багряного, «Сибірських новел» В. Антоненка-Давидовича. Тут неволя в небагатьох деталях: *колючі дроти, ґрати, калюжа, ліхтар, сосни, ворона, пори року, світ без світла* та ін.[1] В. Стус — поет гніву. Він кидає презирство у вічі своїм катам, але суворо картає і своїх

[1] Див.: *Шевельов Ю.* Трунок і трутизна // Українське слово. — К., 1994. — Ч. 3. — С. 369.

земляків, які байдуже ставляться до долі України: *байдужі земляки, душ спресованих мерзлота вічна, рід без'язикий, німі раби, сном окриті* та ін. Удається поет до церковнослов'янізмів *(днесь, тать, глас),* насичує свої твори міфологізмами — переважно власними іменами *(Волос, Сварог, Харон, Антей, Атлант).*

Як зауважує Ю. Шевельов, «співучість у Стуса природна, стихійна, але вона суворо контрольована. Там, де вірш може стати сентиментальним, він її рішуче обрубує, і його ритми стають колючо-дисонантними. Його сліз світ не повинен бачити. Поет-бо живе в «падолі без'язиких сліз»[1].

Природно, що порівняння в поета-в'язня не дуже радісні: «і син біжить, як горлом кров біжить» («Наснилося...»); «Гойдається вечора зламана віть, мов костур сліпого, що тичеться в простір» («Гойдається...»). Те саме стосується й метафори»: «Як мені небеса болять, коли я їх не чую» («За читанням Ясунарі Кавабати»). Поет полюбляє повтори - це ніби цвяхи, якими він надійно прибиває думку, образ:

І в цьому полі, синьому, як льон,
судилося тобі самому бути,
судилося себе самого чути —
у цьому полі, синьому, як льон («У цьому полі...»).

Є у В. Стуса неологізми, або авторські оказіоналізми. Деякі з них викликані посередництвом Т. Шевченка між Біблією і сучасністю; так, образ мечів, «острих обоюду», породив появу виразу *обоюдожалий край;* виразними авторськими неологізмами є слова *серцеокий, розпропащий, стобіль* та ін.

Поет виймав із пам'яті у свої твори рідкісні слова: *щовб* «круте верхів'я гори» («Аж туди, де не ступали ще людські сліди, з щовба на щовб» - «Крізь сотні сумнівів»...), *знебути* «втратити», «перейти в небуття» («Твоє життя минуло й знебуло» - «Твоє життя...»), *басаманити* «робити смуги» («і синню тяжкою в осінній пожежі мій дух басаманить» — «Гойдається вечора зламана віть...»), *кушпела* «збита пилюка» («Шалена вогненна дорога кипить — взялась кушпелою» — «Гойдається...») та ін.

Дмитро Павличко тяжіє до традиційних форм у поезії. Проте за філософським осмисленням життя з його суперечностями — добро і зло, любов і ненависть, світло і пітьма — він у 60-ті роки входить у коло сучасних йому поетів.

1 *Шевельов Ю.* Трунок і трутизна. — С. 385.

Традиціоналізм Д. Павличка виявляється в увазі до рими; він чи не єдиний із сучасних поетів користується формою сонета. Інколи, правда, вдається й до верлібру:

Найдовша з усіх доріг —
Дорога твого приходу.
Найбільша з усіх таємниць —
Таємниця твого обличчя («Найдовша з усіх доріг...»).

Правда, верлібр виступає переважно тоді, коли творяться короткі вірші, пройняті наскрізь однією метафорою, схожі на японський танка:

Скинь одежу свою.
Увійди
В річку рук моїх -
Уже літо,
Від джерела аж до моря
Замліває ріка, а над нею
Заметіль сонця шумить («Скинь одежу...»).

З римою Д. Павличко поводиться дуже обережно: *горів - вечорів, забруднить — нить, опале — опали, весняне — полотняне, стежка — сережка.* Та інколи йому кортить суперечити самому собі, і тоді, як у вірші «Я почну сповідатися...», з'являються замість рими невластиві його поезії асонанси: *сповідатися — радості, єдвабні — кульбаби, години - гнити, Тараса - радість* і под. У разі необхідності поет використовує алітерації: «Гуркочуть брили грому в скалах» («Біжить під зливою лошиця»).

Порівняння в Д. Павличка здебільшого нерозгорнуті: «Був ясний день, як немовля» («Був день...»); «Береза, як свічка в полі горить» («Зеленим вогнем...»); порівняймо ще: *показав зорю, мов червоний мак; а в душі печаль, як небеса; кликала мене, як та сурма; стерня, наче сніг, біліла* і под. Інколи на одне дієслово нанизується декілька порівнянь:

Ти пахнеш, як виспане море,
Як жіноче невидиме горе,
Як пилок на пшеничній ниві,
Як мамині руки сяйливі («Ти пахнеш...»).

Порівняння входять і до складу метафор: «Зеленим вогнем береза, як свічка в полі горить» («Зеленим вогнем...»); «Моя душа, немов тополя, Зазеленіла на снігу» («Дзвенить у зорях...»); «Об'їдають коні чалі Місяць, наче сніп вівса» («Мріє, наче сніг...»); «Мо-

ре вранці шелестіло, Тліло, як осінній ліс» («Море з моря...»); «І серце, як зорю, ношу в долонях слів» («Моє дівча...») та ін.

Час від часу в авторській мові звучать фольклорні мотиви: «Що в лузі, та ще й при березі, Вдихнула ти в мене світ» («Стерня, наче сніг...»).

Д. Павличко пише чистою літературною мовою. Проте, як і інші поети доби, не відмовляється інколи від діалектизмів. Це, звичайно, слова з підкарпатських говірок: *невіста* «жінка», *клювок* «дзьоб», *мовчкома* «мовчки», *карук* «столярний клей», *трина* «сінна потерть», «тирса від пиляного дерева» та ін. Не цурається він і церковнослов'янізмів: *возрадуйся, сокруши, сотворив* та ін.

Про мову прози писати і легше, і важче. Легше тому, що тут іносистемні вкраплення, як правило, можливі тільки в мовленні персонажів. Скажімо, церковнослов'янські слова виступають, як правило, у мові служителів культу. Важче, бо в прозі інші, складніші принципи побудови образної системи.

Нелегка доля привела в українську літературу Григора Тютюнника: був він і в ПТУ, і в армії на Далекому Сході, і обточував колеса на Донбасі, але прочитав словник за редакцією Б. Грінченка і повернувся обличчям до української мови. Після такого непростого життєвого шляху він умів нею користуватися досконало. Народна мова представлена у нього у всьому її розмовному різноманітті: тут і зменшені форми *(письомце),* і збірні поняття *(парубота),* і назви осіб за способом поведінки *(виступашю* — на зборах,), і прислівники *(бокаса, навзаплюшки);* але найколоритнішими є народнорозмовні синоніми до таких народних, але емоційно нейтральних слів. Це *рвицькати* «смикати», *винашуватись* «задаватися», *розпринджено* «роздратовано», *розджохкувати* «роздражнювати», *одпалити* «щось смішне сказати», *вкоськувати,* «вгамовувати», *причучикувати* «заспокоювати» та ін. Трапляються тут і екзотизми типу *скракля* «частина плуга або ткацького верстата», *наврипитись* «надокучливо домагатися», *кімля* «верша» і под. Оповідання позначені народною образністю («Повиходили заміж, *обквітчалися* дітьми» — «Оддавали Катрю»), сучасною фразеологією («Дають - бери, б'ють - тікай» - «Дядько Никін»; «Ну як скаже - то як у попіл торохне» - «Оддавали Катрю»; «Що вона машина - на дурику дісталася?» - «Син приїхав»; «Поки в неї є і переє» - «Бовкун»).

Розмовного колориту надають мові оповідань скорочені слова - або з опущеним кінцем (« — Ідуть тато! Чуєте, *ма'?»* — «У Кравчини

обідають»; « — Ти *ди,* яким козиром став» — «Син приїхав»; « — Гирунчика отого не *хо* малювати» - «Дивак»), або з пропущеним середнім складом («- *Слом,* якось одбудемо» — «Оддавали Катрю»; « — Жде, *мать,* не діждеться» — «Бовкун»). Уживаються дитячі примовки: «...А заодно ще й приказую, щоб вода з вух вилилася: «Коту, коту, вилий воду - чи на дощ, чи на грім, чи на блискавку» («Обнова»). Діти до батьків звертаються на «ви» і навіть, говорячи про них, уживають форми множини: «Тато такий борщ їдять» («У Кравчини обідають»).

Дія оповідань Г. Тютюнника відбувається на Донбасі. Природно, що в мові його героїв уживається немало росіянізмів. Ось дядько, збираючись торгувати м'ясом «вєжліво», перепитує: «Скоко?, Іщо?, Хватіть» («Дядько Никін»). А ось міський синок приїхав до батька в село на гостину: «Папа, как у вас тепер навпростец ходят до лавки?» («Син приїхав»). Частіше ж росіянізми — це окремі слова, що вплітаються в український текст: *полєзний, откровенно, «зажигання»* і под. Є й приклади макаронічої мови, як у цій пісні:

Бела кофта, чорний бантик,
Ох, зачем розв'язував?
Я любила тібя тайно,
Ох, зачем розказував («Обнова»).

Євген Гуцало городній пейзаж писав не без впливу «Зачарованої Десни» О. Довженка: «Гарбузи в'ються поміж картоплею, спинаються на вишні, перелазять через тин, вони, прикріпившись чіпкими своїми вусиками, просочуються, пробиваються скрізь, де тільки можуть знайти краплину сонця. Завойований простір відзначають високим зірчастим цвітом, цілими вогняними сузір'ями, які палахкотять поміж кущами картоплі, які завзято здираються на тини, на кущі, які перелазять через рови, з наївною безтурботністю вискакують на вигін, на стежку, на дорогу, розцвітають і там, нашорошуючи навсібіч свої чутливі струни-вусики...» («Запах кропу»). Проте більший вплив на нього мав М. Стельмах: пейзаж у нього неекономний. У ньому забагато епітетів: «...Дощі вже не солодкі, не шовкові, не по-дівочому м'які, дощі стали студені» («Весняна скрипочка згори»); для того, щоб змалювати вечірній пейзаж, подається повний драматизму малюнок: «...Вміти спалити свою картину і відкрити в спаленні той смисл, який воно може дати, почерпнути науку з цього — хіба це не вимагає від художника садистського натхнення! Зловтіха, дикий екстаз, хворобли-ва цікавість до того, як згоряє вечорова краса, народжуючи іншу кра-

су цього ж таки вечора, - невже всі ці гріхи притаманні митцю і мають своє виправдання? («Вечори»). Проте майстерно вплітає Є. Гуцало в пейзаж різноманітні запахи: «Згадую село, в якому ми тоді жили, і в моїй уяві постають літні вечори, і душу мою повиває елегія смеркання... Добре було сидіти на яблуні; внизу лежали зелені води городів, по них ясніли латки жита; соняшники повертались один до одного або ж зводили догори свої вогненні лиця, мовчали, немов заглибились у єство своє, немов хотіли осягнути таємницю буття; *стебла тютюну пахли густо, а кріп — тонко і пряно;* ластівки літали низько, наче хотіли пірнути в шумовиння рослин. Повітря тут, на яблуні, *пахло листям і недоспілими плодами',* над головою воно стояло чисте й незворушне, а там, у далечині, забарвлювалось у сиві тони, було достигле і наче аж густіше» («У сяйві на обрії»). Залучення запахів у систему образів — порівняно нове явище в мові художньої літератури.

Ю. Мушкетик почав писати художні твори ще в студентські 50-ті роки. Перші його романи — історичні: «Семен Палій», «Яса». Згодом він перейшов на сучасну тематику. Філософське сприйняття світу як арени боротьби добра зі злом привело його в табір шістдесятників. Продовженням історичної белетристики є повість «Смерть Сократа». Автор дуже економний у мові. Його метафори лаконічні і стосовні переважно сфери почуттів: *божевільна кіннота думок, чорним крилом впала на чоло стратегові 'важка задума, думка блукала в пітьмі, зерна твоїх слів проростуть на всіх ланах, нехай один розум не одягає кайдани на інший, плакала Тімасієва душа* та ін. Широко залучається лексика грецького походження. Особливо це стосується назв осіб: *стратег* «воєначальник», *архонт* «вища службова особа», *метек* «чужоземець», *гопліт* «важкоозброєний піхотинець», *ефеб* «юнак вісімнадцяти років, який щойно закінчив школу», *пельтаст* «напівлегкий піхотинець, що мав на озброєнні круглий щит», *геліаст* «суддя». Є серед грецизмів і назви народів *(лакедемоняни),* арітектурних деталей *(герма, портик, фронтон),* одягу *(гіматій),* грошей *(обол, талант),* навчальних закладів *(палестра, гімнасія),* суден *(трієра).*

Історична проза Валерія Шевчука — нове явище в українській літературі. Це не реалістичний роман 3. Тулуб, не «химерний» роман О. Ільченка. І звичайно ж, не угодницька історіографія Н. Рибака. Це й не пройнятий авторським світобаченням історичний дивосвіт П. Загребельного. У В. Шевчука свій світ, наповнений персонажами, які допомагають або заважають людині творити добро чи зло. Ось деякі з

них: «У ніч, коли сталося нещастя (повісився господар маєтку пан Юрій. -- *В.Р.),* домовик вийшов з маєтку, перемахнув через мур і стрибнув у бур'яни. Зашаруділа кропива - пройшовся вітер, запалюючи в глибині ночі метушливі спалахи: ніч народжувала перелесників. Малі й веселі, вони гайсали по землі, забивались у глухі забіччя, вишуковували яри й темні ями, чагарі й кропив'яні нетрі. Це був безтілесний світ, наповнений невтишним рухом, і він вабив домовика» («Дорога»). Крім домовика й перелесників, у творах В. Шевчука діють відьми, чорти, гноми, привиддя, характерники з усіма їхніми аксесуарами, наприклад: «Козак дивно підстрибнув, і сотниківна болісно зойкнула. Позаду в нього тягся довгий хвіст, а замість ніг виглядали брудні ратиці» («Панна сотниківна»); «Вона потрапляла на відьомський шабаш, де вигинались чорні стрункі красуні» (там же). Наявність безтілесного світу зумовлює своєрідність метафор: «І сон прийшов до неї відразу, гойднув волохатим хвостом» («Панна сотниківна»); «І серед цього стукоту, реву, полиску тіл, серед цих срібних вишень, біля чарівної панни, що витанцьовувала найшпаркіше, упало його роз'ятрене, закривавлене серце» (там же).

Герої В. Шевчука нерідко виголошують сентенції загальнофілософського змісту: «Щодня ми вмираємо і цим звільняємося від потреби розв'язати найхимернішу з загадок - темряву» («Дорога»); «Світ значно багатший од наших первісних про нього уявлень» («Панна сотниківна»).

У галузі абстрактної лексики В. Шевчук новатор. На місці узвичаєних слів і словосполучень у нього з'являються такі, як *прогноба, невтишний рух, вбрати до голови, ояснення,* не втрачав *розважку,* пильний *студентовий* (?) *позир* і под.

Аналізуючи роман В. Шевчука «Дім на горі», М. Павлишин відзначає урівноваженість і серйозність, навіть урочистість його стилю. До цього, зокрема, спричинився синтаксис. «Речення в нього синтаксично прості, - пише М. Павлишин. - Переважає складносурядність. Події як зовнішні, так і внутрішні, розповідаються розлого, з повнотою деталів, витворюючи ефект неквапливості, продуманості. Мова твору уникає порівнянь і метафор: авторський голос ніби не бажає відводити уяву читача від розповіді й символіки, яка в ній діє»[1].

[1] *Павлишин М.* «Дім на горі» Валерія Шевчука // Українське слово. - К., 1994. - Ч. 3. - С. 498.

Тематично і жанрово різноманітною є творчість Володимира Дрозда. У його повістях і оповіданнях теж багато усякого чортовиння. Проте його персонажі узяті переважно з фольклорних джерел. Говорячи про свою духовну близькість з іншими письменниками-шістдесятниками, В. Дрозд разом з тим мимохіть зачіпає й наступне покоління письменників: «Шістдесяті роки і друга половина п'ятдесятих, коли представники мого покоління формувалися як особистості, лишили виразний слід у нашій свідомості. Ми трохи інші, аніж ті, що прийшли після нас. Можливо, далися взнаки і воєнні та повоєнні роки, на які припало наше трудне дитинство. Так чи інакше, але духовного ідеалізму (в хорошому розумінні цього слова) у наші дні закладено щедріше. Цей ідеалізм не дозволив нам продукувати, цитую «Спектакль», «мертві слова»[1]. Творчість В. Дрозда дуже багата. Розгляньмо тут мову тільки одного оповідання — «Білий кінь Шептало». Це твір про прагнення волі і покірність, про драматичну боротьбу цих почуттів. Та щоб це змагання відбувалося, треба усвідомити, що в світі є воля, свобода, незалежність. Білий кінь Шептало це усвідомлює, що відбивається у його внутрішній мові: «З усього нинішнього життя чи не найважче гнітила його ця табунна, тричі на день подорож до колодязного корита. І він таки виривається на волю, купається, стає по-справжньому білим, але не хоче, щоб про це знали інші і лягає в грязюку: Коли звівся на ноги, вже не був білим конем; до ранку земля підсохне, обсиплеться, і він стане таким же сірим, яким був досі».

Оскільки в мові відображається світосприйняття коня, це позначається на порівняннях: *Нічна волога стала незатишною, мулькою, ніби стійло навесні, коли немає підстилки; Раптом небо над Шепталом напнулося, наче віжки на косогорі.* Шептало сприймає світ не тільки зором і слухом, а й нюхом. Запахи супроводжують не лише його сьогоднішнє життя, а й навіюють спогади: *То було дитинство, і пахло воно молоком і конюшиною; воля пахла живою вільгістю, міцним настоєм лугових трав і молодого сі^а.*

Камертон української музи озивається й за океаном - у Бразилії пише поезії, драми й оповідання Віра Вовк, а в США - поети так званої нью-йоркської групи.

[1] Яким корінням живе дерево? Інтерв'ю М. Жулинського з В. Дроздом // Українське слово. - К., 1994. - Ч. 3. - С. 512.

Віра Вовк з-під Борислава, тому в її мові чимало бойківських слів - народних та «інтелігентних», напр.: *ждальня, ординація, стрийко, одностpій, лямурія, лучити, прібка, ферії, на прохід* «на прогулянку», *сторчики* і под. Але це в прозі. У поезії вона орієнтується на сучасну літературну мову, її верлібри містять музичну лексику:

Моя велика Фуго!
Який я твій конрапункт
В трагічному відтінку слова! («Велика Фуга»);

Скрипки кружляють у крові,
Й важливі тільки: акорд,
Контраст і право пропорцій («Вибранці»).

Як зазначає Л. Залеська-Онишкевич, у широкому особистому світі авторки відчувається одночасне тяжіння «й до залишених Кутів, до Святоюрського собору, до святомиколаївських ритуалів та до світу арідників. І так від гуцульських (?) льокалізмів (гренджоли, д'мені) до ботанічних екзотичних назв (від олеандрів, лаврів, мигдалю, кипарисів і камелій до солом'яників, шувару та ялиці) вони зазначували вже своє стале місце та ролю в стилі авторки»[1].

Поетеса персоніфікує небесні тіла. У неї «по росах ходять зорі», «ковзається місяць по поляні», «заходять зорі в жито». Треба зауважити, що назви тропічних рослин *(амариліс, кактус* і под.) не вживаються в тих віршах, де героями є *будяк, кульбаба, розхідник, лопух* і под. Звук, колір і запах зливаються в єдину картину:

Пні стікають липким сонцем,
В'ялість несе міцно чаєм,
Море відгонить лусками риб («Дощ»);

Він зустрінув її серед кладки.
Дзвоном гула ріка, злітали соняшні чайки
(«Баляда про дівчину, що була осінь»).

Оригінальні у В. Вовк непрямі порівняння типу *пекло кленів* - тобто червоне кленове листя восени; *Повела зором, що був заморожений терном* - тобто очима темного, тернового кольору.

Поети нью-йоркської групи емігрували до Америки разом з батьками в дитинстві. Виросли вони в Новому світі і саме тут сформувалися як поети. До нью-йоркської групи інколи зараховують і

[1] *Залеська-Онишкевич Л.* Різні світи Віри Вовк // Українське слово. - К., 1994. - Ч. 3. - С. 98.

В. Вовк, але тільки за творчою манерою. До групи належать Богдан Рубчак, Женя Васильківська, Патриція Килина, Юрко Тарнавський, Емма Андієвська і Богдан Бойчук. Провідна ідея групи та ж, що і в наших поетів-шістдесятників: чому людина повсякчасно розп'ята на хресті добра і зла? Особливо виразні антитези любові і смерті, жорстокості і милосердя, минулого і майбутнього в творчості Б. Бойчука. Трагізм життя в невизначеності його мети:

Я йшов кудись
і знав:
мій шлях — в нікуди;
я йшов і знав:
мій хід — життя («Десь суть була...»).

У Е. Андієвської кожен твір - суцільна метафора, розрахована на те, що різні читачі зрозуміють її по своєму. Така поезія зветься герметичною, тобто щільно закритою. У неї є рима, але своєрідна, асонансова: *клуня - клонить, сутінь — сита, кленом - клином, бабок - бобу, покору - примари.* Власне, це майже пароніми. Часто вдається поетеса до оксюморонів: *мокрий вогонь, вітер* - це абстрактна вода; оксюморони можуть розгортатися в метафори: *дощ запевняв залізо, що він сонце.* Пише Е. Андієвська сучасною українською літературною мовою, але, природно, вживає й локальні слова із українсько-американської розмовної мови: *хмаросяг, рура, крант, маєтний* «багатий», *тиміян, затьма* «затемнення», *форма* і под. Свою належність до нью-йоркської групи Е. Андієвська заперечувала[1].

Ю. Тарнавський — поет і прозаїк. Він уважається засновником нью-йоркської групи. Про свою творчу манеру він пише так: «Почав я писати поезії неримовані та без регулярного ритму. Спершу вони були дуже прозаїчні, як їхні зразки, та з часом почав я вживати в них метафори та порівняння, які виринали цілком спонтанно і стали моїм природним способом висловлювати думку[2]. Його поезія не така герметична, як у Е. Андієвської. Ось цілком зрозумілий пейзаж:

Приходить зима з дощами
і з теплим воском відлиг, ,
і вже гумовими ногами, а не крилом
б'є ніч у шибку вікна («Зима»).

1 *Шевчук В.* У пошуках землі обітованої // Українське слово. - К., 1994. - Ч. 3. - С. 247.
2 Там же. - С. 253.

Поема ж «У РА НА» - інвектива проти українців-запроданців, які нехтують своєю мовою, культурою, вітчизною, - написана в цілком реалістичному ключі:

...що ти все перше комуніст, соціаліст,
монархіст, ліберал, радикал,
православний, баптист, католик
і ніколи
не українець.

Метафори в Ю. Тарнавського неповторні: «Меблі пускають коріння у вовняний гумус килимів» («В кімнатах»); «закриває Україна лице долонями, над степом, якого більше немає» («У РА НА») і под. Епітети вражають своєю несподіваністю: *хвора гітара, синє пиво вечора, напухлі струни, довга коса вечора, важкий багаж твого плачу* та ін. В поемі «У РА НА» автор уживає росіянізми (в лапках) як символ зросійщення України: «галстуки», «кандали», «стакани», а також вирази типу *єдина-неділима, до печальних руссских усссг.* Є окремі ознаки фольклорності; так, прийняту в думах формулу заперечення-ствердження уживає і Ю. Тарнавський: «Це не звук мільйона пащек піраньїй, що себе пожирають, це так говорять українці по-російському».

Богдан Рубчак - поет і літературознавець. Відірвана від реалій українського життя, його поезія більше абстрактна, ніж конкретна. І все ж елементи українського пейзажу, а з ними українські слова-поетизми — осокори й тополі — вперто тримаються його поезії. Б. Рубчак у своїй творчій манері належить до сюрреалістів, але разом з тим він нерідко вдається до традиційних поетичних форм: використовує риму і навіть форму сонета:

Двозначний погляд стримано палкий,
твоя хода увивиста і скора,
навіяли якісь рядки з Тагора
та дервішів-вітрів в'юнкі танки («Трудніша гра»).

Є в нього й тривірші на зразок японських:

Зелені мислі
морозом слів убиті:
старість поета («Декілька спостережень»).

Метафора у Б. Рубчака по-справжньому поетична. Коли читаєш, що *поїзд гаспидом косить клени* («В експресі»), то відчуваєш, як потяг з *шаленою швидкістю летить крізь кленові гаї.* Поет часто вдається до алітерації *(орли мрію міряють),* оксюморону *(льодове*

літо, промениста зрада). Художній меті підпорядковане незвичне поєднання слів *(заподіяли батькові зраду),* уживання експресивно позначених слів *(увивиста хода, швиргома)* і под.

Між поетами-шістдесятниками і нью-йоркською групою відбувався постійний творчий зв'язок. Він особливо помітний у використанні паронімів, а також у зверненні до фольклорних символів. Особливо цікаве явище «атракції іменників - власних назв: міфологічних образів (У лісі усі ввічливі Уліси - Анд.); топонімів (Вітрів свавілля, музика - Севілья - Кост.); астрономічних найменувань (сузір'я Лади ладнає -• Руб.); імен реальних історичних осіб - політичних діячів, письменників, художників тощо («Пройшов крізь Сезанна, Моне і Мане - Драч»)»[1]. З фольклорних символів в українських і нью-йоркських поетів часто використовуються назви *калина, тополя, верба.*

З 80-х років у літературу приходить нове покоління, яке А. Погрібний називає третьою хвилею[2]. Насправді ж це вже четверта хвиля. Серед творців цієї хвилі І. Маленький, І. Римарук, С. Чернілевський, В. Неборак, О. Пахльовська, О. Забужко та ін. Вони сказали поки що тільки своє перше слово, а тому про їхню мову розмова попереду.

У 60-80-х роках певних успіхів досягло українське мовознавство, особливо практичне. Зусиллями лексикографів Інституту мовознавства ім. О. Потебні НАН України було створено і в 1968 р. видано тритомний «Російсько-український словник». У 1963 р. закінчено публікацію шеститомного «Українсько-російського словника». Вийшли друком українсько-англійські й англо-українські, українсько-німецькі й німецько-українські, українсько-французькі й французько-українські, болгарсько-український, чесько-український словники. За межами нашої країни побачили світ також українсько-словацький і словацько-український, українсько-чеський, угорсько-український і українсько-угорський, українсько-румунський і румунсько-український, українсько-хорватський або сербський і хорватське- або сербсько-український словники' українсько-білоруський словник. Видавалися термінологічні словники з фізики, гірничої справи, геології,

[1] *Сюта Г.М.* Мовні інновації в українській поезії шістдесятників та членів нью-йоркської групи. Автореферат канд. дис. - К., 1995. - С. 16.

[2] *Погрібний А.* Орієнтири третьої хвилі // Українське слово - 1994 -43- С. 650-660.

математики, гідротехніки, машинознавства та загального машинобудування та ін. Не все тут було гаразд - проглядалася тенденція до русифікації української термінології, і все ж ці лексикографічні праці сприяли поширенню української мови в науці. Декілька одномовних і перекладних словників відбили багатство української фразеології. Лексика Т. Шевченка представлена в «Словнику мови Шевченка» (1964 р.). Не обійшли мовознавці увагою й історичну лексику - видано «Словник староукраїнської мови XIV—XV ст.» (1977—1978 рр.). Українське мовознавство прикрашає «Етимологічний словник української мови», видання якого на сьогодні поки що не завершене. Видавалися і видаються орфографічні, орфоепічні, інверсійні та інші словники-довідники. Вершинним поки що досягненням української лексикографії є одинадцятитомний «Словник української мови» (1970-1980 рр.), реєстр якого нараховує понад 134 тисячі слів. Широко розгорнулися дослідження в галузі української ономастики, особливо гідронімії. Всебічний опис лексики і фразеології, фонетики, морфології, синтаксису і стилістики української мови здійснено у п'ятитомній праці «Сучасна українська літературна мова» (1969—1973 рр.). Вийшли друком десятки монографій, присвячених вивченню окремих частин мови, теоретичним питанням граматики української мови, складносурядним і складнопідрядним реченням, словосполученням та іншим синтаксичним одиницям. Видано навчальні посібники для вищої школи, в яких враховано матеріали п'ятитомного дослідження. У «Нарисах з загальної стилістики сучасної української мови» І.Г. Чередниченка дається відповідь на безліч питань практичного вживання української мови. Багато уваги приділяється теорії і практиці перекладу. З 1967 р. видається міжвідомчий науково-популярний збірник «Культура слова» (попередня назва «Питання мовної культури»). Виходять друком праці, присвячені окремим стилям сучасної літературної мови. Великий крок уперед зробила в цей час українська діалектологія: всебічно обстежено полтавські говори, середньочеркаські, південно-східні степові, південно-західні та ін. Й.О. Дзендзелівський підготував і видав «Лінгвістичний атлас українських говорів Закарпатської області УРСР (Лексика)» (1958-1960 рр.). Опубліковано також два томи з трьох «Атласу української мови». У цей час розпочалося систематичне видання пам'яток української мови з відповідними коментарями і науковим апаратом: юридичних документів, стародавніх граматик і лексиконів, господарських, лікарських та інших порадників, художніх

творів і т. ін. Розширення кола джерел стимулює подальше вивчення історії рівнів української мови — фонологічного, граматичного, лексичного і фразеологічного. Створено й видано чотиритомну працю «Історія української мови» («Вступ. Фонетика», «Морфологія», «Синтаксис», «Лексика і фразеологія») (1978-1983 рр.). Опубліковано також цілий ряд вузівських посібників з історії структури мови. Історію української літературної мови висвітлено в двотомному курсі за ред. І.К. Білодіда «Курс історії української літературної мови» (т. 1, 1958; т. 2, 1961) та в «Історії української літературної мови» П.П. Плюща (1971 р.). Досліджувались особливості мови українських письменників - як дореволюційних, так і пожовтневих.

Тут зроблено дуже стислий огляд розвитку українського мовознавства у часи наростання «третьої хвилі» в українській літературі. Для докладнішого ознайомлення з історією мовознавства можна рекомендувати такі ґрунтовні книжки, як «Історія українського мовознавства» С.П. Бевзенка (1991 р.) та «Нарис історії українського радянського мовознавства (1918-1941 рр.)» М.А. Жовтобрюха (1991 р.). У підручнику цей короткий огляд зроблено для того, щоб не створювалося враження, ніби українська мова й культура у цей час не розвивалися. Як у літературі були спади й піднесення, так воно було і в мовознавстві.

Українська мова материкової України справляла помітний вплив і на мову діаспорних письменників і публіцистів. Існували й існують певні відмінності у мові тих та інших, і все ж мова зарубіжних українців у її літературній формі не викликає тепер ніяких труднощів для сприймання. Правда, деякі слова частіше вживаються в зарубіжній публіцистиці *(підсовєтський, концентрак, непроминальний, предилекція, поетка, огірчення, мистець, переємство, первень* та ін.), окремі з них виступають не в тій родовій формі, що у нас *(аналізи).* Решта відмінностей - це окремі правописні моменти, які згодом будуть згладжені: /j'a/ в середині іншомовних слів *(мініятура, геніяльний, ініціятива),* /т/ на місці сучасного /ф/ у словах грецького походження *(міт, катедра),* пом'якшене /л'/ у словах іншомовного походження *(клясицизм, декларація, баляда),* флексія -й в іменниках третьої відміни *(совісти, сучасности, герметичности).*

Що було занедбане і з кожним роком ставало убогішим, — це мова діловодства і наукової літератури: ці сфери мововжитку були майже всуціль російськомовними, що збіднювало українську літературну мову взагалі, надавало їй рис вторинності і провінційності.

ВИСНОВКИ

На цьому, звичайно, історія української літературної мови не вичерпується: перед нею, незважаючи на всілякі перепони, ще довгі віки розвитку. Кожного разу, коли на ній ставили хрест і казали, що її «не бышо, нет й не будет», вона знову воскресала, ставала всеохопнішою і життєздатнішою.

Як ви могли переконатися, український народ спершу обслуговувала спільнослов'янська мова -- старослов'янська, або церковнослов'янська (назва виникла у зв'язку з переважно виконуваними цією мовою функціями). Оригінальні твори, написані цією мовою, поділялися на три стилі: високий, середній і «низький». Високий був класичним церковнослов'янським, середній — церковнослов'янським з багатьма місцевими вкрапленнями, «низький» — русько-українським з церковнослов'янськими вкрапленнями. Проте непрохідної межі між цими стилями не було: так, окремі уривки з агіографічної літератури (високий стиль) майже повністю збігаються з відповідними уривками з Іпатіївського літопису (середній стиль).

Староукраїнська літературна мова розвивалася на основі «низького» стилю — юридично-ділових документів. Церковнослов'янізми поступово замінювалися руськими словами, але активно запозичувалася й іншослов'янська лексика, зокрема чеська й польська. Через польську мову входили в староукраїнську й слова з інших мов, зокрема з німецької. Староукраїнська літературна мова досягає розквіту в XVII ст. — на початку XVIII ст., але згодом поступово замінюється слов'яноруською, в якій переважали церковнослов'янські елементи, і зрештою занепадає, здаючи свої позиції російській мові. З кінця XVIII ст. зароджується нова українська літературна мова на народній основі з окремими елементами давньої. Але її функціональні можли-

востд були обмежені — вона вживалася тільки в белетристиці і частково в листуванні. Т. Шевченко довів цю мову до блиску, що послужило поштовхом до її дальшого розвитку у творах його послідовників - Марка Вовчка, Л. Глібова, І. Нечуя-Левицького, А. Свидницького, Ю. Федьковича, Панаса Мирного та ін. Кінець XIX — початок XX ст. позначені намаганням виробити українську публіцистичну й наукову мову з власною термінологією. В 20-ті роки XX ст. багато було зроблено і для утвердження української термінології, і для освіти українською мовою, і для розвитку книговидання. Підрадянський час складається з двох різних за національно-політичною орієнтацією періодів: короткого (1922-1930 рр.) коли проводилася українізація, і довгого (1930—1990 рр.), позначеного ставленням до української мови й культури як до меншовартісних. І все ж навіть у ці роки була коротка хрущовська відлига, яка породила третє покоління українських письменників, що подивилися на світ іншими очима, ніж офіційна пропаганда, і взяли в свої руки долю української мови. І тепер ця мова могла б про себе сказати словами П. Тичини:

Щоб жить - ні в кого права не питаюсь,
Щоб жить — я всі кайдани розірву.
Я стверджуюсь, я утверждаюсь,
Бо я живу.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АЗР - АктьІ, относящиеся к истории Западной России, собранньїе й изданные Археографическою комиссиею: В 5 т. — СПб., 1846—1853.

АМІГ — *Могила Амвросій. Галка Ієремія.* Поезії. — К., 1972.

АО - Акти села Одрехова / Упорядники І.М. Керницький, О.А. Купчинський. - К., 1970.

АПГУ -- Актовые книги Полтавского городового уряда XVII в. / Ред. й прим. В.Л. Модзалевского. — Чернигов, 1912. — Вьш. 1—2.

Багр. — *Багряний Іван.* Сад Гетсиманський. — К., 1991.

Бер. *Бєринда П.* Вірші // *Рєзанов В.* Драма українська. — К., 1926,— Вип. 1.

Берин. — Лексикон словенороський Беринди / Підготовка тексту і вступна стаття В.В. Німчука. - К., 1961.

Вел. - Самійла Величка Сказаніє о войн-Ь козацкой з Поляками. - Пам'ятки українського письменства. Видає Археографічна комісія Української Академії наук. — К., 1926. — Т. 1.

Виш. — *Вишенский Йван.* Сочинения. — М.; Л., 1955.

Возн. *Возняк М.* Матеріали до історії української пісні і вірші. Тексти й замітки // Українсько-руський архів. — Львів, 1913—1914. — Т. 9—10.

ВП Весільні пісні: у 2 кн. Ч. 1. Полісся, Наддніпрянщина, Слобожанщина, Степова Україна; Ч. 2. Волинь, Поділля, Буковина, Прикарпаття, Закарпаття. - К., 1982.

ВІЛ *Шекспір Вільям.* Твори: В 6 т. - К., 1986. - Т. 5.

Гал. — *Могила Амвросій. Галка Ієремія.* Поезії. — К., 1972.

Галят. - *Галятовській.* Небо новое. — Львів, 1665.

Груш. • *Грушевський Михайло.* Історія української літератури: В 6 т. — К., 1994-1995.

Д.-Ход.— Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського (З Галичини, Волині, Поділля, Придніпрянщини і Полісся). — К., 1974.

ДМВН— Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. — К., 1981.

ДНРМ— Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. Підготував до видання В.А. Передрієнко. - К., 1976.

Дон. - *Донцов Д.* Поетка українського рісорджемента. — Львів, 1922.

ДОС — *Яворський Ю.А.* Пропавшая западнорусская книга «Диалог о смерти» 1621 г. - СПб, 1912.

Др. укр. — *Рєзанов В.* Драма українська // Збірник історично-філологічного відділу. - К., 1926-1929.

Єфр. *Єфремов С.* Націоналістичне ліквідаторство // Вісник Академії наук України. - К., 1991. - Ч. 2.

ЖХ - Житье й хожденье Данила Русьскыя земли игумена (1106—1108). Текст воспроизведен по древнейшему списку XV века, изданному Православным палестинским обществом. — СПб, 1896.

Заточи,— Моление Даниила Заточника // Повести Древней Руси XI-ХП века. - Л., 1983.

Зін. - *Зіновіїв Климентій.* Вірші. Приповісті посполиті. Передмова й упорядкування І.П. Чепіги. — К., 1971.

ИПМН — *Драгоманов М., Антонович В.* Исторические песни малорусского народа. - К., 1875. - Т. 1.

ІЛ - Полное собрание русских летописей. — Т. 2. Ипатьевская летопись й Суздальская летопись по академическому списку. — М., 1962.

Іллар. = *Молдован А.М.* Слово о законе й благодати Илариона. — К., 1984.

К. Зв. - *Кримский А.Ю.* Звинигородщина з погляду етнографічного та діалектологічного. Ч. 1. Побутово-фольклорні тексти. — К., 1928.

Котл. - *Котляревський І.П.* Енеїда. - К., 1968.

КП Киевская псалтырь 1397 года из Государственной публичной б-ки им. М.Е. Салтыкова-Щедрина в Ленинграде (ОЛДП F6). — М., 1978.

ЛГП Лікарські та господарські порадники XVIII ст. / Підготував до видання В.А. Передрієнко. - К., 1984.

ЛЛ Полное собрание русских летописей. — Т. 1. Лаврентьевская летопись й суздальская летопись по академическому списку. — М., 1962.

ЛРК Лехвицька ратушна книга другої пол. XVII ст. — К., 1985.

ЛСК Лексикон Є. Славинецького та А Корецького-Сатановського. — К., 1973.

МБ Местечко Бориcполе в XVII веке. АктыI мейского уряда. 1612—1699. — К., 1892.

МВ *Возняк М.* Початки української комедії (1619—1819). — Львів, 1920.

Мог. — *Могила Амвросій. Галка Ієремія.* Поезії. — К., 1972.

Некр. - *Кістяківська Н.* Сатиричне та побутове письменство XVIII в. Вип. 1. Твори Івана Некрашевича. Розвідка та тексти. — К., 1929.

ОЄ Остромирово евангелие 1059—1057 гг. 2-е фотолитографическое изд. Иждивением И.К.Савинкова. — СПб, 1889.

ОКО Отв-Ьть Кирика Острожского Ипатію Потею // Памятники полемической литературы в западной Руси: В 3 кн. — Спб, 1878-1903.

П. Грамоти XIV ст. Упорядкування, вступна стаття, коментарі і словники-покажчики М.М. Пещак. - К., 1974.

Пал. «Палинодия» З. Копистенського //Русская историческая библиотека. Т. 4. Памятники полемической литературы в западной Руси. — СПб, 1876.

Паньк. — *Панькевич І.* Матеріали до історії мови південнокарпатських українців // Наук, збірник Музею української культури в Свиднику. № 4. Кн. 2. •— Пряшів, 1970.

ПЄ Пересопницьке євангеліє 1556—1560 рр. // Рукопис ЦНБ ПАН України. - № 15512.

ПЛ Приватні листи XVIII ст. // Підготував до видання В.А. Передрієнко. — К., 1987. ,

Пушк. - *Пушкин А.* Сочинения. Редакция, биографический очерк й примечания Б. Томашевского. — Л., 1936.

Р. Українські грамоти XV ст. / Підготовка тексту, вступна стаття і коментарі В.М. Русанівського. — К., 1965.

Р.Дн. – «Русалка Дністрова». Фотокопія з видання 1837 р. — К., 1972.

Рєз. — *Рєзанов В.* Драма українська // Збірник історично-філологічного відділу. Ч. 6-7. - К., 1926.

РИБ Русская историческая библиотека. Т. 2. — СПб, 1875.

Роз. Южнорусские грамоти. Собр. В. Розовым. Т. 1. — К., 1917.

РП Русская Правда. Текст, изданный по трем спискам с предисловием й кратким обьяснительнним словарем, составленным кандидатом прав А.Б. Гинцбургом. - Спб, 1888.

Сам. - Л-Ьтопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник. - К., 1878.

Свидн. - *Свидницький А.* Люборацькі. - К.; Х., 1931.

Сков. — *Сковорода Г.* Повне зібрання творів: В 2-х т. — К., 1973.

СПУ — Слово о полку Ігоревім. Текст давньоруською мовою. — К., 1977.

Ср. *Срезневский И.И.* МатериалыI для словаря древнерусского языка. Т. 1-3. - СПб, 1893-1912.

ССУМ — Словник староукраїнської мови XIV—XV ст.: В 2-х т. Т. 1—2. — К., 1977-1978.

СУМ - Словник української мови: В 11 томах. — К., 1970-1980.

Тим. - *Баб'як П.* Листи Євгена Тимченка до В. Гнатюка // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. Праці філологічної секції. Т. CCXXIV. - Львів, 1992.

Т.Л.С. - *Тредиаковский В., Ломоносов М., Сумароков А.* Стихотворения. — М., 1935.

УЗ - Успенский сборник XII-XIII вв. / Издание подготовили О.А. Князевская, В.Г. Демянов, М.В. Ляпон под ред. С.М. Каткова. - М., 1971.

УІ — Українські інтермедії XVII—XVIII ст. Пам'ятки давньої української літератури. К., - 1960.

УП Українська поезія. Кінець XVI — поч. XVII ст. / Упорядники В.П. Колосова, В.І. Крекотень. — К., 1978.

ФЗМВ — Фольклорні записи Марка Вовчка та Опанаса Маркевича. — К., 1983.

Фр. *Франка І.* Зібрання творів: У 50 т. - К., 1976-1984.

ХТУ — *Грушевський М.С.* Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991.

ЦА Л •- *Лазаревский А.* Цеховые акти Левобережной Малоросии 1622—1645 (окремий відбиток).

Ш *Шевченко Т.Г.* Повне зібрання творів: У 10 т. - К., 1949-1963.

Br. *Bruckner.* Slownik etymologiczny jijzyka polskiego. — Krakow, 1927.

Mach. - *Machek V.* Etymologicky slovnik jazyka ceskeho a slovenskeho. - Praha, 1957.

Mic. Pisma Adama Mickiewicza. Wydanie nowe znacznie powi^kszone. — T. 1. — Warszawa, 1858.

Warsz. - Slownik je.zyka polskiego / Pod. zed. J. Kariowicza, A. Krynskiego i W. Niedzwiedzkiego. — Warszawa. 1900—1927.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Булаховський Л.А. Питання походження української мови. - К., 1956.

Вашрнко В.С. Епітети поетичної мови Т.Г. Шевченка: Словник-покажчик. - Дніпропетровськ, 1982.

Возняк М.С. Галицькі граматики української мови. — Львів, 1911.

Генсьорський А.І. Галицько-Волинський літопис (лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості). - К., 1961.

Горецький П.Й. Історія української лексикографії. - К., 1963.

Горобець В.Й. Лексика історично-мемуарної прози першої пол. XVIII ст. - К., 1979.

Грушевський М. Історія української літератури: В 6 т. - К., 1993-1995.

Гудзій М.К. Українські інтермедії XVII-XVIII ст. // Українські інтермедії XVII-XVIII ст. - К., 1987.

Гумецька Л.Л. Уваги до українсько-білоруських мовних зв'язків періоду XIV-XVII ст. // Дослідження з української та російської мов. - К., 1964.

Єрмоленко С.Я. Фольклор і літературна мова. - К., 1987.

Житецький П.И. «Знеида» Котляревского й древнейший список ее. - К., 1900.

Житецкий П.И. Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII веке с пршюжением словаря книжной малорусской речи по рукописи XVII века. - К., 1889.

Жовтобрюх М.А. Мова української періодичної преси (кінець XIX - поч. XX ст.). - К., 1970. «

Кобилянський Б.В. Лекції з історії української літературної мови. - Львів, 1965.

Колесов В.В. Древнерусский литературный язик. - Л., 1989.

Костомаров Н. Мысли южнорусса. О преподавании на южнорусском языке (Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова). - К., 1928.

Курс історії української літературної мови / За ред. І.К. Біполіда. - Т. 1. - К. 1958; Т. 2. - К., 1961.

Левченко Г.А. Нариси з історії української літературної мови першої пол, XIX ст. - К., 1946.

Лікарські та господарські порадники XVIII ст. / Підготував до видання В.А. Передрієнко. - К., 1984.

Мова і час. Розвиток функціональних стилів сучасної української літературної мови. - К., 1977.

Молдован А.М. Слово о законе й благодати Илариона. - К., 1984.

Муромцева О.Г. Розвиток лексики української літературної мови в другій пол. XIX - на поч. XX ст. - Харків, 1985.

Німчук В. Мовознавство на Україні в XIV-XVII ст. - К., 1985.

Оеієнко І. Нариси з історії української мови. Система українського правопису. Популярно-науковий курс з історичним освітленням. — Варшава, 1927.

Огієнко І. Історія української літературної мови. - К., 1995.

Плющ П.П. Історія української літературної мови. - К., 1971.

Русанівський В.М. Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов. — К., 1985.

Свенціцький І.С. Нариси про мову пам'яток староруського письменства XI віку // Учен. зап. "ьвовского гос. ун-та. - 1948. - Т. 7.

Тимошенко П.Д. Хрестоматія матеріалів з історії української літературної мови. Ч. 1. - К., 1959; Ч. 2. - К., 1961.

Українське слово. Хрестоматія української літератури та літературної критики XX ст.: В 3 кн. - К„ 1994.

ПОКАЖЧИК ІМЕН

ЗМІСТ